

A MÚLT ÖSVÉNYÉN

Perényi Roland

A BÚN NYOMÁBAN

A budapesti bűnözés társadalomtörténete 1896–1914

L'Harmattan

1794

Perényi Roland

A bűn nyomában

A budapesti bűnözés társadalomtörténete 1896–1914

A múlt ösvényén

Sorozatszerkesztő
Gyáni Gábor

A sorozatban eddig megjelent kötetek:

- Laczkó Mihály: *Széchenyi elájul. Pszichotörténeti tanulmányok*
Lipták Dorottya: *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában*
Gyáni Gábor: *Történetdiskurzusok*
Szakál Gyula: *Vállalkozó győri polgárok 1870–1940*
Kanyó Tamás (szerk.): *Emigráció és identitás. 56-os magyar menekültek Svájcban*
Lévai Csaba: *A republikanizmus-vita*
Romsics Gergely: *Mitosz és emlékezet*
Ress Imre: *Kapcsolatok és keresztutak. Horvátok, szerbek, bosnyákok a nemzetállam vonzásában*
Bódy Zsombor: *Egy társadalmi osztály születése*
Semsei Viktória: *A polgári átalakulás Spanyolországban 1808–1868*
Papp Imre: *A francia nemesi társadalom a XVIII. században*
Amelie Lanier – Deák Antal András: *Széchenyi István és Sina György kapcsolata és a Lánchíd-vállalkozás*
Tóth Árpád: *Önszervező polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban*
Somogyi Éva: *Hagyomány és átalakulás. Állam és bürokrácia a dualista Habsburg Monarchiában*
Ugrai János: *Önállóság és kiszolgáltatottság. A Sárospataki Református Kollégium 1793–1830*
Takács Tibor: *Döntéshozók. Városi elit és városi önkormányzat Nyíregyházán a XX. század első felében*
Németh István: *Hatalmi politika Közép-Európában. Német és osztrák–magyar Közép-Európa tervezés (1871–1918)*
Keller Márkus: *A tanárok helye. A középiskolai tanárság professzionalizációja a 19. század második felében, magyar–porosz összehasonlításban*
Kovács I. Gábor: *Elitek és iskolák, felekezetek és etnikumok. Társadalom- és kultúratörténeti tanulmányok*

Perényi Roland

A bűn nyomában

*A budapesti bűnözés társadalomtörténete
1896–1914*

Uránia Ismeretterjesztő Alapítvány – L'Harmattan
Budapest, 2012

A borítón: Rendőri razzián elfogott hajléktalanok és csavargók.
Illusztráció a Vasárnapi Ujság 1911/46. számából

Közös kiadás az Uránia Ismeretterjesztő Alapítvánnyal
(1088. Bp. Múzeum u. 7., elnök: Tátrai Gábor)

© Perényi Roland, 2012
© L'Harmattan Kiadó, 2012
© Uránia Ismeretterjesztő Alapítvány, 2012

L'Harmattan France
7 rue de l'Ecole Polytechnique
75005 Paris
T.: 33.1.40.46.79.20

L'Harmattan Italia SRL
Via Bava, 37
10124 Torino–Italia
T. / E.: 011.817.13.88

ISBN 978-963-236-554-1
ISSN 1587–3153

A kiadásért felel Gyenes Ádám és Tátrai Gábor.

A sorozat kötetei megrendelhetők,
illetve kedvezménnyel megvásárolhatók:

L'Harmattan Könyvesbolt Párbeszéd Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16. 1085 Budapest, Horánszky utca 20.
harmattan@harmattan.hu
www.harmattan.hu

Olvasószerkesztő: Macskássy Zsuzsa
A borítóterv Ujváry Jenő, a nyomdai előkészítés Votisky Anna munkája,
a sokszorosítást a Robinco Kft. végezte.
Felelős vezető: Kecskeméthy Péter

Tartalom

Előszó.....	7
I. A BŰNÖZÉS TUDOMÁNYOS DISKURZUSA.....	19
I.1. A bűnözés mérése. A bűnügyi statisztika bűnözőképe	22
I.2. A testtől a társadalomig. A kriminológiai gondolkodás paradigmaváltása ..	41
I.3. Bűnözői identitások: a rendőrség bűnözőképe	59
I.4. Javítás, integráció, prevenció: bűnözés és szociálpolitika	86
II. A BŰNÖZÉS STATISZTIKAI MUTATÓI.....	99
II.1. A nagyvárosi bűnözés néhány mutatója: elmélet és gyakorlat	104
II.2. Makroproblémák – mikroszinten	120
II.3. A „rovott múltúak”: egy (bűnöző) osztály születése?	127
III. A BŰNÖZÉS A VÁROSI TÉRBEN	157
III.1. Budapest, a bűnös város. Kísérlet a bűnözés térbeli lokalizációjára.	160
III.2. Az elővárosok és a bűnözés.....	183
IV. BŰNÖZÉS ÉS NYILVÁNOSSÁG	199
IV.1. Bűnözés és nagyvárosi tömegsajtó	202
IV.2. Ponyva, pítaval, populáris kultúra.....	213

V. A BŰNÖZÉS A NAPI SAJTÓBAN. STATISZTIKAI MEGKÖZELÍTÉS.....	231
V.1. Az elemzett minta sajátosságai	234
V.2. A bűnügyi hír: kvantitatív elemzés	243
VI. „A BŰN ÉS NYOMOR TANYÁI.” A KRIMINALITÁS TERE A SZÁZADFORDULÓS SZOCIÁLIS RIPIORTOKBAN	261
VI.1. Szociális problémák – szociális riportok	265
VI.2. Bűn és nyomor a városi térben	279
Összegzés.....	291
Forrás- és irodalomjegyzék.....	299
I. Források	301
II. Szakirodalom.....	309

Előszó

Jelen kötet az ELTE BTK Társadalom- és Gazdaságtörténeti doktori programján készült disszertáció átdolgozott változata. A disszertáció alapjául szolgáló kutatásokra egyetemi szakdolgozatom inspirált. A dolgozatban egy 19. századi rabló-gyilkos kivégzés előtt írt visszaemlékezéséből kiindulva vizsgáltam egy kisnemesi származású bűnöző életútját. A szakdolgozat megírásakor szembesültem azzal, hogy a bűnözés mint kutatási téma mennyire gyerekcipőben járt a magyarországi társadalomtörténet-íráson belül – miközben az angol, amerikai, francia és német történészek már régóta vizsgálták a különböző deviáns viselkedésformák történetét. Ennek alapján született meg az elhatározás, hogy doktori témaként a 19. század végére nagyvárossá váló Budapest bűnözését dolgozzam fel. Azért, hogy a hosszú évekig tartó kutatás végül disszertáció, majd később az itt kézben tartott kötet formájában megvalósulhatott, elsősorban témavezetőmnek, Kövér Györgynek tartozom köszönettel, aki annak idején befogadta a témát úgy, hogy az igencsak távol állt saját kutatási területétől. Ugyancsak hálával tartozom azon egyetemi tanárainknak – elsősorban Bácskai Verának, Gyáni Gábornak, Mátya Mónikának, Szijártó Istvánnak és a Gazdaság- és Társadalomtörténet Tanszék, valamint a Történeti Antropológia Program oktatóinak –, akiknek óráin, illetve az azokon kívüli beszélgetéseken számos olyan elméleti és módszertani megfontolással szembesültem, amelyek nagymértékben meghatározták kutatásaim eredményeit – ahogy sokban segítette Budapest századfordulós történetének pontosabb megértését az a gyakorlati tudás is, amelyet munkahelyemen, a Budapesti Történeti Múzeum Újkori Várostörténeti Osztályán szereztem. Köszönettel tartozom azon levéltáros és könyvtáros kollégáknak is, akik szaktudásukkal segítették munkámat. És végül, de nem utolsósorban hálás vagyok családomnak azért, hogy türelemmel viselte a disszertáció megírásának megpróbáltatásait és mindvégig támogatott abban, hogy végül megvalósuljon a kötet, amelyet az olvasó most a kezében tart.

Budapest, 2012. február 6.

Bevezetés

A bűnözés – és általában a deviáns viselkedési módok legtöbb típusa – minden társadalomban meglévő jelenség. Ezt már a modern szociológia atyjának tekintett Émile Durkheim is felismerte. *A bűnözés – normális jelenség* című tanulmányában így írja le a törvényellenes cselekedetek társadalmi beágyazottságát:

„Ha van jelenség, melynek patológikus jellege vitathatatlanul látszik, a bűnözés az. [...] A bűnözést nemcsak ilyen vagy amolyan társadalmak zömében találhatjuk meg, hanem minden társadalom-típusban előfordul. Nincs olyan társadalom, amelyben bűnözés ne léteznék. Formái eltérőek lehetnek, a büntetettnek minősített cselekmények sem mindenütt ugyanazok; de mindig és mindenütt voltak emberek, kik viselkedésükkel magukra vonták a büntető megtorlást.”¹

Ennek ellenére nem mondható el a bűncselekményről, mint egyedi esetről, és a bűnözésről, mint társadalmi-kulturális jelenségről, hogy az egyfajta antropológiai állandót képez. A kriminalitás, mint minden deviánsnak minősülő viselkedési forma sokkal inkább olyan társadalmilag konstruált fogalomnak tekintendő, amelyet nagymértékben meghatároz tér és idő, valamint az adott társadalmi berendezkedés.² A bűnözés és a büntett általánosan érvényes koncepcióját többnyire az adott társadalom hatalmi pozícióban lévő csoportjai, az élitek határozzák meg. Ez a felfogás szabja aztán meg az igazságszolgáltatás, a büntetés-végrehajtás és végül a bűnüldözés intézményes működését egyaránt. Ugyanakkor az éppen aktuális hivatalos bűnözésfogalom mellett – vagy éppen ezzel szemben – gyakran léteznek eltérő felfogások; egyes lokális közösségek vagy bizonyos társadalmi csoportok a rájuk „fentről” nehezedő nyomás ellenére ragaszkodhatnak saját,

¹ Durkheim 1975: 197.

² Kaiser 2009: 386.

sokszor évszázados hagyományokkal bíró bűn- és bűnözéskonceptiójukhoz, ami gyakran vezet e különböző elképzelések konfliktusához.

Ebből következik, hogy a bűnözés saját történetiséggel bíró társadalmi jelenség. A történetírás azonban sokáig figyelmen kívül hagyta a kriminalitást mint kutatási témát. A társadalom peremén élő csoportok, köztük a bűnözők iránti érdeklődés csak az 1960-as évek végétől, nagyrészt a különböző társadalomtudományok hatására jelent meg.³ A társadalomtörténet-írásban ekkor jelentkező külső és belső hatások nem csupán az elméletek és megközelítésmódok átvételében nyilvánultak meg. A történetírói gyakorlat is sokat változott: a levéltári anyagok egyre jobb rendezettségének és a könnyebb hozzáférhetőségnek köszönhetően a kutatók számára lehetővé vált a források intenzívebb, mélyebb elemzése.⁴ Ennek hatására „fedezték fel” a történészek az addig kiaknázatlan bírósági és rendőrségi aktákban rejlő lehetőségeket. Az 1960-as évektől beinduló bűnözéstörténeti kutatások a diszciplína önállósulásához (és részben intézményesüléséhez⁵) vezettek, s elmondhatjuk, hogy mára a bűnözés – és általában a devianciák – vizsgálata egyike a nyugati társadalomtörténet-írás legnépszerűbb irányzatainak.

A bűnözés történeti elemzése során számos – részben önálló, részben a kriminalitást jelen időben kutató társadalomtudományokban kidolgozott teóriák adaptálásával megalkotott – magyarázó elmélet született. Közülük talán a legismertebb a bűnözéstörténet korai időszakának meghatározó alakja, az angol marxista történész, Eric Hobsbawm teóriája a „társadalmi banditáról” (*social bandit*). A sokat vitatott elmélet szerint a tipikus „társadalmi bandita” rurális környezetből származott, s általában valamilyen apró-cseprő ügy (kocsmai verekedés, kisebb értékű lopás) miatt került összetűzésbe a hatósággal, amiért aztán bujdosásra kényszerült, majd csatlakozott egy már működő bandához, vagy maga alapított egyet. A „társadalmi bandita” fontos jellemzője volt, hogy bizonyos értelemben politikai és társadalmi programja volt: egyszerre szállt szembe az államhatalommal, és támogatta egyfajta modern Robin Hoodként az elesetteket. Ezzel Hobsbawm Friedrich Engelsnek azt a gondolatát frissítette fel és illusztrálta konkrét esetekkel, miszerint a bűnözés az elnyomó hatalommal szembeni ellenállás legélésebb, és egyben legkezdetlegesebb formája – nem véletlen, hogy Hobsbawm egyik klasszikus bűnözéstörténeti munkájának a *Primitív lázadók* címet adta –, és ezzel a munkásmozgalmi szerveződés egyik előképévé vált.

³ Bővebben lásd Perényi 2006b.

⁴ Sharpe 1984: 2–3.

⁵ Lásd Perényi 2006b: 91–92.

A modernizációs elméletekhez kapcsolódóan a bűnözés történeti vizsgálatán belül is számos teória született. Példaként említhetjük a német bűnözéstörténet egyik meghatározó alakjának, Dirk Blasiusnak a 19. század eleji Poroszország modernizációja, valamint a bűnelkövetések közötti kapcsolatot elemző munkáit. Blasius tézise szerint a formálódó polgári társadalomban a bűnözés az alsóbb osztályok, ezen belül is a proletariátus öntudatának egyik fontos kifejezőeszköze volt.⁶ De a modernizációról és az iparosodásról született elméletekhez köthető a „bűnöző osztályokról” (*criminal* vagy másképp *dangerous classes*, azaz „veszélyes osztályok”) alkotott koncepció is, amely egy a 19. században széles körben elterjedt nézetten alapszik, miszerint a gyors iparosodás és urbanizáció nyomán az alsóbb néposztályokból kikristályosodott egy különösen szegény – és ebből következően veszélyes – réteg. A középosztályok úgy gondolták, hogy minden nagyobb városban léteznek olyan negyedek, melyek lakói bűnözéssel keresik kenyerüket. Az elsősorban a nagyvárosi polgárság által megfogalmazott „bűnöző osztályok” elgondolás szerint e tömegek egy sajátos szociolektust használnak, külön hierarchia szerint szerveződnek, életmódjuk pedig alapvetően különbözik a polgárok, sőt az „érdemes” szegények⁷ életmódjától is, s ezért e csoportok komoly veszélyt jelentenek a fennálló társadalomra.⁸

Szintén a modernizáció kérdésköréhez kapcsolódóan született meg az úgynevezett *violence au vol* elmélet, amely – részben Norbert Eliasnak a civilizáció folyamatával kapcsolatban megfogalmazott gondolataira támaszkodva – azt az állítást fogalmazta meg, miszerint egyre közelebb kerülve a modern polgári társadalom kialakulásához, fokozatosan csökkentek az erőszakos bűntettek, s ezzel párhuzamosan egyre gyakoribbak lettek a vagyon ellen elkövetett bűncselekmények.⁹ E gondolatok hatása érződik Vörös Károly azon rövidebb tanulmányán, amelyet a budapesti bűnözés kérdésének szentelt. Szerinte a városiasodás hatására a századfordulón csökkent a „falusias ízü” testi sértések, és általában az erőszakos cselekmények száma, s ezzel együtt szaporodtak az „intellektuális” bűncselekmények.¹⁰

Max Weber racionalizációs elméletére alapozva dolgozta ki egy német alkotmánytörténész, Gerhard Östreich a „társadalmi fegyelmelés” (*Sozialdisziplinierung*) tézisé, amelynek lényege, hogy az abszolutista állam kialakulásával párhuzamosan a hétköznapi élet számos pontján – bürokrácia, hadsereg, kórházak, szegény-

⁶ Blasius 1978

⁷ Vö. Gyáni 1998: 11–29.

⁸ Vö. Sharpe 1985: 94.

⁹ Lásd Johnson–Monkkonen 1996: 7. A tézist Pierre Chaunu fogalmazta meg még 1962-ben Bernadette Boutelet normandiai bűnözést vizsgáló tanulmányához írt előszavában. Schwerhoff 1999: 114.

¹⁰ Vörös 1997: 175–176.

gondozás, börtönök – megjelent a felülről jövő fegyelmezési kényszer.¹¹ Ennek megfelelően a társadalmi fegyelmezés elmélete elsősorban a bűnözéstörténet által leginkább kutatott időszak, a kora újkor kutatóira gyakorolt nagyobb hatást.

A bűnözés történeti kutatása nem csupán a szűkebb témakörön belül érvényes elméletek megkonstruálására alkalmas, sok esetben arra is szolgálhat, hogy segítségével globális társadalomtörténeti elméleteket vegyenek a történészek górcső alá. Jó példa erre a 19–20. századi Németország történetével foglalkozó brit történész, Richard J. Evans egyik tanulmánya, amely a német népről alkotott egyik legismertebb elmélet – vagy nevezzük inkább sztereotípiának? –, az alattvalói szellem (*Untertanengeist*) kérdését vizsgálja.¹² Evans konkrétan arra volt kíváncsi, hogy vajon a hétköznapi gyakorlatban is működött-e az az államgépezet, amely a tézis szerint ezt az alattvalói szellemet rákényszerítette a hétköznapi emberekre. Végül saját kutatásai alapján, valamint más, a bűnözéssel foglalkozó történészek munkáinak segítségével cáfolta, hogy a német társadalom a 19–20. század fordulóján kizárólag az alattvalói szellemnek megfelelően élt. Szerinte elsősorban a városokban léteztek olyan területek vagy viselkedési minták – ilyen volt például a prostitúció, vagy az állam által különösen veszélyesnek tartott vándorlás –, amelyek kicsúsztak a szigorú rendőri ellenőrzés alól, és a munkások bizonyos csoportjai (ilyenek voltak például a sajátos „morális ökonómiát” gyakorló hamburgi dokkmunkások¹³) sem voltak hajlandók alkalmazkodni a polgári életformához.

A bűnözéstörténetre talán a legnagyobb hatást Michel Foucault munkái gyakorolták. Itt nem csupán a büntetés gyakorlatának változásáról szóló munkájára, a *Felügyelet és büntetésre* vagy éppen hatalomelméletére¹⁴ kell gondolnunk, hanem általában arra a megközelítési módra, amelyet a legkülönbözőbb témák vizsgálatakor alkalmazott. Jórészt Foucault hatásának köszönhető, hogy a bűnözéssel foglalkozó történészek elemzéseikben ma már nem csupán a bűnözés társadalmi struktúráit tartják szem előtt, hanem felfedezték maguknak azokat a képzeteket, tudományos, politikai és társadalmi diskurzusokat, amelyek meghatározzák azt, hogy egyáltalán mi – és főképp hogyan – minősül bűnözésnek. Foucault gondolatai számos olyan történeti munkát szültek, amelyek a kriminológiai gondolkodás főbb jellemzőit vizsgálják.¹⁵

¹¹ Schwerhoff 1999: 86–87.

¹² Evans 1987: 156–187.

¹³ Lásd Grüttner 1982. A „morális ökonómia” elméletét kidolgozó E. P. Thompson másutt egy íratlan, „népi törvénykönyv” létezéséről beszél, amely egy a „politika alatti” tradícióban fennmaradt népi attitűdöket foglalta magába. Thompson 2007: 66–67.

¹⁴ Maset 2000: 233–241.

¹⁵ Csak hogy néhány példát említsünk: Robert Nye Franciaország, Martin Wiener Anglia, Peter

Jelen kötetben nem egy társadalomtörténeti, kriminálszociológiai vagy kriminológiai elmélet mellett – vagy éppen azzal szemben – kívánunk állást foglalni. Bár bizonyos fejezeteken érezhető lesz Michel Foucault vagy a Howard S. Becker által kidolgozott, a bűnözéstörténetre komoly hatást gyakorló kriminológiai címkézésmélet (*labeling approach*)¹⁶ befolyása, s ahol erre lehetőség nyílik, igyekszünk a mikrotörténet eszközkészletét alkalmazni forrásaink vizsgálatakor, célunk mégsem egy, a hétköznapi gyakorlattól elvonatkoztatott elmélet alátámasztása, cáfolása vagy akár egy új teória megkonstruálása. Vizsgálatunk elsősorban annak bemutatására koncentrál, hogy a századfordulós Budapest társadalmának bizonyos csoportjai, legfőképpen az elitek hogyan látták, illetve láttatták a korszak bűnözésének problémáját. Úgy véljük, hogy – és ez a megállapítás ma már a bűnözéstörténetben általánosan elfogadottnak számít – a múltbeli bűnözés kutatójaként nem törekedhetünk arra, hogy a bűnözés „valóságát” tárjuk fel, hiszen forrásaink erre a legkevesbé sem alkalmasak. Ritka az olyan eset, amikor maguk a bűnözők szólalnak meg a forrásokban, s még ennél is ritkább, ha áldozataik teszik ezt.¹⁷ A rendelkezésre álló nagy számú írott és levéltári forrás azonban lehetőséget ad arra, hogy betekintést nyerjünk a bűnözésről a 19–20. század fordulójának Budapestjén zajló társadalmi, politikai és tudományos diskurzusokba.

Vizsgálódásaink középpontjában elsősorban nem a nagy port felkavaró, többnyire véres esetek állnak, hanem azon büntípusok, amelyeket összefoglalóan a hétköznapi bűnözés fogalmával jellemezhetünk. A hétköznapi bűnözés kategóriájába soroltunk minden olyan, elsősorban kisebb anyagi kárral vagy testi sértéssel járó bűncselekményt – kis értékű lopások, rablások, becsületsértés, könnyű testi sértés –, amelyeknek a hétköznapi városlakó (áldozatként, tanúként vagy adott esetben elkövetőként) részesévé válhatott, s nem csak a sajtóból értesülhetett

Becker pedig Németország 19. századi kriminálpolitikáját vizsgálták abból a szempontból, hogy a hivatalos bűnözőkép háttérében milyen meghatározó gondolkodási minták, filozófiák rejlenek. David Horn ugyanakkor a 19. század végének kriminológiai felfogását meghatározó irányzat, Cesare Lombroso kriminálantropológiájának tudományos gyökereit elemezte. Lásd Perényi 2006b: 91.

¹⁶ A címkézés-, vagy más néven társadalmi stigmatizációs elmélet szerint mindennemű deviancia olyan társadalmi képződmény, amelyet egy, a cselekvők és a különböző intézmények közötti interakciós kapcsolatként foghatunk fel, melynek során bizonyos személyeket a „bűnöző” címkéjével látnak el. Ennek megfelelően a kriminális cselekedeteknél sokkal nagyobb hangsúlyt kapnak a címkézéssel járó stigmatizáció következményei. Schwerhoff 1999: 77–78. Vö. Adler 2000: 284.; Vigh 1998: 59–61.

¹⁷ E ritka kivétel egyike egy az 1850-es években egy ír anya és egy kínai apa gyermekeként született New York-i zsebtolvaj, George Appo, aki kalandokban és fordulatokban gazdag életét egy memoárban is megörökítette. A visszaemlékezésre alapozva írta meg Timothy Gilfoyle nagy sikerű könyvét, az *A Pickpocket's Tale*-t.

róla.¹⁸ Ez természetesen nem jelenti azt, hogy egyáltalán nem foglalkoztunk híres-hírhedt bűnesetekkel. Bizonyos esetekben ugyanis éppen egy-egy nagy visszhangot keltő bűncselekmény segítségével világíthatók meg olyan jelenségek, amelyek a hétköznapi bűnözésre is jellemzők, de ott – például a források hiánya miatt – jóval nehezebben hozzáférhetők.

Kutatásaink során számos olyan téma merült fel, amelyek nélkül nehezen lehetne megérteni a nagyvárosi bűnözés problémájához kapcsolódó diskurzusokat. A prostitúció – és ehhez kapcsolódóan a női szerepek, az emancipáció kérdése¹⁹ –, az alkoholizmus, a lakásínség, a gyermekvédelem és általában a szociálpolitika alapvető jellemzőinek vizsgálata nélkül nem lehet megérteni azt a társadalmi kontextust, amelynek bonyolult, egymással szorosan összefüggő rendszerén belül a bűnözés kérdése csak egy – tegyük hozzá: központi – komponens volt. Az egyes fejezetekben ezért többször foglalkoztunk olyan, a kriminalitáshoz érintőlegesen kapcsolódó témakörökkel, amelyek segítik a vizsgálódásunk középpontjában álló társadalmi jelenség értelmezését. A könyv szándékaink szerint egy olyan komplex város- és társadalomtörténeti kutatás eredményeit tükrözi, amely egy adott társadalmi jelenség, a bűnözés vizsgálatán keresztül mutatja be a századfordulós Budapestre jellemző szociális problémákat, valamint a középosztálynak az ezekhez kapcsolódó látásmódját.

Ha módszertani szempontból vizsgáljuk a bűnözés társadalomtörténetével foglalkozó munkákat, akkor két fő irányt állapíthatunk meg. Az első irányzat – amelynek képviselőit Gerd Schwerhoff „kliometrikusoknak” nevezi – a kvantitatív vizsgálatokat helyezi előtérbe.²⁰ A „kliometrikusok” a 19. század elejétől több-kevesebb rendszerességgel publikált bűnügyi statisztikákra, valamint bizonyos esetekben saját maguk által (például bírósági iratok alapján) „gyártott” adatsorokra támaszkodva igyekeznek trendeket kimutatni a bűnözés struktúráján belül. Jim Sharpe 1984-ben megjelent, a kora újkori Anglia bűnözését vizsgáló munkájának bevezetőjében némi iróniával adta meg a statisztikai megközelítés – különösen az 1970-es évek társadalomtörténetére jellemző – „receptjét”: végy egy jó bírósági levéltárat, ismerd meg a korszakra vonatkozó törvényeket, az igazságszolgáltatás működését, dolgozd fel a levéltári anyagot és készíts egy statisztikai

¹⁸ Vö. Sharpe 1984: 5.

¹⁹ A prostitúciót, mint a korszakban többé-kevésbé szabályozott, s ezért a legalitás és a törvénytelen-ség határmezsgyéjén elhelyezkedő társadalmi jelenséget szándékosan nem kezeltük a hétköznapi bűnözés szerves részeként, mégis többször fogunk utalni a témára. A prostitúció szabályozásához lásd Forrai 1998: 93–100.

²⁰ Schwerhoff 1999: 46–48. Schwerhoff természetesen egészen más értelemben használja a kliometrikusok kifejezést, mint például Scott M. Eddie. Lásd Eddie 1996: 9–28.

alapú elemzést, majd a kapott adatokat kapcsold össze más társadalmi-gazdasági jelenségek adataival (pl. terményárak), végül ezek alapján vond le a végső következtetést a bűnözés és a főbb társadalmi viszonyok kapcsolatáról.²¹ Persze ma már egészen más a (bűnözés)történészek és a statisztikák viszonya, számos módszertani munka született az 1970-es évek óta, amely a statisztikák elemzésében rejlő lehetőségeket és korlátokat vizsgálja.

A történetírásban az 1980-as évek végétől, 1990-es évek elejétől jelentkező új irányzatoknak – történeti antropológia, új kultúrtörténet, mikrotörténelem – köszönhetően a bűnözéstörténeten belül is érezhetővé vált a „kulturális fordulat” hatása. A bűnözéssel foglalkozó kutatók egyre inkább a narratív források mikroszintű elemzése, valamint a bűnözésről szóló tudományos és társadalmi diskurzusok bemutatása felé fordultak és egészen napjainkig ez a fajta megközelítés jellemzi a diszciplínát.

Jelen kötet kísérlet a két irányzat közötti közvetítésre. Dolgozatunk két fő részre osztható. Az elsőben a bűnözés „hivatalos”, az igazságszolgáltatás, a bűnüldözés és a 19. század végén Magyarországon is megjelenő tudomány, a kriminológia által közvetített képét vizsgáljuk, míg a második nagyobb egységben a nyilvánosság, pontosabban az információszerzés csatornáin, valamint a nagyvárosi populáris kultúra különböző megnyilvánulási formáin keresztül próbáljuk meg bemutatni, hogy milyen kép élhetett a hétköznapi városlakóban korának bűnözőiről.

A két nagyobb egység három-három fejezetre oszlik. E fejezetek mindegyikében különböző módszertani megközelítéseket alkalmaztunk. Az első, illetve negyedik fejezetben egy narratív forrásokra alapozott diskurzuselemzés található, míg a második és ötödik fejezetben statisztikai elemzést végeztünk. Úgy éreztük, hogy a téma bemutatásakor nem elegendő e két módszer alkalmazása, ezért mindkét nagyobb egységet kiegészítettük egy harmadik típusú, a statisztikai elemzést a kvalitatív forrásokkal részben ötvöző vizsgálattal, melynek középpontjában a főváros térbeni fejlődése és a bűnözés budapesti sajátosságai között megfigyelhető összefüggések bemutatása áll. A kriminalitás városi térben történő elhelyezését, a városlakók „bűnös Budapestről” alkotott mentális térképének megrajzolásával ugyanis közelebb kerülhetünk annak megértéséhez, hogy a századfordulós Budapest lakói hogyan érzékelték koruk társadalmi problémáit.²²

Bevezetőnk végén rövid magyarázatra szorulnak vizsgálatunk időhatárai. Amikor a századforduló kifejezést használjuk, akkor ezen a nagyjából 1896 és 1914 közötti szűk két évtizedet értjük. Vizsgálódásunk kezdőpontját egy politikatör-

²¹ Sharpe 1984: 9.

²² A „térbeli fordulat” és a történetírás viszonyához lásd Gyáni 2008: 9–21.

ténetileg kevésbé fontos, Budapest várostörténete szempontjából viszont annál jelentősebb év, 1896 jelenti. 1896-ot a Budapest történetével foglalkozó munkák általában mint a városegyesítés utáni urbanizáció, a metropolisszá válás első, a millenniumi kiállításban kicsúcsosodó szakaszának végét, és a modern nagyvárosi társadalom – és az ezzel együtt járó társadalmi feszültségek – létrejöttének időszakát látják.²³ Ugyanakkor 1896 nem csak az Ezredéves Kiállítás és a hozzá kapcsolódó ünnepek miatt – amelyek természetesen a bűnüldözés és bűnmegelőzés szempontjából is komoly kihívást jelentettek a hatóságok számára – fontos számunkra. Számos más tényező is indokolja az 1896-os év kezdőpontként történt kiszemelését. Nagyjából erre az időszakra, az 1890-es évek elejére-közepére alakultak ki ugyanis az 1881. évi XXI. törvénycikk által létrehozott fővárosi államrendőrség főbb szervezeti egységei. Ilyen például a bűnügyi nyilvántartó, a detektívosztály vagy a dolgozatunk szempontjából különösen fontos rendőri sajtóiroda, amely éppen 1896-ban vált önálló intézménnyé a rendőrség szervezeten belül. Az 1890-es évekre alakultak ki azok a büntetőjogi keretek is, amelyek meghatározták a bűnözés körébe tartozó cselekményeket és létrehozták a büntetőbíráskodás alapvető intézményeit és a Budapest körül egyre rohamosabb ütemben duzzadó elővárosi övezet okozta szociális feszültségek, valamint az ehhez kapcsolódó közigazgatási és rendészeti problémák is ekkor éleződnek ki. Végül, de nem utolsósorban ekkortól jelenik meg számos, vizsgálatunk szempontjából elengedhetetlen forrás: a főkapitányi jelentéseket például 1895-től adták ki évente és ugyanekkortól publikálta a fővárosi Statisztikai Hivatal *Budapest székes főváros Statisztikai Évkönyveit*, de számos új, a modern tömegsajtó minden főbb jellemzőjét felmutató hírlap is ebben az időszakban jelent meg először.

Korszakunk végpontja viszonylag kevés magyarázatra szorul, hiszen az első világháború kitörésével véget ér a „boldog békeidők” utolsó szakasza. Bár a korszakkal foglalkozó történészek általában az első világháború végét, a Habsburg Monarchia felbomlását tekintik korszakhatárnak, bűnözéstörténeti szempontból inkább a háború kitörésével kell lezárnunk vizsgálódásainkat.

Ez elsősorban kriminálszociológiai szempontokkal indokolható. A világháború kitörésével ugyanis a férflakosság jelentős része a frontra távozott, s ezzel a nagyvárosi bűnözés társadalmi keretei is nagymértékben átrendeződtek. Ráadásul a háború előrehaladtával fokozódó gazdasági problémák, a mindennapi életben is jelentkező gondok hatására a bűnözésnek új formái jelentek meg, amelyeket a bűnüldöző hatalomnak szankcionálnia kellett.

²³ Lásd például a *Budapest története* IV. kötetének Vörös Károly által írt korszakbevezetőjét. Vörös 1978: 527–528.

Ezek alapján tehát az 1896 és 1914 közötti időszakot város- és bűnözéstörténeti szempontból egységes korszaknak kell tekintenünk. A két végpont között eltelt majdnem húsz év alatt ugyanakkor számos olyan társadalmi probléma tematizálódott, amelyek a bűnözésről alkotott koncepciókat is nagymértékben befolyásolták. A századfordulótól kezdődően kiépülő állami szociálpolitika hatására például előtérbe került a fiatalkorú bűnözők, illetve ehhez kapcsolódóan a börtönből kiszabadultak társadalomba történő visszailleszkedésének kérdése. Mindez pedig arra utal, hogy ebben az időszakban alapvető változások mentek végbe a nagyvárosi, „modern” bűnözés társadalmi megítélése terén. Elemzésünk célja pedig éppen e változás legfőbb jellemzőinek bemutatása.

I.

A BŰNÖZÉS TUDOMÁNYOS DISKURZUSA

A 18. század végén megjelenő modern, bürokratikus állam igyekezett minél több adatot szerezni a kormányzása alatt álló lakosságról. E törekvés nyomán született meg a modern statisztika tudománya. A statisztikusok a társadalom lehető legpontosabb leírására törekedtek, s így a kriminalitás jelensége sem kerülte el figyelmüket. Így jött létre Európában a 19. század elejére a statisztika speciális ága, a bűnözéssel kapcsolatos adatok gyűjtésére és értelmezésére szakosodott kriminálstatisztika.

A század végére tovább differenciálódott a bűnözésről szóló tudományos diskurzus: a jogtudomány és a kriminálstatisztika mellett létrejött az első olyan önálló diszciplína, amely kifejezetten a bűnözés okainak vizsgálatát tűzte ki célul. 1885-ben jelenik meg Raffaele Garofalo *Kriminológia* című munkája, amely elsőként használta ezt a tudományos terminust.¹ Az új tudomány megjelenése egyúttal a bűnözésről való gondolkodás alapvető változását is jelzi: míg a 19. század elejének büntetőjogi gondolkodását még a szabad akaratából cselekvő bűnöző koncepciója határozta meg, addig a század második felében már egyértelműen a külső vagy belső tényezők általi meghatározottságot, a determinizmus fogalmát helyezték középpontba.² Ebből a szemléletváltásból fejlődött ki a Darwin evolúciós tanai nyomán keletkezett természettudományos elméletekből és módszerekből merítő kriminálantropológia, melynek meghatározó képviselője a torinói orvos, Cesare Lombroso volt. Amíg Lombroso a biológiai tényezőknek tulajdonította a legfontosabb szerepet, addig a 20. század elejére már inkább a társadalmi tényezők determinizmusa határozta meg a kriminológiai gondolkodást.

A modern kriminológia megjelenésével komoly változások történtek az igazságszolgáltatásban és a bűnüldözésben is. A bíróságok egyre több szakembert – törvényszéki orvosokat, elme- és írásszakértőket – vontak be a büntetőeljárásokba, a rendőrség pedig folyamatosan specializálódott, ahogy új azonosítási és adatrögzí-

¹ Korinek 2005: 21–22.

² Becker 1994: 148–149.

tési technikák jelentek meg. A rendőrségi tevékenység középpontjában a bűnöző kilétének megállapítása állt. Ennek érdekében a hatóságok igyekeztek megtalálni a legmegfelelőbb identifikációs módszert. A századfordulón alkalmazott technikák mellett a társadalom törvényt tisztelő többségétől számos tekintetben elkülönülő „bűnöző társadalom” koncepciója határozta meg a rendőrségi diskurzust.

A kriminológiai és kriminalisztikai elméletek és gyakorlatok differenciálódása mellett a századforduló másik, a bűnözés kérdését is érintő újdonsága az állami szociálpolitika megjelenése, valamint a szociális gondoskodás újabb társadalmi csoportokra történő kiterjesztése volt. Ennek nyomán két, vizsgálatunk szempontjából fontos réteg is bekerült a társadalompolitika látókörébe: az „elhagyott és elzüllött” gyermekek, azaz a fiatalok bűnelkövetői, valamint a börtönökből kiszabadult bűnözők.

I.1. A bűnözés mérése. A bűnügyi statisztika bűnözőképe

I.1.1. A bűnügyi statisztika Magyarországon

A bűnözésre vonatkozó adatok gyűjtését Magyarországon először a 18. század első felében kísérelték meg. A vármegyék 1726-ban kaptak utasítást arra, hogy minden évben terjesszék fel a törvényszékeik által tárgyalta perek kivonatát a Helytartótanácsához.³ Az első rendszeres statisztikai adatgyűjtésre azonban csak egy, az úgynevezett rabtabellák félévenkénti beküldéséről intézkedő 1757-es rendelet nyomán történt kísérlet. A börtönstatisztika elődjének tekinthető rabtabella valójában azt a célt szolgálta, hogy a börtönben őrzött rabok adatain keresztül a bíróságok – és nem a börtönök, hiszen modern börtönrendszerről még szó sem volt – működését ellenőrizze. A Mária Terézia korabeli adatgyűjtési kísérletek mellett megemlíthetjük még Schwartner Márton első magyarországi statisztikai összefoglalását, az 1798-ban megjelent *Statistik des Königreichs Ungern*, amelyben a szerző halálraítéltekről szóló adatokat is közölt. A 18. század második felében tehát megjelent az igény arra, hogy az igazságszolgáltatás működésén keresztül az állam információkat szerezzen a törvényszégek mértékéről. Az adatok feldolgozásához szükséges tudományos és intézményi apparátus azonban ekkor még nem állt rendelkezésére.

³ Hajdú 1984: 5.

Magyarországon az 1820-as, 1830-as években történt az első kísérlet rendszeres bírósági statisztikai adatgyűjtésre. Ennek eredményeként három táblázatos összeállítás született *Az ... Esztendőben egész Magyar Ország's ahoz tartozó Részekbeni Törvényhatóságoktól a' Nagy-Méltóságú Kuriara felküldött és itten megvi'sgált Bűn-tető perek Tablája* címmel.⁴ A statisztika mindössze három ízben, 1821-ben, 1831-ben és 1837-ben jelent meg. A táblázatban az egyes vármegyék, szabad királyi városok, valamint azon pallosjoggal rendelkező uradalmak adatai találhatók, melyek a Kúriához küldtek pereket. A kimutatásokban alkalmazott leíró kategóriák – itt szándékosan használjuk a bűn és nem a bűnözés fogalmát, utalva arra, hogy a modern büntetőjogi értelemben vett, jól körülhatárolt büntett fogalom még nem létezett – a kor rendi alapon szerveződő társadalomképét tükrözik. Az alpereseket származás tekintetében „nemes” és „nemtelen” kategóriára osztotta, a nemi megoszlás („férfi”, „asszony”) mellett pedig külön kategóriaként szerepelt az a csoport, amely leginkább a későbbi visszaeső bűnöző fogalmához hasonlítható („Ki másod vagy többször büntetődött”). A kimutatásokban szereplő bűntípusok alapján következtethetünk az egyes bűncselekmények társadalmi megítélésére. A több alkategóriában részletezett gyilkosság esetében például megállapítható, hogy az emberölés egyes típusai más-más társadalmi megítélésben részesültek. A statisztikából kitűnik például, hogy a szülőkkel szemben elkövetett bűnök különös súllyal bírtak; az „atya vagy anya gyilkos” csoport mellett az erőszakos cselekményeknél is külön kategóriába sorolták a „szülék megverőit”. A „hagyományos” társadalom vallásosságára utal, hogy a vagyon ellen elkövetett bűnöknel külön szerepelt a „templom rabló” kategóriája, ugyanakkor a 18. század végi, a 19. század eleji társadalom liminalitását jól mutatják a kialakulóban lévő kapitalista viszonyokból („pénztár tolvaj”, „fortélyos csalárd”, „hamis pénz tsináló”), valamint a modern állam hatalmának fokozatos kiterjesztéséből fakadó büntettek („írás hamisító”, „közbátorságot háborító”, „felsőbb rendelkezések ellen szegülő”).

Az 1848-as forradalmat megelőző reformtörekvések az igazságszolgáltatás és a büntető rendszer megújítására is kiterjedtek. E törekvések nyomán született meg Balla Károly *Vélemény a büntetés mód javítása iránt* című 1841-es munkája, amelynek függelékében Pest vármegye börtöneiben 1835 és 1840 között fogva tartott rabokra vonatkozóan közölt statisztikai adatokat.⁵ Balla adatsorain már

⁴ Balázs József statisztikatorrténeti munkájában nem említi ezeket az adatsorokat, szerintem először 1841-ben, a jelen dolgozatban is tárgyalandó Balla Károly-féle munkában publikáltak először országos börtönügyi statisztikákat. Balázs 1969: 4–5.

⁵ Balla 1841.

jól látszik annak igénye, hogy az egyes bűntípusok meghatározásain pontosítsanak, és egyúttal minél több információt adjanak a bíróság elé került alperesekről.

Míg a bemutatott adatsorok inkább a bírósági statisztikák közé sorolhatók, addig a későbbiek inkább börtönstatisztikának tekinthetők. Az 1848 előtti időszak másik jelentősebb adatgyűjtése az 1840. évi V. törvénycikk alapján kialakított országos választmány munkájával függ össze. A Teleky József által vezetett választmány – amelynek munkájában részt vett az ország szinte összes haladó felfogású jogásza és politikusa – feladata egy modern börtönrendszer létrehozása, valamint a büntető törvénykönyv tervezetének kidolgozása volt.⁶ A börtönügyi reform végrehajtásának érdekében a Helytartótanács a nádor rendeletére elkészítette a rabtabellák 1830. január 1. és 1840. december 31. közötti adatainak összesítését.⁷ Az így létrejött statisztika alapján a választmány kiszámította az országban egy évben raboskodók átlagos számát, ami a tervezett tíz kerületi börtön kapacitását határozta volna meg. Az először 1896-ban publikált összesítés már jóval differenciáltabb képet ad a börtönökben őrzött rabokról. A rabok társadalmi hovatartozását már nem egyszerűen a nemes/nemtelen tengelyen helyezte el, hanem tovább differenciált – igaz, hogy csupán öt (nemes, „előkelőbb”, polgár, jobbágy, külföldi), részben meglehetősen nehezen körülírható társadalmi kategóriára, s a vallásra vonatkozó adatok mellett a rabok korát is feljegyezte.

Az idézett példák jól mutatják, hogy egységes büntetőjogi kódex, valamint modern igazságszolgáltatás hiányában módszeres statisztikai adatgyűjtés sem lehetséges.⁸ Erről pedig csak a kiegyezés utáni időszakban, sőt végleges formájában csak az első magyar büntető törvénykönyv, az úgynevezett Csemegi-kódex hatálybalépésétől (1880) beszélhetünk. A kiegyezést megelőző időszak kriminálstatisztikái – tükrözve a szabadságharc leverését követő politikai helyzetet – többnyire rendőri (és még inkább csendőri) statisztikák voltak, amelyek szinte kizárólag a Magyarországon újonnan bevezetett, központosított, besúgókkal és titkosrendőrökkel működő – és a lakosság körében közutálatnak örvendő – bűnüldöző szervek munkájáról adtak számot.

Erre példa az osztrák statisztikus, Karl von Czoernig *Ethnographie der Oesterreichischen Monarchie* című, 1857-ben megjelent munkája, amelynek a közbiztonságról szóló fejezetében a csendőrség hatékonyságát alátámasztandó

⁶ A választmány munkájához lásd Bató 2001: 185–187.

⁷ Fayer 1896: 7. Ezen adatok alapján közölt aztán 1841-ben Kossuth Lajos *Pesti Hírlapja* is törvényzéki statisztikákat. Bató 2001: 213.

⁸ Vö. Tiba 1968: 211.

közölte az 1850 és 1854 közötti adatokat. Itt azonban csak a letartóztatások, elfogatások és feljelentések, valamint egyéb, a csendőrség tevékenységét érintő adatok (hullák megtalálása, ház kutatások stb.) olvashatók.⁹

A bűnügyi statisztikájának rendszerezett, egymással összevethető adatsorokba rendezett kiadása ekkor még váratott magára. A kiegyezést követően még majdnem három évtized kellett ahhoz, hogy a modern bűnügyi statisztikai adatgyűjtés és feldolgozás rendszere Magyarországon is kialakulhasson. Ehhez azonban arra volt szükség, hogy a statisztika megfigyelési egységeit egy egységes büntetőkódex definiálja: „Büntetőjogi kódex hiányában főleg csak a törvényszéki gyakorlat, s esetleg egyes rendeletek adhattak támpontot az egyes büntetettfogalmak megközelítő elkülönítésére.”¹⁰ A Csemegi-kódex 1878-as elfogadása és 1880-as hatálybalépése, valamint a kihágásokról szóló 1879. évi XL. törvény elfogadását követően megnyílt a lehetőség a modern adatgyűjtési rendszer kialakítására. Az egységes polgári büntető törvénykönyv azonban még nem vezetett automatikusan a modern bűnügyi statisztika kialakulásához, holott az a büntetőjog gyakorlatban való működésének legfontosabb mérőeszköze. Így az a sajátos helyzet állt elő, hogy a bűnügyi statisztika a büntetőjog reformjára várt, ahelyett hogy megfelelő forrásbázist szolgáltatott volna ehhez a reformhoz.

A büntető törvénykönyv életbelépésével 1881-től meg is indult a rendszeres bűnügyi statisztikai adatgyűjtés Magyarországon. Ahhoz azonban, hogy mélyebben elemezhető adatsorokat lehessen kapni, nem volt önmagában elegendő a büntetőkódex: a pontosan meghatározott büntettek mellett pontosan vezetett adatgyűjtés is kellett. Utóbbinak legfőbb akadálya a lajstromos rendszerben történő adatgyűjtés volt, melynek során a bíróságok az év végén állították össze adataikat, így sok ügy kimaradhatott, a különböző büntípusok összemosódtak és a másodfokon hozott felmentő ítéleteket sem regisztrálták. Ezt az adatszolgáltatási formát egy 1899-es igazságügyi miniszteri rendelet változtatta meg. Az 1900-tól működő új rendszer lényege, hogy a lajstromos rendszer helyett egyéni laprendszer vezetett be, így a statisztikai adat alapja nem a büntetőper, hanem az elkövető, pontosabban az elítélt lett. Kriminálstatisztikai szempontból azonban még ez a reform sem adott megfelelő alapokat a bűnözés társadalmi tényezőinek vizsgálatához. A reform ugyanis túl nagy hangsúlyt helyezett az ügyforgalmi statisztikára, míg a bűnözők személyi viszonyait elhanyagolta. Ezért 1904-től újra módosították az adatgyűjtés módszerét: az egyéni laprendszer megmaradt, de jobban szétválasztották az ügymeneti és a tulajdonképpeni kriminálstatisztikát.

⁹ Czoernig 1857.

¹⁰ Balázs 1969.

Ennek eredményeként jelentette meg 1910-ben a Központi Statisztikai Hivatal első nagyobb bűnügyi kimutatását, amely az 1904–1908 közötti bírósági és börtönstatisztikák összefoglalását tartalmazta. Az első világháború előtti bűnügyi statisztika reformjának végső lépéseit az 1909–1910-es években tették meg. Az 1908-as büntetőjogi reformok nyomán meghozott 150.100/1908 B. M. számú belügyminiszteri rendelet legfontosabb újítása az volt, hogy a korábbiakkal ellentétben nagyobb hangsúlyt fektetett a visszaesőkre: míg korábban az egyéni lapok csak a visszaesés tényét rögzítették, addig ezután már pontosan fel kellett jegyezni a korábban elkövetett büntett nemét, valamint az ezért kapott büntetést is. A büntetőnovellát kísérő másik fontos újítás a fiatalokúakra vonatkozó statisztikák különválasztására vonatkozik. Ez utóbbi reformok eredményét közli az első világháború után megjelent *A Magyar Birodalom bűnügyi statisztikája az 1909–1913. évekről* című munka.

I.1.2. A fővárosra vonatkozó statisztikai adatközlések

Budapest bűnözésének első statisztikai mutatói a városegysítés után több mint húsz évvel, 1896-ban jelentek meg. Korábban a Kőrösi József által összeállított *Pestvárosi statisztikai évkönyv* foglalkozott a témával, de csak a pesti börtönökben és dologházakban fogva tartott rabok és „kényszeröncök” adatain keresztül. A Thirring Gusztáv által szerkesztett, *Budapest Székes Főváros Statisztikai Évkönyve* címen megjelenő statisztikai sorozat első, 1894-es évszámmal megjelent darabja az 1890. évtől kezdődően már folyamatosan, évenként közli a fővárosban elkövetett büntettek adatait. Az évkönyv *Közbiztonság és tűzrendészet* című fejezetében a rendőri statisztikákat, valamint a törvényszéki fogházakra vonatkozó adatokat közli táblázatos formában.¹¹

Az idők során sokat finomodott ez a statisztikai sorozat is. Így például az 1914-ben kiadott, a háború előtti utolsó évekre, 1909–1912-re vonatkozó részben az elfogott gyanúsítottaknál a nem, valamint az illetőség mellett megjelent a kor (de csak a 18 év feletti illetve alatti bontásban), a foglalkozás (csupán „rendes foglalkozása van” és „foglalkozás nélküli” bontásban), és végül az előélet (büntetlen vs. büntetve volt). A „Társadalmi rendészet” címszó alatt már külön kimutatásban szerepeltek a cselédügyek, a gyermekbírósági ügyek, valamint a rendőrség által kiállított erkölcsi bizonyítványok statisztikája.

¹¹ Ugyanezen adatok összefoglalását adja a *Budapest Székesfőváros Statisztikai Közleményei* sorozatban 1925-ben megjelent *Budapest félévszázados fejlődése* című munka.

A Budapestre vonatkozó rendőri statisztikák másik fontos forrása az 1895-től évente kiadott *A Budapest fő- és székvárosi állami rendőrség... évi működése* címen megjelenő főkapitányi jelentés, amely lényegében ugyanezen adatokat tartalmazza részletesebben, helyenként kerületenkénti bontásban is (ez azonban sajnálatos módon nem érvényes minden egyes évre). Míg például az éves jelentés többnyire a fővárosban elkövetett kihágások adatait is magában foglalta, a fővárosi statisztikai évkönyv azonban ezt csak az 1894-es évnél közölte.

A korszakban publikált budapesti statisztikák tehát meglehetősen egyoldalúan, rendőrhatalósági problémaként kezelték a bűnözést. A korábban bemutatott országos bírósági- és börtönstatisztikákban – mint ahogy arra Pálosi Ervin, a budapesti bűnözés első statisztikai elemzője is rámutatott¹² – nehéz kiszűrni a ténylegesen Budapesten elkövetett bűncselekményeket, mivel a budapesti bíróságok nem csak budapesti ügyeket tárgyaltak. Ezért talán nem is véletlen, hogy az első, Budapest bűnözésével foglalkozó elemző munkák csak korszakunkat követően, az 1920-as és 1930-as években jelentek meg.

I.1.3. A bűnügyi statisztikai adatok tudományos elemzői

A statisztikai adatokkal dolgozó társadalomtudósok ma már többé-kevésbé egyetértenek abban, hogy a forrásként használt statisztika már legelemibb, táblázatos formájában is egyfajta értelmezés. Ez különösen érvényes az adatközlő statisztika azon típusára, ahol a szerkesztő, illetve szerző által fontosnak tartott információk a táblázatos összefoglalás mellett narratív formában is olvashatók. Az értelmezés szintjét tekintve a harmadik típust azon statisztikusok munkái jelentik, akik az adatok szöveges és táblázatos közlésén túlmenően is értelmezik az adatsorokat, azaz okokat keresnek a számsorok mögött. A bűnügyi statisztika effajta „eltudományosodása” Európában Adolphe Quételet nevéhez köthető, akinek legjelentősebb kriminálstatisztikai munkái az 1830-as években jelentek meg.

Magyarországon az ilyen típusú tudományos statisztika néhány évtizeddel később, az 1860-as évek végén jelent meg. A korszak meghatározó statisztikusai közül szinte mindenki foglalkozott bűnügyi statisztikával: Jekelfalussy József 1883-ban adta ki az 1873 és 1880 közötti adatsorokat, Kőrösi József pedig a pes-

¹² „Sajnos Budapest bűnéletének ismertetésénél csak a budapesti rendőrség főkapitányának jelentéseit és az azokban közölt statisztikai adatokat vehetjük alapul, mert az országos bűnügyi statisztika adatai közül csak egyes vonatkozásokban különíthetjük el a tisztán Budapestre vonatkozó adatokat.” Pálosi 1927: 2.

ti kényszerdologház fegyenceire vonatkozó adatokat közölte 1873-ban.¹³ A tudományos kriminálstatisztika első képviselőjének azonban Konek Sándort, a pesti egyetem statisztikatanárát tekinthetjük, akinek 1865-ben megjelent, *Az Ausztriai–Magyar Monarchia Statisztikai Kézikönyve* című munkája az 1864–65-ös ausztriai és magyarországi bűnvádi statisztikai adatok összehasonlító elemzésével is foglalkozik. Tíz évvel később jelent meg második nagyobb összefoglalása a *Magyar Birodalom statisztikai kézikönyve folytonos tekintettel Ausztriára* címmel. Még ugyanebben az évben írt egy hosszabb tanulmányt *Újabb adataink Magyarország bűnvádi statisztikájából* címmel, 1879-ben pedig az 1870-es évekre vonatkozó bűnvádi adatokat foglalta össze. Mivel a különböző munkákban több átfedés is található, ezért a négy munkát együtt tárgyaljuk.

Konek a „közrendészeti ágazat”, azaz a rendőri statisztika elemzésével például egyáltalán nem foglalkozott – nem is foglalkozhatott, hiszen ilyen jellegű adatok ekkor még nem léteztek. A bírósági statisztikák mellett viszont megpróbálta rendszerezni a korszak börtönstatisztikáit is. A korábban említett okok miatt azonban a dualizmus korai időszakában ezen adatok is meglehetősen hiányosak voltak.

Az elemzés másik fő problémája az összehasonlítás. Konek és az őt követő elemző statisztikusok mind fontosnak tartották a nemzetközi összehasonlítást. Ez azonban egyszerre több akadályba is ütközött. Elsősorban az igazságszolgáltatás és a büntetőjog eltérő rendszere nehezítette a komparatív vizsgálatokat. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a statisztikusok feladták volna az összehasonlítás igényét; függetlenül attól, hogy ismerte ennek akadályait, Konek mindvégig törekedett a Monarchián belüli összehasonlításra és a Magyarországról kapott adatok nemzetközi kontextusban való elhelyezésére is.

Elemzéseinek felépítése jól tükrözi az akkori és későbbi adatközlő statisztikák szerkezetét. Tanulmányai első részében a bíróságok működésére vonatkozó adatokat elemezte. A feljelentések és az elintéztett peres ügyek száma, valamint a bíróságok által kiszabott ítéletek alapján kritikusan nyilatkozott a korszak igazságszolgáltatásának működéséről. Véleménye szerint a bíróságok lassan működnek, ami azért jelent problémát, mert „ugy a följelentés által gyanúba vett személyek magánérdeke, mint a veszélyeztetett társadalmi közérdek a lehető leggyorsabb elintéztést sürögösen igénylik”.¹⁴ Sok volt az elintézetlen ügy, sokan kerültek ártatlanul vizsgálati fogságba, egyes büntetteknek pedig túlságosan enyhe ítéleteket hoztak a bírók. Ugyanakkor az állampolgárokról is negatív képet festett. A feljelentések nagy számát például a magyarok nagyobb vádaskodási hajlamával

¹³ Jekelfalussy 1883, Körösi 1873.

¹⁴ Konek 1875: 7.

magyarázta: „szomorú illusztrációja a nálunk nagyobb mérvben, mint másutt előforduló vádolgatási hajlamnak, mi ellen még a bíróságok erélyesebb eljárása sem képes óvszerűl szolgálni, a munkaerő- és időben nagy pazarlás, melyet ily alaptalan gyanúsítás, vagy eredménytelen nyomozás okoz, e tekintetben is jellemzi nemzetünket, melynek különben is a tékozlás egyik sajátlagos gyöngesége”.¹⁵

A „magyar néplélek” másik sajátos jellemzőjének az erőszakos cselekményekre való hajlamot találta: miközben a Lajtnán túli fejlettebb „forgalmi élet” miatt több a vagyon ellen elkövetett bűntett, addig szerinte Magyarországon gyakoribbak voltak az erőszakos cselekmények.¹⁶ A bűnözés okait keresve több tényezőre mutatott rá. A néplélektani sajátosságokon túl fontosnak tartotta a gazdasági tényezőket is. Emellett azonban megjelent nála a bűnözésnek egyfajta organikus látásmódja is: a bűnözés (és általában a szociális problémák) a társadalmi „organismus megrázkodtatására ható kóroanyag”, mely „lázás állapotot” okoz.¹⁷ Miközben Konek szerint az igazságszolgáltatás, a bíróság lenne a társadalom betegségének gyógyeszköze, addig a gyógyítás folyamatában a bűnügyi statisztika a lázmérő szerepét tölti be. Ezt a kórtant Koneknél már a megelőzés fontosságának felismerése is kiegészítette, ami esetében pusztán a büntetőjog és az igazságszolgáltatás fejlesztésében merült ki.

Konek tehát a bűnözés értelmezésekor egy többes okságon alapuló magyarázatot használt, amelyen belül nem szánt kitüntetett szerepet egyik tényezőnek sem. Nem hivatkozott ugyan a nemzetközi kriminológiai szakirodalomra, munkáiban azonban már felfedezhető a korszak bűnözéssel foglalkozó tudományos diskurzusának egyik fő témája, a determinizmus vagy indeterminizmus kérdése. Nem foglalt egyértelműen állást az egyéni szabadságot vagy az egyénen felül álló tényezőket meghatározónak tartó irányzatok egyike mellett sem, de műveiben inkább a determinizmus hatása érezhető.

Elemző statisztikusként külön-külön is vizsgálta az egyes bűntípusokra, valamint az elítéltekre vonatkozó adatokat. Nála figyelhető meg először az a leíró rendszer, amit kisebb-nagyobb eltéréssel a későbbiekben is követtek a statisztikusok. Ez a rendszer az elítéltek „személyes viszonyainak” leírását célozta – természetesen a táblázatos statisztika által kijelölt tengelyek mentén. Ezek a tengelyek a nem, az életkor, a családi állapot, a foglalkozás, a vallás, a képzettség, a vagyoni állapot, és egy, a korszak folyamán fokozatosan kikristályosodó fogalom: a visszaesés. E szempontok helyenként kiegészültek egyéb kategóriákkal, mint például a

¹⁵ Konek 1879: 7.

¹⁶ Konek 1868: 632.

¹⁷ Konek 1879: 23.

nemzetiség (másutt „faj”) vagy a gyermekek hatása a szülők bűnözésre való hajlamára. Koneknél, aki a korai statisztikusok közül szinte egyedüliként használta a börtönstatisztikákat is, ez a szempontrendszer kibővült az elítéltek börtönbeli életére vonatkozó adatokkal (a börtönben oktatott vallási tárgyakban való előmenetel, a börtönbeli munkával szerzett fizetség nagysága stb.).

A magyarországi kriminál- és morálstatisztika kiemelkedő alakjának az 1848-ban született, három év híján száz évet élt Földes (1881-ig Weisz) Bélát kell tekinteni, kinek statisztikusi munkássága mintegy hetven évet, a dualizmus kezdeti éveitől egészen a második világháború kitöréséig tartó időszakot ölelt át. Földes az 1880-as évektől a Budapesti Tudományegyetem tanára volt, majd 1917-től egy ideig az egyetem rektori posztját is betöltötte. Ugyanebben az évben (1918 májusáig) tárca nélküli átmenetgazdasági miniszteri megbízást is kapott. A *Budapesti Szemle* közgazdasági és statisztikai rovatának, valamint az *Értekezések a társadalmi tudományok köréből* című MTA-sorozatnak is szerkesztője volt. Szinkron statisztikai vizsgálatai mellett ő volt a történeti statisztika egyik úttörője, valamint a gazdaságtörténeti kutatások egyik első ösztönzője. Nemzetközi elismertségét mutatja, hogy 1885-ben a Nemzetközi Statisztikai Intézet, 1891-ben pedig az Angol Közgazdasági Társaság tagjává választották, munkái pedig a legrangosabb angol, német és francia statisztikai szakfolyóiratokban is megjelentek.¹⁸

Földes tudományos tevékenysége a statisztikának szinte minden területét felölelte.¹⁹ Közgazdasági és pénzügyi statisztikai munkássága mellett azonban elsősorban a morálstatisztika magyarországi meghonosítása köszönhető neki. Morálstatisztikán nemcsak a deviáns viselkedési módok – bűnözés, prostitúció, törvénytelen születések, alkoholizmus stb. – kutatását értette, mindig hangsúlyozta annak fontosságát is, hogy a társadalmi élet pozitív oldalait (jótékonyági egyletek, árva- és szeretetházak, kisdédóvók és más „emberbaráti intézetek” működése) is be kell mutatni. A morálstatisztikáról mint tudományról alkotott felfogása ugyanakkor egyfajta társadalmi programmal szövődött össze, melynek célja „az anyagi és szellemi javaknak a népesség minél szélesebb körére való kiterjesztése”.²⁰ A morálstatisztikát nem célnak, hanem eszköznek tekintette e program megvalósításában. Nem véletlen, hogy Kenéz Bélának a *Huszedik Század* című folyóiratban megjelent méltatása éppen ezt a fajta gyakorlatiasságot, a tudományos eredmények tudatos felhasználásának igényét emelte ki Földes tudósi tevékenységéből.

¹⁸ Kőrmendi–Papi 1990: 7–11.

¹⁹ Bővebben lásd Balázs 1979: 160.

²⁰ Kenéz 1902: 489.

Földes jól ismerte a téma nemzetközi irodalmát, munkáiban gyakran idézte a korszak olasz, francia és német morálstatisztikai és kriminálszociológiai munkáit. Az itt olvasott elméleteket megkísérelte a magyarországi viszonyokra is alkalmazni. Georg von Mayr német morálstatisztikus mintájára tanulmányozta például azt, hogy a gabonaárak változása hogyan befolyásolja a népesedési mutatók mellett többek között a bűnözést is. A külföldi szerzők kutatásaihoz ugyanakkor sokszor kritikusan viszonyult, Cesare Lombroso kriminálantropológiai megállapításait például több ponton is cáfolta írásaiban.

A morálstatisztika elméleti kérdései ugyan kevésbé érdekelték, de foglalkozott például az elítélhetőség matematikai alapjaival. Írásaiban mindig szem előtt tartotta az adatközlő statisztikákkal kapcsolatos módszertani kérdéseket; szinte minden olyan problémára felfigyelt, ami egy bűnügyi statisztika keletkezésével együtt jár. Belátta, hogy a bűnözés fogalma mindig az adott társadalom függvénye, s a bűnügyi statisztikával foglalkozó tudósok közül elsőként ismerte fel a bűnügyek bejelentésére való hajlandóság döntő szerepét.

Földes a statisztikai adat keletkezési folyamatának egyéb befolyásoló tényezőire is utalt munkáiban. Kiemelte például, hogy a feljelentést követően is sok olyan tényező van, ami befolyásolhatja egy vizsgálat megindítását. Hangsúlyozta, hogy milyen sok múlik az „előnyomozással megbízott szervezetnek ügyességén, buzgóságán”,²¹ s rámutatott a morálstatisztika azon hiányosságaira is, amelyek miatt nem lehet teljes képet adni az adott társadalom erkölcsi állapotáról. Figyelmeztetett ugyanakkor arra is, hogy a statisztikákból könnyen hamis következtetéseket vonhatunk le. (Ez számunkra különösen a bűnözés növekedésével kapcsolatos vélemények miatt fontos.)

Azt, hogy tisztában volt a bűnügyi statisztika korlátaival, jól jelzi *A bűnügyi statisztikája* című művének egyik mondata: „A bűnügyi statisztika tehát nem nyújthatja a közérkölciség hü és teljes képét, az abból vont következtetések hiánysakká és irányzatosakká válhatnak, ettől pedig a tudományos kutatásnak egyaránt távol kell magát tartani”.²² Ennek ellenére úgy gondolta, hogy a morálstatisztika minden probléma ellenére is képes információval szolgálni a társadalmi bajokról. Egyik – statisztikustól szokatlan – gondolata pedig a statisztikai adatok mögött rejlő konkrét esetek problémáját veti fel:

„Hiányosnak tartom a bűnügyi statisztikát, mint az erkölcsi élet mérlegét, különösen azért, mert a bűnösség, az erkölcsi romlottság súlyát csak ritkán és akkor is

²¹ Földes 1889: 5.

²² Földes 1889: 158.

csak közvetve veheti számba. Nagy különbség van gyilkosság és gyilkosság, hamis bukás és hamis bukás, sikkasztás és sikkasztás között – a statisztikai számban minden eset egyforma, csak mennyiségileg vétetik tekintetbe, nem minőségileg. Egy Schenk, egy Szimics, egy póstatiszt, ki évek óta üzi a sikkasztás mesterségét, egy tanító, ki évek óta üz fajtalanságot reá bízott ártatlan leánykakkal, egy csaló, ki évek óta foglalkozik iparszerűleg hamis eskük letevésével, csak úgy szerepelnek, mint az ugyanazon kategóriába tartozó más bűnös, ki hozzájuk képest angyal és legfeljebb a büntetéseknel lehet ezen hiányt némileg egyensúlyozni. Pedig egy bűn felérhet ezer más bűnnel, egy Judásnak árulása egy egész kor erkölcsiségével!”²³

Látható tehát, hogy Földes egy módszertanilag jól átgondolt és rendszerezett elméleti háttérrel rugaszkodott neki a korszak bűnügyi statisztikáinak, amelyek jórészt kiforratlanok és hiányosak voltak. Ezért is volt számára mindig fontos, hogy a Magyarországon megfigyelt jelenségeket nemzetközi tudományos eredményekkel állítsa párhuzamba.

A bűnügyi statisztika problémái című tanulmányában, amelyben elsősorban a nemzetközi összehasonlítás lehetőségével és korlátaival foglalkozik, leírta azon tényezők teljes regiszterét, amelyeken keresztül a bűnözés társadalmi háttere vizsgálható. E kategóriákon jól látszik, hogy Konekhez képest mennyit finomodott az értelmezési keret. Természetesen hozzá kell tenni, hogy ez csak egy elméleti-módszertani váz, amelynek teljes kitöltése még a legjobb forrásadottságok mellett sem valósítható meg teljes mértékben. A tanulmányban felállított kategóriarendszer a következő szempontokat sorolta fel:

1. Fizikai tényezők: 1. nem, 2. kor, 3. családi állapot (gyermek száma), 4. földrajzi viszonyok, 5. egészség, testi, szellemi abnormitások, öröklés, vérmérséklet;
2. Gazdasági tényezők: 1. foglalkozás, 2. foglalkozási, társadalmi viszony, 3. jövedelem, 4. vagyon, 5. életmód, 6. lakásviszonyok, 7. gabonaárak, 8. válságok, 9. pauperizmus;
3. Szellemi és erkölcsi tényezők: 1. nevelés, 2. műveltség, 3. vallásosság, 4. legitimitás, 5. alkoholizmus, 6. prostitúció;
4. Jogi tényezők: 1. büntetőjogi rendszer, 2. bűnvádi rendszer, 3. büntetési rendszer, 4. magánjogi rendszer (család, vagyon, örökösödési jog);
5. Politikai tényezők: 1. állampolgárság, 2. nemzetiség, 3. közigazgatási

²³ Földes 1889: 157.

rendszer, 4. rendészeti rendszer, 5. választójog, 6. államformák, 7. szociális törvények, 8. politikai erkölcsök, 9. háborúk, 10. forradalmak.²⁴

Földes statisztikusi munkásságának egyik legfontosabb újítását nemcsak e szempontrendszer összefoglalása jelenti, hanem az a törekvés is, hogy ezt a statisztikai adatokkal nem minden esetben kitölthető elméleti vázat egyéb, a statisztika tudományán kívül eső forrásokkal vagy adott esetben számokkal nem alátámasztható következtetésekkel egészítse ki. E tudományos módszer első gyakorlati alkalmazását az 1889-ben megjelent *A bűnügy statisztikájában* figyelhetjük meg. A mű egy olyan időszakban keletkezett, amikor Magyarországon még nem alakult ki a modern bűnügyi statisztika, így szerzője jobb híján kénytelen volt más forrásokat és megismerési módszereket (valószínűség-számítás, más statisztikai adatok bevonása, nyugati kriminológiai elméletek alkalmazása – és végül a feltételezés) is bevonni.

Könyvében több olyan megállapítást vitatott, amelyek a bűnügyi statisztikával foglalkozó elődökhöz, köztük Konek Sándorhoz kötődnek. Említettük például, hogy Konek a magyarokat vádaskodó, erőszakos bűncselekményekre hajlamos népként mutatja be. Földes ezt a megjegyzést adatokkal alátámasztva nem tudta ugyan cáfolni, de azt „hitte”, hogy „népünk jellemvonása közé éppen nem tartozik sem a vádaskodási hajlam (inkább még a pereskedési hajlam), sem a sértett jogérzet kiengesztelésére való hajthatatlan törekvés”.²⁵ Abban viszont egyetértett Konekkel, hogy az igazságszolgáltatás gyakran feleslegesen dolgozik, s ő is utalt az alaptalanul perbe fogottak meghurcolásának problémájára.

Földes munkásságának azon részéből, amely az elítéltek személyes viszonyaival és ezen keresztül a bűnözés társadalmi hátterével foglalkozik, itt csak néhány érdekesebb mozzanatot emelünk ki. Ezek egyike a bűnözők nemi megoszlásával kapcsolatos. Elődjét, Konek Sándort az elítéltek nemi megoszlásával kapcsolatban elsősorban a nők szerepe érdekelte. Különösen aggasztónak találta, hogy a nők aránya növekedett az erőszakos bűntetteknel, ami szerinte ellentétes a nők „természetes szelídségével”.²⁶ Földes ezzel kapcsolatban több olyan tényezőre is felhívta a figyelmet, amelyek a kimutatásokban nem jelentek meg. Ilyen például az a feltételezés, miszerint a nők által elkövetett bűntettek nagyobb része homályban marad, mivel a nő élete inkább a szűkebb családi körhöz kötődik, ezért a családra – és főleg a férjre – szégyent hozna, így azt titokban tartják. A női bű-

²⁴ Földes 1932: 250.

²⁵ Földes 1889: 13.

²⁶ Konek 1879: 26.

nözőknek a népesség nemi megoszlásához képest kisebb arányát magyarázza továbbá az is, hogy a bíróságok elnézőbbek a nőkkel szemben, hajlamosabbak esetükben felmentő ítéletet hozni. A nőkkel kapcsolatos gondolatai meglepőek annak fényében, hogy társadalompolitikai gondolatai a különbségek kiegyenlítése körül forogtak. Az angol Royal Statistical Society folyóiratában megjelent tanulmányában emelte ki a női munkavállalás hátrányos hatását a bűnözésre: minél nagyobb arányban lépnek ki a nők a szűkebb közösségből, annál nagyobb az esélye annak, hogy büntettet követnek el.²⁷ Földes nőkről alkotott véleménye tehát nem különbözött lényegesen más korabeli statisztikusok emancipációellenes, hagyományos nőképétől.

Ezzel kapcsolatban röviden utalnunk kell egy másik tényezőre is, a házasság bűnözésre gyakorolt hatására. Konek ezzel kapcsolatban azt állítja, hogy Magyarországon túlságosan magas a házasság nők és férfiak aránya az elítéltek között, továbbá a gyermek visszatartó ereje sem érződik a bűnügyi statisztikákon.²⁸ Földes ezzel szemben azt állította – kimondatlanul is utalva a nyugati mintától eltérő házassági szokásokra –, hogy egyszerűen azért nagyobb a házasságok aránya a bűnözők között, mert többnyire olyan korban (20. és 40. életévük között) követik el bűntetteiket, amikor már családjuk van.²⁹

Könyvének egyik fejezetében (A büntett elkövetésének helye és ideje) Földes foglalkozott a bűnözés térben és időben való elhelyezésével is. Az ítéletek (és nem az elítéltek származásának) földrajzi megoszlását összevetette az egyes régiók népességsűrűségével, műveltségével (ennek mutatója nála az analfabéták száma volt) és erkölcsi viszonyaival (törvénytelen születések száma). A különböző büntítéscélok földrajzi megoszlását európai kontextusba helyezte, s megkülönböztetett úgynevezett „endemikus bűntetteket”, amelyek egy meghatározott földrajzi helyre jellemzőek. (Szerinte ilyen „endemikus” büntett Magyarországon a párbaj.) Vizsgálni próbálta a város és a vidék viszonyát is, de mivel a statisztikák ekkor még nem tartalmaztak elég információt ehhez, ezért kénytelen volt általános megjegyzéseket tenni e téren. A bűnözést befolyásoló különböző tényezők közül elsősorban a gazdasági, társadalmi és műveltségbeli komponenst emelte ki, de – Konekhez hasonlóan – foglalkozott az évszakok, sőt az éghajlat befolyásoló hatásával is.

A bűnözés és az elkövetők foglalkozása viszonylatában Konek összefüggést látott a hivatás és az elkövetett bűntett között. Így például a „gyárüzleti életben” nagyobb volt szerinte az esélye a „fajtalansági” bűnöknek, a „mezei iparban” az

²⁷ Földes 1906: 558–559.

²⁸ Konek 1879: 37.

²⁹ Földes 1906: 564–565.

erőszakoskodásnak, a kereskedelmi pályákon a csalásnak és hamisításnak.³⁰ Földes sem vitatta, hogy van kapcsolat foglalkozás és az elkövetett bűntett között, de inkább arra helyezte a hangsúlyt, hogy már maga a foglalkozás megválasztása is függ az illető egyén hajlamaitól és lelkületétől, így az mindössze jele az utóbbinak, nem pedig közvetlen oka a bűn elkövetésének.³¹

A foglalkozáshoz kötődik a vagyon problémája. A statisztikusok általában a gazdasági tényezőket sorolják fel elsőként a bűnözésre ható okok között. Konek és Földes egyaránt rámutattak az 1873-as gazdasági válság negatív hatásaira, és a későbbi elemző munkák is megkülönböztettek több ilyen válságos periódust (csak néhány példa: az 1900-as évek, 1912, az első világháború utolsó évei, és végül 1919). A bűnöző vagyonára vonatkozó adatok azonban – elsősorban a bűnügyi statisztikák meglehetősen egyszerű, vagyonos/vagyontalan kategorizálása miatt – igencsak bizonytalanok. Konek mindenesetre a vagyontalanságot nevezte meg az egyik fő elkövetési oknak. Földes ezzel szemben felhívta a figyelmet arra, hogy a vagyon nem kizárólag pozitív hatással lehet a bűnözésre, csak éppen máshol jelennek meg a vagyonosabbak a bűnözés struktúrájában. Hasonló eltérés figyelhető meg a két statisztikus műveltséggel kapcsolatos véleményénél. Míg Konek egyértelműen pozitív hatást tulajdonított az oktatásnak, addig Földes olyan nyugati véleményeket is idézett, melyek szerint nemhogy nem csökken, hanem emelkedik a jobb iskolázatásnak köszönhetően a bűnözés. Ő maga azonban egy köztes véleményt foglalt el azzal, hogy inkább a bűnözés átstrukturálódásában, az úgynevezett intellektuális bűncselekmények növekedésében látta a művelődés hatását.

Koneknek a magyarsággal kapcsolatos megállapításait már többször idéztük, Földes ez irányú kutatásaira viszont még nem utaltunk. A nemzetiségnek ő is nagy jelentőséget tulajdonított: „A nemzetiségi jelleg erős befolyást gyakorol valamely nép erkölcsi életére. A hol a modern műveltség általánosító hatása nem érvényesíti magát, ott a nemzetiség hagyományos életfelfogása, szokásai, balvéleményei alkotó befolyással vannak az egyesek életére.”³² Márpedig Földes Magyarországot – legalábbis 1889-ben – még a modern műveltség hatását kevésbé érzékelő országnak tartotta, ezért is vizsgálta behatóan a nemzetiségek és a bűnözés összefüggéseit. Arra a megállapításra jutott, hogy a bűnözés terén a legkedvezőbb adatok a németeknél figyelhetők meg, őket követik, akkori szóhasználattal, a tótok, a rutének és a szerbhorvátok. A románok nagyjából népességen belüli arányuknak

³⁰ Konek 1875: 33.

³¹ Földes 1889: 120–121.

³² Földes 1889: 128–129.

megfelelően szerepeltek a statisztikákban, a magyarok viszont mintegy tíz százalékkal felülreprezentáltak. Ennek okát elsősorban abban látta, hogy a magyar mint „uralkodó faj jobban elbizza magát”.³³ Foglalkozott ugyanakkor a magyar nép asszimilációs készségével is, utalva arra, hogy ezen adatok némileg torzítanak annak fényében, hogy sok más nemzetiségű elem beolvadt már a magyarságba.

Konek Sándorral kapcsolatban már említettük, hogy az egyéni akarat és a külső kényszerítő erők kérdésében ő inkább az utóbbiak jelentőségét hangsúlyozta. Földes az *Akaratszabadság és morálsztisztika* című tanulmányában foglalkozott ezzel a problémával. Itt elismerte ugyan, hogy vannak bizonyos külső kényszerítő erők, amelyek befolyásolják az egyén sorsát, ám a végső döntés szerinte mindezek ellenére az individuum kezében van.³⁴ A bűnügyi statisztika ugyan törvényszerűségeket és szabályokat keres, de – és talán ez Földes gondolkodásának egyik legfontosabb vezérfonala – lényeges, hogy meglássuk mögötte az egyént:

*„Nem is felel meg különben a tudományos eljárásnak, ha egyszerűen azon tényből, hogy bizonyos embersokaságban bizonyos cselekedetek tömegesen lépnek fel, már azt a következtetést vonták, hogy ez az emberi akarat szabadságát vagyis mint mi mondanók, egyéni dispoziícióját megszüntetik.”*³⁵

Így tehát Földes egyfajta köztes állapotot foglalt el a determinizmus és az indeterminizmus hívei között. Fontos szerepet tulajdonított ugyan a külső tényezőknek, amelyek már csak azért is bírnak jelentőséggel, mert főleg ezeket lehet statisztikailag megfogni, ugyanakkor mindig szem előtt tartotta az individuumot, aki meghozza a végső döntést egy válsághelyzet megoldásában. A különböző lehetséges megoldások között felsorolta a „fatalisztikus megadást”, a kivándorlást, az „elmekórt”, az öngyilkosságot, s végül a büntettet mint a „társadalom által szentesített szabályok elleni lázadást”. Az viszont, hogy az egyén melyik megoldási utat választja, a „psziché és a milieu titka”.³⁶

Látható tehát, hogy Földes Béla nem pusztán a statisztikai adatok önmagukban való elemzésével foglalkozott, hanem egész tudományos tevékenysége egy átfogó gondolatrendszer szolgálatában állt, melynek lényege a társadalom leszakadt rétegeinek felzárkóztatása és a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentése.

³³ Uo.

³⁴ Földes 1904: 69.

³⁵ Uo.

³⁶ Földes 1932: 243.

I.1.4. Budapest az elemző kriminálstatisztikában

A magyarországi bűnügyi statisztika itt felvázolt története alapján talán már nem tűnik olyan meglepőnek, hogy a főváros bűnözésének önálló statisztikai elemzése sokáig váratott magára. 1927-ben, majd három évvel később végül két nagyobb összefoglaló elemző munka is megjelent, amely kifejezetten a budapesti bűnözés problémájával foglalkozott. Bár mindkét munka az általunk vizsgált korszakon kívül esik, mégis érdemes röviden kitérni rájuk, hiszen e tanulmányok adatforrásainak jelentős része még az első világháború előtt keletkezett.

Az első a sorban Pálosi Ervin *Budapest kriminalitása és moralitása az 1909–1925. években* című munkája volt.³⁷ A szerző az általa használt statisztikákkal kapcsolatban kitért a korábban már említett problémákra: Budapestre vonatkozóan csak rendőrségi statisztikák álltak rendelkezésre, az 1909–1913-as országos bűnügyi statisztikában pedig szerepeltek ugyan külön a budapesti bíróságok, de ezek kimutatásaiból nem szűrhetők ki a Budapesten tárgyalt, de nem fővárosi vonatkozású esetek.³⁸ A helyzetet nehezítette továbbá az is, hogy 1917 és 1919 között részben a háborús időszak, részben pedig az azt követő forradalmak miatt még csak rendőrségi statisztikák sem készültek. Pálosi ennek ellenére igyekezett felrajzolni egyfajta trendet a budapesti bűnözésről. Szerinte a békeidők bűnözése „normális lefolyású volt és a kriminalitásnak csak igen kis emelkedését konstatáljuk az egész vonalon, amely emelkedés *szinte* [kiemelés az eredetiben] összeesik a lakosság természetes szaporodásával.”³⁹ Ebből a trendből csak az 1912-es gazdasági válság lógott ki magasabb feljelentési(!) arányával. Az első világháború, majd az azt követő majdnem tíz év adatai ezzel szemben állandó emelkedést mutattak. Ezt a kriminalizálódást egyértelműen a háborúval, s még inkább a forradalmakkal járó „lelki elvadulással”, nem pedig gazdasági okokkal magyarázta.

Pálosi lényegében hasonló vázra építette fel elemzését, mint amit a korábban bemutatott elemző statisztikusoknál is bemutattunk, ezért csak néhány érdekesebb, a szerző által elsőként megjelenített szempontot emelünk ki. Ezek közül az első az elkövetők vallásának részletesebb elemzése. Az eddig bemutatott elemző statisztikusok foglalkoztak ugyan a vallás kérdésével, de nagyobb jelentőséget egyikük sem tulajdonított e tényezőnek. Pálosi ezt annyiban haladja meg, hogy

³⁷ A jogi végzettségű Pálosi Ervin (1891–1941) 1925 és 1940 között az egri érseki joglíceum tanára volt, de tanított statisztikát, nemzetgazdaságtant és pénzügytant a szegedi és a kolozsvári egyetemeken is. Ezenkívül tagja volt a Műemlékek Országos Bizottságának (jórészt az ő kezdeményezésére kezdődtek meg 1925-ben Egerben a módszeres várasatások) és a Magyar Statisztikai Társaságnak. Markó 2004: 79.

³⁸ Pálosi 1927: 9–12.

³⁹ Pálosi 1927: 23.

a vallás kérdését összekapcsolja az anyagi helyzet vizsgálatával, így a különböző felekezetek között az alábbi rangsort állítja fel:

„A különböző felekezetek hívei között a legrosszabb anyagi viszonyok között Budapesten a katolikusok vannak. Utánuk következnek sorrendben a reformátusok, majd az ágostai evangélikusok, a legjobban szituált felekezet Budapesten az izraelita felekezet.”⁴⁰

Megkülönböztetett figyelmet szentelt szerzőnk annak a statisztikai ténynek, hogy a főváros izraelita lakossága az össznépességen belüli arányához képest alulreprezentált a rendőrségi statisztikákban. Ezt a zsidó lakosság jobb anyagi viszonyai mellett azzal is magyarázta, hogy inkább a vagyon elleni bűncselekmények, azon belül is ezek „intellektuális” változatai jellemzők e felekezet tagjaira.⁴¹

„Nagyon nehéz annak a kérdésnek eldöntése, hogy az izraeliták kedvezőbb kriminalitásában mely tényezőknek van nagyobb szerepe és hatása: a természetükben fekvő idegenkedésnek a vérontástól, az ember életét és testi épségét veszélyeztető cselekményektől, vagy nagyobb ügyességüknek az intellektuális bűncselekmények elkövetésében, ami által az ezen amúgy is nehezen bizonyítható bűncselekményeknél a különben is elitelt személyek csekély hányada még tovább csökken, vagy kedvező vagyoni viszonyaiknak, amelyek kikapcsolják a bűnözés egyik legerősebb ható okát a nyomort, a szükség és az éhség felidézte kényszert.”⁴²

A másik olyan téma, amellyel Pálosi foglalkozott elsőként részletesebben, az 1908-as büntetőnovella nyomán külön kategóriává váló fiatalkorúak bűnözése. Szerinte a fiatalkorúak által elkövetett bűncselekmények „elhanyagolt nevelésre”, „erkölcstelen környezetre”, „nyereségvágyra”, „pajkosságra, könnyelműsége és meggondolatlanságra”, „bűnös hajlamra”, „bosszúra” és végül (mindössze 4,6%-ban) „rossz

⁴⁰ Pálosi 1927: 59. A vagyoni helyzet fokmérőjét ebben az esetben nem a rabtartási költségek viselése, hanem a gyermek- és tudóvész-halandósági mutatók, valamint a lakások szobaszáma jelentette.

⁴¹ Hasonló megállapításra jutott a katolikusok, illetve zsidók által elkövetett bűncselekményeket elemző 2002-es tanulmányában Karády Viktor. Karády elemzése azonban nem megy túl az egyes (pontosabban a két) felekezetek adott bűntípuson belüli alul- vagy felülreprezentáltságának megállapításán. Karády 2002: 187–197.

⁴² Pálosi 1927: 62.

anyagi viszonyokra” voltak visszavezethetők.⁴³ A társadalmi és gazdasági okok mellett tehát Pálosinál is megjelent a bűnös hajlam mint kriminogén tényező.⁴⁴

Pálosi elemzői munkájának egyik legfontosabb része a bűnözés kiterjesztett vizsgálata volt. Amennyiben nem álltak rendelkezésére megfelelő kimutatások a bírósági statisztika terén, akkor próbálta minél jobban kiaknázni a rendőri statisztikákat. Valószínűleg ennek is köszönhető, hogy nem kizárólag a büntettekkel, hanem az általa a „társadalmi összetartozandóság” és „békés együttélés”⁴⁵ fontos mutatóinak tartott kihágásokkal, valamint a prostitúcióval, a cselédkérdéssel; a Társadalmi élet jelenségei című fejezetben pedig az öngyilkosságokkal, törvénytelen születésekkel és válásokkal (mint az adott társadalom „morális ellenálló képességéről” számot adó jelenségekről), sőt a budapesti mutatókhoz, továbbá a budapesti lakosság által szórakozásra fordított összegek elemzésével is foglalkozott.

Hacker Ervin⁴⁶ 1930-ban megjelent, *Budapest hatása a kriminalitásra* című munkája nem a középtávú folyamatok elemzését, hanem sokkal inkább a fővárosi bűnözésre negatívan és pozitívan ható kriminogén tényezők statisztikai vizsgálatát célozta. A könyv elején Hacker kitért a vidék és a város bűnözés terén mutatott különbségeire. Szerinte az eltérés fő okai főleg gazdasági és erkölcsi jellegűek, de fontos tényező volt a nagyobb népsűrűség, a város társadalmi feszültségei, valamint az urbánus élet sajátos felfokozottsága. A legfontosabb különbség azonban vidék és város között nem mennyiségi, hanem sokkal inkább minőségi: míg vidéken nagyobb számban fordultak elő személy, állam és társadalom elleni bűncselekmények, addig a városokban, s különösen a fővárosban a vagyon ellen elkövetett büntettek voltak a gyakoribbak.⁴⁷

Ezután vág bele Hacker a különböző kriminogén tényezők budapesti vizsgálatába. Elsőként a népsűrűséggel és a lakásviszonyokkal foglalkozott. A főváros népsűrűségéhez első látásra jó lakásviszonyok párosultak, ezt viszont lényegesen rontotta az al- és ágybérlok magas száma. Végeredményben azonban nem tartotta a városi tömeget egyértelműen negatív tényezőnek (bár a kriminalitást hátrányo-

⁴³ Pálosi 1927: 66–67.

⁴⁴ Egy 1934-ben, a *Statisztikai Szemlében* megjelent tanulmányában éppen a bűnözés „antropológiai”, illetve gazdasági-társadalmi tényezőinek viszonyát próbálja matematikai módszerekkel meghatározni az 1881–1928 közötti statisztikák alapján.

⁴⁵ Pálosi 1927: 70.

⁴⁶ Hacker Ervin (1888–1945) jogtudós kriminológus, 1920-tól a miskolci jogakadémia büntetőjog-tanára, 1943–1945 között a debreceni egyetem jogi karának tanára. *Nagylexikon* 1999: 83.

⁴⁷ Ezt lényegében minden elemző statisztikus hangsúlyozta, még azok is, akik nem foglalkoztak kifejezetten a város és vidék problematikával. Érdekes, hogy Koneknél még Magyarország–Ausztria viszonylatban hangzott el ugyanez a kijelentés.

san befolyásoló tényezők között sorolta fel azt), mivel úgy gondolta, hogy a nagyobb népsűrűség egyben szervezettebb rendőrséget von maga után.⁴⁸

A második negatív tényezőt a nehezebb megélhetés jelentette nála: a fővárosban magasabbak voltak az élelmiszerárak, a munkásság más városokhoz képest magasabb béréi nem fedezték a többletkiadásokat, nagyobb volt a munkanélküliség – ugyanakkor több is volt a lehetőség a pénz elköltésére. A harmadik negatív tényező az első olyan, amely nem emberek felett álló, gazdasági és demográfiai jelenségekhez, vagy a nagyvároshoz mint sajátos entitáshoz, hanem a lakosság konkrétan meghatározható csoportjaihoz, a „kriminálisabb elemekhez” kötődik. E kriminálisabb elemeket más elemzések alapján határozta meg a szerző: 20–40 év közötti, nem házas, iparos vagy gyári alkalmazott férfiak – azaz tulajdonképpen a kis- és nagyipari munkások. E csoportnak külön fejezetet is szentelt, s különösen az úgynevezett „munkaviszályok” (munkabeszüntetések, sztrájkok), valamint az ágybérőlk statisztikáján keresztül mutatta be az ipari munkásság helyzetét. Jórészt ehhez a csoporthoz kötötte a következő negatív kriminogén tényezőket, a bevándorlást is.

A felsorolás utolsó, hátrányos hatású jelensége, a „fővárosban a bűnözésre kínálkozó több alkalom” a legösszetettebb a sorban. Idesorolta például a vendéglők, szórakozóhelyek nagyobb számát, a viszonylag magas alkoholfogyasztást és általában az „élvhajhászást célzó társadalmi megnyilatkozások” gyakoriságát, de itt elemezte például a prostitúcióra, sőt a (forgalmi és üzemi) balesetekre vonatkozó statisztikai adatokat is. De külön foglalkozott a visszaeső és „megrögzött” büntetések számára kínálkozó alkalmakkal, s ezen elsősorban a nyilvános helyeket, illetve az itt megforduló több utast illetve látogatót értette.

A könyv második, rövidebb részében a pozitív tényezőket sorolta fel Hacker. Ezek közé tartozik a bűnözésre kevésbé hajlamos nők magasabb aránya Budapest lakosságában, továbbá a jobb műveltségi viszonyok – ennek mérőeszköze többek között az írni-olvasni tudás, az iskolai végzettség és a nyelvismeret (ami a többnyelvű fővárosban valószínűleg kevésbé volt a képzettség, mint inkább az etnicitás jelzője) – és végül a jobb szociális gondoskodás.

Talán ebből a rövid rezüméből is látszik, hogy Hacker kevésbé törekedett a különböző kriminogén tényezők és a bűnözés összefüggéseinek mélyebb elemzésére – a könyv legnagyobb részében nem is támaszkodott egyetlen bűnügyi statisztikára sem –, hanem sokkal inkább az a célja, hogy a legkülönbébb (többek között ár-, bér-, bevándorlási és morál-) statisztikák elemzésével különítse el a Budapestre mint Magyarországon egyedülálló sajátos képződményre jellemző sajátosságokat.

⁴⁸ Hacker 1930: 26.

Láthattuk tehát, hogy a modern magyar bűnügyi statisztika egy komplikált, lényegében a teljes „hosszú” 19. századot felölelő folyamat eredményeként jött létre a 19. század végén, a 20. század elején. Nagyjából ugyanebben az időben jött létre egy újfajta, a bűnügyi statisztikánál bizonyos tekintetben sokkal gyakorlatiasabb tudományos diskurzus, amely kifejezetten a bűnözés társadalmi-gazdasági hátterének feltárását, illetve az abban az időben már egyre gyakrabban hangzott prevenció módszereinek kidolgozását tűzte ki céljává.

I.2. A testtől a társadalomig. A kriminológiai gondolkodás paradigmaváltása

I.2.1. A bűnöző „elméricskélése”: a kriminalitás és a természettudományok

Charles Darwin evolúcióelmélete gyökeres változást hozott a 19. századi tudományos gondolkodásban. Darwin nyomán számos természettudományos teória született, amelyek gyakran szolgáltak olyan társadalmi jelenségek magyarázatára is, mint például a bűnözés. Ezek közül a legnagyobb hatással a biológiai determinizmushoz kapcsolódó gondolatok voltak. E szellemi áramlatok hatására alkotta meg egy torinói orvos, Cesare Lombroso a született bűnözőről (*l'uomo delinquente*) szóló elméletét, amely teljesen felforgatta a 19. század végének, a 20. század elejének kriminológiai gondolkodását. Lombroso tanai nemcsak azért fontosak számunkra, mert elsőként próbálták meg tudományos módon értelmezni a kriminalitás jelenségét, hanem azért is, mert a korszak tudományos diskurzusát oly mértékben meghatározták, hogy szinte minden, a témával foglalkozó tudós Lombroso kriminálanthropológiájából kiindulva – azt cáfolva vagy alátámasztva – végezte saját kutatásait.

Lombroso gondolataira nagy hatással volt a német zoológus, Ernst Haeckel rekapitulációelmélete. Haeckel szerint az „egyedfejlődés megismétli a törzsfejlődést”, azaz az embrió, majd a megszülető és felnőtté váló ember fejlődése során kicsiben reprodukálja az evolúció folyamatát.⁴⁹ Ugyanezt ez elvet adaptálta Lombroso egyes kultúrákra, illetve ezen kultúrák képviselőire, esetünkben a bűnözőkre is.⁵⁰ Szerinte a bűnözők valamilyen öröklött defektusnak köszönhe-

⁴⁹ Bővebben lásd Gould 1999: 125–132.

⁵⁰ Becker 1995: 152.

tően nem képesek végighaladni ezen az evolúciós folyamaton, megrekednek egy ponton, s ez az általa atavizmusnak nevezett jelenség az, ami bűnözői hajlamait magyarázza. Lombroso előbb bűnözők és bolondok koponyáját hasonlította össze egymással, majd egy hírhedt bandita, Vilhella koponyájának elemzésekor revelációszerűen – már az elméletalkotás módja is sokat elárul Lombroso „tudományos” módszeréről – ismerte fel a bűnözőkben rejlő atavisztikus vonások döntő szerepét.⁵¹ Ennek alapján fogalmazta meg 1876-ban a született bűnöző elméletét, melynek kulcselemét a bűnöző hajlamok külső antropológiai jegyek alapján történő felismerése jelentette. Az olasz tudós a bűnözők és a „normális” emberek koponyaformájának és -méretének, valamint agytérfogatának összehasonlításával állapította meg, hogy a született bűnöző testén felfedezhetők olyan stigmák – például a domború állkapocs, a magas, hegyes fej, a nagy fülek vagy az aszimmetrikus koponya- és testforma –, amelyek alapján következtetni lehet az illető bűnös hajlamaira. Az antropológiai jellemzők mellett Lombroso felsorolt néhány társadalmi eredetű stigmát is, amelyek a született bűnözőt jellemzik. Ilyen például a bűnözők által beszélt sajátos nyelv vagy a tetoválás, amelyből következtetni lehet a gonosztevő személyiségének sötét oldalára. A született bűnöző koncepciójának középpontjában azonban mégsem ezek a tényezők álltak, hanem a test (általólagos) abnormitásainak felismerése és osztályozása.

Lombroso tudományos módszerére jellemző, hogy keveset törődött az antropometriai mérések során keletkező ellentmondásokkal. Annak érdekében, hogy érvelése kellően megalapozottnak és objektívnak tűnjön, gyakran közölt hosszú adatsorokat, s ezeket az adatokat mindig úgy rendezte, hogy azok alátámasszák tudományos alaptételeit. S ha megdönthetetlennek is tűnt Lombroso számára a született bűnöző tétele, valójában mégsem sikerült ok-okozati viszonyt felfedeznie a koponya, valamint az agy patológikus jegyei és az aszociális viselkedésmódok között; adataival mindössze egy sajátos antropológiai típus létezését tudta bizonyítani. Hasonló funkciót töltött be a bűnözők fiziognómiájának vizsgálata: a gonosztevőkről készült fotók egymás mellé állításával a bűnözők megjelenésének idegenségét igyekezett bizonyítani.⁵² Ezzel is azt próbálta alátámasztani, hogy a deviáns viselkedést mutató emberek – pontosabban ezek egy csoportja, a született bűnözők⁵³ – egy a normálistól eltérő, külön antropológiai egysé-

⁵¹ Lásd Gould 1999: 132–150. Ennek ellenére Lombroso is ugyanarra a következtetésre jut, mint a korábban említett Durkheim: „Úgy tűnik, hogy a bűnözés ... természetes jelenség.” Idézi Gould 1999: 134.

⁵² Becker 2002: 299.

⁵³ Maga Lombroso sem gondolta, hogy minden egyes bűnöző atavisztikus jegyeket hordoz a testén, ő is megkülönböztette az alkalmi bűnelkövetőket a született bűnözőktől, akik szerinte az összes gonosztevőnek mintegy 40%-át teszik ki. Gould 1999: 141.

get alkotnak. Ezek alapján Lombroso tanait tekinthetjük akár a 19. század közepén kialakult „bűnözőosztályok”-koncepció természettudományos továbbgondolásának, az evolúciós elmélettel való elegyítésének is. Fontos különbség azonban, hogy míg a bűnözőosztályok esetében mindig bizonyos csoportok, illetve az általuk elkövetett bűnök álltak a középpontban, addig a született bűnöző esetében az egyén, maga a bűnöző vált a vizsgáldások célpontjává.⁵⁴ Ez a fajta „léptékváltás” – a büntettről a bűnözőre, illetve a csoportról az egyénre – az, ami a 19. század kriminológiai gondolkodását elemző Peter Becker szerint a leginkább meghatározta a századforduló tudományos diskurzusát.

A született bűnöző elmélete mai szemmel egyfajta „tudományos atavizmusnak”, a modernizmus radikális kinövésének tűnik, ahol a haladás és a modern kultúra a kizárólagosan pozitív érték, miközben a társadalmi problémák korszerűtlen dolognak tűnnek.⁵⁵ Annak ellenére, hogy Lombrosónak és a követői által megteremtett „pozitív iskolának”⁵⁶ soha nem sikerült egyértelműen lokalizálnia a „gonosz helyét” az emberi testen, nézeteik mégis komoly befolyást gyakoroltak a századforduló kriminológiai felfogására.⁵⁷ Gondolataik nemcsak a tudományos világban vagy a bűnüldözés és igazságszolgáltatás gyakorlatában⁵⁸ éreztették hatásukat, hanem – jórészt a Lombroso-féle gondolatokra gyakran reflektáló sajtónak köszönhetően – a társadalom bűnözőképét is nagymértékben befolyásolták.

A kriminálantropológiai irányzat a 19. század utolsó évtizedeiben a Monarchiában is megjelent.⁵⁹ Sőt, a született bűnöző elméletét Lombroso előtt (vagy legalábbis vele egy időben) éppen egy magyarországi, kismartoni születésű, Bécsben és Grazban tevékenykedő neurológus, Moritz Benedikt dolgozta ki.⁶⁰ Benedikt 1879-ben egy antropológusoknak, orvosoknak, de ugyanakkor jogászoknak és

⁵⁴ „Konkrét hatásán túl Lombroso kriminálantropológiája elsősorban a biológiai determinizmus alapelvét támasztotta alá, bizonyítva, a szereplők és környezetük kapcsolatában azt a tényt, hogy a szereplők velük született természetük alapján cselekszenek. Hogy megértsük a bűnözést, a bűnözőt kell tanulmányozni, nem a neveltetését vagy oktatását, és nem is az adott helyzetét, ami lopásra vagy fosztogatásra ösztönözhet.” Gould 1999: 144.

⁵⁵ Becker 2002: 305.

⁵⁶ Az olasz kriminológiai elméleteket ismerteti többek között Pekár Károly a *Husadik Században* megjelent írásában. Pekár 1900: 187–194.

⁵⁷ Becker 2002: 311.

⁵⁸ Lásd Gould 1999: 144–150.

⁵⁹ Érdekes, hogy míg a kontinentális Európában és Amerikában szinte minden kriminológiai irányzat a Lombroso-féle tanokhoz képest foglalt állást, addig például Angliában a kriminálantropológia egyáltalán nem volt hatással a bűnözésről szóló diskurzusra, és a degeneráció koncepciója is alig kapott itt szerepet. Pick 1989: 179–181.

⁶⁰ Mátay 2005: 213.

pszichológusoknak is szánt (kriminál)antropológiai kézikönyvet adott ki, amelyben a korábban említett kriminológiai „léptékváltásra” utalva hangsúlyozta, hogy – lévén a bűntett a bűnöző „pszichológiai cselekedete” – a bűnözőnek kell a kutatás középpontjában állnia.⁶¹ Benedikt fontosnak tartotta, hogy a kriminalisztikusoknak a természettudósok módszereit kell elsajátítaniuk, és ennek érdekében az egyetemmel vagy felsőbb bírósággal, illetve bírósági börtönökkel rendelkező városokban kutatóintézeteket kell létrehozni, amelyek a szakemberek képzését szolgálják. Így a jövő bírónak, védőügyvédjeinek és ügyészeinek lehetősége nyílt volna arra, hogy megismerkedjenek a kriminalisztika régi dogmaival és ugyanakkor elsajátítsák a legkorszerűbb tanokat. Benedikt tehát fontosnak tartotta a tudományos eredményeknek az igazságszolgáltatásban való gyakorlati alkalmazását, ezzel előrevetítve a később szintén Grazban tevékenykedő Hans Gross által megteremtett modern kriminalisztikát.

Benedikt elítéltek agyát vizsgálta abból a szempontból, hogy meg lehet-e határozni az agynak azon területét, amely az erkölcsös viselkedésért felel. Ha azonban végigtekintünk az általa elemzett példákban, megállapíthatjuk, hogy természettudósi megközelítésének objektivitását számos társadalmi tényező is befolyásolta. Ugyanis az általa vizsgált alanyok rövid életrajzában több dolog is feltűnik. Így például szinte mindegyik elemzett agy egykori tulajdonosa az osztrák birodalom valamelyik etnikai kisebbségéhez, pontosabban valamelyik szláv népcsoporthoz tartozik. A leginkább felülreprezentált csoportot a szerbek, illetve a szlovákok alkották, de a vizsgáltak között akadt jó néhány magyar is.⁶² Az etnikai hovatartozás mellett a vizsgált alanyok életrajzában más elemek is szokatlan testi jegyek, képzettség, sajátos viselkedési minták, a börtönben tanúsított magaviselet – is bevonta kutatásaiba. A társadalmi és antropológiai tényezők e furcsa elegyből született meg Benedikt sajátos elmélete, melynek lényege, hogy a bűnözőkből hiányzik az az agyi terület, amely a moralitásért felelős. Nézeteit azonban az osztrák tudományos körök elutasították, így Ausztrián kívül sem találtak visszhangra tézisei.⁶³

Magyarországon elsőként Lenhossék József anatómus – aki Bonctani Intézetben komoly koponyagyűjteményt hozott létre – kezdett kranioometriai vizsgálatokat végezni. Lenhossék elsősorban elmebetegek koponyáit elemezte, 1877-ben azonban az illavai fegyház főorvosától, a saját antropometriai kutatásokat is vég-

⁶¹ Benedikt 1879: 135–136.

⁶² Ilyen volt például a „híres rablócsaládból származó” 53 éves Rózsa András, akit rablásért ítélték el. Benedikt feltehetően Lenhossék József Bonctani Intézetéből kapta a Rózsára vonatkozó adatokat. Lásd Máty 2005: 220.

⁶³ Máty 2005: 213–214.

ző Badik Jánostól megkapta tizenhat, a börtönben meghalt, súlyos bűncselekmények miatt bebörtönzött rab koponyáját, valamint az elítéltekre vonatkozó adatokat (név, életkor, nemzetiség, elkövetett bűntény, büntetés mértéke, halál ideje).⁶⁴ Később aztán több, híres bűneset elkövetőjének a koponyáját is sikerült begyűjtenie.⁶⁵ E kollekció elemzése alapján publikálta 1886-ban *Progén koponyák* című tanulmányát. Írásában Lenhossék három koponya összehasonlítására koncentrált. A pesti háztulajdonos, Erny György ellen 1875-ben elkövetett rablógyilkosság egyik tettese, a mérnök Riedl (máshol Rydel) Ignác koponyáját egy „normálisnak” tekintett koponyával (ami egy középkori pálos szerzetesé volt), valamint egy Sepák István nevű, írni-olvasni nem tudó oláh földműves fejével vetette össze, aki 40 éves korában több gyilkosságot is elkövetett, amiért azután 20 év fegyházát kapott.⁶⁶ Értekezésében Lenhossék nem vont le következtetéseket a bűnözés és a koponyaforma közötti összefüggésekre vonatkozóan, annyit azonban megállapított, hogy a három koponya közül Sepáké volt a „legprogénebb” – a progénia legfőbb jelének az alsó állkapocs túlságos előreállását tartotta –, azaz a legkülönlegesebb formájú, majd utána Riedl, s végül a pálos „normális” koponyája következett az értékskálán.⁶⁷ Végkövetkeztetése azonban Lombroso tanaihoz képest jóval mérsékeltebbnek mondható; tézise szerint ugyanis „normális” embereknel is előfordulhat progén koponya, így az általa vizsgált típust inkább a koponyafajták új altípusának tartotta.⁶⁸

Míg Lenhossék József csupán mellékesen foglalkozott antropológiával, addig a nála fiatalabb generációba tartozó Török Aurél már kifejezetten erre a tudományterületre specializálta magát. Török az 1878-as párizsi világiállításon találkozott a neves francia antropológussal, Pierre Paul Brocával, kinek hatására jobban elmélyült az embertani ismeretekben.⁶⁹ 1881-ben aztán Török került a Budapesti Egyetemen alapított Embertani Intézet élére és ettől fogva rendszeresen tartott antropológiai előadásokat az egyetemen.⁷⁰

Török egy 1906-os, a bűnügyi embertannal foglalkozó írásában a Lombroso-féle kriminálantropológia alapeszméjének ismertetésén keresztül boncolgatta azt a kérdést, hogy vajon az ember külsejéből lehet-e következtetni belső tulajdonságaira – jelen esetben kriminális hajlamaira. Tanulmányában – kiemelve az olasz

⁶⁴ Lenhossék 1886: 8–9.

⁶⁵ Lásd Máty 2005: 206–208.

⁶⁶ Lenhossék 1886: 9.

⁶⁷ Lenhossék 1886: 50–51.

⁶⁸ Lenhossék 1886: 59.

⁶⁹ Bővebben lásd Máty 2005: 223.

⁷⁰ Első hallgatói között találjuk például a később statisztikusként hírnevet szerző Thirring Gusztávot.

kriminálantropológus azon érdemét, hogy munkája utat nyitott az őt követő antropológiai vizsgálatoknak – arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy Lombroso tanai hibásak: „A mindennapi rendőri statisztika, valamint a javító intézetek, toloncházak, gyűjtőfogházak, börtönök és fegyházak statisztikája azt a különben már régesrégóta ismeretes tényt igazolják: hogy voltaképp nincs emberi lény, a mely bűnbe nem eshetik...”⁷¹

Török jó szemmel ismerte föl az illusztrációk döntő szerepét Lombrosónál. Szerinte az olasz tudós *L'uomo delinquente* című könyve már címlapjával – amilyen egy fegyenc „atavisztikus” arcképe látható – is azt sulykolta az olvasóba, hogy a vizuális információkból következtetni lehet az egyén belső hajlamaira. Egy ellenpéldát felhozva mutatott rá a Lombroso-féle tanok legsebezhetőbb pontjára, az egyedi esetből történő általánosításra: „E fertelmes arcképhez – mint tojás a tojáshoz hasonló arcképe volt egy egyetemi szolgánknak, ki csak ennek előtt két évvel vonult nyugalomba élete 70 éves korában. Ez ember hosszú életpályája alatt a naiv jóindulatnak és tisztességes magaviseletnek a példáját mutatta.”⁷²

Végül három pontban foglalta össze a kriminálantropológiai tanokkal kapcsolatos megállapításait: 1. nincs „tipikus” gonosztevő, „testalkati typus”, 2. a fegyenceknél nem lehet testi jegyek alapján megkülönböztetni a különböző bűntípusokat elkövetőket, 3. a *l'uomo delinquente* nem atavisztikus.⁷³ Ugyanakkor pozitívan nyilatkozott Lombroso kutatásainak azon részéről, ahol az olasz tudós egyes bűnözők családi és szociális hátterét is figyelembe vette. Ezzel tehát Török Aurél – ha nem is foglal egyértelműen állást Lombroso tanaival szemben – inkább a külső, társadalmi, gazdasági és egyéb tényezőket előtérbe helyező kriminálszociológiai irányzat mellett tette le voksát.

Török Aurél mellett több orvos, elmeorvos végzett bűnözőkkel kapcsolatos antropológiai kutatásokat. Mindegyikük munkájára jellemző volt, hogy – elismerve ugyan Lombroso munkásságának fontosságát – cáfolták a biológiai tulajdonságok és a kriminális hajlamok közötti közvetlen összefüggést.⁷⁴ Az 1900-as évek-re aztán fokozatosan megváltozott a Lombroso-féle tanokhoz való viszonyulás. Bár a századfordulón megjelenő kriminológiai szakirodalom egy része „kaotikus, kusza és tétova, olyan szövegekből áll, amelyekben a szerzők mintha időről időre változtatnák a véleményüket, vagy nem tudják eldönteni, hogy elfogadják vagy elvessék a pozitív iskola eredményeit”,⁷⁵ mégis azt kell mondanunk, hogy a bio-

⁷¹ Török 1906: 17.

⁷² Török 1906: 26.

⁷³ Török 1906: 27.

⁷⁴ Máty 2005: 224–226.

⁷⁵ Máty 2005: 223.

lógiailag meghatározott degeneráció elméletén, és az ennek leírására alkalmazott orvosi-természettudományos nyelvezeten fokozatosan felülkerekedett egy, a szociológiai tényezőknek elsőbbséget adó társadalomtudományos gondolkodás. A baloldali nézeteket valló jogász Rónai Zoltán 1909-ben a *Huszedik Század* folyóiratban megjelent dolgozatában – amelyben érdekes módon antropológiaiának nevezte Lombroso tanait – éppen ebből az alapállásból kritizálta az olasz tudóst. Rónai szerint Lombroso tudományos megközelítésének alapjai hibásak, a szociológiai szempontokat teljesen elhanyagolta munkáiban, s számos szociális tényezőt – például az osztályhelyzetet – figyelmen kívül hagyott antropológiai méréseinél.⁷⁶ Írása végén Rónai azzal próbálta csökkenteni Lombroso tanainak tudományos értékét, hogy olyan „romantikus” tudósnek nevezte az olaszt – s ebben volt is némi igazság –, akit vonzottak a rejtelmes összefüggések és a spiritizmus.⁷⁷

Hasonló irányból közelítette meg a kérdést Lombrosóról szóló írásában a polgári radikális eszmékkel rokonszenvező orvos, Décsi Imre. Eszmefuttatása annak kapcsán jelent meg, hogy az olasz tudós munkatársa (és veje), Enrico Ferrero megjelentetett róla egy „csupa-megértés füzetet”.⁷⁸ Décsi szerint Lombroso nem tekinthető tudósnek, vagy legalábbis a tudós „tisztá típusának”; a torinói kriminálantropológus sokkal inkább költő módjára gondolkodott: „Lombroso a maga nagy és fölforgató igazságaira nem módszeres kutatással talált rá, hanem ötletszerűen és az ő forrongó invenciója és nagyszerű fantáziája nem is volt alkalmas lassu és biztos, de szárazabb és a földhöz ragadt lassu »tudós« munkára.”⁷⁹

Elmondhatjuk tehát, hogy – annak ellenére, hogy nehéz letisztult, egy tudományos irányzathoz egyértelműen köthető gondolatokat találni, és ráadásul sokszor meglehetősen szélsőséges gondolatok is hangot kaptak⁸⁰ a különböző tudományos folyóiratokban – a századfordulón a bűnözés tudományos diskurzusán belül lassan lezajlott az a paradigmaváltás, amely a bűnöző egyén külső, biológiai tulajdonságai helyett egyrészt a belső tulajdonságokra, a pszichére

⁷⁶ Rónai 1909: 454–459.

⁷⁷ Rónai 1909: 463.

⁷⁸ Décsi 1909: 8.

⁷⁹ Décsi 1910: 9.

⁸⁰ Ilyenek például Madzsar József eugenikáról kifejtett nézetei. Madzsar a bűnözőkkel kapcsolatban például így nyilatkozik: „Tudjuk, hogy a büntetettek legnagyobb része született bűnös. Látjuk, hogy a börtönökben a visszaesések átlaga tizet tesz ki. Ezeket a büntetéseket igyekszünk javítani, nevelni, ami az egyéneknek ismét hasznos lehet, a lelkiismeretét felébreszti, de nem tudjuk megjavítani az örökös minőségét; minél többször eresztjük szabadon, minél higiénikusabb a börtön, annál tovább élnek, tehát több alkalmuk lesz fajukat szaporítani.” Ebből következik, hogy az egyetlen megoldás a problémára, ha a társadalom megakadályozza, hogy a degeneráltak, köztük a bűnözők utódokat nemzzenek. Madzsar 1911: 145–160. Lásd Mátay 2005: 230–233.

(kriminálpszichológia), de még inkább az egyénen túlmutató társadalmi és környezeti tényezőkre (kriminálszociológia) helyezte a hangsúlyt.

I.2.2.A bűnözés mint társadalmi jelenség: a modern kriminológia kialakulása

Az előbbieken láthattuk, hogy Magyarországon a 20. század elején a kriminológiai gondolkodásban egyre inkább a szociológiai szemlélet vált meghatározóvá. A századfordulótól kezdve lassan önálló tudománnyá váló kriminológia első képviselői – a bűnügyi statisztikával foglalkozó fejezetben már említett Földes Béla, Balogh Jenő, Irk Albert és Vámbéry Rusztem – már elsősorban társadalmi okokat láttak a bűnelkövetés hátterében. A kriminálszociológia tudományos győzelmét azonban egy olyan átmeneti időszak jellemezte, amelyet a biológiai és szociológiai megközelítés összeegyeztetésére törekvő úgynevezett közvetítő iskola fémjelez. Ezen irányzat magyarországi képviselője volt a jogász Irk Albert. Irk a neves berlini kriminológusnál, a közvetítő iskola egyik meghatározó alakjánál, Franz von Liszt-nél folytatott kriminológiai tanulmányokat, s lényegében Liszt bioszociológiai elméleteit foglalta össze 1912-ben megjelent *Kriminológia I. Krimináletiológia* című munkájában, amely az első olyan tudományos mű volt, amely áttekintést nyújtott a különböző kriminológiai irányzatokról, valamint a magyarországi bűnözés sajátosságairól. A közvetítő iskola tanainak megfelelően a kriminalitással összefüggésbe hozható tényezőknek két csoportját különítette el: az emberi szervezetben rejlő, endogén okokat (testi és lelki tulajdonságok) és az emberi szervezeten kívüli, exogén tényezőket (fizikai és társadalmi körülmények). Munkájában arra a kérdésre kereste a választ, hogy e két típus közül melyiknek volt nagyobb a befolyása a kriminalitásra. Vizsgálatában megkülönböztette az úgynevezett akut, azaz az egyszeri, valamint a krónikus, azaz az életmód részévé vált kriminalitást. Míg előbbinél elsősorban a külső, társadalmi tényezők (pl. szegénység) a meghatározók, addig utóbbinál egyértelmű a biológiai sajátosságok dominanciája.⁸¹ Végül megállapította, hogy mivel a korabeli bűnözésre inkább előbbi a meghatározó, ezért a bűnelkövetés döntően az exogén, azaz a társadalmi tényezőkre vezethető vissza.

A magyarországi kriminológia másik jeles képviselője, a neves orientalista, Vámbéry Ármán fia, Rusztem volt, akinek elsősorban a büntetőjog társadalomelméleti megalapozása terén voltak komoly érdemei. Vámbéry szerint – aki

⁸¹ Lévai 1996: 13–14.

Durkheim hatására felismerte, hogy a bűnözés a társadalomhoz tartozó normális jelenség – a kriminológia nem sorolandó a jogtudományok körébe, hanem valahol a társadalom- és a természettudományok között helyezendő el.⁸²

Vámbery elsősorban a gazdasági viszonyokban, illetve a társadalmi struktúra sajátosságaiban kereste a bűnözés okait. 1913-as büntetőjogi munkájában például a következőket írta: „Aki a gazdasági tényező és a büntett okozati kapcsolát elismeri, nem zárkozhat el attól sem, hogy a gazdasági tényező szerkezetében, a tőke és a munka helytelen viszonyában keresse ennek az okozatosságnak a mozgató erejét.”⁸³ E gondolatból is látszik, hogy Vámbery a modern kriminológia és jogtudomány számos más képviselőjével együtt a korszak azon értelmiségi köreiből tartozott, amelyek a társadalmi reformok szabadkőműves és polgári radikális eszméit vallották.⁸⁴

Az eddig felsorolt kriminológiai nézetek mind a századforduló jogtudományát meghatározó büntetőjogi reformgondolatok nyomán születtek. A korszakban számos jogtudós, politikus és gyakorló jogász hangoztatta az elavult büntető törvénykönyv reformját, modern kriminológiai elméletek mentén történő átalakítását.⁸⁵ E hosszan elhúzódó vita nyomán született meg végül az 1908. évi XXXVI. törvény, azaz az úgynevezett első büntetőnovella, amely a bűnözés megítélése terén az általunk vizsgált korszakban végbement „paradigmaváltás” egyik legfontosabb jele volt.

A büntetőnovella elsősorban a fiatalkorú bűnelkövetőkre nézve hozott komoly változásokat. A fiatalkorúak bíróságára vonatkozó rendelkezések szerint például az ügyész elejthette a vádat abban az esetben, ha a fiatalkorú fejlődésének érdekében ezt jónak látta. Az új törvény ezzel egy olyan büntetési rendszert vezetett be, amely a fiatalkorúak megmentését és javítását helyezte előtérbe. A büntetőnovella ugyanakkor szakított a Csemegi-kódex merev beszámíthatósági fogalmaival is: míg az 1878-as büntető törvénykönyv szerint a büntethetőség feltétele a „cselekmény bűnösségének felismeréséhez szükséges belátás”, addig az új törvényben már a „büntethetőséghez szükséges értelmi és erkölcsi fejlettség” követelménye szerepelt.⁸⁶ Ez is jelzi a kriminológiai gondolkodás korábban már említ-

⁸² Lévai 1996: 14.

⁸³ Idézi Vigh 1998: 85.

⁸⁴ E gondolatok egyik fontos, mind ez idáig figyelmen kívül hagyott gyakorlati megvalósulási tere az úgynevezett patronázsmozgalom, amellyel egy későbbi fejezetben részletesebben foglalkozunk.

⁸⁵ Lásd például Horvát Lipót *A szabadakarat és a modern bűnügyi iskolák* címmel a Társadalomtudományi Társaság ülésén tartott előadásának ismertetőjét a *Huszedik Század* 1902-es évfolyamának 2. számában.

⁸⁶ Vigh 1998: 83.

tett léptékváltását: az ítélelhozatal során már nem csupán az elkövetett bűntény kapott szerepet, hanem az elkövető személye, a maga szociológiai és pszichológiai komplexitásában. A büntett felől az elkövető egyén irányába történő hangsúlyeltolódással párhuzamosan a büntető törvénykönyv első kiegészítése „súlyos bűntetéseket kiszabására adott lehetőséget a kriminálszociológiai irányzat által kreált »megrögzött bűnöző« típussal szemben”.⁸⁷

Látható, hogy a büntető törvénykönyv első reformjára milyen komoly hatással volt a korszakra jellemző kriminálszociológiai gondolkodás. Ez persze nem véletlen, hiszen az első büntetőnovella kidolgozása jórészt egy büntetőjogásznak, a későbbi igazságügy-miniszter Balogh Jenőnek tulajdonítható. Balogh volt ebben az időszakban a szociológiai irányzat egyik meghatározó alakja. Elsősorban a fiatalkorúakkal kapcsolatos büntetőjogi nézetek megújításán ügyködött, *Nyomor és büntettek* című munkájában pedig Vámbéryhez hasonlóan a gazdasági viszonyokra, főleg a szegénységre vezette vissza a kriminalitást.⁸⁸ Már egy 1900-ban, a *Huszedik Században* megjelent írásában hangoztatta a büntetőjog reformját. Az indoklás, hogy miért éppen a Társadalomtudományi Társaság frissen elindult folyóiratában publikálta tanulmányát, jól jelzi az addig szigorúan jogtudományi fogalmakban gondolkodó jogászok társadalomtudományok felé történt nyitását:

*„Minthogy pedig az ennek [a büntetőjog reformjának] kapcsán felmerülő kérdéseknek jelentékeny része olyan természetű, hogy azoknak helyes megoldásához a társadalmi tudományok körében dolgozó szakférfiak véleménye és együttes munkálkodása is szükséges lesz, ennél fogva [...] helyesebbnek tartom, nem a jogi szakajtóban, hanem e folyóirat hasábjain vázolni egyéni nézeteimet arra nézve, hogy a büntetőtörvénykönyv módosításának, illetőleg kiegészítésének a kizárólag jogi kérdéseken felül minő irányokban kellene mozognia és minő keretekre kellene kiterjednie.”*⁸⁹

Balogh tanulmányában előbb a Csemegi-kódex erőnyeit és kritikus pontjait mutatta be, majd felvázolta a büntető törvénykönyv életbelépése óta a kriminológiai gondolkodásban végbement változásokat. A korszakot négy különböző irányzat – a kriminálantropológia, a szociológiai iskola, a társadalmi tényezők szerepét figyelmen kívül hagyó klasszikus büntetőjogi iskola és végül a Franz von Liszt

⁸⁷ Vigh 1998: 84. Az 1928-ban szentesített II. büntetőnovella azzal, hogy bevezette a „megrögzött bűnözőkkel” szemben hozható határozatlan tartamú szigorított dologházi szabadságvesztést, még inkább erősítette a bűnözés kettősségéről alkotott képzeteket.

⁸⁸ Lásd Vigh 1998: 85.

⁸⁹ Balogh 1900: 242.

által fémjelzett közvetítő iskola – tudományos küzdelmeként írta le, melynek során mindössze az vált egyértelművé, „hogy az olasz bűnügyi embertani iskolának fogyatékos adatok és szűk körre szorított megfigyelés alapján odaállított tételei [...] teljesen meg vannak cáfolva.”⁹⁰ A kriminológiai gondolkodás átalakulása mellett hangsúlyozta az eltelt két évtized során a kriminalitás struktúráján belül végbement változásokat:

*„Elharapóztak egyes oly gazdasági visszaélések, a melyeknek megtorlásának szükségét széles körben érezzük, de a büntetőjogi megtorlása tárgyában btk.-nk nem rendelkezik. Nagy mérveket öltött a »traite des blanches« [a „fehér rab-szolgaság”, azaz a leánykereskedelem – P. R.] és a nemi életre vonatkozó, illetőleg női becsület ellen irányuló számos más olyan cselekmény, mely mai jogunk szerint büntetlen.”*⁹¹

Ezt követően előrevetítette a büntetőnovella azon korábban már említett sajátosságát, hogy ebben élesebb határokat húztak az alkalmi, valamint a „szokásszerű” bűnözők közé. A büntető törvénykönyv enyhítésének kérdését taglalva például megállapította, hogy „a büntetteseknek egész csoportjai, egész osztályai [kiemelés tőlem – P. R.] vannak, melyekkel szemben az enyhesség mit sem használ”,⁹² így csak az alkalmi bűnelkövetőkkel szemben tartotta megfelelőnek az enyhébb bánásmódot:

*„A törvényhozásnak is minden módon arra kell törekednie, hogy az első ízben bűncselekményt elkövetett, gyakran csupán csak megtévelyedett, alkalmi büntettesek, különösen azok, a kik menthető emberi gyarlóságból és nem aljas indokból követték el a bűncselekményt, kíméletes, enyhe elbánásban részesüljenek, nevezetesen lehetőleg a szabadságvesztésnek megbélyegző hatásától és a közös elzárásnak rendszerint rontó befolyásától.”*⁹³

Ugyanakkor – éppen a kriminológia tudományának átmeneti állapota miatt – Balogh még nem tartotta elérkezettnek az időt a reform végrehajtására:

⁹⁰ Balogh 1900: 247.

⁹¹ Balogh 1900: 253.

⁹² Balogh szerint különösen a nagyvárosok, azon belül is a főváros proletariátusa termelte ki a „szokásszerű és üzletszerű gonosztevőket, sokszorosan visszaesők” tömegét. Balogh 1900: 253.

⁹³ Balogh 1900: 250.

„Századunk szakfőfőira vár tehát a feladat, hogy a tüzetes megfigyelésnek és a puszta adatgyűjtésnek mind szélesebb körökre és hosszabb időre való kiterjesztése, valamint a különböző államok kriminalitásának, a bűncselekmények tényezőinek és a büntetéseinek, helyesebben a büntettek különböző osztályainak tanulmányozása, végül egyrészt az új codexek, illetőleg az új részleges törvények gyakorlati eredményeinek mérlegelése útján, másrészt a társadalmi tudományok vívmányainak felhasználásával megállapítsák mindazt, a mi az eltérő iskolák erős küzdelméből lassanként helyes és maradandó gyanánt le fog szűrődni. Csak ezután foghat aztán a codificator a teljesen új alapokon nyugvó büntetőtörvénykönyv tervezetének készítéséhez.”⁹⁴

Ezután kijelölte a fő feladatokat, amelyeket az új törvény előkészítésének érdekében végre kell hajtani. Egyrészt statisztikai adatokat kell gyűjteni az elhagyott, züllésnek kitett gyermekekről, másrészt „meg kell állapítani a kriminalitás összefüggéseit nemcsak a magyarságnak, hanem a hazánk területén lakó nemzetségeknek is jellemével és szokásaival”, s végül fel kell deríteni azokat a gazdasági, társadalmi, kulturális és erkölcsi problémákat, amelyek hatására a „szokásszerű és üzletszerű büntettes osztályok” kialakultak.⁹⁵ Balogh tehát egyfajta interdiszciplináris összefogást javasolt, melynek köszönhetően a különböző társadalomtudományok képviselői orvosokkal, pszichológusokkal, jogászokkal és „szociálpolitikusokkal” válllvetve keresik a megoldást a problémára.⁹⁶

Láthattuk tehát, hogy milyen koncepciók határozták meg a századfordulón a bűnözés jelenségének értelmezésére törekvő tudományos diskurzust. A kriminálszociológia⁹⁷ korszakunk végére bekövetkező térnyerésének és ugyanakkor a törvényellenes cselekedeteket elkövetőkről alkotott képzetek megváltozásának legfontosabb jelét éppen az 1900-as évek folyamán kidolgozott büntetőjogi reformokban kereshetjük. Arra a kérdésre pedig, hogy e modern kriminológiai elméletek hogyan is hatottak a bűnüldözés hétköznapi gyakorlatára, már egy következő fejezetben keressük a választ.

⁹⁴ Balogh 1900: 251.

⁹⁵ Balogh 1900: 254.

⁹⁶ Balogh 1900: 255.

⁹⁷ Korszakunk végén már a freudi pszichoanalízis is érezteti hatását a kriminológiai gondolkodásban: Ferenczi Sándor már az 1900-as években megalapozta kriminálpszichológiai kutatásait, a gondolatait összefoglaló munkája (*A pszichoanalízis és kriminalitás*) azonban csak a világháború után jelent meg. Lévai 1996: 16–17.

I.2.3. Gyűjtés és értelmezés: a bűnügyi múzeumok

A bűnözéssel foglalkozó önálló tudomány égisze alatt Európában a 19. század végére alakultak meg az első kriminológiai múzeumok. A kriminalitáshoz kapcsolódó dokumentumok és tárgyak múzeumi gyűjtésének első teoretikusa a modern kriminológia egyik megalapítójának tekintett grazi kriminológus, Hans Gross volt. Gross szerint a kriminológiai tudás, a nyomozás során alkalmazott technikák gyorsan elavulnak, ezért van szükség az éppen aktuális kriminológiai ismeretek múzeumban történő összegyűjtésére és bemutatására.⁹⁸ A bűnügyi múzeum Gross szerint ugyanazt az oktatási funkciót volt hivatott ellátni, mint a 19. század második felétől szaporodó múzeumok általában, azzal a megszorítással, hogy a múzeumi anyagba (vagy legalábbis annak egy részébe) csak a specialisták – jogászok, kriminológusok, detektívek, rendőrorvosok, antropológusok – nyerhettek betekintést.

Az első bűnügyi múzeumot a kriminálantropológus Cesare Lombroso hozta létre Torinóban. Az 1884-ben megnyitott múzeum egyik célja az volt, hogy a fiatal olasz állam egységére veszélyt jelentő társadalmi csoportokat mutassa be, s ezzel – a nemzeti múzeumok elsődleges funkciójához hasonlóan – a nemzeti öntudat erősítésére törekedett.⁹⁹

Lombroso számára a bűnügyi múzeum saját tudományos megállapításainak vizuális megjelenítő eszköze volt: kriminálantropológiája mindig a „tipikus” bűnöző főbb jellemzőinek leírására törekedett, s a múzeumban összegyűjtött és osztályozott anyag is mind e célt szolgálta. Így a tárgyak múzeumi elhelyezése és prezentációja által a bűnözés emlékei egészen más kontextusba helyeződtek: azok a rendőrségi fotók például, amelyek eredetileg még a tettesek azonosításának segédeszközei voltak, a múzeumba kerüléskor már elvesztették elsődleges funkciójukat, s kiállítási tárgyként már a bűnöző – nem pedig *egy* konkrét bűnöző – általános fizikai sajátosságait illusztrálják.¹⁰⁰ Egy tárgy „muzeologizálása” tehát már eleve más értelemmel ruházta föl azt, a múzeumi tárgyak csoportosítása – a

⁹⁸ Regener 2003: 43.

⁹⁹ Erről az első kiállításról nagyon keveset tudni, mindössze fotók alapján lehet részben rekonstruálni anyagát. A múzeumi gyűjteményt egyébként ma is Torinóban őrzik – a nagyközönség elől elzárva. Regener 2003: 45–47. A torinói múzeum alapítását követő években számos európai nagyvárosban alakultak hasonló intézmények. 1893-ban Hamburgban jött létre bűnügyi múzeum, a fent említett Hans Gross pedig 1896-ban alapította meg ma is működő és látogatható grazi múzeumát.

¹⁰⁰ Regener 2003: 50.

legtöbb bűnügyi múzeum anyagát az elkövetett bűntípusok szerint csoportosították – pedig még inkább erősítette ezt a hatást.¹⁰¹

A bűnügyi múzeumok egészen a második világháborúig betöltötték ezt a fajta oktatási funkciót, ezután azonban már egyre inkább elszakadtak az éppen aktuális kriminológiai diskurzustól, mivel a bűnözői magatartások megismerésének fő módszerét már nem a bűnügyi tárgyak pusztá vizsgálata jelentette. A közönség számára pedig a gonosz ábrázolásának elsődleges eszközt sokkal inkább a film testesítette meg, mint a múzeum.¹⁰²

Egy a nyugat-európai bűnügyi múzeumokhoz hasonló gyűjtemény Budapesten is létrejött. A kezdetekről ugyan keveset tudunk, de annyi bizonyos, hogy 1899-ben a főkapitányság épületében már létezett egy gyűjtemény, amely – feltehetően az 1885 óta működő bűnügyi nyilvántartóhoz kapcsolódóan – a rendőrhivatalnokok által magánszorgalomból gyűjtött, nevezetes bűnügyekhez kapcsolódó iratokból, bűnjelekből és egyéb tárgyakból állt.¹⁰³ Ekkor tartotta meg ugyanis a „múzeumban” szerzett élményei alapján Vámbéry Rusztem, a magyarországi kriminológiai gondolkodás egyik meghatározó alakja – aki írásaiban a természettudományoknak a büntető igazságszolgáltatásba történő intenzívebb bevonása mellett kardoskodott – a Magyar Jogászegylet ülésén a bűnügyi múzeumokról szóló előadását. Az előadásban Vámbéry éppen a fent említett Hans Grossra hivatkozva hangsúlyozta a bírók és ügyészek gyakorlati képzésének fontosságát, amelyben döntő szerepet játszott volna egy modern bűnügyi múzeum.¹⁰⁴ Egy rendszerezett bűnügyi gyűjtemény létrehozásának azonban ekkor még komoly jogi akadályai voltak: a büntető törvénykönyv 61. paragrafusa ugyanis arról rendelkezett, hogy a büntettek vagy vétségek elkövetésekor használt tárgyakat meg kell semmisíteni. 1892-ben már Visontai Soma országgyűlési képviselő hívta fel a figyelmet a bűnügyi múzeumok fontosságára, aminek hatására a belügyminiszter javasolta az igazságügy-miniszternek, hogy a törvény ezen szakaszát módosítsák úgy, hogy a bűncselekmények során használt eszközöket átengedhessék a fővárosi államrendőrség bűnjelmúzeumának. A miniszter a szakértők tanácsára javasolta, hogy „a rendőrség a bűnjelek áttételénél jelölje meg azokat, melyeket a gyűjteménybe felvenni kíván, azon bűnjelek közül, melyek egyenesen a bírósághoz kerülnek, időnként egy rendőrtisztviselő válassza ki a megfelelő tárgyakat.”¹⁰⁵

¹⁰¹ Regener 2003: 52.

¹⁰² Regener 2003: 54.

¹⁰³ Egy 1939-es újságcikk szerint már a millenniumi kiállítás idejére összeállított a rendőrség egy kiállítást, a múzeum alapjait pedig 1898-ban vetették meg. Sági 2000: 9.

¹⁰⁴ Vámbéry 1899: 12.

¹⁰⁵ Vámbéry 1899: 13.

A főkapitányságon létrejött gyűjteményt megtekintő Vámbéry meglehetősen kritikusan nyilatkozott a „múzeumról”. Elismerte ugyan, hogy a kasszabebőrökre vonatkozó anyag párját ritkítja Európában, de hiányolta az anyaggyűjtés rendszerezettségét: „ez még magában véve inkább ritkasággyűjtemény, mint múzeum”. „Ettől eltekintve nem láttam egyebet, mint néhány fényképet, egy faszekrényt, melyet csalók mint pénzhamisításra szolgáló gépet akartak hiszékeny parasztoknak eladni.” – hangzott a neves jogász-kriminológus lesújtó véleménye.¹⁰⁶

Javaslatára szerint újja kellene szervezni a múzeumot, amely így már nem rendőrségi archívum lenne, hanem „a nyomozás, vizsgálat és ítélkezés céljait egyaránt szolgálja”.¹⁰⁷ Követendő példának Gross grazi múzeumát tekintette, ahol a begyűjtött tárgyak beérkezésük sorrendje szerint folyószámot kaptak (ez nagyjából megfelel a múzeumi leltározás mai elveinek), majd ezután „összetartozóságuk” szerint csoportokba, azaz tematikus egységekbe rendezték őket. A grazi múzeum esetében ez tizenöt ilyen egységet jelentett: törvényszéki orvostani tárgyak és készítmények, mérgek, eszközök és fegyverek, lövedékek, állatvérral preparált vérnyomok, gipszbe öntött lábnyomok, kártyák és hamis kockák, hamisított okiratok, hamisított műtárgyak, gyűjtogatás és robbantás eszközei, titkos írások és tolvajnyelv, elkövetés helyszínén készült fotók, a babonára vonatkozó tárgyak és végül cigányoknál talált tolvajszerszámok.¹⁰⁸

A javaslat szerint az újonnan felállítandó bűnügyi múzeumhoz mindössze néhány nagyobb szobára, üvegszekrényekre és a megfelelő nyilvántartási eszközre lett volna szükség. A „műtárgyak” beszerzését egy a bíróságokhoz intézett miniszteri körrendelet biztosította volna. Végül tervezetében a múzeum „közönségének” körét is meghatározta Vámbéry: „Az ilykép berendezett gyűjteményt természetesen nemcsak a rendőri tisztviselők, hanem különösen a bíróság és ügyészség tagjai, ezek segédszemélyzete, az ügyvédi kamara tagjai – ügyvédek és ügyvédjelöltek tanulmányozhatnak s hogy e tanulmány nem volna minden haszon nélkül való, azt talán felesleges tovább is bizonyíthatnom.”¹⁰⁹ Az így kialakított bűnügyi múzeum egy a Franz von Liszt kriminológus által Berlinben létrehozott kutatóintézethez hasonló tudományos komplexum részét képezte volna, a hozzá tartozó könyvtárral és laboratóriummal.¹¹⁰

Arról, hogy Vámbéry javaslatainak volt-e közvetlen hatása, nincsenek konkrét adataink. Annyit azonban tudunk, hogy az 1899-es előadás szövegét jelen-

¹⁰⁶ Vámbéry 1899: 13–14.

¹⁰⁷ Uo.

¹⁰⁸ Uo.

¹⁰⁹ Vámbéry 1899: 19–20.

¹¹⁰ Vámbéry 1899: 20.

téktelen változtatásokkal 1907-ben újra leközölte a *Közbiztonság – Rendőri Lapok* című rendőrségi szaklap.¹¹¹ Egy évvel később, 1908-ban egy közös igazság- és belügyminiszteri rendelet (20.001/1908 I. M. számú rendelet a büntető törvénykönyv és a bűnvádi perrendtartás módosításáról) végre elrendelte, hogy a „kir. ügyészség vagy a kir. járásbíróság vezetője hivatalból is köteles a székesfővárosi m. kir. államrendőrség főkapitányi hivatalánál szervezett vagy a legközelebb eső bűnügyi múzeumba küldeni azokat az elkobzott tárgyakat, amelyek megőrzése a nyomozó hatóságoknak vagy a büntetőjogi tudományos továbbképzésnek céljaira kívánatos.”¹¹² Az 1923-ban kiadott *Rendőrségi almanach* szerint ekkor történt meg a bűnjelek szakszerű rendezése is, s ekkortól jött létre hivatalosan is az ekkor már 124 tárgycsoportot(?) számláló bűnügyi múzeum.¹¹³ A múzeum megalapítása része az 1908-as első büntetőnovella nyomán bevezetett szervezeti átalakításoknak, melynek nyomán a budapesti rendőrség kezében összpontosultak bizonyos országos bűnüldöző funkciók (ide sorolható a korábban már említett központi országos bűnügyi nyilvántartó kialakítása is).

A rendőrségi múzeum anyagáról, működéséről csak töredékes információink vannak. A gyűjtemény jelentős része a második világháború során elpusztult, a jelenleg működő Rendőrség-történeti Múzeum pedig az 1950-es évek végétől kezdte meg az anyagok újragyűjtését. Így kénytelenek vagyunk a korabeli sajtóra, elsősorban a bűnügyi tudósító és riporter Tábori Kornél cikkeire hagyatkoznunk. Tábori először 1905-ben, a *Tolnai Világlapja* hasábjain megjelent *Harcz a bűn ellen* című írásában foglalkozott a bűnügyi múzeummal. Cikkéből kiderül, hogy 1903-ban kapott a bűnjelgyűjtemény önálló helyiséget a Zrínyi utcai palotában, a főkapitányság épületében, vezetője pedig Nagy Kálmán fogalmazó volt.¹¹⁴ Tábori elismerte ugyan, hogy a párizsi vagy londoni múzeumok nagyobbak és értékesebbek a budapestinél, de ugyanakkor hangsúlyozta azt is, hogy számos olyan „kincset” őriznek itt is, amelyeket más múzeumok is megirigyelhetnének. Tábori ebben, valamint egy 1909-ben, tehát a múzeum hivatalos megalapítását követő évben írt cikkében – amely a *Magyar Salon* című képes folyóiratban jelent meg – fel is sorolt néhányat ezekből. A tettesekről készült fotóknál elsősorban a hírhedt gyilkosságok – például Majláth országbíró 1883-as megölése vagy a pesti pros-

¹¹¹ Vámbéry 1907: 34–35.

¹¹² Magyarországi rendeletek 1908: 1119. A rendelet ugyanakkor azt is kiköti, hogy amennyiben különösen ritka, tudományos szempontból tanulságos tárgy kerül elő, abban az esetben a budapesti múzeumnak előjoga van más, vidéki intézményekkel szemben.

¹¹³ Baksa 1923: 105.

¹¹⁴ Tábori Kornél: *Harcz a bűn ellen. A gonosztevők nyilvántartása. Tolnai Világlapja*, 1905. február 19. 299–304.

tituált, Végh Verona ellen 1885-ben elkövetett brutális gyilkosság¹¹⁵ – elkövetőit emelte ki, de például a múzeum legrégebb tárgya – az „utolsó betyár”, Savanyú Józsi ábrázolása – is fotográfia volt. A bűnjelek közül a betörőszerszámokat, köztük például a hírhedt Papakosztá-féle banda eszközeit tartotta említésre méltónak, melyeket a bécsi rendőrség kölcsön is kért egyik saját kiállítására. Külön kiemelte a pénzhamisításra vonatkozó gyűjteményt, „amelynél teljesebb Párisban is aligha van”.¹¹⁶ Idetartozott például az a „pénzcsináló gép”, amelyet 1900-ban vettek el az ismert „parasztcsalótól”, Rosinger Ármintól.¹¹⁷

A cikkből az is kiderül, hogy a múzeumi anyagot tíz „főosztály” szerint csoportosították. Minden főosztály egy-egy bűntípusra vonatkozó tárgyakat foglalt magába: az elsőben az emberélet ellen elkövetett bűncselekmények, a másodikban a lopások és rablások, a harmadikban a hamisítások és csalások, a negyedikben a szemérem elleni bűntettek, az ötödikben az öngyilkosságok és balesetek, a hatodikban a külföldön elkövetett bűncselekmények, a hetedikben „névtelen följelentések stb.”, a nyolcadikban „érdekesebb bűnesetek” tárgyai voltak találhatóak, a kilencedikbe minden olyan anyag került, amely más osztályba nem sorolható (pl. tetoválások, rendőrségre vonatkozó tárgyak), s végül a tizedik főosztályt a könyvtár képezte.¹¹⁸ A budapesti múzeum szervezési elvei tehát eltértek a Vámbéry által ideálisnak tartott grazi múzeum struktúrájától, amely nem a bűntípusok szerint csoportosította a tárgyakat, hanem tárgytipusonként. Míg tehát a sokkal gyakorlatiasabb célokat követő Gross-féle elrendezés elsősorban a bűnüldöző hatalom képviselőinek okulását szolgálta, addig a budapesti múzeum – s ez elmondható az azonos szervezési elveket követő bűnügyi múzeumok nagy részéről – rendszere egyfajta etnológiai funkciót is betöltött: a bemutatott tárgyakon keresztül azt sugallta a látogató számára, hogy egy a „normális” társadalom számára idegen szubkultúrába tekinthet be, s ezzel nagymértékben befolyásolta a bűnözéssel szembeszálló hivatalos személyek kriminalitásról alkotott képét.¹¹⁹

A rendőrség kötelékén belül működő múzeum mellett az 1900-as évek elején létrejött egy másik, a „bűnözés emlékezetére” szakosodott gyűjtemény is. Ez azonban már kevésbé a szakma okulását szolgálta, sokkal inkább a történeti múzeumok tradicionális, antikváriusi hagyományához köthető. Az 1896-ban átadott Budapesti Királyi Gyűjtőfőház – amely a korszak legmodernebb magyarországi büntetés-végrehajtási intézeteinek egyike volt – igazgatója, Vajna Károly,

¹¹⁵ Lásd Szabó 2002 illetve Mátay 2003.

¹¹⁶ Sági 2000: 7.

¹¹⁷ Uo.

¹¹⁸ Uo.

¹¹⁹ Vö. Regener 2003: 53.

valamint a fegyintézet orvosa, Pattantyús Ábrahám hozta létre azt a gyűjteményt, amely a büntetés-végrehajtás emlékeit foglalta magába. Vajna 1906-ban adta ki *Hazai régi büntetések* című, a büntetés magyarországi történetét összefoglaló könyvét, amelyben igyekezett minden országos fegyintézetből és vármegyei börtönből begyűjteni azokat a régi tárgyakat, amelyeket korábban a büntetés-végrehajtási intézetekben használtak. A *Vasárnapi Ujság* 1911-es cikkében – amelyet Jelfy Gyula fotóival illusztráltak – részletesen bemutatják e tárgyakat. A múzeumban láthatók voltak például a legkülönbözőbb akasztófák, husángok, kalodák, deresek és más, egyéb kínzóeszközök, de számos rabok által készített börtönmunkát is begyűjtöttek.¹²⁰

A két múzeum látogatói köréről nincsenek pontos információink, de nagy valószínűség szerint mindkét gyűjteménybe – a többi európai bűnügyi múzeumhoz hasonlóan – egy szűk szakmai csoport (rendőrhivatalnokok, ügyészek, bírók, joghallgatók, és persze maroknyi privilegizált újságíró) nyerhetett csak betekintést. Így a bűnügyi múzeum elsődleges célja nem a bűnözéshez kapcsolódó „műtárgyak” publikussá tétele, hanem a bűnözés megakadályozására szakosodott bűnüldözők „gyakorlott tekintetének” kialakítása volt. Vagy ahogy Vámbéry Ruzstem fogalmazott: „az előképzés egyik főforrásává válhatik egy-egy bűnügyi múzeum, – valóságos oktatókönyvvé, mely szemléltető s közvetlen modorban tanít és felvilágosít.”¹²¹

Egy olyan eseményről azonban mégis tudunk korszakunkban, amikor a nagyközönség is bepillantást nyert a budapesti rendőrségen működő bűnügyi nyilvántartó és múzeum anyagába. Az amatőr fotósok szervezete, a Magyar Amatőrök Országos Szövetsége által szervezett I. Országos Művészi és Tudományos kiállításon, amelyet 1908-ban rendeztek a Műcsarnokban, a tudományos fotográfiai szekcióban a rendőrség 105 darab fényképpel mutatkozott be.¹²² A kiállítás tárgymutatójából kiderül, hogy az egy termet elfoglaló rendőrségi fotókat öt csoportba osztva állították ki.¹²³ Az első csoportot a Bertillon-féle rendszer szerint készített arcképek, a másodikat pedig különböző helyszíni felvételek (pl. „Öngyilkos, ki petróleummal leöntötte s meggyújtotta magát”, „Egy játéklarlang razzia után”, „Benzinrobbanás”) alkották. A harmadikban olyan, úgynevezett

¹²⁰ A budapesti gyűjtőfogház új börtönügyi múzeumából. *Vasárnapi Ujság*, 1910. március 13. 266. A Vajna-féle gyűjtemény anyagának egy töredékes része ma a kiskunfélegyházi Kiskun Múzeum börtönmúzeumában látható.

¹²¹ Vámbéry 1907: 35.

¹²² Az anyagot Gábor Béla fogalmazó, a bűnügyi nyilvántartó vezetője állította össze. *A Fény*, 1908. 4. szám.

¹²³ A Magyar... 1908.

„tanulmányképeket” láthatott a közönség, amelyek – a korszakra oly jellemző, városi „típusokat” megörökítő műfajhoz hasonlóan – a gyanús társadalmi csoportokhoz kapcsolódó sztereotípiákat erősítették; a kiállításban látható volt többek között „a csavargó”, „a koldus” vagy „a félkegyelmű” fotója.

A negyedik tárgycsoport a bűnjelekről készített felvételeket foglalta magában. A különböző betörőszerszámokról, pokolgépekről készült fotók mellett látható volt például az Erzsébet királyné gyilkosáról, az anarchista Luigi Luccheniről a budapesti toloncházban felvett törzslap fotója is. Az ötödik tárgycsoportba a legújabb azonosítási technika, a budapesti rendőrség által 1906-ban bevezetett daktiloszkópia, azaz az ujjlenyomatvételek során készült fotókat sorolták. A sajtó tudósítása szerint nagy érdeklődést váltottak ki azokról az ujjlenyomatokról készült felvételek, amelyek az 1907-es dánosi rablógyilkosság után készültek a helyszínen. Ez volt ugyanis az első olyan eset, ahol az ujjlenyomatok alapján sikerült azonosítani a cigány származású elkövetőket.¹²⁴ A hírek szerint a kiállítást megnyitó József főherceg – aki maga is amatőr fotós volt – az ügy beható ismeretéről tett tanúbizonyságot a fotók megtekintése során.¹²⁵

A kiállítást látogató polgári közönség feltételezhetően már ismerhette a sajtóból a kiállított fotók egy részét – a fotók címeiből legalábbis arra lehet következtetni, hogy néhányat már korábban is publikáltak a nagyobb illusztrált lapokban –, mégis ez volt az első olyan esemény, ahol ilyen koncentrált formában találkozott a bűnözés „arcával”. Így a látogató emocionális hozzáállását kevésbé az esztétikai élmény vagy a tanulás iránti vágy, sokkal inkább az az izgalom és szenzációéhség határozhatta meg, amely a később tárgyalandó populáris szórakozási formákat is jellemezte.

I.3. Bűnözői identitások: a rendőrség bűnözőképe

I.3.1. Az azonosítás problémája

A hatalom számára az egyének azonosítása, identitásának megállapítása egyre fontosabbá vált, ahogy a modern nagyvárosi társadalomra jellemző anonimitás vette át a kisebb közösségekre jellemző személyes ismeretségek helyét. A nagyvárosok utcáit egy nehezen átlátható, sokféle társadalmi, vallási, etnikai csoportból össze tevődő tömeg özönlötte el, melynek hatékony ellenőrzését csak a tömeget alko-

¹²⁴ A dánosi rablógyilkossághoz lásd Gaál 2007: 7–25.

¹²⁵ Bogdán 2005: 160.

tó individuumok hovatartozásának és szándékainak felismerése biztosíthatta.¹²⁶ E körülmények között a megfigyelték besorolásának, társadalmi csoporthoz rendelésének régi módszerei – mint például a ruházat vagy egyéb, jól látható külső jegyek értelmezése – már nem működött.¹²⁷ Míg az előző századokban a büntetések különös ismertetőjékként is funkcionáltak – így például a 18. század végén egy a Bodeni-tó környékén tevékenykedő tolvajbanda női tagjainak két ujját levágták, mert csaltak a pénzváltásnál –, addig a testi büntetés megszűnésével ez a fajta identifikáció már nem volt alkalmazható.¹²⁸ Így a hatóságok számára hatékony társadalmi kontroll érdekében bevethető azonosítási technikák kifejlesztése kulcsfontosságú kérdéssé vált. Ezért aztán nem is lepődünk meg azon, hogy a modern budapesti rendőrség alapjait lefektető 1881-es rendőrségi törvényben „figyelő, megelőző, és felfedező” hatóságról beszélt a törvényalkotó.

A rendőrségi adatbázisok, különböző bűnözői nyilvántartások létrehozása egyben a rendőri szervek professzionalizációjának jele is volt, hiszen az adatok felvételéhez, azok nyilvántartásához jól képzett rendőrhivatalnokokra volt szükség. Ugyanakkor egy jól működő nyilvántartásnál az is fontos volt, hogy a leírás keretei sztenderdizálva legyenek, egységes formulák, nyomtatványok, azaz egy mechanizált leíró rendszer és nyelv segítségével történjen az egyén személyazonosságának rögzítése.¹²⁹ A modern, a kriminalisztikában jórészt ma is használt azonosítási technikák 20. század elején történt kikristályosodását azonban a 19. század folyamán számos, az egyén identitásának felismerésére, rögzítésére és osztályozására tett kísérlet előzte meg. E folyamat legfontosabb sajátossága, hogy a megfigyelő tekintet által könnyen megpillantható külső jelek sokaságának értelmezését a test állandó, megváltoztathatatlan azonosító pontjának keresése váltotta fel.

A 19. század elején az azonosításban még különös hangsúlyt kaptak a különböző testi jegyek, köztük a mesterségesen előállított jellemzők, így a tetoválások is. A tetoválást egy ideig a bűnöző – szó szerinti – megbélyegzésére használták. 1819-ben például Cleve hercegség porosz kormánya javasolta, hogy a vándorló népesség bűnöző tagjait tetoválással különböztessék meg. A javaslatot végül – arra hivatkozva, hogy ez a megoldás túlságosan megnehezítené a megbélyegzettek reszocializációját – nem fogadták el. A bűnözők tetoválással történő megjelölé-

¹²⁶ Corbin 1990: 468.

¹²⁷ „Egy ember lehetett az vagy lehetett más mint aminek a ruházata mutatta, de a ruházat üzenete világos volt. A szorongást, hogy nem tudjuk, kivel van dolgunk, a konvenciók enyhítették, míg a viktoriánus időkben dekódolni kellett a jeleket. Nyomozólogikára volt szükség, hogy kontaktust teremthessünk az egyénnel, akik a külsőn alatt rejtőztek.” Sennett 1998: 183.

¹²⁸ Blauert 1996: 61. A testi büntetésekről lásd van Dülmen 1990.

¹²⁹ Becker 2001: 141.

se azonban Franciaországban 1832-ig, Oroszországban pedig egészen 1863-ig bevett módszer volt.¹³⁰

Később aztán Lombroso kriminálantropológiai iskolája újra előtérbe helyezte a tetoválások értelmezését; az olasz kriminológiai iskola komoly összefüggést látott a testrajzok és a kriminális hajlamok között. Az európai kriminalisták – kivéve az angolokat, ahol egyrészt kevésbé hatottak Lombroso tanai, másrészt jóval elterjedtebb, és ezért társadalmilag elfogadottabb volt a tetoválás¹³¹ – számára a tetovált bőr maga is egyfajta kommunikációs jelrendszert, az egyén társadalmi identitását és pszichológiai állapotát mutató bizonyítékot jelentett.¹³²

A tetoválások szerepéről értekezik Endrődy Géza csendőröknek írott tankönyvében. „Az ugyanazonosság bizonyításánál nagy szerepük van a tätovírozásoknak” – állapította meg az 1897-ben megjelent *A bűnügyi nyomozás kézikönyvében*. Endrődy is a pozitív iskola tetoválásokkal kapcsolatos megállapításait vette alapul, de némileg árnyalta azokat:

„Az olasz bűnügyi iskola újabban azt állítja, hogy a tätovírozások leginkább bűnösök és a bűnre hajlammal bírók között fordulnak elő. Mi ezzel szemben határozottan azt állítjuk, hogy nem annyira a bűnösök és a bűnre hajlók, hanem inkább a durvább és érzéki természetűek tätovíroztatják magukat. Ugyanis ritkán találunk tätovírozott szabót, kellnert, írnokot, – míg ellenben mészáros, kovács, fávágó, matróz, katona stb. gyakran tätovírozza magát. Ennek megfelelőleg a bűnösök osztályában a házi tolvajon, a csalón, a zsebmetszőn stb. nem igen fogjuk ezen jeleket látni; de a gyilkosok és rablókon majdnem kivétel nélkül előfordulnak.”¹³³

Endrődy munkájának azonban nem az volt a célja, hogy vitába szálljon a kriminálantropológia elméleteivel, sokkal inkább a kriminalisták hétköznapi gyakorlatában alkalmazható tudást igyekezett felhalmozni. Ezzel a 19. század végén Hans Gross által megteremtett modern kriminológiai-kriminalisztikai iskola mellett foglalt állást. Oktatókönyve is Gross vizsgálóbírók és rendőrhivatalnokoknak szánt, 1893-ban megjelent kézikönyve¹³⁴ átdolgozásával készült, amely felhasználta ugyan a kriminológiai elméleteket, mégis sokkal inkább az azonosí-

¹³⁰ Becker 2005: 72.

¹³¹ Caplan 1997: 125.

¹³² Caplan 1997: 133.

¹³³ Endrődy 1897: 61. Vö. Gould 1999: 142. 4.4. ábra.

¹³⁴ Gross, Hans: *Handbuch für Untersuchungsrichter als System der Kriminalistik*. Graz, 1893.

tás, nyomozás és bizonyítékgyűjtés praxisára koncentrált. Ez a törekvés látszik a könyv tetoválások motívumait tárgyaló részén is:

„Ami a tatovírozást illeti, legtöbben meglegészenek a nevük kezdőbetűivel, esetleg az évszámmal, szeretőik nevével, vagy mesterségük képletes feltüntetéseivel. Katonák keresztbe fektetett kardot, tüzerek ágyút, matrózok horgonyt, bányászok kalapácsot, mészárosok egymást keresztező taglót viselnek, többnyire karuk alsó részén.

*De a hivatásszerű büntetéseknél már frivol célzásokra találhatunk; előfordul már akasztófa, sőt hamis kulcsok ábrája is; az erősen kifejezett érzékiséggel bíró, buja embereknél pedig erkölcstelen képek reprodukcióit észlelték.*¹³⁵

Endrődy tehát meg sem próbált messzemenő következtetéseket levonni a tetoválások osztályozásából, megelégedett a különböző típusok felsorolásával. Ugyanakkor azonban az is jól látszik, hogy a századforduló kriminalistája már viszonylag keveset tudott kezdeni a tetoválásokkal, s azon kívül, hogy az erkölcstelenség és a bűnözői hajlam konnotációi tapadtak a testrajzokhoz, nem tudta igazából hasznosítani a bűnözői identitások megállapításakor. Ekkor ugyanis már jóval fejlettebb eszközkészlet állt a hatóságok rendelkezésére.

A 19. század közepéig, amíg a fotózás végleg átvette a meglehetősen megbízhatatlan és gyakran túl kevés vizuális információt hordozó árnyképek és sokszorosított metszetek helyét, a bűnüldöző szervek hivatalnokai leginkább saját emlékezetükre hagyatkozhattak.¹³⁶ Ehhez azonban a megfigyelő emlékezetének folyamatos frissítésére volt szükség. Ennek érdekében a különböző rendőrségi konferenciákon gyakran bemutatták a résztvevőknek a letartóztatásban lévő notórius bűnözőket, a detektívek pedig gyakran járták a börtönöket, hogy megjegyezzék az elítéltek fizimiskáját.¹³⁷

A fényképezés hamar elfogadott módszerre vált a rendőrségi munkában, mivel egy viszonylag pontos, és ugyanakkor mechanikus ábrázolási technikát adott a hatóságok kezébe, s ezzel egy „technológiai foghíjat” töltött be a rendőrségi munkában.¹³⁸ A bűnözés vizuális ábrázolásának gyakorlatát egyrészt a fényképbe mint az objektív valóságot rögzítő médiumba vetett hit, másrészt pedig az a

¹³⁵ Endrődy 1897: 61–62.

¹³⁶ Jäger 2001: 36.

¹³⁷ Becker 2005: 72.

¹³⁸ Becker 2005: 74.

felfogás határozta meg, hogy a kriminalitás, és az ebből fakadó anormalitás a fiziognómiában, a külső megjelenésben is rögzíthető.¹³⁹

Az első ismert bűnügyi fényképek 1843–44-ben készültek Brüsszelben: a Forest börtönből elbocsátott rabokat örökítették meg a hatóságok dagerrotípiákon.¹⁴⁰ Az első ismert, egy nagyobb populáción végrehajtott rendőrségi fotózás 1852-ben történt Svájcban; az itt élő vándor népességről készítettek fotókat, majd a fotókról készült litográfiákat szétküldték az ország összes illetékes hivatalának, hogy azonosítsák, majd illetőségi helyükre toloncolják a fényképeken látható személyeket.

1867-től a dán város, Odense rendőrsége már fotókkal egészítette ki a gyanús személyekről vezetett albumát. A fényképeket egy „civil” fényképész készítette, így az elkészült fotók – a lefényképezett modell személyétől, illetve a fénykép céljától eltekintve – semmiben sem különböznek a privát fotóktól. A felvett személyek többnyire nem közeposztálybeliek voltak, a fotókon mégis a polgárságra jellemző pózokban, műteremben, festett háttér előtt ülve vették fel őket.¹⁴¹ Egészen az 1870-es évekig egyetlen európai város rendőrségének sem volt saját fotóműterme, s ekkor még sehol sem alkalmaztak rendszeresen professzionális rendőrségi fotográfusokat.¹⁴²

Persze nem minden, a rendőrség látókörébe került személyről – szándékosan nem bűnözőről beszélünk, mert gyakran előfordult, hogy pusztán azért fotóztak le egyeseket, mert valami miatt gyanúsak tűntek a hatóságok szemében (pl. szegényházból szabadultak) – készült fotó, hiszen megjelenésekor még igen költséges technikának számított a fényképezés. Ezért a hatóságok csak azokról készítettek fotókat, akiknek az identitását a fénykép által akarták biztosítani. A rendőrségi fényképezés történetét feldolgozó Susanne Regener szerint a megfigyelő, „kényszerítő” tekintet működött, amely erősen kötődik a fegyelemről, és a polgári társadalom őszinteségről alkotott képzetéhez.¹⁴³ Az, akinek a fényképe keresett vagy azonosítandó személyként bekerült egy rendőrségi lapba, intézményes szempontból veszélyes egyénnek, megbízhatatlannak, hazugnak, csalónak, csavargónak, tehát olyan személynek minősült, aki a normalitásról alkotott képzeteknek egyáltalán nem felelt meg.¹⁴⁴ Ugyanez érvényes a bűnügyi nyilvántar-

¹³⁹ Regener 1999: 11–13.

¹⁴⁰ Regener 1999: 28.

¹⁴¹ Regener 1999: 32–33.

¹⁴² Jäger 2001: 37.

¹⁴³ Regener 1999: 89.

¹⁴⁴ Regener 1999: 166.

tókban történő megjelenésre: a nyilvántartásba vétel stigmatizálta az illetőt, függetlenül attól, hogy ártatlan vagy bűnös, ezzel a „bűnöző osztály” részévé vált.¹⁴⁵

Az 1870-es évektől a rendőri fényképezés *ad hoc* jellege kezdett megváltozni. Ennek okát elsősorban abban látják a fotótörténészek, hogy a fotózás társadalmi megítélésében is változás történt: azzal, hogy egyre olcsóbbá és megbízhatóbbá vált a fotográfia, egyre többen éltek a fénykép adta lehetőséggel, s az új médiumba vetett bizalom a hatóságokra is kihatott. Ennek nyomán kezdték el az európai rendőrségek megszerezni az adatokat, s ekkor jöttek létre az első nyilvántartások is: 1869-ben Angliában az úgynevezett *Habitual Criminals Act* nyomán jött létre az első fényképes adatbázis, Párizsban a kommun hozott döntő fordulatot a fényképezés bevezetésében, Berlinben pedig 1876-ban kezdték el szisztematikusan készíteni a rendőrségi fotókat.¹⁴⁶

Magyarországon az első ismert rendőrségi fotó nem a bűnöző identitásának rögzítését szolgálta, hanem helyszínelő fénykép volt: Mayer György pesti fényképész 1861. május 9-én úgynevezett sztereofotókon örököltette meg Teleki László öngyilkosságának helyszínét.¹⁴⁷ Ez a mindenütt megfigyelhető rendőrségi gyakorlat – hogy a rendőri fényképeket „civil” fotósok készítik – volt jellemző a kezdeti időszakban a nyilvántartás számára készülő arcképekre is. A rendőrségi fotózás ezen korai időszakáról keveset tudni, ebből az időszakból nem maradtak fenn fényképek. Az 1890-es évekre azonban már bevett gyakorlattá válhatott a fényképezés, mivel az 1894-ben induló rendőrségi szaklap, a *Rendőri Lapok* már rendszeresen közölte számos körözött egyén fotóját.

1898-ban a rendőrség Weiland Istvánnal lefényképeztette a munkásmozgalom vezetőit.¹⁴⁸ A szocialistákat nyilvántartó albumot ma a Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtárában őrzik.¹⁴⁹ Az album jól tükrözi a korszak rendőrségi fotózásának és nyilvántartási rendszereinek kezdetlegességét: minden munkásmozgalmi vezetőről egy fotót tartalmaz az album, némelyik szemből, míg mások félprofilból ábrázolják az illetőket, az utolsó oldalon pedig egy tükör segítségével felvett fotót is láthatunk.

A szocialisták lefényképezése kapcsán jelent meg a *Magyar Fényképészek Lapjában* a *Fényképezés hatalommal* című írás. Az ironikus hangvételű cikk kritizálta a rendőrség azon gyakorlatát, hogy a „mindjobban elharapódzó szocziáлизmus terjesztőit és vezérlő egyéniségeit, köztük kiválóbb férfiakat is, szép sorrend-

¹⁴⁵ Monkkonen 1975: 43–44.

¹⁴⁶ Jäger 2001: 38–40.

¹⁴⁷ Bogdán 2005: 145.

¹⁴⁸ Szilágyi 1996: 209.

¹⁴⁹ Az album leltári száma 1070.

ben beidézik és derűre-borúra lefényképezik”. „E hír hallatára nem egy kartársunk sóhajtott fel irigykedve. Bárcsak én is tehetném ezt!” – így a cikk ismeretlen szerzője.¹⁵⁰ A tömeges rendőri fényképezést veszedelmes konkurenciának nevező írás megjelenésének hátterében a szocialista kuncsaft elszipkázása helyett sokkal inkább a civil fényképezés rendőrségi gyakorlatból történt kiszorítása sejthető. Nagyjából ekkor váltották fel ugyanis a polgári fényképezőket a professzionális rendőrségi fotósok. A csípős hangvételű cikk ugyanakkor arról is tanúskodik, hogy a fényképezés ilyen felhasználása nyomán a fotó elvesztette presztízsét, exkluzivitását.¹⁵¹

Arra nem találtunk konkrét adatot, hogy pontosan mikor jelentek meg az első rendőri alkalmazásban álló fotósok, s – az egyetlen Fischer Adolf kivételével – a legtöbbjük nevét sem ismerjük, mindenesetre feltételezhető, hogy az 1896-ban megjelent 1621. számú belügyminiszteri rendelet nyomán lett hirtelen szükség az egységes formátumú nyilvántartási fotók elkészítésére szakosodott fényképezőkre. A rendelet ugyan az országos büntetőintézetekben fogva tartott, „viszsaeső és veszélyesnek ismert letartóztatottak” kötelező fényképezését rendelte el,¹⁵² de gyanítható, hogy az ország legmodernebb rendőri szervezete, a Budapesti Államrendőrség sem akart lemaradni a büntetés-végrehajtási intézetek mögött.

A rendőrségi fényképek nem csupán az azonosítás folyamatában játszottak szerepet. Ahhoz is megfelelő médiumot nyújtottak, hogy a „gonosz” mindenki számára láthatóvá váljon, és amint azt láttuk, nagy mennyiségben természettudományos vizsgálatokra is alkalmat adtak.¹⁵³ Így aztán nem véletlen, hogy a bűnözőkről készített fényképek gyakran kiléptek a rendőrségi nyilvántartás zárt rendszeréből, s nem csak a fent említett 1908-as amatőr- és tudományos fényképkiallítás, hanem a legkülönbözőbb sajtótermékekben is megjelentek. Ez is azt a felfogást látszik beigazolni, mely szerint a bűnöző azzal, hogy áthágta a polgári társadalom normáit vagy – mint az a „rovott múltúak” csoportjánál gyakran jellemző – egyszerűen életmódjával eleve a társadalom peremén mozgott, rögtön elveszítette minden személyiségi jogát, így a magánszférához való jogot is, amely a polgári társadalom egyik legfontosabb értékét jelentette a 19. század végén.¹⁵⁴ A jogfosztottság ezen állapotát örökítette meg a rendőrséghez kapcsolódó

¹⁵⁰ Fényképezés hatalommal. *Magyar Fényképezők Lapja*, 3. 1898. 68.

¹⁵¹ Vö. Jäger 2001: 34.

¹⁵² Ausztriában például már 1882 óta törvény írta elő, hogy a börtönbüntetésüket töltő bűnözőket le kell fotózni. Ennek köszönhetően maradt fenn például a sudeni büntetés-végrehajtási intézet fotóalbuma, amelyben 1890 és 1900 között elítélteket örökített meg. Lásd Faber–Schröder 2003: 33.

¹⁵³ Becker 2005: 74.

¹⁵⁴ Vö. Corbin 1990: 457–547.

sajtófotók egyik sajátos műfaja, amely a rendőrt győztesként, sikeres vadászként, a bűnözőt pedig legyőzöttként, egyfajta trófeaként ábrázolja. Ilyen például az az 1900-as években készült csoportkép, amely a VIII. kerületi előjáróság udvarán örökített meg a sikeres razziáról visszatérő detektíveket, illetve az elfogottakat.¹⁵⁵

I.1. kép.

RAZZIA UTÁN A VIII. KERÜLETI ELŐJÁRÓSÁG UDVARÁN. ISMERETLEN FELVÉTELE

(BTM Kiscelli Múzeum)

A Budapesten készült rendőri felvételek egy, a vizsgált korszak folyamán rendszerbe foglalt nyilvántartó részét képezték. A bűnügyi nyilvántartás megalapozása a számos más újítást bevezető, a korrupciós botrányairól és alvilági kapcsolatairól híres Thaisz Elek főkapitányt leváltó Török János nevéhez fűződik. A nyilvántartás alapjait néhány rendőrhivatalnok magánfeljegyzései – Kovics Károly budai főkapitány például már a városeyesítés előtt készített feljegyzéseket „egyes megrögzött bűnösökről, betörőtanyákról és bűnjelekről”¹⁵⁶ – teremtették meg. Az 1885-ben létrehozott nyilvántartás a kezdetekben négy részből állt: a „rovott multúak” és körözöttek, a lopott és talált tárgyak, a feltételesen szabadlábra

¹⁵⁵ A fotó a Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeumának Fényképtárában található, leltári száma 62.186.7. A fénykép számos sajtótermékben megjelent, többek között Tábori Kornél 1910-es, *Pesti élet* című riportkönyvében is.

¹⁵⁶ Baksa 1923: 43.

bocsátottak és végül a rendőri közlönyök nyilvántartásából. A nyilvántartás ekkor még nem vált külön hivatallá a rendőrség szervezetén belül, az újonnan létrejött detektívosztály kezelésében volt.¹⁵⁷ 1887-ben a nyilvántartást kiegészítették egy fényképes arcképnyilvántartóval, valamint a tömeglakásokról, búvóhelyekről és játékbárlangokról vezetett adatbázissal. A századforduló során a nyilvántartó anyaga folyamatosan bővült, így 1895-ben már 50 931 személy adatait foglalta magában, s az anyag gyarapodásának dinamikáját jelzi, hogy csak 1896-ban további 6565 nyilvántartó lappal bővült az adatbázis.

A rendőrségi fotózás egyik alapkérdését az jelentette, hogy hogyan lehet a rabosító fényképet megfeleltetni a gyanúsítottal, ha az illető mondjuk hamis nevet ad meg. Ráadásul a rabosító fényképeket többnyire (így Budapesten is) bűntípusok szerint osztályozták, így az elkövető azonosítását igencsak megnehezítette, ha mondjuk egy másfajta bűncselekmény elkövetése miatt keresték. Az európai rendőrségek nyilvántartó hivatalainak vezetői az 1890-es években felismerték, hogy a fotók egyszerű felhalmozása teljességgel haszontalan, új típusú rendszerezésre, az adatok használhatóságát növelő keresztreferenciák bevezetésére van szükség.¹⁵⁸ E kérdésekre kínált megoldást Alphonse Bertillon, aki az 1880-as években vette át a párizsi rendőrség 1872-ben létrehozott fényképészeti osztályát.¹⁵⁹ Az általa kidolgozott rendszer több dimenzióban igyekezett leírni az azonosítandó személyt. A letartóztatottakról készített frontális és profilfelvételeket (amelyeket ma is alkalmaz a rendőrség) különböző, a testméretekre – elsősorban a fej és a végtagok méreteire – vonatkozó adatok, valamint az úgynevezett *portrait parlé*, azaz szóbeli személyleírás egészítette ki, amely a különös ismertetőjeleket, tetoválásokat, sebhelyeket és esetleges testi deformációkat, valamint az arc részletes leírását tartalmazta.¹⁶⁰ Bertillon azonosító rendszere különös figyelmet szentelt a füleknek; azt gondolta ugyanis, hogy a fül az a testrész, amelyre a társadalmi befolyás és a nevelés a legkevésbé sem hat, s ugyanakkor a fül változtatható meg a legnehezebben mesterséges módon.¹⁶¹ Ez a fajta megközelítési mód jól mutatja az apró jelek értelmezésén alapuló tudományos paradigma századfor-

¹⁵⁷ Uo.

¹⁵⁸ Jäger 2001: 40.

¹⁵⁹ Frizot 1998: 264.

¹⁶⁰ Uo.

¹⁶¹ Egy komoly hátránya azonban a Bertillon-rendszernek, hogy nem alkalmazható a még növéiben lévő gyanúsítottakra, s így a korszakban különös figyelmet kapó fiatalok bűnelkövetők leírására nem volt képes. Kaluszynski 2001: 129.

dulón történt megjelenését, amelyet a neves olasz történész, Carlo Ginzburg írt le egy sokat idézett tanulmányában.¹⁶²

A Bertillon-rendszer lényege a testen felfedezhető különbségek felmérése, osztályozása és végül kvantifikálása – 1890-ben Bertillon már egy 9000 fotót tartalmazó nyilvántartással rendelkezett – volt, melynek segítségével lehetővé vált az ismeretlen tettesek visszaesőként való azonosítása.¹⁶³ A *bertillonage* abból indult ki, hogy az egyéneket jól körülhatárolható típusokba lehet osztani, amelyeket nyilvántartásba kell venni annak érdekében, hogy ellenőrizni lehessen őket.¹⁶⁴ Így a francia rendőrhivatalnok által kidolgozott rendszert tekinthetjük a Lombroso-féle kriminálantropológia gyakorlati, ugyanakkor tudományosabb alkalmazásának is: mindkét kriminalista arra törekedett, hogy jól azonosítható klinikai jegyeken keresztül bizonyítsa az egyén kriminális hajlamait.

A *bertillonage* egy bonyolult leíró rendszer volt, amely a testméreti adatokból, a személyleírásból, a különleges ismertetőjelek regiszteréből és végül egy fotóból állt. Ezzel a felismerés folyamata teljesen eltárgyasult, nem volt már szükség az azonosítandó személy megismerésére, elég volt, ha a testet, mint objektumot képes volt felismerni a rendőrségi hivatalnok.¹⁶⁵ Bertillon módszere azonban bonyolultsága miatt a hétköznapi rendőri gyakorlatban teljességgel használhatatlan volt, ezért hamarosan az ujjlenyomat vette át az antropometrikus módszer szerepét.¹⁶⁶

A budapesti rendőrség a századfordulón a modern európai rendőrségekkel lépést tartva igyekezett követni a kriminalisztikai technikák fejlődését is. Ennek érdekében az államrendőrség két tisztviselője részt vett azon az 1897-ben, Berlinben rendezett konferencián, amely a Bertillon-rendszer bevezetésének kérdésével foglalkozott, a bűnügyi nyilvántartó vezetője, Arányi Taksony rendőrtanácsos pedig ekkortájt fordította le Bertillon egyik fő munkáját.¹⁶⁷ A *Rendőri Lapok* című szaklap azonban már 1895-ben közölt egy cikket, amely az antropometrikus azonosítás előnyeit ecsetelte a fényképalbumok alkalmazásával szemben, s a tudósítás szerint a rendőrség az újfajta technika jobb megismerésének érdekében

¹⁶² Ginzburg 1998: 49–67. Egy osztrák történész, Valentin Groebner a személyazonosság megállapításának középkori technikáit vizsgáló könyvében már a késő középkorra kimutatja a következtetésen alapuló paradigma létezését. Groebner 2004: 74.

¹⁶³ Bertillonnak ugyanakkor fontos szerepe volt a rendőrségi fotó sztenderdizálásában is, hiszen pontosan meghatározta azt, hogy milyen fényviszonyok között, milyen perspektívából kell felvenni a képet, amelyet kizárólag az erre kiképzett specialista, egy rendőrségi fényképész készíthetett. Becker 2005: 80.

¹⁶⁴ Frizot 1998: 264.

¹⁶⁵ Regener 1999: 145.

¹⁶⁶ Franciaországban azonban tovább alkalmazzák ezt az azonosító technikát a cigányokkal és más vándorló népcsoportokkal szemben. Kaluszynski 2001: 129.

¹⁶⁷ Baksa 1923: 84.

be is szerzett egy „antropometert”, amely a testrészek mérésére szolgált. Ugyanakkor azonban, teszi hozzá a cikk szerzője, „Budapest még nem gyűlhelye a nemzetközi gonosztevőknek, s annyi gonosztevője sincs még, hogy azok személyazonosságát a tisztviselő emlékezőtehetsége, s a fényképek segítségével meg ne állapíthatná, s így, ha az antropometrikus rendszert nálunk is meghonosítják, eredménye csak akkor lesz, ha az országos nyilvántartást vezetnék be”.¹⁶⁸ Ennek ellenére a rendőrség tovább folytatta a Bertillon-féle módszer átvételének előkészítését; egy budapesti detektív, Gárdonyi Viktor például elvégezte Bertillon párizsi kriminalisztikai iskoláját.¹⁶⁹

Ezzel párhuzamosan azonban egy másik azonosítási technika bevezetésének lehetőségét is vizsgálta a budapesti rendőrség. 1902-ben ugyanis a szabadságát Angliában töltő kerületi kapitány, Pekáry Ferenc megismerkedett a Henry londoni rendőrfőnök által tökéletesített úgynevezett Galton-rendszerrel, azaz az ujjlenyomatvétele technikájával.¹⁷⁰ Pekáry Londonban beszerezte a daktiloszkópia összes szükséges kellékét és szakirodalmát, s írásbeli jelentésben számolt be a főkapitánynak angliai tapasztalatairól.¹⁷¹ A főkapitány a jelentés alapján a Galton-módszer bevezetését tartotta célszerűbbnek, így Anglia után Budapesten rendszerítették először Európában az új technikát.¹⁷² Mindjárt az első évben, 1902-ben 2000 személyről sikerült ujjlenyomatot venni, s a tudósítások szerint 1904-ig már kilenc esetben sikerült az új technika segítségével hamis nevet használó bűntetteseket leleplezni.¹⁷³

Az 1900-as évek elején számos európai rendőrség vette át a daktiloszkópia módszerét. Ennek legfőbb oka az egyszerű adatfelvétel, a könnyű kezelhetőség és

¹⁶⁸ Az antropometria. *Rendőri Lapok*, 1894. március 10.

¹⁶⁹ Uo. A Bertillon-féle technika Budapesten történt kísérleti alkalmazásának másik jele az a különböző fültípusokat ábrázoló tablóról készült fotó, amelyet Tábori Kornél közölt a „gonosztevők nyilvántartásáról” szóló írásában. Tábori Kornél: Harcz a bűn ellen. A gonosztevők nyilvántartása. *Tolnai Világlapja*, 1905. február 19. 299–304.

¹⁷⁰ Lásd Ginzburg 1998: 63.

¹⁷¹ Baksa 1923: 85.

¹⁷² Az ötvenéves... 1930: 3. A daktiloszkópia mellett történt gyors döntés egyik oka lehet, hogy az új technikát – mint azt a rendőri szakirodalom hangsúlyozza – nem német közvetítéssel vették át (Németországban és Ausztriában már a Bertillon-féle rendszer volt használatos). Talán ezzel is hangsúlyozni igyekezett a rendőrség modernségét, s ugyanakkor „nemzeti önállóságát”. Az 1903-as főkapitányi jelentés még a két rendszer párhuzamos használatának szükségességét hangsúlyozta, mivel sok külföldi hatóság még a Bertillon-rendszerrel dolgozott, így a velük való érintkezésben ezt tartották hasznosabbnak. A Budapest Fő... 1903: 140.

¹⁷³ Az új rendszer hatékonyságát mutatja, hogy 1904-ben már 190 személy identitását sikerült megállapítani ujjlenyomatok segítségével, s ezek közül 47 esetben derült fény hamis név használatára. Baksa 1923: 86.

ebből következően a rendőri gyakorlatban való könnyű hasznosíthatóság volt. Az új rendszer általánossá válása ugyanakkor valóságos paradigmaváltást jelentett a megfigyelés tudományában: az ujjlenyomat egy adatba sűrítette a megfigyelt személyazonosságát, amely adat egyrészt megváltoztathatatlan, másrészt pedig – azáltal, hogy a tett helyszínén is felvehető – bizonyos szempontból függetlenedik az adatszolgáltatótól, jelen esetben az ujj tulajdonosától.

Annak ellenére azonban, hogy látszólag sikerült megtalálni az individuum azonosításának legtokéletesebb technikáját (a biometrikus azonosításról napjainkban zajló viták mindenesetre nem ezt mutatják), a fénykép továbbra is használatban maradt: olyan kiegészítő információnak tekintették, amely egyrészt növelte a személyi akták hitelességébe vetett bizalmat, másrészt a rendőri szervek hatékonyságát, professzionalizmusát is szimbolizálta.¹⁷⁴

A bűnözői identitások megállapítását célzó kriminalisztikai technikák vetélkedésének folyamatát Budapest esetében az országos bűnügyi nyilvántartó megteremtése jelentette. A budapesti nyilvántartó alapjain létrehozott Országos Bűnügyi Nyilvántartó Hivatal működését egy közös igazság- és belügyminiszteri rendelet szabályozta. A rendelet meghatározta, hogy mikor kell kiállítani az úgynevezett büntetőlapot: abban az esetben, ha az illető büntettet vagy vétséget követett el (kivéve a kisebb, pénzbüntetéssel járó vétségeket), csavargás vagy koldulás kihágása, illetve ha bármilyen, egy hónapnál hosszabb elzárásra büntetendő kihágás miatt tartóztatták le.¹⁷⁵ A büntetőlapokat az illetékes ügyészség, királyi járásbíró vagy rendőrség töltötte ki, majd a kitöltött lapot megküldte a nyilvántartó hivatalba. A rendelet II. és III. fejezete szabta meg azon bűncselekménytípusok körét, amelyeknél kötelező volt az ujjlenyomattétel és a fotózás: 1. kerítés, 2. pénzhamisítás, 3. szemérem elleni büntettek, 4. kettős házasság, 5. gyilkosság, 6. szándékos emberölés, 7. kitétel és elhagyás, 8. halált okozó súlyos testi sértés, 9. lopás, 10. rablás és zsarolás, 11. sikkasztás, 12. orgazdaság és bűnpártolás, 13. csalás, 14. okirathamisítás, 15. gyűjtogatás, 16. uzsora, 17. csavargás és koldulás.¹⁷⁶ A rendelethez csatolt függelékben részletes leírást mellékeltek mind a fényképek, mind pedig az ujjlenyomatok elkészítésének szabályairól.¹⁷⁷ A munkáját 1909. január 1-jén megkezdő Országos Bűnügyi Nyilvántartó Hivatal által bevezetett azonosítási rendszer tehát kettős pilléren nyugodott.

¹⁷⁴ Jäger 2001: 46.

¹⁷⁵ 24.300/1908 I. M. számú rendelet.

¹⁷⁶ A rendeletben hozzátették, hogy minden olyan egyéb esetben, ahol a terhelt kiléte csak így állapítható meg, ugyancsak alkalmazható a két eljárás.

¹⁷⁷ A fényképezésről lásd Bogdán 2005: 155–157.

A bűnügyi nyilvántartó jelentőségéről így tudósít a *Rendőri Lapok*: „lényege azon alapszik, hogy egy centralizált hivatalban nyilvántartassék az ország egész bűnöző, bűntevő társadalma, mely nyilvántartás segédeszköze legyen a bíróság ítélezéseinek s hathatós védelme a dolgozni akaró, becsületes társadalomnak”.¹⁷⁸ Az egységes nyilvántartó létrehozását a cikk írója szerint az indokolta, hogy a „bűntevők személyi azonosítása meglehetősen kezdetleges színvonalon állott”, ezért gyakran előfordult, hogy a bíróságok „álnevek és személyi adatok alapján ítéleztek s a szokásos bűntevők kibújtak a méltányos igazságszolgáltatás alól”.¹⁷⁹

I.3.2. A megfigyelő rendőr és a „gyakorlott tekintet”

Az előzőekben láthattuk, hogy a hatóságok milyen megfigyelői módszerekkel igyekeztek ellenőrzésük alatt tartani Budapest kriminális elemeit. Arról azonban még nem esett szó, hogy a századfordulóra kikristályosodott kriminalisztikai technikák hogyan működtek mikroszinten, azaz a rendőrhivatalnokok, detektívek és az utcán dolgozó őrszemek hétköznapi gyakorlatában. E téren azonban komoly forrásproblémákkal kell megküzdennünk. Tudomásunk szerint ugyanis nem maradt fenn olyan személyes dokumentum, visszaemlékezés vagy feljegyzés, amelyben egykori rendőrök írják le tapasztalataikat.¹⁸⁰ Pontosabban fogalmazva jelent meg néhány ilyen típusú visszaemlékezés, főleg detektívek tollából, ám ezek elsősorban a nagyközönséget szólították meg, s többnyire a kommersziális siker volt a céljuk, így leginkább a sajtó által is hangoztatott bűnözőképzet és rendőrszerepeket visszhangozták. (Ezért ezeket az írásokat a sajtó bűnözősképével foglalkozó fejezetben fogjuk tárgyalni.) Így tehát jobbára egyéb forrásokra, valamint a nyugati szakirodalom megállapításaira hagyatkozva tudunk következtetni.

A 19. századi rendőrség gyakorlati munkáját elemző osztrák történész, Peter Becker Gustav Roscher hamburgi rendőrfőnök 1912-ben megjelent rendőri kézikönyve nyomán „gyakorlott tekintetnek” (*praktischer Blick*) nevezi azt a felismerési technikát, amely egyrészt a rendőr tapasztalati tudásán, másrészt pedig

¹⁷⁸ Országos Bűnügyi Nyilvántartó Hivatal. *Rendőri Lapok*, 1909. 2. szám.

¹⁷⁹ Uo. A cikkből ugyanakkor az is kiderül, hogy az országos nyilvántartó alapját adó budapesti nyilvántartás ekkor már 162 000 törzslapból, 23 000 ujjlenyomatból, 21 000 „fényképfelvételből”, 90 000 fényképből és 53 000 Bertillon-féle fényképből állt.

¹⁸⁰ Azt, hogy erre másutt gyakran volt példa, bizonyítja Alexander von Hoffmann elemzése egy bostoni rendőr 1895-ben készített „eseménynaplójáról”, vagy a francia és angol rendőrtisztek memoárjait vizsgáló Paul Lawrence tanulmánya. Von Hoffmann 1992, Lawrence 2000.

empirikus információkon alapszik.¹⁸¹ Így a „gyakorlott tekintet” által teremtetett információ az érzékelés és a szakmai tudás alapján működő értelmezés eredménye. E két tényező közül utóbbit a rendőrök kiképzéséhez kapcsolódó forrásokon keresztül közelíthetjük meg.

A századfordulós budapesti rendőrök gyakorlati oktatásáról kevés konkrét információnk van. Az államrendőrség őrsege számára 1893-ban kiadott szervezési szabályzatból például mindössze annyi derül ki, hogy a hat hónapos próbaidőre felvett rendőrök elméleti oktatása során a következő témakörök szerepeltek a tanmenetben: az államrendőrség szervezetének ismertetése, az őrségre vonatkozó szervezési szabályzat, szolgálati utasítás és fegyelmi szabályzat ismertetése, büntetőtörvények ismertetése, rendőri természetű rendeletek ismertetése, elsősegélynyújtás, közigazgatási beosztás és topográfia ismertetése, írásbeli fogalmazványok szerkesztése és végül a négy matematikai alapművelet.¹⁸² A próbaidő leteltével aztán vizsgán kellett a rendőrnek bizonyítania, hogy elsajátította a rendőri tanfolyamon tanultakat.

A századfordulóra már megjelent a kiképzést segítő rendőri szakirodalom is. Elsőként a rendőri munkát meghatározó rendeletek gyűjteményeit adták ki, az első ilyen 1894-ben jelent meg Krecsányi Kálmán kiadásában. A vonatkozó törvények és rendeletek magyarázattal ellátott kézikönyve azonban csak korszakunk végén jelent meg Kaveggia Béla szerkesztésében.¹⁸³ A rendőrök felkészülését nagymértékben elősegíthette a Rédey Miklós és Laky Imre által összeállított *Rendőri lexicon*, amely először 1903-ban jelent meg kis alakban, majd 1909-ben kibővítve, nagyobb formátumban.¹⁸⁴ A lexikon közérthető formában igyekezett összefoglalni mindazt a tudást, amelyre egy az utcán szolgálatot teljesítő rendőrnek szüksége volt (részletesebb elemzését lásd III.1.3. fejezet). Ugyanakkor a századfordulón már több rendőri szakfolyóirat is segítette a tudásközvetítést: a korábban már említett, 1894-től megjelenő *Rendőri Lapok* (később: *Közbiztonság*) mellett – amely nem csupán a szakmai köröket szólította meg, hanem a szélesebb közönséget is – működött egy belső használatú hivatalos lap is, a *Bűnügyi Értesítő*.¹⁸⁵ Korszakunkban tehát már számos, a rendőrség professzionalizálódását elősegítő médium létezett.

¹⁸¹ Becker 1992: 97.

¹⁸² Szervezési szabályzat 1893: 12–21.

¹⁸³ *Rendőri büntetőeljárás és ügyviteli szabályok magyarázata*. Budapest, 1913.

¹⁸⁴ Baksa 1923: 86.

¹⁸⁵ Pontos megjelenési adatai nem ismertek, az OSZK Hírlapgyűjteményében mindössze az 1906-os évfolyam néhány száma található meg.

A rendőrség szervezeti átalakulása és a bűnüldözéshez kapcsolódó feladatok differenciálódása a különböző információforrások – a nyilvántartás személyi adatai, az antropometrikus, majd daktiloszkópiás adatok és az utcán szolgálatot teljesítő őrszemek megfigyelései – hálójának sűrűbbé fonódását hozta magával. A rendőrség által a megfigyelendő deviáns társadalmi csoportok azonosítására megállapított objektív kritériumok és szaktudás együttesen egy sztenderdizált, a megfigyelés/leírás/osztályozás hármass mechanizmusán alapuló rendszert hoztak létre.

Azt azonban, hogy ezen a látszólag mindenre kiterjedő rendszeren belül is voltak rések, bizonyítja egy fiatalkorú bűnöző esete a rendőrséggel. Az elfogott Zsédő Béláról először 1899. október 27-én készült személyleírás. Ebből kiderül, hogy az ekkor tizenhat éves Zsédő „foglalkozása” csavargó, továbbá magyarul és németül beszél. A másnap róla készült újabb személyleírás szerint viszont már van rendes foglalkozása (cserepes tanuló), de itt már csak magyarul beszél. Azt gondolhatnánk, hogy amíg a leírandó személy identitásának ezen „belső”, nehezebben ellenőrizhető jegyei sokkal bizonytalanabbak, addig a külső elemek jóval könnyebben azonosíthatók. Ha azonban megnézzük a Zsédő Béláról négy különböző időpontban készített személyleírásokat – a már említett két 1899-es mellett 1903-ban egy késelést követően is készült róla leírás, 1905-ben pedig az Országos Gyűjtőfogház fogolytörzskönyvében is találunk egyet –, akkor kiderül, hogy még ezen jegyek alapján is meglehetősen nehéz lenne felismerni a keresett személyt: a testalkat kategóriánál például mind a négy forrásnál különböző információt találunk (közep – sovány – gyenge – növésben), és ugyanez figyelhető meg az arcszín és a homlok leírásánál is. De még a felismerést talán legjobban megkönnyítő „különös ismertető jel” kategóriájánál sem egyeznek a leírások: a négyből két helyen egyáltalán nem említenek ilyet, az 1903-as személyleírásban az „arca himlőhelyes” bejegyzést olvashatjuk, míg az 1905-ös személyleírás szerint fején hátul több sebhely található, a himlőhelyekről azonban nem esik szó.¹⁸⁶ A különböző időpontokban keletkezett megfigyelésekből is látszik, hogy bármennyire is igyekezett a rendőrség egy egységes kategóriarendszert létrehozni, a megfigyelő szubjektumot nem volt képes teljes egészében kikapcsolni ebből a rendszerből.

¹⁸⁶ BFL VII.5.c Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék iratai, büntetőperes iratok. 12460/1900. A gyűjtőfogházi fogolytörzskönyv jelzete: BFL VII.101.c.

Személyleírás, 1899. október 27.	Személyleírás, 1899. október 28.	Személyleírás, 1903. december 17.	Gyűjtőfogházi fogoly- törzskönyv, 1905
• csavargó • beszél: magyarul, németül • testalkata: közép • arca: kerek • arcszíne: egészséges • homloka: rendes • álla: kerek • ruházata: változó	• cserepes tanuló • beszél: magyarul • 132 cm magas • testalkata: sovány • arcszíne: szőke • himlőhelyes • haja: gesztenye színű • homloka: alacsony • szeme: kék • álla kerek • ruházata: viselt • nincs különös ismertető jele	• netaláni álneve: – • születés-helye: Budapest • illetőség-helye: – • vallása: róm. kat. • állapota: nőtlen • foglalkozása: cipész szerszám készítő tanonc • beszél: magyarul • nagysága: korához képest kicsi • testalkata: gyenge • arca: hosszas • arcszíne: barna • haja: barna • homloka: alacsony • szemöldöke: barna • orra: rendes • szája: rendes • fogai: épek • bajusza: – • szakáll: – • álla: rendes • ruházata: munkás ruha • különös ismertető jelei: arca himlő helyes	• magasság: 155 cm • testalkat: növésben • arca: hosszas • arcszíne: barna • haja: barna • homloka: közép • szemöldöke: barna • szeme: kék • orra: rendes • bajusza: – • szája: rendes • fogai: épek • álla: hegyes • szakáll: – • különös ismertető jel: fején hátul több sebhely

I.1. táblázat.

ZSÉDŐ BÉLÁRÓL KÜLÖNBÖZŐ IDŐPONTOKBAN KÉSZÜLT SZEMÉLYLEÍRÁSOK

A „gyakorlott tekintet”, a vizuális információ szakmailag kimunkált feldolgozásának letisztultságát illusztrálja egy Tábori Kornél rendőri riporter által megörökített humoros történet. Tábori az 1910-ben a *Tolnai Világlapjában* megjelent cikkében leírta, hogy a fővárosi rendőrség a vidéki hatóságoknak megküldte egy hírhedt betörő négy különböző fényképét, amelyek más-más pózban, ruhában, különböző álszakállakkal és -hajakkal ábrázolta a keresett személyt. Röviddel később egy vidéki kisváros hatósága telefonon jelentkezett a fővárosi rendőr-

ségnél azzal, hogy elfogtak a keresett négy személy közül hármat, a negyediket pedig – aki minden bizonnyal szintén a városban tartózkodik – még keresik.¹⁸⁷

Az azonosítás módszertani alapelvét jelentő megfigyelés, és a megfigyelés során alkalmazott „gyakorlott tekintet” tehát hiába nyugodott tudományos alapokon, a rendőrség hétköznapi gyakorlatában legalább ilyen fontos szerepet kapott a megfigyelő érzékelése. Másrészt viszont a „gyakorlott tekintet” szakmai tudáson alapuló elemeiről sem mondható el, hogy azok teljességében a tudományos objektivitás talaján álltak. A rendőrség megfigyelői tevékenysége ugyanis minden látszólagos elfogulatlansága ellenére továbbra is egy, a korszak bűnözőképén alapuló célcsoportra koncentrálódott.¹⁸⁸

Ez a sajátosan szelektív tekintet az identitásfogalom kettősségén alapult, melynek lényege, hogy az identitás egyszerre jelent „önazonosságot” – hogy a korszakban használt rendőri fogalmat használjuk –, individualitást, de ugyanakkor a másokkal való „ugyanazonosságot” is. Ez pedig elvezet a rendőri azonosítási rendszerek azon sajátosságához, hogy a nyilvántartásban szereplő ember nem csupán önmagát képviseli, hanem egy sajátos típust is reprezentál.¹⁸⁹ A századfordulós Budapest esetében ezt a csoportot a „rovott múltúak” kifejezéssel illették.

I.3.3. A „rovott múltúak”

A különösen mobilis társadalmi csoportok – például vándorkereskedők, céhlegények, utazó ügynökök –, valamint a koldusok már a társadalmi kontrollt fokozatosan kiterjesztő 18. századi abszolutista állam számára is komoly gondot jelentettek. A vándorlást különösen veszélyesnek tartották, hiszen ez az életmód nem pusztán otthontalanságot, hanem egyben a „normális” társadalmi kapcsolatok hiányát is jelentette.¹⁹⁰ Ezért az állam igyekezett minden közigazgatási esz-

¹⁸⁷ Tábori Kornél: Nyomor és bűn. *Tolnai Világlapja*, 1910. december 25. 3039.

¹⁸⁸ Becker 1992: 129–130. Valami hasonlót fogalmazott meg egy kortárs, az ellenzéki képviselő Szecsődy Kálmán is *Az elítélt sorsa* című, 1905-ös előadásában. Szerinte ugyanis a társadalom teremti meg mesterséges módon a gonosztevők külön társadalmát, amihez a rendőrség asszisztál. Különösen a budapesti rendőrséget ostromozta szavaival: „a bűnnek legerélyesebb kerítője maga a fővárosi államrendőrség, mely mint a tűzvész, az önalkotta pusztulás nyomaiban halad folyton; s azokon a bűn útjain végre csakugyan megtalálja bűnőseit, – kiket igen sokszor ő maga tett bűnösökké és üldözéseivel ő maga terelt ama bűnös utakra.” Szecsődy 1905: 34.

¹⁸⁹ Caplan 2001: 51.

¹⁹⁰ Vö. Becker 2002: 187.

közzel – elsősorban az utazások adminisztratív módon történő kontrolljával, azaz az útlevelek rendszeresítésével – ellenőrizni a mobilis személyeket.

A helyváltoztatás megfigyelésére kidolgozott, többnyire a tulajdonos személy-leírását, majd később fényképét tartalmazó okmányok – idesorolhatók a céhes legények vándorkönyvei, a későbbi munkakönyvek (például a cselédeké), a különböző bizonyítványok, obszitlevek és egyéb útlevelek – egyre szélesebb körű használata impliciten magában hordozta a visszaélés gyanúját, s létezésük egyúttal magába foglalta az igazoltatás és a szembesítés szituációját is. A vándorló népeség a 18. századtól kezdődően egyre sűrűbben került szembe az államhatalommal, amely minden eszközzel igyekezett ellenőrzése alatt tartani a veszélyesnek vélt elemeket. Így aztán a morálisan legalábbis gyanúsnak ítélt mozgó foglalkozások útiokmányokkal való ellátása mellett a kisebb-nagyobb büntetteket elkövetőkről is készültek a 18. század második felében – a 19. század elején olyan „tolvajlisták” (a később elemzendő „rovott múltúak” névjegyzékének elődei), amelyek más városok hatóságainak tájékoztatására és az idegen bűnözők azonosítására szolgáltak.¹⁹¹

A mobilis társadalmi csoportok veszélye azonban a modern bürokratikus (nemzet)állam létrejöttével sem csökkent, sőt úgy tűnik, hogy a lakosságot röghöz kötni igyekvő állam még inkább igyekezett kiterjeszteni a megfigyelést. Különösen veszélyes terepet jelentettek az állam számára az egyre inkább a felfordulás és erkölcstelenség fészkeként tekintett nagyvárosok. A hatóságok szemében a kol-dusok, a vándorlók – vagy legalábbis azok, akik „céltalanul” jártak-keltek a városban, azaz a csavargók – és a gyanúsnak tekintett foglalkozásúak túllépték a polgári társadalom morális határvonalát, s ezzel a többségi társadalom szem-szögéből megbélyegzett páriává váltak. Itt fedezhető fel a hatalom bűnözőképé-nek azon pontja, ahol valóban fontos szerepet tulajdonítottak a szegénységnek a kriminalitás keletkezésében.¹⁹² Mindez összefügg a szegénység fogalmához kap-csolódó negatív konnotációkkal: a pauperizmus kifejezéshez szorosan tapadt az erkölcstelenség, a tisztátlanság, a betegség és végül a kriminalitás fogalma. És ez az a pont, ahol – az érdemes és érdemtelen szegénység dichotómiájának¹⁹³ analó-giájára – szétválik a „rovott múltú” és az alkalmi büntettes fogalma: míg előbbi-nél a bűnelkövetés elsősorban a belső tulajdonságokra volt visszavezethető, s csak másodsorban a szegénységre, addig utóbbinál egyértelműen a rossz körülmények voltak a meghatározók, és így a büntett elkövetése is megbocsáthatóvá vált.

¹⁹¹ Ilyeneket elemez könyvében Andreas Blauert és Eva Wiebel. Blauert–Wiebel 2001.

¹⁹² Becker 2002: 184–185.

¹⁹³ Lásd Gyáni 1998.

A 19–20. század fordulójának Budapestjén is komoly problémát jelentettek a mobilis társadalmi csoportok. A nagyarányú bevándorlás hatására egyre átláthatatlanabbá vált a városi népesség, ami komoly kihívást jelentett mind közigazgatási, mind pedig közbiztonsági szempontból. Budapesten a városlakók ellenőrzésének egyik fontos eszköze volt – szociálpolitikai és rendvédelmi aspektusból egyaránt – a községi illetőség, illetve a rendőri bejelentési kötelezettség. A községi illetőség egy régóta létező intézmény a fővárosban, korszakunkra vonatkozóan az 1886. évi XXII. törvény szabályozta.¹⁹⁴ A budapesti illetőség nem pusztán a szegényügyi juttatások, segélyek szempontjából volt vízválasztó; azok a fővárosi illetőséggel nem rendelkezők ugyanis, akiket a rendőrség valamilyen okból elfogott, legtöbb esetben előbb az 1888-ban elkészült Mosonyi utcai toloncházban, majd a város határán kívül találták magukat. Mivel a budapesti illetőség megszerzése bonyolult szabályokhoz és feltételekhez kötődött, ezért a korszakunkban jelentős részben nem Budapesten születettekből álló lakosság, különösen a szegényebb rétegek döntő többsége élete végéig szülővárosa vagy faluja illetőségét birtokolta. Így aztán gyakran fordult elő, hogy a kitoloncoltak hirtelen olyan helyen találták magukat, amelyet gyermekkorukban elhagytak – vagy ahol még sohasem jártak azelőtt, csupán szüleiktől „örökölték” az illetőséget – és amelyhez semmiféle kötődésük nem volt.

Budapesten a toloncozást az 1885. évi 9389. számú rendelet szabályozta. A toloncszabályzat második paragrafusa határozta meg azon személyek körét, akikkel szemben alkalmazható volt ez az eljárás. Eszerint kitoloncolhatók voltak a csavargók, „szokásos munkakerülők”, „szolgálati helyüket ok nélkül minduntalan változtató cselédek”, hatósági engedély nélkül koldulók, a „közbiztonságra nézve alaposan gyanús személyek”, kéjnök, „bujasenyvesek” [szifiliszbeteg – P. R.], a kiutasított külföldiek, és végül minden olyan személy, aki „közbotrányt okozólag erkölcstelen, korhely életet” élt.¹⁹⁵ Ebből is látszik, hogy lényegében minden alsóbb társadalmi csoport ki volt téve annak a veszélynek, hogy „gyanússá” váljon. A rendeletben felsorolt kritériumok megállapítása pedig teljes egészében a rendőrség „gyakorlott tekintetére” volt bízva.

A koldulás és csavargás nem volt újszerű probléma a 19. század végének Budapestjén: Pest és Buda vezetése már a 19. század elején igyekezett korlátozni az utcai koldulást, az 1870-es évek közepén pedig a tanács utasítja a rendőrséget, hogy fogdossa össze a város koldusait. Ezek az intézkedések azonban hatástalanok maradtak. 1876-ban Horvát János tanácsjegyző erre két okot látott: 1. a nagy-

¹⁹⁴ Bővebben lásd Pomogyi 2001.

¹⁹⁵ 9389/1885 B. M. számú rendelet.

részt vidékiekből (értsd: nem budapesti illetőségűekből) álló koldusok kitoloncolásukat követően „a legközelebbi megyei állomásról gyakran korábban érkeznek vissza a fővárosba, mint rendőri kísérvők”; 2. a fővárosi szociális intézményekben – szegényházakban, menhelyeken – nincs elég hely a koldusok elhelyezésére.¹⁹⁶ A csavargás és koldulás kérdése később is szinte állandóan napirenden volt a fővárosi közgyűlésben, mígnem az 1903-as szegényügyi szabályzat végül megtiltotta a koldulást a főváros területén „nyilvános helyeken, magánházakban és templomoknál” is – azaz lényegében mindenütt. A polgári lakosságra veszélyesnek tekintett elemek teljes mértékű ellenőrzését azonban minden ilyen irányú hatósági törekvés ellenére sem sikerült elérni.

A város lakosságának ellenőrzésére kidolgozott rendszer tehát – amely a községi illetőség, a toloncozás és az 1879-ben bevezetett bejelentési kötelezettség hármas pillérén nyugodott – a mobilis népesség és a foglalkozásuk vagy társadalmi pozíciójuk miatt veszélyesnek tekintett elemek „civilizálását” szolgálta. A 19. század végén elfogadott törvények és rendeletek sokasága mind a polgári társadalom és az azon kívül rekedtek közötti határok meghúzását célozta, s e definíciós folyamat során kristályosodott ki a „rovott múltúak” fogalma is.

Azt már ez előző fejezetben is láthattuk, hogy a bűnüldözés kulcskérdését a bűnözői identitások felismerése jelentette. E kérdés még nagyobb jelentőséget kap a „professzionális bűnözők esetében, mert – ahogy az 1903-as főkapitányi jelentés fogalmaz – „ezen üzletszerű büntetéseknél csak természetesnek vehető azon törekvés, hogy ha már kézre kerülnek, nevüket s előéletüket eltagadni igyekeznek, hogy így, mint először bűnbe esőket, az igazságszolgáltatás keze enyhébben sújtsa őket.”¹⁹⁷ Hasonló kijelentést olvashatunk már 1878-ban a *Rendészeti Közlöny* hasábjain: „A rendőri hatóságok eljárását megkönnyítheti és eredményesebbé teheti az, ha ismerik azon egyéneket, kik ide-oda kóborolva a bűnt ugyszólván üzletszerűen folytatják.”¹⁹⁸ Az elsőként ebben az évben megjelent lap a veszélyes elemek azonosítása érdekében folyamatosan közölte „az utazó, betörő és zsebtolvajok, hamis kártyások és ezekhez hasonló személyiségek” arcképeit, hogy „utazásaik közben felismertetvén, éber figyelemmel kísértethessenek és a bűn elkövetésében megakadályoztathassanak.”¹⁹⁹

¹⁹⁶ Horvát János tanácsjegyző válasza Weisz Bernát fővárosi bizottsági tag interpellációjára. 1876. november 15-én tartott közgyűlés jegyzőkönyve. Budapest főváros (1892-től székesfőváros) törvényhatósági bizottsága közgyűlési jegyzőkönyveinek adatbázisa (1873–1949) <http://nfo.arcanum.hu/szkj/a070906.htm?v=pdf&a=pdfdata&id=1876&pg=260&l=hun>.

¹⁹⁷ A Budapest Fő... 1903: 139.

¹⁹⁸ *Rendészeti Közlöny*, 1878. november 15.

¹⁹⁹ Uo.

Ebből az idézetből is látható, hogy az egykor gyanússá vált személy adatainak rögzítése már önmagában azt implikálja, hogy az illető visszaesővé válik. És éppen ebben rejlik a kriminalisztikai szemiotika legfőbb buktatója: a bűnüldözés tudománya és gyakorlata olyan alanyok, többnyire büntetésüket töltő vagy vizsgálati fogságban lévő bűnözők vizsgálatából von le következtetéseket és dolgoz ki leíró és osztályozó rendszereket, akik már eleve a kimutatni szándékozott csoporthoz tartoznak.²⁰⁰ És az eddigiek alapján is úgy látszik, hogy a bűnözés rendőrségi diskurzusát is egyértelműen a „rovott múltúak” koncepciója határozta meg.

A „rovott múltúság” megbélyegző mivoltát jól illusztrálja egy 1911-es eset, amelyről az Országos Királyi Gyűjtőfogház igazgatója, a bűnügyi múzeumokkal foglalkozó fejezetben már említett Vajna Károly által az igazságügy-miniszternek írt, töredékesen fennmaradt éves jelentésből értesülünk. 1911-ben a *Népszava* egy cikksorozatot közölt, mely szerint a gyűjtőben az igazgató, az őrparancsnok és a lelkészek tudtával rendszeresen kínozzák, halálba kergetik a foglyokat. A minisztérium erre Mendelényi László királyi ügyészt bízta meg az ügy kivizsgálásával. Az ügyész a rabok „legképtelenebb hazugságainak is hitelt adva” súlyos visszaéléseket állapított meg, két főfegyőrrel szemben pedig eljárást indított. A bírósági tárgyaláson azután már „csekély pofozási esetté” enyhült a 30 súlyos ügy, s végül mindkét főfegyőrrel szemben ejtették a vádat.²⁰¹

Számunkra az egész esetben Vajna kommentárja igazán érdekes. E szerint ugyanis az eset során meghallgatott sértettek és tanúk mindegyike a „fegyházi élet söpredéke”, az „emberiség szemétjének szemetjei”, olyan „őslakók”, „kiknek érdekükben áll, hogy minél jobban berendezkedjenek, hogy a börtönt az ő felfogásuk értelmében lakályossá tegyék”. A gyűjtőfogházban „az emberi társadalom salakját”, a vidéki, városi és a „budapesti bűnös élet kloákájától bűzös proletárhadat” – amely szerinte „nem tévesztendő össze a tisztességes munkáselemmel, különben ezektől élesen megkülönbözteti őket első és főtulajdonságuk a munkakerülés” – őrzik, kik az elkövetett bűncselekmények révén elesztették a jogot arra, hogy panaszt tegyenek a bánásmód miatt.²⁰² Az igazgatói jelentés azért is érdekes, mert az idézett, igencsak erős kifejezések nagy részét a Budapest Főváros Levéltárában őrzött eredeti példányon áthúzták, így az igazságügy-miniszternek küldött jelentésből feltehetően hiányoznak.

A bűnöző társadalom fogalmához az érdemtelen szegénységen, a bűnöző hajlamon, a földrajzi mobilitáson és a gyanús foglalkozásokon kívül számos egyéb

²⁰⁰ Becker 1995: 153.

²⁰¹ BFL VII.101.a A Budapesti Királyi Gyűjtőfogház iratai, ügyviteli iratok. 241/912.

²⁰² Uo.

jellemző tapadt. Ezek közül az egyik legfontosabb a nagyváros személytelenségét kihasználva hamis identitást felvevő, „ál-szerepet” játszó bűnöző motívuma. A századforduló rendőri diskurzusában és a sajtóban is állandóan visszatérő figura a tisztos polgári foglalkozás látszata mögött megbúvó „üzletszerű büntetett”. A tudósításokban rendszeresen találkozunk letartóztatott ál-orvosokkal, ál-ügyvédekkel vagy például látszólag jótekonysági célokra gyűjtő csalókkal, akik többnyire nemcsak áldozataikkal, hanem a rendőrséggel szemben is igyekeztek elfedni valódi kilétüket.

1899. szeptember 5-én a Budapesti Királyi Büntető Járásbíróság egy ilyen esetet tárgyalta. A vád szerint a 24 éves nő, vagyontalan, Bécsben korábban öt hónap börtönnel büntetett „végzett zsidó pap” Judovich Lázár, valamint társa, a budapesti születésű, korábban lopás, sikkasztás és közbiztonság elleni kihágás miatt többször büntetett Singer Jakab a Calderoni cég üzletében a „liptószentmiklósi tót ajkú felállítandó Alumneum” részére egy hamis aláírásokat tartalmazó gyűjtőkönyvvel, álnéven könyöradományt gyűjtöttek. A csalásra úgy derült fény, hogy a Calderoni cég bizalmatlan főnöke az egyik állítólagos adományozónál kérdezősködni kezdett, aki kijelentette, hogy sohasem adott ilyen célra pénzt. A cég által tett feljelentés és személyleírás nyomán Lax Gusztáv budapesti detektív, „mindön a Kerepesi úton jött befelé, látta Singer Jakabot, ki könyöradomány gyűjtés miatt többször volt büntetve – egy másik egyén társaságában, kire ráillett Judovich Lázár személyleírása”. A detektív követni kezdte őket, majd mikor bérkocsijukkal az Aradi utcában megálltak, egy bérház lépcsőházában letartóztatta mindkettejüket, a motozáskor pedig megtalálta a hamisított gyűjtőkönyvet. A bírósági tárgyaláson kiderült, hogy az adománygyűjtő akció nagyjából 280 forintnyi bevételhez juttatta a két vádlottat. Judovich végül elismerte tettét, s enyhe büntetésért folyamodott, megígérve a bírónak, hogy „többet jelen bűncselekményt nem követi el”. A másodrendű vádlott Singer Jakab tagadta ugyan tettét, de a bizonyítékok alapján mindkettejüket bűnösnek találták, s 16 napi elzárásra ítélték.²⁰³

A „rovott múltúak” társadalmához kapcsolódó elképzelések fontos elemét képezi az a megállapítás, miszerint a tolvajvilág egy sajátos, minden „normális-tól” eltérő nyelvet alakított ki magának. A bűnöző társadalom által beszélt nyelv tanulmányozásának szerepét már a 19. század közepén hangsúlyozták a kriminológusok. A tolvajnyelvvvel kapcsolatos századfordulós kijelentésekre komoly hatással volt a lübecki ügyész, Frederich Christian Benedict Avé-Lallemant. Az 1858-ban megjelent, *Das deutsche Gaunertum* című háromkötetes munkájában Avé-Lallemant nyelvtörténeti és szociolingvisztikai vizsgálódásai nyomán szá-

²⁰³ BFL VII.13.b A Budapesti Királyi Járásbíróság iratai, büntetőperrek iratai 99 B VII. 989/2.

mos olyan megállapítást tett, amelyeket aztán a tolvajnyelv magyar elemzői is átvettek. Az első olyan magyar nyelvű munka, amely megkísérli feldolgozni a tolvajnyelv sajátosságait, Toronyai Károly 1862-ben megjelent *A rablóknak, tolvajoknak és kozákoknak együttvaló hamis és zavaros beszédeik, hasonlóan hamis és titkos cselekedeteik felfedezéseül összeíratott és kiadattatott a köznépnek ovakodási hasznára, és a rossz emberektől való őrizkedéseikre* című könyve. A Toronyai által közölt szójegyzék a vidéki zsvány nyelv és a jórészt idegen eredetű jövevényszavak átvételével keletkezett városi tolvajnyelv keveredésének kezdeti fázisát örökíti meg. A pusztai szószedet közlésén túlmenő elemzésbe bocsátkozik a budapesti államrendőrség felügyelője, Berkes Kálmán 1888-ban kiadott kriminológiai munkájában, a *Tolvaj élet ismertetésében*. Berkes munkáján egyértelműen felfedezhető Avé-Lallemant hatása. Az általa gaunereknek nevezett csoport – amely olyan tolvajokból és csalókból áll, akik üzletszerűen végzik üzelveiket – nyelvét elsősorban a „zsidó” (Avé-Lallemantnál a *Jüdischdeutsch* kifejezés szerepel) szavak határozzák meg, majd ezt követi a cigány nyelv hatása. „Igen sok német szó is van a tolvajnyelvben, sőt az internacionális közlekedésben most már a német szavakat, s a német tolvajnyelvet használják” – tette hozzá Berkes.²⁰⁴ Ezenkívül a magyarországi tolvajnyelvben francia, szláv, „tatár” és angol szavak is találhatók. Ugyanakkor Berkes már egy önálló magyar tolvajnyelv létezését is kimutatta, amely szerint 200 szóból állt. Ezeket egy külön szójegyzékben is közölte, hiszen a „tolvajnyelvet csak is szó és beszédgyűjteményekből lehet megtanulni”.²⁰⁵ Berkes „nyelvkönyvét” tolvajnyelven írt, fordítás nélkül közölt párbeszédrészek, közmondások és gunyoros versek zárják.

Már ebből is látszik, hogy a tolvajnyelvvel kapcsolatos elképzelések hátterében az a gondolat állt, hogy a polgári társadalommal szemben önálló „ellentársadalmat” alkotó bűnözők egy minden „normális” nyelvtől eltérő, idegen nyelvet beszélnek. Ezt hangsúlyozta a *Rendészeti Közlöny* 1878-ban megjelent, *Budapesti tolvajnyelv* című cikkének ismeretlen szerzője is. Szerinte a „tolvajok minden nemzetiség keretében külön nemzetiséget képeznek, minden nyelvben nem azon a nyelven fejezik ki magukat, mint a melyen az egész nép beszél. Egy faja az ő beszédjük a tájszólásnak, elrontva, elferdítve a hogy a fufang ferdíteni képes...” A cikk is a budapesti tolvajnyelv zsidó-német eredetét emelte ki, de még nem vett tudomást

²⁰⁴ Berkes 1888: 99.

²⁰⁵ Berkes 1888: 100. A magyar eredetű tolvajnyelvi szavak között számos olyan szót találunk, amelyek – részben az eredeti jelentésükkel, részben új jelentéstartammal – ma is megtalálhatók az argóban. Ilyen például a balhé („magyar” jelentése Berkesnél: láрма), a dohány (= nagyobb pénzösszeg), komálni (= érteni, ismerni), lepedő (= 100 forintos bankjegy), maszlag (= álszéd, hazugság) vagy pali (= áldozat).

az önálló magyar tolvajnyelv létezéséről: „Örülhetünk rajta, hogy a mi édes magyar anyanyelvünket nem piszkolják be még a budapesti magyar tolvajok sem.”²⁰⁶

A rendőri szakirodalom és a budapesti sajtó a századfordulón is előszeretettel foglalkozott a tolvaj- vagy más néven jassznyelv sajátosságaival. A századfordulón egyre sűrűbben megjelenő cikkek jelentős része azonban inkább csak érdekességként, a közönség szórakoztatására közöl tolvajnyelvi szövegeket, verseket és párbeszédeteket.²⁰⁷ Ez alól kivétel a Jenő Sándor és Vető Imre által 1900-ban kiadott *A magyar tolvajnyelv és szótára*,²⁰⁸ valamint a budapesti rendőrfőkapitány bünyügyi osztálya által 1911-ben kiadott szótár, amelyek a tolvajnyelv ennél jóval átfogóbb elemzésére törekedtek. Utóbbiból érdemes egy hosszabb részletet közölni, mivel itt nemcsak a tolvajnyelvről alkotott elképzelésekről, hanem a „rovott múltúak” megítéléséről is érdekes információkat kaphatunk:

„Mindazok, akik hivatásszerűleg foglalkoznak a bűnüldözéssel, tudják, hogy a szokásos, vagy ha jobban tetszik, hivatásos bűntevők, a becsületes társadalom ezen ős ellenségei, épen a becsületes társadalom keretein belül egy egészen külön társadalmat, egy külön köztársaságot, mondhatnánk külön világot alkotnak. Ennek a külön világnak mocsaras talaja, miazmás a levegője, szomorú, csillagtalan az égboltozata.

A míg mi aggodalmasan, félve járunk így közöttük, – az elbukottak, a morál halottainak társadalmában vidám élet folyik. Az ő aggodalmuk nem azonos a mienkel, legfeljebb addig terjed, hogy kikerüljék a mi becsületes társadalmunk sujtoló kezének lecsapását. Egyebekben gondtalanok, vidámak s szorongva őrzik az egymásra szorulás, az egymásra utalás érzetéből keletkező erős kapcsolatot.

*Ennek a külön világnak, ennek a kibukottak társadalmának, épen az említett szoros kapcsolatból kifolyólag, egészen külön berendezkedése, külön szokásai, sőt törvényei vannak. Sőt, a benne való jártunkban, a mikor a lakói között észrevételül elsurranunk, egy sajátságos, zagyva, nekünk érthetetlen, idegen beszéd üti meg a fülünket.”*²⁰⁹

²⁰⁶ Budapesti tolvajnyelv. *Rendészeti Közlöny*, 1878. december 4.

²⁰⁷ Ilyen például Tábori Kornél 1911-es, A mi tolvajnyelvünk című cikke a *Budapesti Újságírók Egyesülete Almanachjában*.

²⁰⁸ A szerzők az első ilyen típusú vállalkozásnak tartják munkájukat. Szószedetük 2000 kifejezést tartalmaz, melyek egyharmada német, 25%-a magyar, 20%-a „héber” eredetű, a többi „zsidós-német”, cigány, szláv, francia, latin és angol eredetű. Jenő–Vető 1900.

²⁰⁹ A tolvajnyelv... 1911: 3. Ez a szótár is a német–zsidó eredetű *Rotwelsch*-el rokonítja a budapesti tolvajnyelvet.

A tolvajnyelvvel kapcsolatos századfordulós rendőri és sajtómegnyilvánulások Budapest történetének egy olyan korszakáról tanúskodnak, amikor egyrészt a soknemzetiségű lakosság keveredéséből létrejön egy sajátos „pesti” nyelv, másrészt pedig a társadalmi átalakulások nyomán különböző szociolektusok alakulnak ki. Ebben a folyamatosan változó nyelvi közegben próbálta a rendőrség megérteni a veszélyesnek tartott társadalmi csoportok sajátos nyelvét. Azt, hogy a tolvajvilág mekkora hányada beszélte ténylegesen a tolvajnyelvet, ma már lehetetlen megállapítani, de gyanítható, hogy csak a professzionális bűnözők nagyon szűk rétege ismerte az összes „szakkifejezést”. Vizsgálatunk szempontjából ennél sokkal fontosabb az a tény, hogy a hatóságok a bűnözőknek tulajdonított saját (idegen)nyelv leírásával is azt a képzetet erősítették, hogy létezik egy, a polgári társadalommal szemben álló kriminális világ, amelyet igyekeztek előbbi összes attribútumával ellátni.²¹⁰

Végül érdemes szót ejtenünk a bűnöző társadalom és az etnikai hovatartozás kapcsolatáról. Azt már a bűnügyi statisztikát bemutató fejezetben is említettük, hogy a kriminálstatisztikusok vizsgálták ugyan ezt a kérdést, de néhány általános megállapításon túl nem találtak semmifajta komoly összefüggést a bűnözés és az etnikum vagy faj között. Nincs ez másként a kriminalisztikai szakirodalomban és a rendőrségi forrásokban sem; úgy tűnik, hogy a századfordulós Budapest kriminalitásához nem csatlakozott semmiféle etnikai stigmatizáció. Ez azért is meglepő, mert számos más európai és amerikai nagyvárosban a bűnelkövetés gyakran egy-egy etnikumhoz kötődött. Míg New York és London esetében elsősorban az íreket – majd később Londonban a keleti zsidók tömeges bevándorlását követően a zsidókat²¹¹ – tekintették a bűnözésre különösen hajlamos népcsoportnak, addig például Berlinben a litvánok, és még inkább a lengyel bevándorlók váltak ilyenformán megbélyegzett népcsoporttá.

Persze, mondhatnánk, ennyire azért nem volt idilli a helyzet, hiszen a cigányokkal kapcsolatban komoly előítéletek éltek, s ez a cigányság és a bűnözés kapcsolatáról alkotott képet is meghatározta. Erre jó példa Endrődy Géza korábban már idézett tankönyve. A szerző a cigányok minden más társadalmi csoporttól való különbözőségét, senkihez sem hasonlítható tulajdonságait emeli ki. A cigányt általában cinizmus, nomád életmód és vad szabadságvágy jellemzi, úgyhogy „min-

²¹⁰ „A profi koldusok, tolvajok szlengje szélsőséges esete annak, ahogy egy csoport szimbolikusan elhatárolódik a társadalom többi részétől. Így »antinyelvek« értelmezték, mely »élesen kiemeli a nyelvnek a társadalmi hatalmi struktúra érvényesítésében játszott szerepét«, ugyanakkor tükrözi egy »ellenkultúra« szervezetét és értékeit.” Burke 2002: 125.

²¹¹ Lásd Knepper 2007.

den rendészeti és pszichológiai tudás kárba vész” náluk.²¹² További tulajdonságuk a „felülmúlhatatlan lustaság”, a bosszúvágy, a kegyetlenség, a gyávaság, a ravaszság és a furfang. Főleg a betörésnek nagy mesterei a cigányok:

„A cigány mint egy árnyék, zaj és test nélkül halad el mellettük [az alvó házbeliek mellett], bűnös szándékkal és bünt cselekedve. Csak a szaga marad hátra, az a különös, mindent átható bűz, melyet senki sem felejt el, ha egyszer már érezni alkalma volt. Amint némelyek állítják, ez a szag feltűnően hasonlít a bűzhöz, melyet a benszülött néger terjeszt maga körül.”²¹³

Hozzá kell tennünk, hogy Endrődy cigányokkal kapcsolatos megállapításai semmiben sem különböznek a velük kapcsolatban más európai államoknál is megfigyelhető sztereotípiáktól²¹⁴ – hiszen maga Endrődy is szinte szóról szóra idézte Hans Gross 1893-as kézikönyvének cigányokról szóló fejezetét. Így aztán nem mondható el, hogy a magyarországi rendvédelmi szervek bármennyire is különböztek volna külföldi kollégáiktól, legalábbis ami az etnikai és faji előítéleteket illeti.

Nagyjából ugyanez a sztereotip kép jellemezte a budapesti rendőrség cigányságképét is; a *Rendőri lapok* például 1895-ben hosszú cikksorozatot közölt a cigányságról, lényegében a fent bemutatott véleménnyel egyező mondanivalóval. Ugyanakkor megállapíthatjuk, hogy egészen az 1907-es dánosi rablógyilkossáig, amelyet – mint azt korábban már említettük – a budapesti rendőrség detektívjei derítettek fel az ujjlenyomatok segítségével, nem tekinthető meghatározónak a rendőrségi diskurzusban a cigányság szerepe. Bár a dánosi eset élénk politikai és társadalmi vitát indított el,²¹⁵ mégis azt mondhatjuk, hogy a probléma kevésbé érintette a főváros közbiztonságát. A cigányságnak az a része ugyanis, amelyhez leginkább kötődött a bűnöző hajlam stigmája, a vándor- vagy kóborló cigányság eleve nemkívánatos elemnek számított a főváros területén, s a hatóságok mindent el is követtek annak érdekében, hogy a vándorcigányok lehetőleg elkerüljék Budapestet.

A rendőrségi eljárásmodokat és általában a kriminalisztikai technikákat a polgári és a kriminális életvilágok közötti éles különbségtétel határozta meg. Ez a

²¹² Endrődy 1897: 141.

²¹³ Endrődy 1897: 156. Endrődy védelmében azért felhozható, hogy leszámol például azzal a babonával, miszerint a cigányok gyermekeket lopnak. Máshol viszont hasonló népi hiedelmeket épít be a nyomozás módszertanába. Ilyen például az a kijelentés, hogy a cigányok szeles időben nem lopnak. Endrődy 1897: 168.

²¹⁴ A cigányság és a bűnüldöző hatalom közötti kapcsolathoz lásd Lucassen 1996.

²¹⁵ Bővebben lásd Gaál 2007.

szigorú határhúzás az érintettek egész egzisztenciájára és minden cselekedetükre érvényes volt: amennyiben a „gyakorlott tekintet” valakit – legyen az bűnelkövető, a nyilvános térben elvárt viselkedés szabályait áthágó személy vagy a rendészeti szempontból *per se* gyanús, földrajzilag mobilis egyén – kiszemelt magának, akkor rögtön olyan jelentéstartalmak rakódtak személyére („rovott múlt”, züllött, deviáns életmód, gyenge jellem), amelyekkel mintegy megbélyegezték, és egyúttal a tisztas polgári társadalmon kívülre helyezték az illetőt. E mechanizmus által egyrészt megkonstruálódott egy, a polgári léttel szemben álló, kriminális életvilág, másrészt a deviáns elemek kizárásával egyúttal erősödött a polgári társadalom integritása is. Így aztán létrejött egy újfajta „kettős társadalom”, ahol polgárok és nem-polgárok álltak egymással szemben.²¹⁶ Azt gondolhatnánk, hogy ez az „ellentársadalom” az antitézise mindannak, amit a polgárság képvisel. Valójában azonban éppen ugyanazok a hierarchiák, szociális struktúrák és értékek képeződtek le itt is, amelyek a „normális” társadalmat jellemezték.

Ennek a leíró módszernek egészen konkrét funkciója volt: azzal, hogy az egyébként idegennek tekintett világot a polgári társadalom fogalomkészletének segítségével ábrázolták,²¹⁷ tulajdonképpen megszelídítették a fennálló társadalmi rendre veszélyesnek tekintett elemeket, s ezzel a „bűnöző társadalom” idegensége is relativizálódott kissé. Ezzel a módszerrel pedig sikerült fenntartani azt az érzékeny egyensúlyt, amit egyfelől a bűnözés állandó növekedése által okozott morális pánik, másfelől pedig a társadalmi haladásba vetett hit határozott meg. Így az angol „veszélyes osztályok”-koncepció magyarországi, ezen belül is elsősorban Budapestre vonatkoztatott „rovott múltú” fogalma egy polgárosodó, átalakulóban lévő társadalom integrációját szolgáló elképzelésként is értelmezhető. A két, egymás mellett párhuzamosan létező társadalom gondolata ugyanis nem csupán a társadalmi feszültségek levezetését – s részben okainak félreértelmezését – szolgálta, hanem egyben a polgári értékek fontosságát is alátámasztotta.

Az eddigi fejezetekben azt igyekeztünk bemutatni, hogy a fővárosi rendőrség milyen új kriminalisztikai módszereket alkalmazott a bűnözői identitások megállapítása terén. Láthattuk, hogy a budapesti bűnüldözők semmiben sem maradtak el Európa és Amerika rendőrségeitől a modern identifikációs technikák bevezetése terén. Ugyanakkor azonban az is kiderült, hogy a rendőrség a „rovott múltúnak” tekintett társadalmi csoportokról alkotott nézeteiben mélyen ott lapangott a „veszélyes osztályok” elmélete. Ez pedig jól összecseng az első büntetőnovella hátterében álló kriminálszociológiai gondolkodásmóddal, amely éles

²¹⁶ Becker 2002: 177–178.

²¹⁷ Becker 2002: 178.

különbséget tesz az alkalmi bűnelkövetők és a megrögzött gonosztevők között. Fontos különbség azonban, hogy míg a kriminológiában a professzionális bűnözők egy viszonylag jól körülhatárolható büntetőjogi kategóriát alkottak (többszörsen visszaesők), addig a rendőrség által „rovott múltúnak” tekintett társadalmi csoport ennél jóval tágabb volt, s adott esetben nem is kellett, hogy büntényt kövessen el valaki ahhoz, hogy „rovott múltúvá” váljon. Minthogy pedig a rendőrség bűnüldözői munkájának egyik kulcskérdése éppen a megfigyelő tekintettel szemben álló személyek azonosítása volt, ezért aztán nem véletlen, hogy a rendőrségi bűnözőképet éppen azok a társadalmi csoportok határozták meg, amelyek egyszer már – hogy egy mai rendőri kifejezéssel éljünk – „látókörbe kerültek”, s ezáltal besorolódtak a gyanús elemek identitását rögzítő, rendszerező és osztályozó rendőrségi rendszerekbe.

I.4. Javítás, integráció, prevenció: bűnözés és szociálpolitika

I.4.1. A „gyermek évszázada”: gyermekvédelem és a fiatalkorú bűnelkövetők

Az 1900-as évektől kezdve az állam egyre aktívabb szerepet vállalt a szociális problémák megoldása terén. A központilag irányított gondoskodás megjelenése korszakunkban elsősorban a gyermekvédelem terén volt érezhető. A törvényhozók az elhagyott gyermekek²¹⁸ állami védelmében látták a szociális feszültségek megelőzésének legfontosabb eszközét. Az állami szociálpolitika megjelenése azonban ekkor még nem jelentette a civil szerveződések teljes körű kizárását e funkciók ellátásából. Az 1901. évi VIII. törvénycikk elrendelte az állami gyermekmenhelyek felállítását, ugyanakkor azonban két egyesületet, a Fehér Kereszt Országos Lelechenház Egyesületet, majd később az 1906-ban alapított Országos Gyermekvédő Ligát bízta meg az új rendelkezések végrehajtásával.²¹⁹ A Gyermekvédő Liga szoros együttműködött a rendőrséggel, ezt jól mutatják azok a – később részlete-

²¹⁸ Az elhagyott gyermek fogalmát egy 1907-es belügyminiszteri rendelet szabályozta. Eszerint elhagyott vagy züllésnek induló gyermeknek volt tekintendő minden olyan gyermek, akinél az eltartás és nevelés anyagi eszközei hiányoztak. 60.000/1907 B. M. számú rendelet.

²¹⁹ Bővebben lásd Pik 2001.

sen bemutatandó – „jótékonyági razziák”, amelyeken a rendőrséget a Liga tagjai is elkísérték a főváros legszegényebb negyedeibe, hogy gondoskodjanak az ott fellelt züllött és elhagyott gyermekek elhelyezéséről. A Liga általában péntekenként fogadta irodájában a segélyre szorulókat, akik többnyire csak a legvégső esetben kaptak pénzbeli támogatást; a gyermekvédők sokkal gyakrabban folyamodtak ahhoz az eszközhöz, hogy elvették a rossz anyagi viszonyok között élő gyermekeket a családtól, majd egy állami gyermekmenhelyen helyezték el őket.²²⁰ Így aztán nem is lepődünk meg, ha a Gyermekvédő Liga akcióit megörökítő források arról számoltak be, hogy a szülők legtöbbször igyekeztek elbújtatni gyermekeiket az érkező gyermekgyám elől.

Az állam gyermekvédelmi tevékenysége két fő célt szolgált: egyrészt igyekeztek csökkenteni a gyermekhalandóságot, másrészt viszont legalább ilyen fontosnak tartották a fiatalok elleni küzdelmet.²²¹ Utóbbi esetében a korábban már említett első büntetőnovella alapvető változásokat hozott. A korszakunk elején érvényben lévő Csemegi-kódexben a fiatalkorúakra mind a büntetőjogi felelősség feltételei, mind pedig a büntetési rendszer tekintetében ugyanazok a szabályok voltak érvényesek; a fiatalkor csupán enyhítő körülménynek számított. Az első büntetőnovella szakított ezzel a hagyományos büntetőjogi elvvel. Az 1908. évi XXXVI. törvény II. fejezete foglalta össze a fiatalkorúakra vonatkozó szabályokat. A büntetőjogi újítások meghatározó eszméje az individualizáció volt, melynek értelmében a bírónak az eléje került fiatalkorú egyéni életútja és a szocializációját meghatározó körülmények ismeretében kellett döntenie az alkalmazandó büntetésről.

A büntetőnovella nem változtatott a Csemegi-kódex büntetethetőségi határán: 12 éven aluli gyermek ellen továbbra sem lehetett büntetőeljárást indítani. Újítás volt viszont azon intézkedés, mely szerint a kisebb gyermekekkel szemben is alkalmazhatók voltak bizonyos, enyhébb büntetési módok: a hatóság átadhatta a gyermeket szüleinek megfenyítésre – amennyiben ezek erkölcsileg megbízhatók voltak – vagy átadhatta az iskolai hatóságoknak dorgálás céljából. Minden egyéb esetben azonban a kiskorút az állami gyermekmenhelyek valamelyikében kellett elhelyezni.

A büntetőnovella következő kategóriáját a 12–18 éves kor közötti fiatalkorúak jelentették – az új törvény tehát felemelte a Csemegi-kódexben meghatározott felső korhatárt 16-ról 18-ra. Ugyanakkor az erkölcsi belátás képességének megléte helyett az új törvény az értelmi és erkölcsi fejlettség meglétét mérlegelte a büntet-

²²⁰ Pik 2001: 117.

²²¹ Kun–Láday 1905: 7.

hetőség megállapításakor. Ugyanakkor a büntetések új rendszere jóval enyhébb tételeket tartalmazott: a börtön- és pénzbüntetés alkalmazását megszüntették, s a fogházbüntetés is csak legvégső esetben volt alkalmazható. Az 1908-as büntetőjogi reform tehát a fiatalkorúakkal szemben a megtorlás helyett az egyén társadalom számára történő megmentését helyezte előtérbe.²²²

A fiatalkorú bűnelkövetőkkel szembeni harc intézményi hátterét elsősorban az 1880-as évektől kezdve létrehozott javítóintézetek jelentették: 1884-ben Aszódon, 1886-ban Kolozsváron, 1890-ben Rákospalotán, 1894-ben Székesfehérvárott, 1903-ban pedig Kassán alakítottak ki javítóintézetet (ezek közül a rákospalotai volt a lányok számára fenntartva).²²³ Mindezek ellenére hiányzott a javítóintézetek és a századelőn még csak tervben létező, fiatalkorúak számára fenntartott kerületi fegyházak egymást kiegészítő rendszere; a büntető törvénykönyv elrendelte ugyan ezen intézetek felállítását, de részletes intézkedéseket nem tartalmazott rájuk nézve. Tiszázatlan maradt a kérdés, hogy valójában kiket is kell a javítóintézetekben elhelyezni: kizárólag büntettek vagy vétségek miatt elítélt fiatalkorúakat, vagy olyanokat is, akiket nem ítélték ugyan el, „de erkölcsi romlottságuknak már félreismerhetetlen jeleit adták”.²²⁴ Így fordulhatott elő olyan eset, mint például az 1892-es születésű, pécsi származású Horváth Ferencé. Horváthot ugyanis – akit szülei „rosszasága miatt” a székesfehérvári javítóintézetbe adtak – 1911-ben (ekkor még kiskorúnak számított) átmenetileg az Országos Gyűjtőfogházban tartották, holott nem követett el semmiféle büntettet.²²⁵ Ebből is látható, hogy a fiatalkorúak védelme és megbüntetése között még igen csak elmosódottak voltak a határok.

A fiatalkorúak javítására és felügyeletére szakosodott intézményrendszer a későbbiekben tovább bővült. 1909-ben elrendelték egy regionális felügyeleti szerv, a „fiatalkorúak felügyelő hatóságának” felállítását, amelynek tagja volt két bíró, két ügyész, két ügyvédi kamarai tag, a vármegyei és városi árvaszékek elnöke, a kerületi tanfelügyelő, Budapesten pedig az állami gyermekmenhelyek országos felügyelője, továbbá a „gyermekvédelem és patronázs terén működő vagy aziránt kiváló érdeklődést tanúsító egyének” közül azok, akiket az igazságügy-miniszter kinevezett e posztra.²²⁶ Ezenkívül a felügyelőhatóságban helyet kaptak az adott területen működő, állami és magánfenntartású javító- és nevelőintézetek vezetői

²²² Kun–Marschalkó–Rottenbiller 1911: 3.

²²³ Kun–Láday 1905: 60.

²²⁴ Kun–Láday 1905: 59.

²²⁵ BFL VII.101.g Budapesti Királyi Országos Gyűjtőfogház iratai, megfigyelőintézeti törzskönyvek. Megfigyelőkönyvek.

²²⁶ Kun–Marschalkó–Rottenbiller 1911: 17.

is. Az igazságügy-miniszter felügyelete alatt álló szervezet feladata az volt, hogy „előmozdítsa az erkölcsi romlás veszélyének kitett vagy züllésnek indult gyermekek és fiatalkorúak társadalmi védelmének ügyét”.²²⁷

Az igazságügy-miniszter még ugyanebben az évben elrendelte, hogy minden királyi járásbírósnál jelöljenek ki olyan, erre alkalmas bírókat és ügyészeket, akik a fiatalkorúak ügyeivel foglalkoznak majd, s a rendelet alapján jött létre az úgynevezett pártfogók intézménye is.²²⁸ A rendelet szerint olyan pártfogókat – akár nőket is – kellett kijelölni, akik lehetőleg a fiatalkorú terhelt közelében laktak, s jól ismerték az illető életkörülményeit. A pártfogó és a pártfogó tisztviselő – utóbbi olyan helyeken működött, ahol sok volt a fiatalkorú bűntettes – feladata volt egy környezettanulmány elkészítése,²²⁹ majd a fiatalkorú ügyeinek figyelemmel kísérése.

A gyermekvédelem intézményrendszerének kiépülésével párhuzamosan a rendőrség is egyre fontosabb szerepet kapott a szociálpolitika ezen szegmensében. Boda Dezső főkapitány a korábban már említett kerületi kapitány, később főkapitány-helyettes Pekáry Ferenc javaslatára számos, a gyermekvédelmet szolgáló intézkedést hozott. 1907-ben például elrendelte, hogy a „züllésnek indult, avagy elhagyottnak felismert” gyermekek menhelybe szállításáról az egyes rendőrségi ügyosztályok, illetve kerületi kapitányságok dönthettek – a gyámhatóságok közbeiktatása nélkül.²³⁰ Az ezt követő évben azután a dunai kerületi kapitányság keretén belül megteremtették a külön rendőri gyermekbírósgot. Így tehát a fiatalkorúakkal kapcsolatos kihágási és egyéb, nem kizárólag bűnügyek felett gyakorolt ellenőrző hatalom a rendőrség kezében összpontosult.²³¹ Az 1908. július 1-jétől működő gyermekbírósgok megteremtésével a fővárosi államrendőrség jogot szerzett arra, hogy a „züllöttnek” ítélt kiskorú gyermekeket valamilyen állami gyermekmenhelybe utalja, s – amint ezt a kérdéskört feldolgozó történész szerzőpáros megjegyzi – „ezt a lehetőséget aztán alaposan ki is használták”.²³² A gyermekbírósg első féléves működése során tapasztaltakat összefoglaló 1908-as főkapitányi jelentés jól tükrözi a bűnözőkről alkotott kriminológiai koncepció fiatalkorúakra történő alkalmazását:

²²⁷ Kun–Marschalkó–Rottenbiller 1911: 20.

²²⁸ 27.100/1909 I. M. számú rendelet. Közli Kun–Marschalkó–Rottenbiller 1911: 20–25.

²²⁹ Az ehhez szükséges űrlapot lásd Kun–Marschalkó–Rottenbiller 1911: 57–58.

²³⁰ Baksa 1923: 103.

²³¹ Az amerikai nagyvárosokban a rendőrség ekkor már csupán a felismerésben játszott szerepet, 1899-től ugyanis egymás után jöttek létre a nagyvárosokban a fiatalkorúak bíróságai. Wolcott 2005: 55. Magyarországon az 1913. évi VII. törvény rendelkezik a fiatalkorúak bíróságának felállításáról.

²³² Melinz–Zimmermann 1996: 21.

„A züllött fiatalkorúak között aránylag sok volt az abnormis, a terhelt. Akadt elég nagy számmal idióta, egyesek ezek közül gyermekkorukban súlyosabb betegséget állottak ki, túlnyomó részének atyja vagy anyja azonban alkoholista volt. Szervezetbeli abnormitásokkal, pathológikus elemekkel függhet össze sok fiatalkorú szertelen, beteges hazudozási hajlama is. Voltak, kik fantasztikus meséket találtak ki apjukról, anyjukról, honnan jöttek, hová mennek, s végül kiderült, hogy semmi sem igaz. A züllésnek indult gyermekek legnagyobb részét azonban a gyermek kedvezőtlen életkörülményei és életviszonyai – szerencsétlen szociális miliője, amelyben él – adják.”²³³

Ez az eszmefuttatás is jól tükrözi a biológiai és a szociológiai magyarázatok sajátos keveredését, de egyúttal az is látszik, hogy az elsődleges szerepet immár a „miliő”, a társadalmi környezet kapja.²³⁴ Ugyanakkor az állami szociálpolitika megjelenésének itt bemutatott folyamata azt is jelzi, hogy a szociális gondoskodás a társadalom fegyelmezésének erősödését vonja maga után, a büntetőjogi reformok fiatalkorúakra vonatkozó intézkedései pedig egyben egy korosztály bizonyos viselkedési mintáinak kriminalizálását is jelentik.

I.4.2. „Jövőjében bízni nem lehet.” Rabsegélyezés és patronázs

A századforduló büntetőjogi és társadalompolitikai diskurzusának másik fontos kérdését a visszaesés, és ezzel összefüggésben a bűnelkövetők társadalomba történő reintegrációja jelentette. Ehhez szorosan kapcsolódik a szociális tevékenység egyik gyakran ismételt fogalma, a patronázs. A patronázs fogalmát a büntetőjogász Angyal Pál így határozta meg 1908-ban, egy a *Magyar Társadalomtudományi Szemlében* megjelent írásában: „Pártfogói tevékenységen ugyanis a legszélesebb értelemben mindazt a tevékenységet szokás érteni, mely föladatául tűzi ki a züllés, erkölcsi romlás és kiváltképpen a bűnözés veszélyének kitett egyének megmentését.”²³⁵ Ennek megfelelően a patronázstevékenység nemcsak a gyermekekre terjedt ki, hanem a börtönökben lévőkre, a büntetésüket letöltött egyé-

²³³ Budapest Fő- ... 1908: 204–205.

²³⁴ A kétféle megközelítés keveredésének egyik legjobb példája a budapesti állami gyermekmenhely igazgatója, Szana Sándor által 1911-ben publikált *A züllött gyermek socialhygieniájának magyar rendszere* című tanulmány, amelyben a szerző szinte minden gyermeki megnyilvánulásban patológiás tünetet, antiszociális viselkedési mintát vél felfedezni. Szana 1911.

²³⁵ Angyal 1908: 951.

nekre, ezek családtagjaira, a csavargókra és koldusokra, az alkoholistákra, prostituáltakra, tehát minden, a társadalom peremén élő emberre.

Angyal a korszak más teoretikusaival egyetértésben hangsúlyozta, hogy a pártfogói tevékenység nem kizárólag állami vagy éppen magánjótékonyyságon alapuló tevékenység, csakis a hatalom és a társadalom közös összefogásával végezhető hatékonyan az embervédelemnek ez az ágazata. Ugyanakkor meghatározta azokat a területeket is, ahol elsősorban a magánjótékonyyságnak kell tevékenykednie. A „jóakaró pártfogó” veszi fel a személyes kapcsolatot a patronálandó személlyel, és példamutató magatartással vezeti ki a bajból. Elsősorban ott kellett volna tehát csatasorba állnia a pártfogónak, ahol az intézeti elhelyezés nem volt célszerű, vagy éppen egy zárt intézetből kiszabadult egyént kellett volna viszszafejezni a „tisztos” polgári életbe.²³⁶ A reszocializáció feladata így teljes egészében a társadalomra hárult volna, amely patriarchális tekintélyével élve volt hivatott ellátni ezt a feladatot. Ugyanakkor meglehetősen pesszimistán nyilatkozott arról, hogy mennyire alkalmas a társadalom erre a feladatra. Szerinte sokan közömbösek voltak például a rabsegélyező egyletekkel szemben, egyáltalán nem is ismerték ezek célját, míg mások kifejezetten ellenezték a pártfogói tevékenység ezen ágát, „s megütözkönek azon, hogy a társadalom segítőleg lép föl azok érdekében, kik, ép a társadalmi együttlét szabályait sértve meg, embertársaink életére, testi épségére, böcsületére, vagyonára támadtak”.²³⁷ Egyben kritizálta a rabsegélyező egyleteket is, mivel azok túl bürokratikusak, tevékenységük csupán a segélyezésben merült ki, arra pedig nem törekedtek, hogy jobban megismerjék a pártfogásra szoruló egyének életkörülményeit. Egyúttal megoldási lehetőséget is kínált a problémára: egy új, egységes szervezet alapítására lett volna szerinte szükség, amely jobban össze tudta volna fogni a pártfogói tevékenységet.²³⁸

A patronázstevékenység legkorábbi megnyilvánulási formája a rabsegélyezés. A börtönből kiszabadult rabok beilleszkedésének elősegítésére jött létre 1874-ben a Budapesti Rabsegélyező Egylet. Az egylet alapszabálya szerint a fő cél „a letartóztatásból elbocsátott vagyontalan vizsgálati foglyoknak és elítélteknek a polgári életbe való visszatérést megkönnyíteni, és őket a jónak ösvényén megtartani.”²³⁹ Működési területét a budapesti és pestvidéki királyi törvényszék hatáskörén belül jelölték ki, s az egyleti gondoskodás is mindössze addig érvényesült, amíg a segélyezendő személy ezen a területen tartózkodott.

²³⁶ Angyal 1908: 952.

²³⁷ Angyal 1908: 953. Angyal szerint ennek legfőbb oka az, hogy sokakban él az az előítélet, hogy aki egyszer vét a törvény ellen, az végleg elveszett a tisztos társadalom számára.

²³⁸ Angyal 1908: 956.

²³⁹ A Budapesti... 1880.

Az alapszabály több eszközt is kijelölt a célok megvalósítására. Ilyen eszköznek tekintették az oktatást, a fogházi könyvtárak gyarapítását, a letartóztatottak „társadalmi és vagyoni viszonyainak” megismerését, a „netán meglazult családi kötelék” helyreállításában való közvetítést, a munkaszerezést, a munkaeszközökkel való ellátást, a segélyezettekért való jótállást, a ruhával történő ellátást, a költözéshez nyújtandó pénzügyi segítséget és végül a segélyezettek „viseletének” további figyelemmel kísérését.²⁴⁰

Az egyesület összetétele igen vegyes volt, bár az orvosok és a jogászok domináltak, a rendes tagok között találunk bankárokat, kereskedőket, hivatalnokokat, tanítókat is. 1901-ben tagja lett az egyesületnek a Galilei szabadkőműves páholy is, amely már az 1870-es években aktív volt a rabsegélyezés terén.²⁴¹ Az egyesület anyagi hátterét a tagdíjak mellett az állami támogatás (az egyesület részesült például a pénzbüntetések, valamint a lefoglalt bűnjelek értékének 30%-ából, ami nagyjából évi 10 000 forintos bevételt jelentett), valamint a különböző alapítványokból – így például a Röck Szilárd-féle alapból és az Osztrák–Magyar Bank 1898-as Ferenc József császár és király jubiláris alapítványából – való részesedés teremtette meg. A rabsegélyezéssel foglalkozó egyesületeknek nehéz volt elfogadtatniuk tevékenységüket a társadalommal, mivel sokan idegenkedtek attól, hogy börtönviselt embereket támogassanak, mások pedig a rabsegély módszereit kifogásolták. Utóbbiak közé tartozik a függetlenségi párti országgyűlési képviselő, Szecsődy Kálmán, aki a Budapesten rendezett VII. Nemzetközi Börtönügyi Kongresszus alkalmával mondott beszédet 1905-ben. Szecsődy szerint a rabsegélyezés alamizsna, amely nem „önérzetes embernek való, nem is arra jó, hogy a munka erkölcsi és anyagi állandó jótéteményét azzal pótolhatnók”.²⁴²

Alapításának évében az egyesület összesen 17 embernek tudott támogatást nyújtani. Ennek többféle formája volt: volt, akinek munkát szerzett az egyesület – így például egy ácsinast a pártfogója közbenjárására vett vissza a régi munkaadója –, másoknak a hazautazás költségeit fizették, néhány esetben pedig kisebb összegű gyorssegélyt kapott a támogatott.²⁴³ 1886-ig már 1008 szabadult rabot sikerült valamilyen támogatásban részesíteni, s 1884-ben az egyesület létrehozott Kőbányán, a Belső-Jászberényi úton egy menedékházat, melynek elsődleges funkciója az volt,

²⁴⁰ Uo.

²⁴¹ Lásd A „Galilei”... 1897.

²⁴² Szecsődy 1905: 12. Szecsődy reintegrációról vallott nézetei a Lombroso-féle kriminálantropológia, a humanizmus, a munkával nevelés és a vallás által történő javítás sajátos elegyét alkotják, a fennálló rendszer kritikáján túlmenően azonban nem javasolt megoldásokat.

²⁴³ Jelentés a... 1874: 10–11.

hogy a felvettek itt találják meg „a becsületes életbe vezető hidat, mely nélkül oly nehéz lett volna az átgázolás a nyomor, ínség, a megvettetés posványos vizén”.²⁴⁴

A menhelyalapítás előtti időszakra leginkább a pénzbeli segélyezés volt jellemző. Míg a kezdeti időszakban száz alatt volt a segélyezetttek száma és a kiosztott segélyek összegének átlaga is alacsonyabb (2–3 forint) volt, addig az 1880-as években már rendszerint száznál több ember kapott segélyt, átlagosan 5–6 forintot.²⁴⁵ A menhelyalapítást követő években aztán újra csökkent a támogatottak száma.

A rabsegélyező egyesület menhelyén megfordulók legnagyobb része fővárosi illetőségű 25 és 60 év közötti, nőtlen iparos és kereskedő volt (főleg férfiak, bár nőket is felvettek). Feltehetően számukra okozta a legnagyobb nehézséget a tisztességes polgári világba való visszatérés. Ezért is panaszkodott az egyesületi évkönyv arra, hogy a társadalom közönyös a rabsegélyezés ügye iránt, s éppen az iparos és kereskedő „osztály képviselői nyerhetők meg legkevesbé az egyesület céljaira, sőt határozottan ellenszenvükkel kell küzdenünk”.²⁴⁶ Más adatok is azt támasztják alá, hogy a menhely nem volt képes elősegíteni az otthagyni kívánók visszatérését, így az egyesület egyrészt újra a pénzbeli segélyezés kiszélesítésével próbálkozott, másrészt pedig új utakat keresett a rabsegélyezés terén. Ilyen új módszer volt például a könyvterjesztés: az 1886-os egyesületi jelentés például kiemelte, hogy a fogházi iskolák számára 3750 darabot rendeltek Ferenczy József *Magyar Mesemondó* című gyűjteményéből.²⁴⁷

Feltehetően a rabsegélyező egyesület adományaként kezelték a Budapesti Királyi Törvényszéki Fogház könyvtára²⁴⁸ is, amelynek könyvjegyzéke a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteményében található meg. Az 1900-ban nyomtatott jegyzék összesen 777 tételnyi könyvet, almanachot és naptárt tartalmaz. A könyvek címének elemzéséből kiderül, hogy az adományozók a polgári

²⁴⁴ Jelentés a... 1886: 3.

²⁴⁵ Jelentés a... 1886: 15.

²⁴⁶ Jelentés a... 1886: 4–7. A menedékházban – a büntetés-végrehajtás azon alapelveit a szabadulás utáni időre alkalmazva, miszerint a munka nevelő hatással van a rabokra – az egyesület igyekezett foglalkoztatni a bentlakókat, de a jelek szerint nem sikerült például a kosárfonást meghonosítani. A menhely dologházjellegét támasztja alá az is, hogy a „munkásoknak” – így nevezték a bentlakókat – saját intézeti egyenruhát kellett viselniük. Jelentés a... 1898: 8.

²⁴⁷ Jelentés a... 1886: 26. 1902-ben pedig az Országos Gyűjtőfogháznak 1000 füzetet ajándékoztak a *Magyar Könyvtár* című sorozatból, a pestvidéki törvényszéki fogház és a törvényszék területén lévő fogházak pedig szintén 1000 darabot kaptak a *Históriák* című könyvsorozatból. Jelentés a... 1902: 11.

²⁴⁸ A börtönkönyvtárakról a már idézett Szecsődy igen leújtóan nyilatkozik: „Minden nagyobb tartóztatási intézetben van ugyan egy kis könyvtárféle, de ezt csak közadományokból gyűjtik össze, s a közönség nem tudja, mily nagy jótehetséget gyakorolhatna, ha ezeknek a szerencsétleneknek szellemi táplálékáról adományaival gondoskodnék; mely nem csekélyebb szükségleteket képez a testi táplálékánál.” Szecsődy 1905: 87.

– de más társadalmi csoportoktól is elvárt – kultúrát képviselő irodalomtól várta a javító hatást. A jegyzék akár egy budapesti polgár könyvtáráról is készülhetett volna; a klasszikus magyar és külföldi szerzők mellett számos népszerű, főleg romantikus irodalmi munkát, s csak néhány, kifejezetten erkölcsnevelő céllal írt könyvet találni.²⁴⁹ Így aztán azon sem kell meglepődnünk, ha a jegyzékben találunk egy német nyelvű ponyvát, amely Georg Sobry – azaz a hírhedt betyár, Sobri Jóska – életét mutatja be.

Az egyesület tevékenységének fontos elemét képezte a szabadult rabok munkához juttatása. Mégis ez az egyesület működésének legkevésbé sikeres iránya. A kezdeti időszakban évente átlagban 20 embernek sikerült munkát találni. Többnyire kiszolgáló személyzetként (betegápoló, háziszolga, ipari segéd) tudtak elhelyezkedni a segítőkészek, de néhányan írnoki állást is kaptak, s gyakori volt, hogy az egyesület adott kezdőtőkét a bolt- vagy műhelyalapításhoz.²⁵⁰ Az 1900-as évek elejére azonban visszaesett a sikeres munkaközvetítések száma, 1903-ban már csak hat embernek sikerült az egyesület segítségével elhelyezkednie, később pedig már egyáltalán nem említenek ilyen esetet a jelentések.²⁵¹

1910-ben aztán az egyesület az Országos Gyermekvédő Ligával, az előző fejezetben már említett fiatalkorúakat felügyelő hatósággal, valamint a különböző patronázsszervezeteket magában foglaló, 1908-ban alakult Patronage Egyesületek Országos Szövetségével közösen létrehozta a „Patronage Munkaközvetítőt”. Ugyanebben az évben az egyesület szerződést kötött a kispesti játékbaba-gyárral, s ezután az egyesület menhelyén lakók itt kaptak munkát.²⁵² Egy évvel később a munkaközvetítő több vidéki ipartestülettel és 32 más munkaközvetítő szervezettel létesített kapcsolatot. Úgy látszik, hogy a vállalkozást siker koronázta: 1911-ben már 43 felnőtt és 120 fiatalkorú, 1912-ben pedig 99 felnőtt és 294 fiatalkorú számára sikerül munkát találni, s a közvetítő hatékonyságát jelzi az is, hogy „mind tömegesebben keresik fel a szegényebb néposztály kifogástalan előéletű tagjai” is a szervezetet.²⁵³

²⁴⁹ A jegyzék öt csoportba osztja a könyveket, a 777 tételből 588 az első, „Regények, beszélek, regék, színművek, költemények folyóiratok stb.” csoportba tartozik, a második csoportban („Történelmi munkák, életrajzok, korrajzok, emlékiratok stb.”) 68, a harmadikban („Természettudományi, orvosi, földrajzi és nyelvtani munkák”) 33, a negyedikben („Politikai, jogi, gazdasági, katonai művek”) 35 és végül az ötödikben („Vallásos irányú művek, imák”) 53 munkát találunk. A Budapesti... 1900.

²⁵⁰ 1898-ban még egy 47 éves leMBERGI születésű „született csalónak” is üzletet nyit az egyesület, egy másik volt rabnak pedig még ugyanebben az évben 350 (!) forintot adnak üzletalapításra. Jelentés a... 1898: 17.

²⁵¹ Ez alól csak az 1907-es év kivétel, amikor Dóczi Sámuel, az Országos Iparegyesület ügyésze 12 embernek szerez iparos állást.

²⁵² Jelentés a... 1910.

²⁵³ Jelentés a... 1911: 6.

A közösen fenntartott munkaközvetítő példája is mutatja, hogy a különböző magánszerveződésű és államilag fenntartott szervezetek csak együttműködve voltak képesek hatékonyan végrehajtani feladataikat. Ebből a felismerésből kiindulva született meg a már említett ernyőszervezet, a Patronage Egyesületek Országos Szövetsége. Az 1908-ban alakult tömörülés elsősorban rabsegélyező egyleteket foglalt magába, 1910-ben már 25 ilyen csatlakozott a szövetséghez az ország különböző pontjairól. A Szövetség az évente megrendezett Országos Patronage Kongresszusok segítségével igyekezett összehangolni a különböző patronázsegyletek tevékenységét. Gyakorlati tevékenységét a Papnövelde utcában működő, korábban említett munkaközvetítő működtetése határozta meg. A munkaközvetítő tevékenysége kiterjedt „az összes jelentkező fiatalkorúakra és a megjavult felnőtt szabadulókra”.²⁵⁴ A felnőttekkel kapcsolatban azonban fontos kritérium volt, hogy csak azok közvetítését vállalták, „kik javulásuknak megbízható jelét adták”.²⁵⁵

S hogy mi lehetett ez a „megbízható jel”? Erről keveset tudunk, mivel ismereteink szerint nem maradtak fenn a patronázstevékenység során keletkezett környezettanulmányok és egyéb iratok. Az egyetlen általunk talált forrás, amely a börtönből szabadulók javulását dokumentálja, a sokat emlegetett Országos Gyűjtőfogház törzskönyveiben található. A törzskönyvek a fogva tartott fegyencek személyi adatai mellett a fegyházban tanúsított magaviseletről is tartalmaznak információkat. Az erre vonatkozó rubrikát feltehetően a fogház lelkésze töltötte ki az illető szabadulása előtt. Mivel ezek a rövid jellemzések csak néhány szabaduló esetében kerültek feljegyzésre, ezért messzemenő következtetések helyett csupán néhány konkrét példát szeretnénk idézni.

A tömören megfogalmazott jellemrajzokat három csoportba oszthatjuk. Az elsőbe azok a szabadulók tartoznak, akiknél reménytelennek látták a visszailleszkedést. A lopás miatt többszörösen büntetett, éppen kétéves fegyházbüntetését letöltő Mihályi Mórnál például a következőket olvashatjuk: „Büntetését minden okulás nélkül állotta ki. Tettét most is tagadja, ravaszsága megmaradt. Jövőjében bízni nem lehet.”²⁵⁶ A 26 éves, lopásért büntetett Buzás István jellemzése sem ad túl sok esélyt a szabadulónak: „Mindig meg volt magával elégedve és változásra nem törekedett. Nem tartotta valami nagy dolognak, hogy ismételve büntetve volt. Ugyanugy, amint jött, úgy fog visszajönni a mint távozik.” A lopás és rablás miatt büntetett 19 éves napszámossal, Kugler Jánossal kapcsolatban sem túl optimista az intézet lelkésze: „Daczos, hazug és ravasz maradt. Tettét most is ta-

²⁵⁴ Ö császári... 1910: 72.

²⁵⁵ Uo.

²⁵⁶ BFL VII.101c A Budapesti Királyi Országos Gyűjtőfogház iratai, fegyenctörzskönyvek.

gadja, beismerésről szó se lehet, büntetését minden hatás nélkül állotta ki. Nyelendő szabadsága aligha fog sokáig tartani.”

A jellemzések másik csoportjába azokat sorolhatjuk, ahol a megfigyelő bizonytalannak látja a börtönből szabadult rab jövőjét. A lopásért többszörösen büntetett péksegédrol, Gräfl Sebestyénről például a következő jellemzést olvashatjuk: „Hosszas büntetése némileg jótékony volt zord, nyers lelkére, a javulásnak jeleit adta ... fogadja, hogy tisztességes ember lesz és szüleinek – kikhez látszólag vonzódik – több szomorúságot nem okoz. Mindez azonban kétes, visszaeső volta miatt.” A fogházban szellemi munkát végző egykori magánhivatalnokkal kapcsolatban érdekes megfigyeléseket közöl a fogházi hivatalnok: „Van benne valami rendellenes. Szakemberek fogyatékosnak mondták ki elméleti tehetségét. Ő pedig – itteni szellemi munkájával – ezt megcáfolni igyekezett. Lelkének egyensúlya is meg van hibbanva. Saját atyja olvasta reá a bűneit. Most gyarapodott lelki erőben. Hogy ez állandó lesz-e? Az a körülményektől függ.”

Végül a harmadik csoportba azon rabok sorolhatók, akiknél jó esélyét látták a társadalomba történő visszailleszkedésnek. Ezt többnyire a fogházbeli erkölcsi oktatás hatásának tulajdonította a jellemzés megfogalmazója. A sikkasztásért, majd lopás miatt is többször büntetett Nagy Lajosról például így nyilatkozott: „Őszinte, nyílt jellemű. Büntetését türelemmel viselte és azt meg érdemlettnak tekintette, az erkölcsi oktatások jó hatást tettek reá. Javulása várható.” A törzskönyvekből ugyanakkor egészen furcsa „sikertörténetek” is kirajzolódnak: a nyolcrendbeli magánokirat-hamisítás miatt hároméves fegyházi büntetését letöltő egykori díjnok, Györffy István például – feltehetően a rabsegélyező egyesület közbenjárására – már büntetésének letöltése előtt irodai munkát kapott a Pest-vidéki Királyi Ügyészségnél.

A patronázstevékenységre vonatkozó források azt mutatják, hogy az összehangolt szociális munka hatására egyre inkább csökkent a bizalmatlanság a munkaadókban a büntetett előéletűekkel, különösen a fiatalkorúakkal szemben. A munkaközvetítés elsősorban Budapesten volt képes hatékonyan működni, de a szövetség – talán a főváros bűnre csábító hatásától féltve a börtönből szabadultakat – ennek ellenére sem javasolta vidéki szervezeteinek, hogy Budapestre küldjenek munkakeresőket.²⁵⁷ A másik problémát az jelentette, hogy míg – amint azt a Rabsegélyező Egyesület korábbi munkájánál is láthattuk – az ipari munkások, valamint a különösebb képesítést nem igénylő munkákat ellátók kiközvetítése viszonylag könnyen ment, addig az „ügynevezett értelmiségi vagy kereskedő osztályhoz tar-

²⁵⁷ Ó császári... 1910: 73.

tozó munkások elhelyezése igen sok nehézségbe ütközik”.²⁵⁸ A Patronage Szövetség ezért javasolta az első ízben bűncselekményt elkövetők hivatalvesztéssel járó büntetésének enyhítését és a „szellemi munkásoknak” már a büntetés-végrehajtási intézetben történő alkalmazását fordítói, írnoki munkákra.

Úgy tűnik azonban, hogy ezt a kérdést a vizsgált korszakban már nem sikerült megoldani; az 1910-es évekre azonban mintha egyre szélesebb foglalkozási körökre terjedne ki a munkaközvetítés: már nem csupán cselédek, napszámosok és iparosok számára sikerült munkát találni, a közvetítettek között találni villamoskalauzt, villanyszerelőt és néhány irodai alkalmazottat is. Ez pedig a büntetett előélet társadalmi megítélésének a reintegráció felé való elmozdulását jelzi, ami a kiterjedt patronázstevékenység mellett feltehetően a bűncselekményeket elkövetőkről alkotott nézetekben 1908 körül végbement büntetőjogi és szociálpolitikai változásoknak is köszönhető volt.

Azt, hogy a munkaközvetítő és a patronázsegyletek statisztikáiban szereplő szabadultak mekkora hányadának sikerült ténylegesen a visszailleszkedés a társadalomba, nem állapítható meg. Forrásaink ugyanis csak a sikeres munkaközvetítésekről, a kiosztott segélyekről tudósítanak, arról már nem szólnak, hogy hosszú távon sikeres volt-e az adott egyén reintegrációja. A Patronage Szövetség 1913-as jelentésének egy a „megfigyelés alatt tartott” fiatalkorúakra vonatkozó kijelentése alapján azonban nagyjából sejthető a sikeresen visszailleszkedők aránya. Eszerint az adott évben figyelemmel kísért 84 fiatalkorú közül 51-en maradtak munkahelyükön vagy távoztak más munkaadóhoz. A többi 33 fiatalkorú egyike újabb bűncselekményt követett el, s ezért javítóintézetbe került, egy másikat hazatoloncoltak, a maradék 31 pedig „lusta, dologkerülő, csavargó természete” miatt elvesztette munkáját.²⁵⁹ Feltételezhető, hogy a felnőtteknél ennél sokkal rosszabbak voltak az arányok.

²⁵⁸ Ö császári... 1910: 74.

²⁵⁹ Ö császári... 1913: 60–61.

II.

A BŰNÖZÉS STATISZTIKAI MUTATÓI

A statisztikai adatsorok használhatóságáról megoszlanak a vélemények. Vannak olyanok, akik szerint, ha egyáltalán érdemes foglalkozni velük, akkor csak a büntetőjogon keresztül megnyilvánuló társadalmi kontroll mutatójaként lehet őket értelmezni, mivel teljesen hiányoznak belőlük az elkövető viselkedésének mozgatórugóit – és ezzel együtt a bűnözés okait – megvilágító információk. Más vélemények szerint viszont legalábbis részleges tájékoztatást adnak a bűnözés hosszú távú alakulásáról. E vélemény képviselői azt is elismerik ugyanakkor, hogy az elítéltekről szóló statisztikák nem használhatók a bűnelkövetések tényleges számának megállapítására, arra azonban jók, hogy olyan alapvető irányvonalakat lehessen megrajzolni segítségükkel, melyek alapján nagyjából megállapítható a „bűnözés iránya”.

A bűnügyi statisztika elsődleges forrása – maga a bűnöző – többnyire megbízhatatlan adatszolgáltatónak bizonyul, hiszen saját érdeke, hogy identitását, személyes adatait az ellene folyó eljárás nehezítése érdekében eltitkolja.¹ Ahogy azt már láttuk, a bűnügyi statisztikában alkalmazott definíciók, az adatgyűjtés módszerei, és maguk az ábrázolási technikák is megbízhatatlanok. Mit lehet akkor kezdeni a bűnügyi adatokkal? – merül fel joggal a kérdés. A kriminálstatisztikákkal kapcsolatos számtalan módszertani problémát a bűnözés történetével foglalkozó történészek egyik tábora úgy küszöböli ki, hogy egyszerűen nem vesz tudomást azok létezéséről, s kutatásait kizárólag narratív forrásokra alapozza. Így tett a bűnözéstörténet korai szakaszában – amikor a társadalomtörténet diszciplínáján belül még a statisztikákra alapozott struktúraelemzések éltek virágkorukat –, az 1960-as évek végén John Jacob Tobias is, aki 1967-ben megjelent *Crime and Industrial Society in the 19th Century* című munkájában, amelyben kizárólag szöveges forrásokra – többek között ponyvairódalomra, hivatalos bűnügyi jelentésekre, Charles Dickens és Henry Mayhew munkáira – alapozta kutatásait. Csak-hogy – jegyzi meg egy 1986-ban megjelent tanulmányában Robert Sindall – ez-

¹ Sindall 1986: 30.

zel a megközelítéssel a „hátsó ajtón” mégiscsak visszacsempészte Tobias a statisztikákat, hiszen például a sajtóban megjelenő írások és a hatósági jelentések nagy része is a statisztikai adatok alapján keletkezett véleményeket tükrözi.²

Sindall ugyanakkor a bűnözéstörténetek másik táborának felfogásával sem ért egyet. Ők ugyanis – erre példa Victor Gatrell és Howard Zehr munkássága – kriminálstatisztikákra alapozva igyekeztek felvázolni a bűnözésről alkotott képet, elismerve ugyanakkor, hogy az elemzett számok legtöbbször irrelevánsak a bűnözés „valódi” képének megrajzolásához.³ Sindall ugyanakkor egy harmadik megoldást javasolt. Szerinte a bűnügyi statisztika nem egy társadalmi jelenség reflexiója, hanem maga a társadalmi jelenség. A statisztikára úgy kell tekinteni, mint olyan eszközre, amellyel az adott korszak társadalma mérni próbálta a bűnözés állapotát. A statisztika ennek megfelelően olyan mérőeszköz, amely nem azt méri, „ami történik, hanem azt, amiről az emberek azt gondolták, hogy megtörténik.”⁴ Sindall felfogásával egyetértve elfogadjuk, hogy a bűnügyi statisztikák „az éppen érvényes jogi és a közvélekedést kifejező társadalmi diskurzus indikátorai”,⁵ s e módszertani megfontolásra alapozva igyekeztünk elemezni a bűnözés statisztikai mutatóit. Ugyanakkor a száraz adatsorok elemzését megkíséreltük konkrét esetekkel színesíteni, hogy a bűnözés makrostrukturái az egyedi eseteken keresztül is megjelenhessenek.

Az amerikai nagyvárosokban fiatalok által elkövetett bűncselekményeket vizsgáló David Wolcott hasonlatát a bűnözés egészére alkalmazva úgy kell elképzelnünk a kriminalitás „valóságát”, mint egy emeletes esküvői tortát.⁶ A torta legfelső, s egyben legkisebb emeletén a bíróságok által elítélt bűnözőket találjuk, alatta pedig azokat, akikkel szemben valamilyenfajta formális intézkedés történt (például letartóztatás vagy pénzbüntetés kiszabása), s így megjelennek valamelyik – többnyire a rendőri – statisztikában. A legalsó és egyben meghatározhatatlan kiterjedésű emeletet végül a delinkvens viselkedés összessége, az úgynevezett latens bűnözés képezi.⁷ Mivel tehát a bűnözés teljes „valósága” feltehetően

² Sindall 1986: 32.

³ Sindall 1986: 34.

⁴ Sindall 1986: 34–35. Hasonló álláspontot képvisel a bűnügyi statisztikák problémáival foglalkozó osztrák szociológus, Arno Pilgram is. Pilgram 1980.

⁵ Gyáni 2005: 318.

⁶ Wolcott 2005: 31.

⁷ A leíró bűnügyi statisztikákkal foglalkozó tanulmányában André Davidovitch így határozza meg a kriminalitás jelenségének három szintjét: 1. tényleges bűnözés; 2. nyilvánvaló bűnözés; 3. törvény elé kerülő bűnözés. „Magától értetődik – teszi hozzá Davidovitch –, hogy a statisztikai dokumentumok nem adhatnak semmilyen, az első szintre vonatkozó információt. Ezen a szinten – meghatározásánál fogva – lehetetlen bármifajta leírás és analízis, mivel az e szinten található bűnözés ismeretlen a hatósági

mindig ismeretlen marad, ezért az elemzést a legközelebbi, források által elérhető szinten lehet elvégezni. Ha pedig a kriminálstatisztikai adat keletkezésének folyamatában a büntett elkövetéséhez legközelebb álló szintet keressük, azt egyértelműen a nyomozó hatóságoknál találhatjuk meg; a rendőrség az első olyan intézmény, amely a feljelentés, a nyomozás vagy a büntett leleplezése kapcsán érintkezik a büntett elkövetőjével és annak áldozataival.

Vizsgálatunk szempontjából ezért a rendőrségi statisztikák elemzése tűnt célszerűnek. A rendőri statisztikák ugyanis a bűnelkövetés mérőeszköz-funkciója mellett az egyes rendőrök, a rendőrség mint testület és végül közvetett módon a közvélemény bűnözésről alkotott felfogását is képviselik.⁸ A rendőri statisztikák ezen, egy más megközelítést alkalmazó elemzés során problémaként jelentkező sajátossága esetünkben éppen hogy előnyt jelent, hiszen a statisztikai adatok elemzésével még közelebb juthatunk a bűnözés hatalom által kialakított képének leírásához.

Statisztikákra alapozott elemzésünk első részében néhány olyan, a 19–20. századi bűnözés jelenségéhez kapcsolódó, elsősorban a kortársak által hangoztatott, majd a történészek által átvett képzetet vizsgálunk, amelyek meghatározták a társadalom bűnözésről alkotott képét. Ilyen például az a megállapítás is, miszerint az iparosodás és urbanizáció hatására egyre nagyobbak a társadalmi feszültségek, amelynek egyik jele a bűncselekmények számának addig soha nem látott mértékben történő növekedése. E vélemények rendőri statisztikákkal történő szembeállítását követően előbb azt a kérdést vizsgáljuk, hogy vajon a polgárosodás folyamatával párhuzamosan a bűnözés is „civilizáltabbá” vált-e, s végül bemutatjuk a korszak kriminológiai diskurzusának középpontjában álló fiatalkorú bűnelkövetőkre vonatkozó statisztikai adatokat. A statisztikák elemzése közben ugyanakkor azt éreztük, hogy a századfordulós nagyvárosi bűnözés számos részlete homályban marad, eltűnik az adatsorok között. Ezért a makroszinten vizsgált folyamatok néhány mozzanatát igyekeztünk mikroszinten is bemutatni. Ehhez Budapest Főváros Levéltárának egyetlen olyan fondját használtuk forrásul, amely a korszakban tárgyalt büntetőperek iratait foglalja magában. A Budapesti Királyi Büntető Járásbíróság hatáskörébe a kisebb jelentőségű kihágási és bűnügyek, valamint a közveszélyes munkakerülők ellen lefolytatott eljárások tartoztak. A járásbírósnál tárgyalt büntetőperek csak töredékesen maradtak fenn, így az

szervek előtt.” Ugyanakkor azt is hozzáteszi, hogy az egyes szintek közötti eltérés a büntett típusaiként nagyon különböző. Míg például egy gyilkosság nagy cséllyel kerül regisztrálásra, addig például a vagyon ellen elkövetett bűncselekmények egy jelentős része nem válik ismertté. Davidovitch 1975: 282.

⁸ Wolcott 2005: 41–42.

itt elemzett anyag semmiképpen sem tekinthető reprezentatívnak. Mégis úgy véljük, hogy néhány itt tárgyalt büntetőper elemzésén keresztül megvilágítható a korszak hétköznapi bűnözésének néhány olyan mozzanata, amelyet egy számsorokra alapozott vizsgálat nem feltétlenül vesz figyelembe. Végül a fejezet utolsó egységében a „rovott múltú” bűnözőkhöz kapcsolódó képzetek társadalmi mutatóit kíséreljük meg felvázolni egy a millenniumi év kapcsán keletkezett bűnözői névjegyzék segítségével.

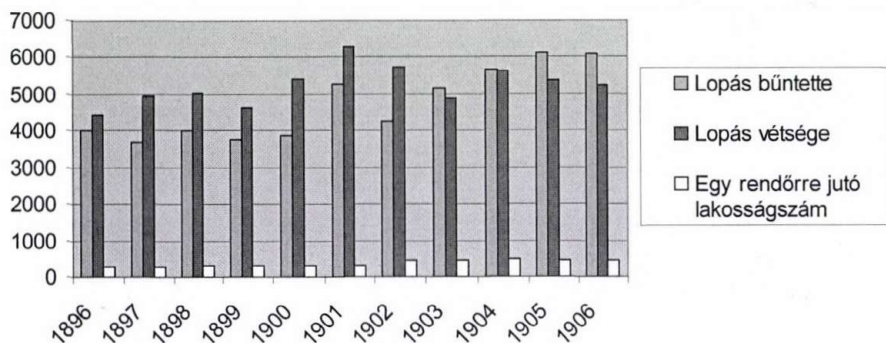
II.1. A nagyvárosi bűnözés néhány mutatója: elmélet és gyakorlat

II.1.1. A bűnözés „növekedése”

A bűnözés statisztikai elemzésének egyik kulcskérdése az állandóan növekvő kriminalitási ráta problémája. A folyamatosan növekedő bűnözés képzete azért is fontos kérdés, mert a statisztikákon, hivatalos jelentéseken keresztül a modern tömegsajtó közvetítésével a közvélemény kriminalitásról alkotott felfogását is nagymértékben befolyásolta.

A bűnözés növekedésének mutatóiként három statisztikai bűnkategóriát, a lopást (és annak kísérletét), a rablást, valamint a csalást választottunk ki. Úgy véljük, hogy a hatóságok és a közvélemény számára ezek a bűncselekmények határozták meg leginkább a bűnözés növekedésével kapcsolatos véleményeket. Elsőként a lopásokat ábrázoltuk a grafikonon. Mivel a rendőri statisztikák nem teljesek, az 1907-es, valamint az 1909 és 1911 közötti adatok is hiányoznak, az 1913-ban elkövetett bűncselekményeket pedig együtt, bűntípusokra történő bontás nélkül közli a statisztika, ezért az 1896 és 1906 közötti adatokat tudtuk vizsgálni. Itt jegezzük meg, hogy mivel az általunk használt három statisztikai adatközlés – az éves főkapitányi jelentések, a *Statisztikai Évkönyvek*, valamint a *Budapest felszázados fejlődése* című, 1925-ben kiadott összefoglaló munka – ugyanazon évnél, ugyanazon cím alatt gyakran más-más számokat közölt, ezért a legteljesebb adatsort, a *Statisztikai Évkönyv* rendőrségi közbiztonságra vonatkozó fejezetét vettük kiindulási alapnak, s csak ott egészítettük ki a számsorokat máshonnan vett adatokkal, ahol erre szükség volt.

A lopások és lopáskísérletek rendőri statisztikáját büntettekre és vétségekre bontva külön ábrázoltuk, mivel így jobban követhető, hogy hogyan alakult a súlyosabb és a kisebb kárral járó lopások számának növekedése, illetve csökkenése. Abból indultunk ki továbbá, hogy a rendőrség létszáma, illetve a lakosságszámhoz való aránya befolyásolhatta a kriminalitási ráták alakulását, így a lopások mutatói mellett feltüntetjük az egy rendőrrre jutó lakosságszám értékeit is. Ezek alapján következőképpen alakult a lopások és lopáskísérletek száma 1896 és 1906 között:

II.1. grafikon

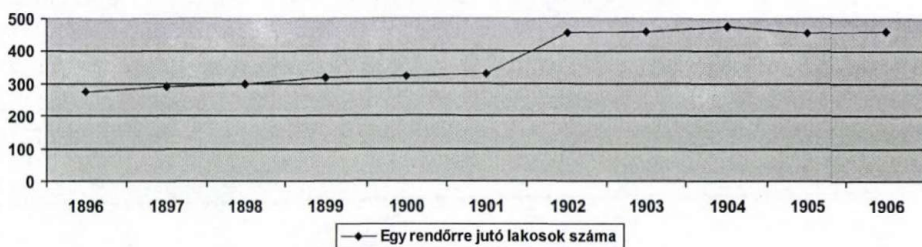
LOPÁSOK ÉS LOPÁSKÍSÉRLETEK SZÁMA, 1896-1906

Első pillantásra valóban az látszik beigazolódni, hogy már rövid távon is érzékelhető volt a tulajdon ellen elkövetett bűncselekmények számának növekedése. Ráadásul a vétségek és büntettek értékeinek eltérő alakulásából azt a következtetést is levonhatnánk, hogy – különösen 1904 után – a nagyobb vagyoni kárt okozó lopások⁹ aránya nőtt, azaz a súlyosabb esetek nagyobb mértékben növekedtek. Ha azonban bevonjuk vizsgálatunkba egyrészt két további év, 1908 és 1912 adatait, valamint a népességszámra, illetve az egy rendőrrre jutó lakosság számára vonatkozó statisztikákat, akkor más végkövetkeztetésre jutunk.

1908-ban a grafikonon látható utolsó értékhez (6099 büntett, illetve 5255 vétség) képest a büntettek terén kismértékű csökkenés figyelhető meg: ebben az évben 5990 büntettet regisztrált a rendőrség. A vétségek száma viszont újra nőtt,

⁹ A Csemegi-kódex 50 forintnál húzta meg a büntettek és vétségek határát. Ugyanakkor felsorolt számos olyan esetet is, amely az okozott kár értékét tekintve vétségnek minősült volna, bizonyos súlyosbító körülmények miatt mégis büntettnak számított. Ilyen például, ha épületben, bekerített területen vagy például hajón történik a lopás vagy ha az elkövetésben „rabló vagy tolvajszövegettségnek két vagy több tagja” vett részt. 1878. évi V. törvénycikk, XXVI. Fejezet. www.1000ev.hu.

így a két érték ismét közelít egymáshoz. 1912-ben azután megfordul a trend: jóval több a lopás vétsége, mint a büntetté (7702, illetve 5086 eset).

II.2. grafikon

EGY RENDŐRRE JUTÓ LAKOSOK SZÁMA, 1896–1906

A grafikonból kiderül, hogy míg korszakunk kezdetén, 1896-ban még jónak mondható a rendőrség/lakosság arányszám – 276 lakosra jutott egy rendőr; az esetek felfedezése és kinyomozása szempontjából számunkra fontos rendőri őrszemélyzet, valamint a detektívek összlétszáma pedig 1826 –, addig a későbbiekben ezek az arányok folyamatosan romlottak. Az őrszemélyzet, valamint a detektívek száma 1896 után 1772-re csökkent, majd csak lassan növekedett 1800 fölé. Csak 1907-ben történt egy nagyobb létszámemelés, ekkor már 2000 fölött volt a bűnüldözők létszáma. Ettől fogva azonban már folyamatosan gyarapodott, így korszakunk végére már 2821 rendőrőrszem és detektív végezte a munkáját Budapest utcáin. Kérdés, hogy ez a létszámnövekedés mennyiben követte Budapest népességyarapódását. A főváros korszakunk kezdetén, az 1890-es népszámlálás adatai szerint 506 384 lakosú volt, 1900-ra ez 733 358-ra nőtt, 1910-ben pedig már 880 371 városlakó közbiztonságára kellett ügyelnie a hatóságnak.¹⁰ Azt már a rendőrök számának alakulása is jelzi, hogy a népesség folyamatos gyarapódását – elsősorban anyagi okok miatt – nem követte rendőrségi létszámgyarapítás. Így aztán 1896 után folyamatosan rosszabbodik a rendőr/lakosság arányszám, a kezdeti 276-ról 1899-re már 319-re, 1903-ra pedig már 462-re nőtt az egy rendőrrre jutó lakosok száma, s ez csak az említett 1907-es létszámemelés nyomán kezdett lassan javulni, de még korszakunk végére sem érte el a kiinduló év értékeit: még 1913-ban is 363 városlakóra jutott egy rendőr.¹¹

Ha feltételezzük, hogy a rendőrség létszáma, és ebből következően a felderí-

¹⁰ Budapest félszázados... 1925: 10.

¹¹ Csak összehasonlításként: New Yorkban 1912-ben 1722 városlakó jutott egy rendőrrre! Thale 2007: 188.

tések és nyomozások hatékonysága összefügg a bűnözés statisztikai mutatóival, akkor a lopások folyamatos szaporodását, majd 1907 után kisebb arányú csökkenését kellene tapasztalnunk. A lopásokra vonatkozó adatokat bemutató grafikon alapján azonban inkább azt mondhatjuk, hogy az 1896–1913 közötti időszakban, különösen 1901 után erősen hullámzó volt a tulajdon elleni bűntettek és vétségek számaránya. Megfigyelhető ugyan néhány „csúcsev” – ilyen volt például 1901, 1905 és 1906, valamint az itt nem elemzett 1913-as év –, de a bűnözésnek elsősorban a sajtó által propagált drasztikus mértékű növekedése a lopásoknál legalábbis nem figyelhető meg. Ezek alapján egyet kell értenünk a 19–20. századi Németország bűnözését elemző Richard J. Evansszal, aki megállapította, hogy észrevehető ugyan a kriminalitási rátákban számos rövid vagy középtávú hullámzás, hosszú távon azonban mégsem figyelhető meg semmiféle aránynövekedés. Bármilyen meglepő is – állapította meg Evans –, az iparosodás és az urbanizáció nem volt túl nagy hatással a bűnözésre, legalábbis kvantitatív szempontból.¹² Hasonló megállapításra jutott az urbanizációval kapcsolatban Eric Johnson is, aki az 1871 és 1914 közötti németországi bűnözéssel kapcsolatos kvantitatív vizsgálatában megállapította, hogy az urbanizáció és a modernizáció nem gyakorolt egyértelműen negatív hatást a bűnözésre, s a kriminalitás alakulását sokkal inkább a politikai elnyomás, az etnikai kisebbségekkel szembeni előítéletek, valamint a különböző társadalmi-gazdasági tényezők befolyásolták.¹³

Mindehhez persze hozzá kell tennünk, hogy a lopások esetében volt a legrosszabb a felderítési arány, és a lopott értékek visszaszerzésének aránya is nagyon alacsony (1903-ban például csupán 24%-os!) volt.¹⁴ A statisztikákkal kapcsolatban felmerülő aggályok – ezek érdekes módon meglehetősen gyakran merültek fel még a főkapitányi jelentésekben is – ellenére a rendőrség a lopások számának folyamatos növekedését konstataulta: „a tapasztalataink mutatják, hogy a *bűntettek száma*, különösen a lopásoknál, *emelkedik* s hogy az *eltulajdonított tárgyak legnagyobb része nem keríthető elő*, valamint *nem nyomozhatók ki az orgazdák*, kik a lopott tárgyak értékesítését üzletszerűen eszközlik.”¹⁵

A rendőri statisztikák és a „valóság” kapcsolatának érdekes értelmezését adja az 1905. évről szóló főkapitányi jelentés. A jelentés statisztikai mutatókat közlő részének bevezetése ugyanis rögtön kétségbe vonta azok hitelességét. A bűnügyi

¹² Evans 1998: 219. Érdekes, hogy az iparosodás és az urbanizáció bűnözésre gyakorolt hatását vizsgáló Howard Zehr a 20. századi Franciaország példáján keresztül éppen a lopások esetében találta a legfontosabbnak a két tényező befolyását. Zehr 1976: 57.

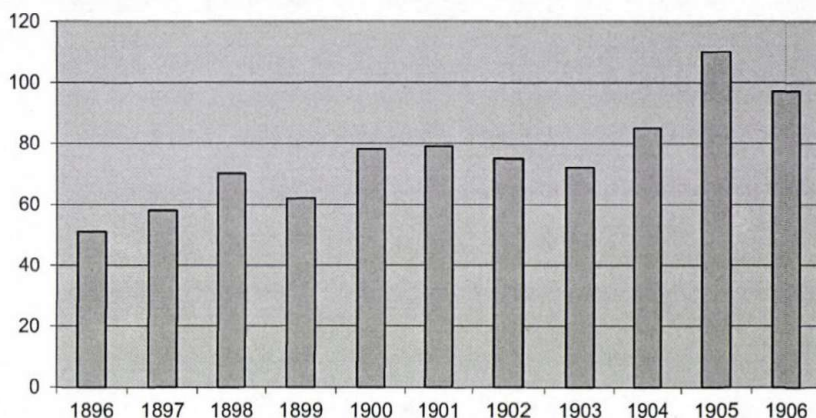
¹³ Johnson 1995.

¹⁴ A Budapest Fő... 1904: 98–99.

¹⁵ Uo.

statisztika alapján ugyanis – legalábbis ami a befejezett nyomozások számát illeti – az előző évhez képest 1905-ben csökkent a bűncselekmények száma. A főkapitány azonban – hozzátéve, hogy ezt elvileg fel lehetne használni „kedvező következtetések” levonására – a lakosságszám és a kriminalitás növekedése között fennálló törvényszerűség mellett kardoskodva megállapította: „igenis kimondjuk, hogy a bűncselekmények száma az elmúlt évben is emelkedett.”¹⁶

Ha a tulajdon ellen elkövetett bűncselekmények erőszakosabb típusát, a büntetettnek minősülő rablásokat vesszük alapul, akkor a következőképp alakul a grafikon:

II.3. grafikon

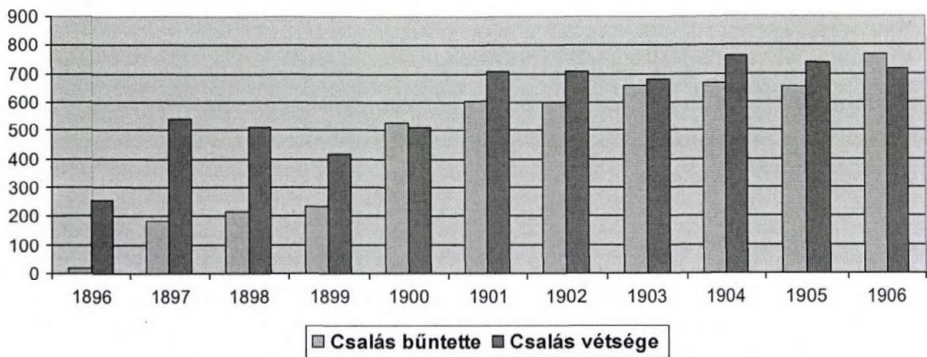
A RABLÁS BÜNTETTÉNEK ALAKULÁSA, 1896–1906

Ennél a bűncselekménytípusnál már jóval egyenletesebbnek tűnik az emelkedés. Ha azonban hozzáadjuk ehhez a későbbi évekre vonatkozó adatokat, akkor még inkább látszik, hogy milyen mértékben növekedett a korszakban a rablások száma. 1908-ban ugyanis 134, 1912-ben pedig 130 rablási eset került a rendőri statisztikába, ami az 1896-os értékhez (51 eset) képest két és félszeres gyarapodást jelentett. Ugyanakkor az egy rendőrrre eső lakosságszám adataival összevetve úgy látszik, hogy a lopásokkal ellentétben a lakosságszám dinamikus növekedése, illetve a „figyelő, megelőző és felderítő” rendőrség létszamarányának csökkenése jobban befolyásolta a lopásoknál erőszakosabb bűncselekmény számainak alakulását.

Ennél is szembetűnőbb a csalások számának változása a korszakban. A családi ügyeket itt is büntettekre és vétségekre (a büntettek és vétségek közötti határt

¹⁶ A Budapest Fő... 1906: 74. A jelentésben a rossz statisztikák következményeképp már a „nagyközönség” rendőrségbe vetett bizalmának megrendülését vizionálja a főkapitány. A Budapest Fő... 1906: 75.

ennél a bűncselekménytípusnál is 50 forintban határozza meg a büntető törvénykönyv) bontva ábrázoltuk:

II.4. grafikon

A CSALÁS BÜNTETTÉNEK ÉS VÉTSÉGÉNEK ALAKULÁSA, 1896–1906

Bár itt is megfigyelhető a lopásoknál látott hullámmászás, mégis jóval egyértelműbb a csalási esetek, különösen az 50 forintnál nagyobb kárt okozó büntettek számának növekedése. A rablásokhoz hasonlóan a grafikonon már nem ábrázolható évek adatai is e tendenciát támasztják alá. 1908-ban büntett és 761 vétség, 1912-ben pedig már 1359 büntett és 1544 vétség szerepel a csalás kategóriájánál.

A csalási ügyek számának növekedése számos okra vezethető vissza. A csalási esetek jelezhetik a kapitalista keretek által nyújtott visszaélési lehetőségek szélesedését, de ugyanakkor az úgynevezett „intellektuális bűncselekmények” közé sorolt csalások korszakunk során történő folyamatos kriminalizálódását is. Mindkét esetben a modern nagyvárosi társadalom struktúráinak átalakulására vezethető vissza a csalások számának emelkedése. Úgy látszik tehát, hogy a lopásokkal kapcsolatban tett megjegyzésünket annyiban árnyalnunk kell, hogy ha a „teljes” kriminalitás nem is növekedett – pontosabban nem haladta meg arányaiban a népességszám növekedését vagy a rendőri megfigyelés kiterjedését – túlzott mértékben, mégis folyamatosan átalakult a bűnelkövetés struktúrája, bizonyos bűnesetek száma csökkent, miközben másoké soha nem látott méreteket öltött. Nagyjából ugyanazt erősíthetjük meg akkor is, ha kitekintünk az általunk vizsgált korszakon túlra. Miközben a fent vizsgált bűncselekmények közül a lopás az 1920-as évek elején – nyilván a rossz gazdasági viszonyok miatt – elképesztő méreteket öltött (1923-ban például 67 896 lopást és lopási kísérletet regisztráltak a fővárosban), az 1920-as évek végére, 1930-as évek elejére azonban az évtized elejéhez képest a harma-

dára-negyedére csökkent ugyanez a szám.¹⁷ Eközben ugyanakkor a rablásra, valamint a csalásra vonatkozó adatok nem változtak lényegesen, nagyjából ugyanazon a szinten maradtak 1921 és 1931 között – eltekintve néhány, a sorból túl magas vagy éppen túlságosan alacsony értékeivel kilógó évtől.

Ebből is látszik tehát, hogy a bűnözés a változó társadalmi, gazdasági viszonyoknak megfelelően állandó átalakulásban van, közép és hosszú távon egyaránt. A kriminalitás szerkezeti változása pedig elvezet minket következő témánkhoz, a bűnözés civilizálódásának kérdéséhez.

II.1.2. Erőszak helyett értelem?

A bűnözés társadalomtörténeti kutatásának egyik legfontosabb, sokak által vitatott koncepciója a modern polgári társadalom kialakulása, valamint a bűnözés struktúráinak összefüggéseit taglalja. A francia *violence au vol* kifejezéssel illetett, Norbert Elias civilizációelméletére alapozott teória szerint a modernizáció főbb elemeinek – a kötelező oktatásnak köszönhetően növekvő alfabetizáció, az iparosodás, az urbanizáció, az infrastrukturális fejlesztések – hatására a társadalom folyamatosan civilizálódott, ami a bűnözés jelenségén is éreztette hatását: kevesebb lett a hagyományosnak, „primitívnek” tekintett erőszakos cselekmény, s ezzel párhuzamosan a kapitalista berendezkedés nyújtotta lehetőségek, valamint a polgári társadalomra jellemző nagy vagyoni különbségek a magántulajdon ellen elkövetett bűntettek növekedését segítették elő.

Ezek alapján a századfordulós Budapestet ideális vizsgálati terepnek tekinthetjük. A városeyesítéstől az első világháború kitöréséig tartó időszak ugyanis nem csupán a modern főváros kialakulásának folyamatát foglalja magában, hanem a polgári társadalom kialakulását is, annak minden társadalmi folyamatával és feszültségével együtt. Így aztán a korszak bűnügyi statisztikáit vizsgálva az egymással párhuzamosan zajló városiasodás és polgáriasodás jeleként az erőszakos bűncselekmények csökkenését és a tulajdon ellen elkövetett bűntettek emelkedését kellene megragadnunk.

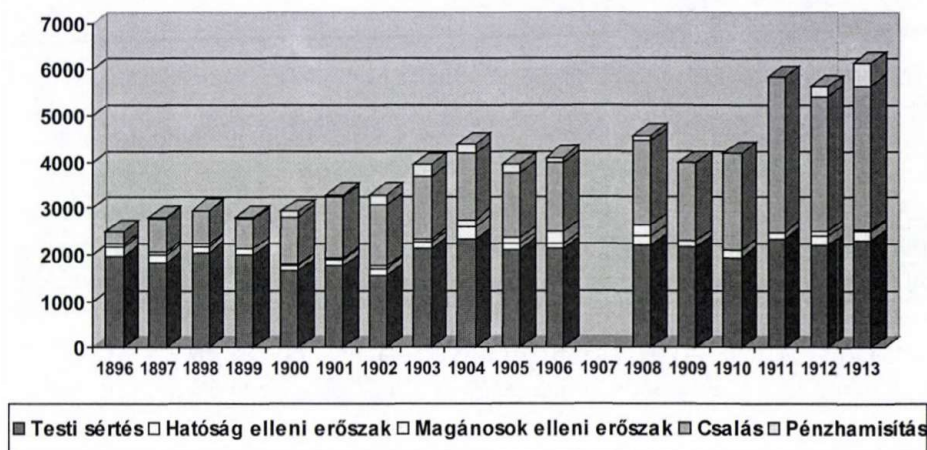
A bevezetőben már említettük, hogy Vörös Károly budapesti bűnözéssel foglalkozó tanulmányában is a bűnözés „modernizációs” jelenségeit figyelte meg. Az általunk is vizsgált korszak bűnügyi statisztikái alapján megállapította, hogy a városiasodás egyik jele az volt, hogy egyrészt csökkent a testi sértések aránya,

¹⁷ Statisztikai Évkönyv 1925: 194; Statisztikai Évkönyv 1932: 157.

másrészt pedig nőtt az „intellektuálisabb ízű” bűncselekmények száma.¹⁸ E felfogás szerint az erőszak olyan jelenség, amely „hagyományos”, egy korábbi (következésképp kevésbé „fejlett”) társadalmi berendezkedés maradványa, míg a tulajdon ellen elkövetett cselekmények, így a lopás egyértelműen a modernitás, a kapitalista viszonyok egyik jele.

A bűnözés civilizálódására vonatkozó megállapításokat a korszak rendőri statisztikáinak segítségével próbáljuk közelebbről megvizsgálni. Néhány bűncselekménytípust azonban kénytelenek voltunk kizárni az elemzésből. A legtöbbször az intellektuális bűncselekményekhez sorolt sikkasztást például két okból nem vettük figyelembe: egyrészt a rendőri statisztikában a zártöréssel együtt alkotott egy rubrikát, másrészt pedig problematikusnak tartjuk azt a nézetet, mely szerint a sikkasztás egyértelműen az „intellektuális bűnözéshez” sorolandó. Bár elismerjük, hogy bizonyos esetekben valóban az elkövető értelmi képességeinek köszönhető a bűncselekmény, a többnyire kisebb értékű kárral járó, ugyanakkor a statisztikákban jóval nagyobb arányban szereplő sikkasztásokban inkább a foglalkozás által nyújtott visszaélési lehetőségek kihasználását látjuk, mintsem az elkövető előre megfontolt szándékát és a büntett kiterveltségét. Így aztán elemzésünkhöz három erőszakos (testi sértés, hatóság és magánosok elleni erőszak) és két „intellektuálisnak” tekinthető bűncselekmény (csalás, pénzhamisítás) mutatóit használtuk. A grafikonon az öt bűntípus egymáshoz való arányát mutatjuk be korszakunkra vonatkozóan. A *Statisztikai Évkönyvből* hiányoznak az 1907. évre vonatkozó adatok, így ezt a rubrikát üresen hagytuk.

¹⁸ Vörös 1997: 175.

11.5. grafikon

A TESTI SÉRTÉS, HATÓSÁG ÉS MAGÁNOSOK ELLENI ERŐSZAK, CSALÁS ÉS PÉNZHAMISÍTÁS BÜNTETTE,
1896–1913

Látható, hogy miközben valóban megfigyelhető az intellektuális bűncselekmények, különösen a csalások arányának valamelyes növekedése, de ezzel párhuzamosan nem csökkent a testi sértések száma. Az is kiderül az adatokból, hogy a hatóság elleni erőszak összességében nem csökkent. Ez elsősorban azért fontos, mert a bűnözésről alkotott vélemények egyik legfontosabb befolyásoló tényezője éppen a rendőrökkel szembeni erőszakos fellépés volt; ez a jelenség a kortársak számára is a társadalom fejletlenségének mutatója volt. Úgy tűnik, hogy ezen a téren nem figyelhető meg a lakosság civilizálódása. A sajtóban és a főkapitányi jelentésekben viszonylag gyakran olvashatunk olyan esetekről, ahol rendőröket támadtak meg, s nem volt ritka, hogy súlyos sérüléseket szenvedett a megtámadott rendőrközeg. A rendőri intézkedéssel szemben sokszor használtak fegyvert, különösen a lőfegyverek használatának gyakorisága feltűnő.¹⁹ 1908-ban, azután, hogy több büntetésen is előfordult, hogy rálöttek a rendőrökre, Boda Dezső főkapitány – az egyéni szabadságjogok korlátozásától tartó sajtó tiltakozása ellenére – egy rendeletében rendőri engedélyhez kötötte a fegyverviselést.²⁰ A rendeletnek azonban kevés fogamatja lehetett. Legalábbis erről tanúskodik Déri

¹⁹ Úgy tűnik, hogy nagyon könnyen hozzá lehetett férni a fővárosban a lőfegyverekhez. Erről tanúskodik a Párisi Nagy Áruháznak a *Kis Újság* 1908. október 11-i számában található hirdetése is, mely szerint az áruházban 3 és fél koronáért lehetett hatlövetű revolvért kapni.

²⁰ Lásd Baksa 1923: 116.

Ferenc tanácsnok Gálos Kálmán bizottsági tag interpellációjára a fővárosi közgyűlés 1911. február 22-i ülésén adott válasza. Gálos a rendőrök számának szaporítása ügyében interpellált a „főváros utcáin, különösen az éjjel rablótámadások s a züllött existenciák által a polgárok ellen elkövetett támadások” miatt. A válaszból kiderül, hogy a tanács azzal a kéréssel fordult a főkapitányi hivatalhoz, hogy gátolja meg a „kriminális elemek” fegyverviselését, de – tette hozzá Déri – anélkül, hogy „a békés polgárság ezen önvédelmi eszköznek beszerzésében megakadályoztassék vagy korlátoztassék”.²¹

Persze a rendőrség és a lakosság közötti konfliktusok, így a hatóság elleni erőszak jelentős részben a korszak folyamán egyre szaporodó munkástüntetésekhez és sztrájkokhoz kapcsolódik, de mégis azt kell mondanunk, hogy ezen eseményeken túl is sűrűn előfordultak az „utca népe” és a hatóságok közötti összetűzések.

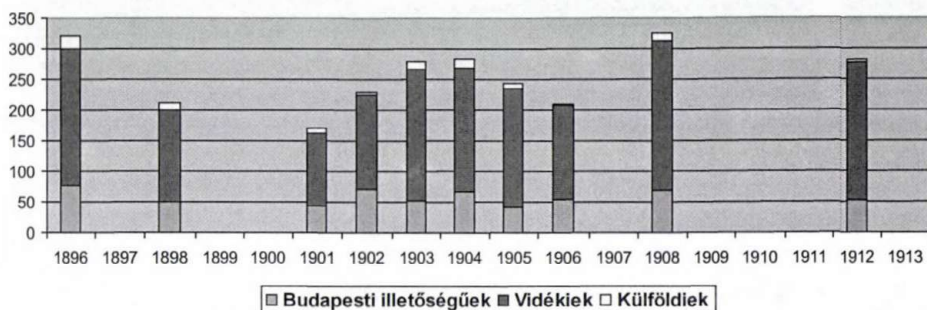
Az erőszakos bűncselekmények csökkenésének vagy emelkedésének másik mérőeszköze lehet a toloncházi statisztika. Ezen belül ugyanis külön kategóriát képeztek azon személyek, akiket verekedés miatt szállítottak a toloncházba. Az erre vonatkozó adatok azt mutatják, hogy korszakunk kezdő évében, 1896-ban szállították a legtöbb, 723 embert (férfiakat és nőket együttesen) verekedés miatt toloncházba. Ez a szám a későbbiekben folyamatosan csökkent, majd az 1906-os 272 toloncra ismét nőni kezdett, de korszakunk végén – 1913-ban 451 tolonc – még meg sem közelítette a kezdő év számát (hozzá kell tennünk, hogy a toloncházi statisztikák sem teljeseek, az 1907-es, valamint az 1909–1911 közötti adatok hiányoznak). A magas kezdőértéket ugyanakkor elsősorban a millenniumi ünnepségek idején a városba érkező tömegeknek, valamint az ebből keletkező konfliktusoknak tulajdoníthatjuk, a későbbi adatok alapján pedig ismét csak azt állapíthatjuk meg, hogy ez a mutató sem a társadalmi fegyvelmezés pozitív hatásait bizonyítja. Vörös Károly az említett tanulmányában egy fontos megjegyzést tett a bűnözés modernizációjával kapcsolatban. Szerinte a századfordulós Budapest bűnözését meghatározta a bevándorlás okozta népességnövekedés. A vidékről és külföldről betelepülők hatalmas tömege „régí kötelékeiktől teljesen elszakadt egzisztenciákat hoz a nagyvárosba, amely csak évtizedeken át és csak nagyon lassan lesz képes betagolni őket saját, új típusú társadalmi szerkezetébe, és csak fokozatosan és nehezen lesz képes feloldani e tömegek sokáig nyomasztó talajtalanlanságát és elidegenedettséget”.²² E megállapítás alapján tehát célszerű megvizs-

²¹ Déri Ferenc tanácsnok válasza Gálos Kálmán bizottsági tag interpellációjára. 1911. február 22-i közgyűlés jegyzőkönyve. Budapest főváros (1892-től székesfőváros) törvényhatósági bizottsága közgyűlési jegyzőkönyveinek adatbázisa (1873–1949) <http://nfo.arcanum.hu/szkj/a070906.htm?v=pdf&a=pdfdata&id=1911&pg=133&cl=hun>.

²² Vörös 1997: 171.

gálni, hogy megfigyelhető-e bármiféle összefüggés a bűnelkövetők származását tekintve.

Ehhez a rendőri statisztikák azon részét hívtuk segítségül, amely a kinyomozott személyek illetősége – tehát nem születési helye, ami egy népmozgalmi statisztika esetében fontos mérőeszköz lehet, a rendőrségi eljárás szempontjából viszont irreleváns volt – szerinti bontásban közli a budapesti, vidéki, illetve külföldi elkövetőket. Elsőként a hatóság elleni erőszak adatait jelenítettük meg.

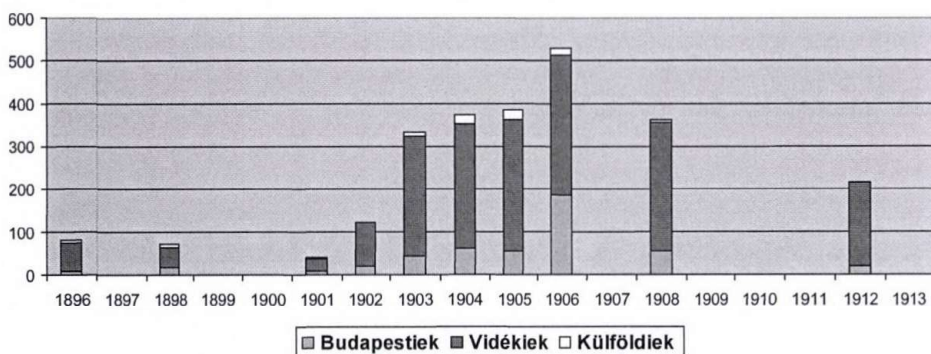

II.6. grafikon

HATÓSÁG ELLEN ELKÖVETETT ERŐSZAKKAL VÁDOLT KINYOMOZOTT SZEMÉLYEK
ILLETŐSÉGE, 1896–1913

Még a grafikon hiányos adataiból is jól látható, hogy egyértelműen a vidéki illetőségűek domináltak az elkövetők között. A budapestiek mindvégig alulreprezentáltak a város lakosságán belüli arányukhoz képest. Igaz, hogy a statisztikák ebből a szempontból csonkák, mivel 1880-ra és 1890-re vonatkozóan ismerjük ugyan a lakosság illetőség szerinti arányait, 1900-tól azonban már csak a születési hely (illetve külföldiek esetében honosság) szerinti adatok kerültek a *Statisztikai Évkönyvek*be. Ez azért fontos, mert komoly eltérés mutatkozott a két kategória között: 1880-ban például 42,75% volt a budapesti születésűek aránya a lakosságon belül, a budapesti illetőségűeké viszont 66,84%. 1890-re aztán mindkét érték csökkent; a budapesti születésűek a népesség 39,28%-át tették ki, a fővárosi illetőséggel rendelkezők aránya pedig 49,5% volt. A Budapesten születettek összlakosságon belüli megoszlása korszakunkban tovább csökkent, 1900-ra 36,73%-ra, 1910-re pedig 35,34%-ra. Ez alapján feltételezhetjük, hogy az illetőséget szerzett városlakók aránya sem volt sokkal efölött, de az 50%-ot biztosan nem haladta meg. A statisztikák pedig még ezekhez az adatokhoz képest is erősen alulreprezentálnak mutatják a budapesti őslakosokat.

A magánosok elleni erőszakra vonatkozó adatok hasonló megoszlást mutatnak. Ennél az adatsornál azonban jóval nagyobb mind a regisztrált esetek, mind pedig a résztvevők illetősége terén mutatott hullámmás. 1903 és 1908 között (az 1907-es évre vonatkozóan nincsenek adataink) ugrásszerűen megnőtt a magánosok elleni erőszak miatt kinyomozott személyek száma, s egyúttal a budapesti illetőségűek aránya is jóval magasabb lett, 1906-ban a legmagasabb, 35%-os arányban szerepeltek. Ez azonban elsősorban annak volt köszönhető, hogy a sztrájkok kapcsán keletkezett összetűzések is a magánosok elleni erőszak kategóriájába tartoztak, így az esetek növekedése egyértelműen az ebben az időszakban szaporodó sztrájkokra vezethető vissza.²³ Ugyanennek köszönhető a budapestiek számának növekedése is, hiszen a sztrájkokban részt vevő szervezett munkások között feltehetően nagyobb volt a budapesti illetőségűek aránya.

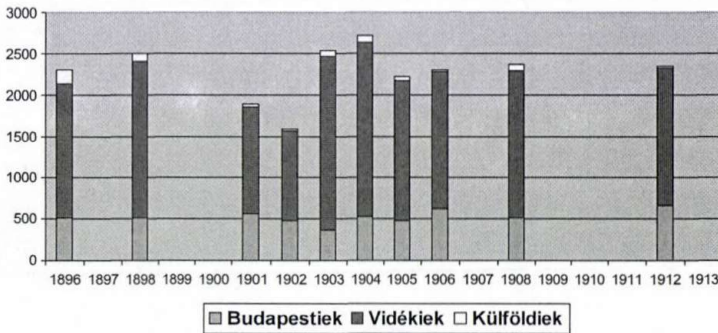

II.7. grafikon

MAGÁNOSOK ELLEN ELKÖVETETT ERŐSZAKKAL VÁDOLT KINYOMOZOTT SZEMÉLYEK
ILLETŐSÉGE, 1896–1913

A testi sértésre vonatkozó számsoroknál viszont ismét a hatóság elleni erőszak esetében tapasztaltak figyelhetők meg: a budapesti illetőségűek aránya továbbra is jóval az összlakosságon belüli arányuk alatt marad, a vidékiek pedig jelentős mértékben felülreprezentáltak.

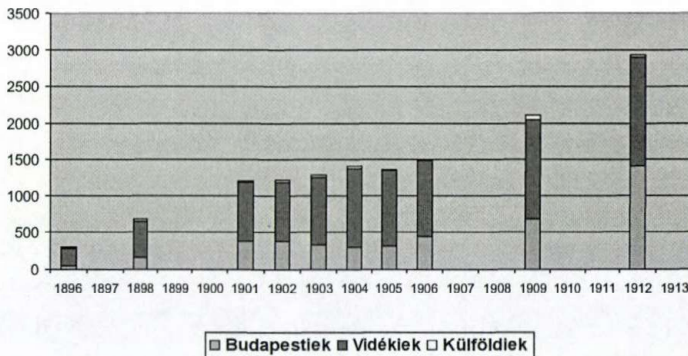
²³ 1901-ben még mindössze 21, 1903-ban már 35, 1904-ben 49, 1905-ben 69, 1906-ban 92, 1907-ben pedig 102 sztrájkot jegyeztek fel. Vörös 1978: 674–678.

II.8. grafikon

TESTI SÉRTÉSSEL VÁDOLT KINYOMOZOTT SZEMÉLYEK ILLETŐSÉGE, 1896–1913

Végül érdemes ugyanezt a vizsgálatot elvégezni az „intellektuális bűncselekmények” minősülő csalások esetében.

II.9. grafikon

CSALÁSSAL VÁDOLT KINYOMOZOTT SZEMÉLYEK ILLETŐSÉGE, 1896–1913

Az ábrázolt adatok egyértelműen azt mutatják, hogy – amint azt az előző fejezetben már láthattuk – miközben folyamatosan szaporodnak a csalási esetek, egyúttal a budapesti illetőségű elkövetők aránya is nő, és 1912-re már nem sokkal haladja meg a vidékiek és külföldiek által együttesen elkövetett csalások száma a budapesti illetőségűekre vonatkozó számadatokat.

Az itt bemutatott statisztikák alapján két megállapítást tehetünk. Egyrészt – amint azt már az előző, a bűnözés növekedésével foglalkozó fejezetben is láthatuk – valóban megfigyelhető némi emelkedés a modern nagyvárosra leginkább jellemzőnek tartott bűncselekmények terén, másrészt viszont a bűnözésnek ez a fajta „modernizálódása” nem vont magaával az erőszak csökkenését. Ezt látszik igazolni az első világháború utáni időszakra való kitekintés is: bár az 1920-as években igen nagy hullámzások tapasztalhatók szinte minden fent vizsgált bűncselekménytípusnál, mégis, míg az „intellektuális” bűncselekmények terén nem figyelhető meg egyértelmű növekedés, addig például a testi sértések száma 1921 és 1931 között (igaz nem lineárisan, hanem kisebb hullámvölgyekkel) a többszörösére emelkedett.²⁴

Mindez elsősorban Budapest városfejlődésének egyik fő sajátosságára, a bevándorlásra alapozott népességnövekedésre és ebből következően a frissen bevándoroltak beilleszkedésének nehézségeire vezethető vissza. Így tehát a főváros példáján tapasztaltak is azt támasztják alá, amit Barry Godfrey ausztrál, angol és új-zélandi forrásokat vizsgálva megállapított: a *violence au vol* elméletet, amely szerint a századfordulóra a társadalom civilizálódásának hatására csökkent az erőszakos bűncselekmények száma, a budapesti adatok sem támasztják alá.²⁵ Ugyanakkor az elmélet másik, Vörös Károly által is kiemelt megállapításával kapcsolatban kijelenthető, hogy valóban növekedett a városlakók aránya az „intellektuális”-ként aposztrofált bűncselekmények terén, de még korszakunk végére is csak megközelítette a vidéki illetőségűek által elkövetett bűntettek számát. Összegzésként megállapítható tehát, hogy a budapesti bűnügyi statisztikák a bűnözés „civilizálódásáról” szóló elméletnek csak egyik, az „intellektuális” jellegű bűncselekmények szaporodására vonatkozó megállapítását igazolják – és ezt is csak részben.

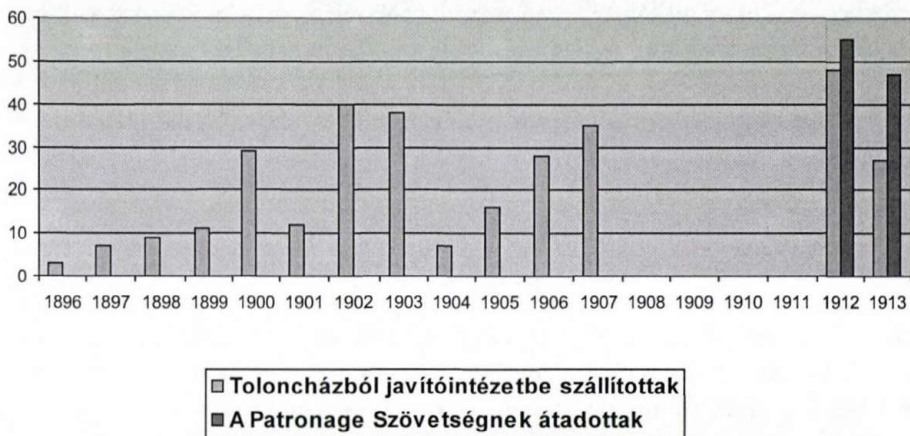
II.1.3. A fiatalkorúak és a rendőrség

Már a bűnözés tudományos diskurzusával foglalkozó részben is hangsúlyoztuk, hogy a fiatalkorú bűnözés előtérbe kerülése milyen komoly fordulatot jelentett a korszakban. A büntetőnovella 1908-ban történt szentesítése mellett a rendőri gyermekbíróság felállítására és a patronázs tevékenység megjelenése együttesen befolyásolták a fiatalkorúakhoz való viszonyt. Kérdéses azonban, hogy 1908 előtt hogyan viszonyult a társadalom a fiatalkorú bűnelkövetőkhöz.

²⁴ Statisztikai Évkönyv 1925: 194.; Statisztikai Évkönyv 1932: 157.

²⁵ Godfrey 2003.

A rendőri statisztikák e kérdés vizsgálatához viszonylag kevés támpontot adnak. A hatóságok elé került fiatalok számának időbeli változásait mindössze egy helyen, a toloncházi statisztikában tudtuk megfogni. Ezen belül ugyanis külön vezették a toloncházból javítóintézetekbe szállítottak számát, korszakunk végén pedig a Patronage Szövetségnek átadott toloncok adatait is feltüntették.

II.10. grafikon

A TOLONCHÁZBÓL JAVÍTÓINTÉZETBE SZÁLLÍTOTTAK ÉS A PATRONAGE SZÖVETSÉGNEK
ÁTADOTTAK SZÁMA, 1896–1913

E csonka adatsor alapján egyrészt megállapítható, hogy erősen hullámzott a toloncházba került fiatalok száma. Másrészt a büntetőnovella utáni időszakra vonatkozó adatok a javítóintézetben történő elhelyezés csökkenését és egyúttal a patronázs tevékenység jelentőségét illusztrálják. Hogy ez mennyiben köszönhető a büntetőnovella által meghatározott megkülönböztetett bánásmódnak, azt e csonka adatok alapján nehéz lenne megállapítani. A gyermekbíróság működésére vonatkozó adatok bevonásával azonban e kérdés is megválaszolható.

A gyermekbírósági statisztikák mindössze három évre, 1908-ra, 1912-re és 1913-ra vonatkozóan állnak rendelkezésre. Ezt egészítettük ki a rendőri gyermekbíróság vezetőjének, Geguss Dánielnek *Hatósági és társadalmi gyermekvédelem* című könyvében közölt számokkal. Egyrészt a fiatalok sajátos korcsoportként történő kriminalizálására utal, hogy a kezdeti (a gyermekbíróság csak 1908. július 1-jétől kezdte meg munkáját) 1007 ügyszámról 1912-re 4485-re, majd a következő évben 5835-re nőtt ez az arány. E növekedés még jobban követhető, ha a két adatforrást egymás mellé tesszük.

	Összes kihágás	Ebből csavargás	Koldulás	Egyéb kihágás	Menhelyben elhelyezettek száma
1908	1007*	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
1909	2229	1532	48	649	389
1910	3876	2402	39	1435	441
1911	4787	2637	54	2096	768
1912	5492	3137	30	2382	1480

II.1. táblázat.

A GYERMEKBÍRÓSÁG ELŐTT TÁRGYALT KIHÁGÁSI ÜGYEK, 1908–1912

* Az adatok 1908. 7. 1. és 1908. 12. 31. közötti időszakra vonatkoznak

A táblázat adatai azt látszanak alátámasztani, hogy a fiatalok bizonyos viselkedésmintái a rendőri gyermekbíróság felállításának köszönhetően kriminalizálódtak. Így például az utcákon való céltalan lézengés könnyen minősülhetett csavargásnak a hatóságok szemében. Ugyanakkor az is egyértelművé vált, hogy a büntetőnovella által újonnan definiált társadalmi probléma megoldásaként egyre gyakrabban alkalmazták a hatóságok a menhelyi elhelyezést.

Geguss a főkapitányi jelentésből idézve megállapította, hogy „korai lenne, ha ebben [ti. a kihágási ügyek számának növekedésében] a fiatalokruakkal való megkülönböztetett eljárásnak fiaskóját igyekeznék bárki is kiolvasni”.²⁶ Ugyanakkor egyetértett azzal, hogy a fiatalokruák kriminalitásának emelkedése olyan társadalmi tényezőkre vezethető vissza, mint a városban tapasztalható tömegnyomor, a „nagyváros bomlasztó miliője s egyéb romboló eszközök”, de ugyanakkor azt is hangsúlyozta, hogy a humanizmus, a büntetőnovella hatására tapasztalt túlzottan enyhe bánásmód is szerepet játszott a növekedésben.²⁷

Bár a fiatalokru bűnelkövetés szaporodásával kapcsolatos megjegyzéseit fenntartásokkal kell kezelnünk, az enyhe bánásmódot illetően igazat kell adnunk a gyermekbíróság vezetőjének. Az 1913-as év adatait közlő *Statistikai Évkönyv* közbiztonságra vonatkozó fejezete részletesen közölte a rendőri gyermekbíróság által adott évben meghozott intézkedéseket. Ebből kiderül, hogy a fiatalokruakkal szembeni kihágási ügyek 5,8%-ában (5835-ből 342 esetben) megszüntették az eljárást, több mint a felénél (50,9%, 2970 eset) felmentéssel, 36,5%-nál (2128

²⁶ Geguss 1914: 8.²⁷ Geguss 1914: 9.

esetben) pedig dorgálással zárult az ügy, s az eljárásoknak mindössze 3%-a (174 eset) végződött elzárással, 3,8%-a (221 eset) pedig javítóintézetbe történt beutalással. Ebből is látható, hogy a fiatalkorúak által elkövetett kisebb-nagyobb kihágások és bűntettek kriminalizálása mellett a hatóságok igyekeztek valamelyest humánusabb megoldásokat alkalmazni a büntetések terén.

II.2. Makroproblémák – mikroszinten

II.2.1. Amikor a szükség formát bont

Az eddig elemzett rendőri statisztikák a bűnözés „valóságának” számos elemét eltakarják. Nem árulnak el semmit az egyes bűnelkövetők motivációiról, illetve társadalmi hátterükről. Az egyéni sorsokhoz kizárólag a mikroszinten történő elemzések vihetnek közelebb. Ahogy azonban már említettük, a bűnözők nagyon ritkán hagytak maguk után olyan személyes dokumentumokat, amelyek lehetővé teszik az effajta megközelítést. Ilyenkor a bűnözéssel foglalkozó történész jobb híján a bírósági forrásokhoz fordul segítségért. Csakhogy esetünkben ezek a források is meglehetősen csonkák, a korszak Budapestjén működő igazságszolgáltatási rendszer mindössze egyetlen szerve hagyott maga után büntetőperes iratokat, amelyek lehetővé teszik a hétköznapi bűnözők közelebbi vizsgálatát.

A Budapesti Királyi Büntető Járásbíróság 1897. január 15-én tárgyalta az óturai születésű, 18 éves, vagyontalan (ennek elsősorban a büntetéssel járó költségek szempontjából volt jelentősége) szabósegéd, Melicher Sándor ügyét. Melichert jogtalan elsajátítás vétségével vádolták. A jogtalan elsajátítás fogalma alatt a Csemegi-kódex számos olyan, enyhébb megítélésben részesülő tulajdon elleni vétséget sorolt fel, amelyek közel álltak a lopáshoz. De ebbe a kategóriába esik például, ha valaki „régikincset” vagy más tulajdonát találta meg, de ezt nem jelentette be a hatóságoknak. Esetünkben azonban nyilvánvaló, hogy más személy ingóságának el tulajdonításával van dolgunk. A vád szerint Melicher 1896 decemberében a Zöld Koszorú vendéglőből – a szálló a budapesti címjegyzékek szerint a VII. kerületben, az Alsó Erdősor utca 6. szám alatt volt – lopta el egy szobalány takarékpénztári könyvét. A vádlottat egy detektív fogta el, amikor éppen ki akarta venni a takarékból a pénzt. A detektív vallomása szerint „bizalmas úton” szerzett tudomást arról, hogy Melicher be akarja váltani a könyvet, s egészen a takarékpénztárig követte, majd itt érte tetten. A vádlott – akit korábban hasonló eset miatt már két és fél nap elzárásra ítélték – végül beismerte, hogy ő követte el a bűncse-

lekményt. Ezúttal hatheti elzárásra ítélte a bíróság.²⁸ A bűncselekmény elkövetésére feltehetően az ínség kényszerítette Melicher Sándort; a periratból kiderül, hogy sem foglalkozása, sem pedig „rendes” lakása nem volt.

1894-ben hasonló okból kényszerült véteni a törvény előírásai ellen a lipótszentmiklósi születésű, 23 éves, „büntetlen napszámosnő”, Pohl Sándorné született Krajcsi Anna is. A tettét beismerő vádlott a Nyugati pályaudvarról lopott egy kis darab – a bíróság 20 krajcárban állapította meg értékét – szemet. Vallomásából kiderül, hogy azért lopott, „mert fázott, pénze nem volt, miután férje hónapok óta trahómában [trachoma, kötőhártya-gyulladásban – P. R.] szenved s így keresetképtelen volt.” A bíróság végül a lopott tárgy csekély értéke, valamint a vádlott korábbi büntetlensége miatt enyhe ítéletet hozott: 1 forint büntetésre vagy 15 napi elzárásra ítélte az asszonyt.²⁹ A vallomásból ítélve inkább az elzárást választotta a vádlott.

Dolgozatunkban már idéztünk Michael Grüttnernek a hamburgi dokkmunkások sajátos „morális ökonómiáját” elemző tanulmányából. Valami hasonlóról tanúskodik Palencsik Károlyné 1896. március 5-én tárgyalt ügye. A 28 éves, gyermektelen, vagyontalan, írni és olvasni is tudó, jablonkai születésű napszámosnő tanúvallomásában beismerte, hogy a Spitzer kékfestőgyárból (Spitzer Gerzson gyára Óbudán, a Lajos utcában volt), ahol már 5 hete dolgozott napi 50 krajcár bérért – nehéz elképzelni, hogyan volt képes eddig megélni ebből a fizetésből, ha az előbbi esetben említett kis széndarab értékével hasonlítjuk össze munkabérét –, tekintélyes mennyiségű, 17 méternyi „kartont” tulajdonított el.³⁰ Pontosabban csak tulajdonított volna, mert a kapus a műszak lejártakor tartott motozás során felfedezte az asszony szándékait. Vallomásában a nő azzal magyarázta tettét, hogy „keveselte az 50 krnyi bért, a melyből megélni s ruházkodni nem tudott, ezért bére fölemelését kérte, azonban nem hallgatták meg, – miután ruhára már nagy szüksége volt –, e célra lopta el a vádbeli szövetet.”³¹ A bíróság végül 5 nap fogházra ítélte a napszámosnőt.

Persze a rendőri statisztikákhoz hasonlóan az itt bemutatott bírósági iratok is homályban hagynak számos mozzanatot. Néhány száraz adaton felül semmit sem tudunk meg például az elkövetők előéletéről, s még ennél is kevesebbet a büntetés

²⁸ BFL VII.13.b 2404/1897.

²⁹ BFL VII.13.b 2741/94.

³⁰ Az 1890-es években mintegy 400 munkást (főleg nőket) foglalkoztató gyár munkásai gyakran panaszkodtak az alacsony munkabérekre. 1893-ban, amikor egy új tulajdonosi kör, a Weisz család – akik nem azonosak a csepeli Weissokkal – vette át a gyárat, az átvételkor bejelentett bécsökkentés miatt sztrájk ütött ki az üzemben. Hanák–Hanák 1964: 35–36.

³¹ BFL VII.13.b 1394/96.

letöltését követő életútjukról. Ennek ellenére a peres iratokból fény derül számos olyan részletre, amelyet a bűnözés statisztikákból kihámozható makrostrukturái eltakarnak.

II.2.2. Az erőszak új formái

Fentebb már említettük, hogy a járásbíróság által tárgyalta „bűnesetek” többnyire apró-cseprő ügyeket takarnak. Ezek közül is az egyik legjellemzőbb „bűntípus” a rágalmazás és becsületsértés, amely bizonyos szempontból köthető a bűnözés civilizálódásáról, az erőszakos cselekmények visszaszorulásának kérdéséről szóló fejezetünkhöz. Az itt bemutatandó rágalmazás, becsületsértés és testi sértés miatt – többnyire magánvádra – indított járásbírószági büntetőpererek leggyakrabban munkahelyi vagy a nyilvános térben keletkezett konfliktusok nyomán keletkeztek. Számos becsületsértési ügy származott lovagiassági kérdésből: egy 1899-es perirat szerint például Löw Dezső hírlapíró súlyos sértések közepette egy bottal verte fejbe Prónay János magánhivatalnokot, amiért az a vele együtt az Andrássy úton korzózó menyasszonyát és nővérét „fixérozta”.³² Egy másik hasonló esetben pedig az váltotta ki a felek közötti erőszakos összetűzést, hogy az egyik fél egy táncteremben „cafatnak” nevezett egy hölgyet.³³

A becsületsértési ügyek másik gyakori típusát, a szomszédsági, lakóhelyen belüli vitákat képviseli az itt részletesebben bemutatandó per. Az 1894. május 17-én a büntető járásbírószágon zajlott tárgyaláson megjelent Székely Gyuláné – aki az 1894-es lakcímjegyzék szerint a Baross utca 77. szám alatt lakott, és egy fűszerkereskedő felesége volt – magánvádló azzal a panasszal élt a bíróság előtt, hogy szomszédja, Vopaletzky (a címjegyzék szerint Wopaleczky) Emil egy héttel korábban, amikor ő még csak két napja kelt fel a gyermekágyból, „slovakische Schlampe”-nek, azaz „szlovák szajhának” nevezte őt. Székelyné szerint e sértés oka az lehetett, hogy a ház cselédei között az a pletyka járta, hogy a nő rosszat mondott a vádlott háziszolgáiról. Székelyné ezt azzal utasította vissza vallomásában, hogy ő „a házban nem csak a cselédekkel, de senkivel sem áll szóban”. A vádlott, Vopaletzky Emil, 49 éves, pilseni születésű, római katolikus cukrász, két gyermek apja, természetesen tagadta a vádakát. Vopaletzky egyébként saját bevallása szerint 10 000 forint vagyonnal rendelkezett. A vádlott verziója szerint Székelyné már három éve háborgatta, „ingerelte és csúfolta” cselédeit és alkalmazottait, és

³² BFL VII.13.b 99. B. VII. 999/3.

³³ BFL VII.13.b 1899. B. VIII. 529/2.

saját cselédjei előtt többször is „schlampos”-nak nevezte Vopaletzky háztartási alkalmazottait. A vita végül akkor csúcsosodott ki, amikor a cukrász a házmeszternének elpanaszolta sérelmeit. A baj csak az volt, hogy a – nyilván a bérház udvarán folytatott – beszélgetésnek tanúja volt az éppen az árnyékszéken tartózkodó Székelyné is, aki „kijövén onnan neki támadt, sőt még az urát is reá küldte, aki szintén kellemetlenséget és lármát csinált nála”. A tárgyalás során meghallgatott tanúk (érdekes módon a házmeszternét nem idézték be) a vádlottal egybehangzóan nyilatkoztak a történetekről. Az ugyancsak a házban lakó Ridrich Józsefné szintén hallotta, ahogy Vopaletzky németül arról panaszkodott, hogy Székelyné nem hagy neki békét, majd erre Székelyné „szóval rátámadt” az árnyékszékből. A másik tanú, Meczger Ferencné is ezzel egyezően vallott. Azt, hogy Székelyné nem lehetett éppen a lakóközösség kedvence, bizonyítja, hogy vádlóként egyetlen tanút sem tudott felmutatni, aki az ő verzióját erősítette volna meg.

A vallomások meghallgatása után a vádlott ügyvédje kérte a bíróságot, hogy mentsék fel védencét, továbbá azt, hogy a magánvádló térítse meg az okozott költségeket, összesen 35 forintot. A bíróság végül felmentette Vopaletzkyt, Székelyné pedig 8 forint kártérítésre, valamint a peres eljárás költségeinek megfizetésére ítélte. Székelyné azonban nem adta fel ilyen könnyen, fellebbezett a Budapesti Királyi Törvényszéknél, ezzel azonban mindössze annyit ért el, hogy nem 8, hanem csak 5 forintot kelljen fizetnie Vopaletzky ügyvédjének.³⁴

Székelyné esete kapcsán felmerül a kérdés, hogy vajon milyen szerepet játszott az etnikai hovatartozás az ilyen jellegű konfliktusoknál. A bírósági tárgyalás irataiból a „schlamposság” és a származás összefüggéseiről nem tudunk meg semmit, mivel egyik fél cselédeit sem idézték be tanúnak. Mindenesetre a szlovák („tót”) származású cselédek, akik 1880-ban a budapesti cselédség közel 9%-át adták, híresek voltak becsületességükről és tisztességükről, így feltételezhető, hogy a szlovákság kiemelése még inkább súlyosbította Vopaletzky vádjait. Egyébként a korszak rágalmozási és becsületsértési pereiben nem jellemző a származásra való utalás, kivéve a zsidóság esetét: számos olyan becsületsértési pert találunk, ahol a sértettet a vita hevében „zsidó ringyónak” vagy „piszkos, mocskos zsidó asszony-nak” nevezik, egy 1905-ös perben pedig egy géplakatos „büdös szaros zsidónak” titulálja munkáltatóját, aki erre rögvest egy „tetves nyomorult tóttal” válaszol (az utóbbihoz hasonló kölcsönös sértegetési ügyekben egyébként általában mindkét felet felmentette a bíróság).³⁵

³⁴ BFL VII.13.b 3996/94.

³⁵ BFL VII.13.b 1905. I. 550/3.

Hasonló lakóhelyi konfliktust örökít meg egy 1896-os peres irat. A járásbíró-ság november 27-én tárgyalta a közcsend elleni kihágással vádolt dr. Guthi Soma ügyét. Guthit házmestere perelte be, mert miután kettejük felesége összeszólalkozott – Guthi felesége egy hintaágyban feküdt az udvaron, ami nem tetszett a házmesternének –, a feldühödött férj előbb a házmesternét fenyegette meg, mondván, hogy ha még egyszer megsérti nejét, „kiveszi az agyvelejét és lelövi mint egy kutyát”. Később aztán, amikor a házmester hazaérkezett, a lakók már azt beszéltek, hogy Guthi revolverrel keresi őt. Ezután a két férfi is szóváltásba keveredett, s végül ez a veszekedés képezte a vád tárgyát. Guthit végül felmentette a bíróság, elfogadván azt az indoklását, hogy „roppant nagy izgatottságban volt”.³⁶ Gyanítható azonban, hogy egyéb oka is lehetett e felmentésnek. Guthi ugyanis ekkor már évek óta dolgozott védőügyvédként, s számos, később még bemutatandó bűnügyi tárgyú könyvet is írt.³⁷ Így tehát feltehetően nem volt ismeretlen a bíró előtt, s ennek az ismeretségnek is köszönhető a felmentés.

Milyen tanulságot szűrhet le a történész az ilyen és ehhez hasonló ügyekből? Az iratokból kitűnik, hogy a legkülönbözőbb társadalmi rétegek, a nagypolgárságtól az egyszerű munkásokig mindenki szívesen használta – akár a legapróbb hétköznapi konfliktusok megoldására, és gyakran egy magasabb társadalmi pozícióban lévő személlyel szemben is – az igazságszolgáltatás nyújtotta lehetőségeket. Ugyanakkor az is látszik, hogy a nagyvárosi életből fakadó konfliktusok, az ország különböző területeiről Budapestre érkező, különböző társadalmi csoportokból származó egyének által mesterségesen létrehozott új társadalmi konfigurációk – ilyen például a bérház lakóközössége –, valamint az utcán tanúsított nonkonform viselkedési minták számos esetben vezettek erőszakos cselekményekhez. Így tehát a bűnözés civilizálódásával kapcsolatos korábbi megállapításainkhoz hozzátehetjük, hogy a modern nagyvárosi élet az erőszak és a hétköznapi konfliktusok egészen új fajtáit termelte ki.

³⁶ BFL VII.13.b 13077/96.

³⁷ Guthi Soma lánya az író, műfordító Guthi Erzsébet Devecseri Gábor felesége volt.

II.2.3. Egy angyalföldi zsebtolvajbanda a bíróság előtt

A járásbírósi büntetőperek között fennmaradt egy részletesebb peranyag, amely egy 1907-ben leleplezett, fiatalkorúakból álló tolvajbanda ügyét tartalmazza. A forrás alapján nem csupán a bűncselekmény rekonstruálására van lehetőségünk, hanem bepillantást nyerhetünk abba is, hogyan működtek a büntetőjogi reformot megelőző időszakban a nagyvárosi „jasszok” – ahogy a korszakban a „professzionális” bűnözőket nevezték. Az eset gyanúsítottai a 17 éves napszámos, Pélyc (másutt Peja vagy Pea) József, a 21 éves cserépfedőtanonc Manlik (máshol Manlich) József, a 17 éves mázolóinas Szetey Gyula, a 13 éves napszámos Szarka József és testvére, a 15 éves lakatostanonc Sándor, valamint a 10 éves tanuló, Rozsnyai Román. Mindannyian budapesti születésűek voltak, s nagyjából egy környéken, Angyalföld Városligethez közelebb eső részén laktak.³⁸ A rendőrségi feljelentésből a lopás áldozatairól megtudjuk, hogy mindketten újpesti lakosok voltak – ami nem véletlen, hiszen a lopást a Hungária körút és a Lehel utca sarkán, az újpesti villamosvonal megállójában követték el a fiúk.

A banda tagjait 1907. szeptember 28-án fogták el, majd a következő napon előzetes letartóztatásba helyezték őket, s ekkor hallgatták ki az esetben érintett feleket. Szarka Sándor azt vallotta, hogy ő csak akkor találkozott Rozsnyaival és Peával, amikor a lopott pénz már náluk volt. Rozsnyaitól elvette a zsákmányolt erszényt és kivett belőle egy forintot, mert Rozsnyai ennyivel tartozott öccsének, Józsefnek. Ezután találkoztak Szeteivel. Szarka még látta, hogy Szetei elveszi Rozsnyaitól a maradék zsákmányt, majd vallomása szerint hazament, így a pénz további sorsáról nem tudott. Beismerte ugyanakkor, hogy sokszor járt Szetei társaságában a Városligetben, s ilyenkor mindig ő falazott, a lopást pedig az öccse hajtotta végre. A kihallgatás előtti héten például két órát lopott el, de rajtakapták és bekísérték őket. Arról azonban nem tudott, hogy egy asszonyt is megloptak volna.

A banda másik tagja, Rozsnyai Román következőképpen vallott a letartóztatásukhoz vezető esetről: „Ma este 8 óra tájban Hungária körút és Lehel u. keresztezésénél a villamos megállónál egy ember zsebéből kiloptam egy erszényt, mit azonnal átadtam Pea Józsefnek, aki Szarka Sándorral elmenekült, mert az ember észre vette a lopást.” Elismerte azt is, hogy Szeteivel közösen – aki „falazott”, amíg ő lopott – körülbelül hat-hétszer lopott a Városligetben.

Az eset másik gyanúsítottja, Peja József szintén beismerte tettét, de a többi lopásban való részvételét már tagadta. Egy későbbi vallomásában aztán elismerte, hogy tudott arról, hogy a többiek más lopásokat is elkövettek a Városligetben – egy

³⁸ BFL VII.13.b 65700/1907.

a városligeti Hippodromnál elkövetett zsebtolvajlásnak például maga is szemtanúja volt –, s meg is nevezte a banda vezéréként Szetei Gyulát.

Szetei azonban egészen másképpen emlékezett az esetre. Kihallgatásakor ugyan- is azt vallotta, hogy Rozsnyai – anélkül, hogy ő erre kérte volna – a kezébe nyomott 10 koronát a zsákmányból, amiből kettőt Manlichnak adott. Ugyanakkor tagadta, hogy a „Szarka gyerekekkel és Rozsnyaival” részt vett volna lopásaikban.

A bírósági iratok között fennmaradt az egyik áldozat, a kassai születésű, 18 éves lakatossegéd, az Újpesten lakó Soltész József vallomása is. Elmondása szerint este 7 óra körül próbált felszállni a villamosra, de nagy volt a tülekedés, s ekkor lopták el tőle a pénztárcát. Ugyanakkor Soltész látni vélte, hogy egy „szegény asszonyt” is megloptak a fiúk.

A 37. számú rendőrszoba 1907. szeptember 28-i jelentéséből további részletekre derült fény. E szerint a másik áldozat egy bizonyos Magyar Róza nevű mosónő volt, akitől 6 koronát loptak el. A rendőri jelentés is elsősorban Szetei szám- lájára írta a bűncselekményeket. A beszámoló a banda működését így jellemzi: „Szetei Gyula, ki állandóan csavarog és a felsorolt kisebb társait bemondásuk szerint maga köré szokja gyűjteni és folyton lopásra, legfőképp zsebtolvajlásra kényszeríti őket, a lopás sikere után a pénzt elveszi tőlük, amint ez alkalommal is megtette.” Kiderül továbbá, hogy a fiúk a lopás elkövetése után elmenekültek, és csak „huzamosabb ideig tartó nyomozás után sikerült őket kézre keríteni”. A bekísért bandatagokat „biztonsági szempontból” megbilincselték a rendőrök.

A tanúvallomások felvételét követően a banda két tagját, Pélye Józsefet és Manlik Józsefet szabadlábra helyezték, mert őket mindössze vétség- ggel vádolták, s a rájuk kirótt büntetést már a vizsgálati fogságban letöltötték. Szeteit azonban – akinek vezetése alatt a büntető törvényszék végzése szerint „tolvaj szövetséget” alkottak – vizsgálati fogságban tartották, mivel „foglalkozása kereset forrása nincs”.³⁹ Rá- adásul a „büntetés előrelátható nagyságánál fogva” szökésétől is tartani kellett.⁴⁰

A büntetőperre novemberben került sor. Szetei itt továbbra sem ismerte el, hogy ő lett volna a zsebtolvaj banda vezére, a gyanút pedig igyekezett Szarka Sándorra terelni. A vizsgálat során azonban kiderült, hogy Szetei még 1907. június 30-án éjjel részt vett egy másik rablásban is; a Lehel utcában két „félrészeg” embert

³⁹ BFL VII.13.b 44904/907.

⁴⁰ A jelek szerint a Szarka fiúk – akiket szintén kiengedtek a vizsgálati fogságból – és Rozsnyai is megpróbált elszökni a felelősségre vonás alól, legalábbis erre utal egy Rozsnyai eltűnését konstatáló ügyé- szí irat, valamint a kecskeméti törvényszék értesítése arról, hogy a két Szarka fiút nem sikerült megta- lálniuk. Rozsnyai további sorsáról nem tudunk, a banda tagjai ellen hozott ítéletben mindenesetre a Szarka fiúk már szerepelnek.

raboltak ki társaival.⁴¹ Így aztán nem lepődünk meg azon, hogy a büntető törvényszék Szeteit sújtotta a legkeményebb büntetéssel: a bandavezér 10 nap fogházbüntetést, Szarka Sándor 14, Pélya József pedig 8 nap elzárást kapott. Az ifjabbik Szarkával és Manlich Józseffel szemben ugyanakkor felmentő ítélet született.

A Városligetben és a környező utcákban tevékenykedő zsebtolvajbanda működésére vonatkozó iratokból jól látszik, hogyan használták ki a delinkvenssek a büntetőjog fiatakorúak büntethetőségére vonatkozó paragrafusait, nem véletlen, hogy a legkisebb fiúk végezték a „piszkos munkát”, az idősebbek pedig inkább a figyelem elterelésében, a „falazásban”, illetve feltehetően a zsákmány értékesítésében játszottak szerepet. Ha pedig feltesszük azt a teljesen történetietlen kérdést, hogy milyen büntetést kaptak volna a fiúk, ha mondjuk egy évvel később, a büntetőnovella életbelépését követően kerültek volna a bíróság elé, akkor úgy hangzana válaszuk, hogy minden bizonnyal enyhébb lett volna a büntetés, ugyanakkor nagy valószínűséggel minden bandatagot sújtott volna a törvény keze, mondjuk egy állami menhelybe vagy javítóintézetbe történő beutalás formájában.

II.3. A „rovott múltúak”: egy (bűnöző) osztály születése?

II.3.1. Egy bűnözői névjegyzék mint statisztikai adatforrás

Az 1896-os évet általában kisebbfajta korszakhatárnak tekintik a főváros történetében. A kiegyezéssel kezdődő fellendülés az ezredéves ünnepségekben érte el csúcspontját. Történeti szempontból eddig általában a millennium politikatörténeti hátterét, a városban végrehajtott óriási beruházásokat és az ünnepségek művészeti eredményeit vizsgálták. Az ünnepségekkel járó szervezési gondok, a nagyvárosba érkező hatalmas tömegek kezelése, valamint a biztonsági intézkedések kevesebb figyelmet kaptak. Pedig a rendőri tevékenységen keresztül – köszönhetően a fegyelmező hatalom által termelt, a történész számára különleges értékkel bíró forrásoknak – nem csak az ünnepi szervezkedés intézményi háttere vizsgálható meg, hanem az is, hogy milyen társadalmi csoportok alkották a hatóságok felfogásában a bűnözés esszenciáját képviselő „rovott múltúakat”.

1896-ot rendőrség-történeti szempontból is korszakhatárnak tekinthetjük. A modern fővárosi rendőrség alapjait megteremtő törvény 1881-es elfogadását követően még hosszú éveknek kellett eltelnie, míg az ehhez szükséges szervezeti

⁴¹ BFL VII.13.b 51799/1907.

keretek kialakultak és a bűnüldöző szervek végre a rendőri feladatok ellátására alkalmas állománnyal rendelkeztek.⁴² Budapest Székesfőváros Államrendőrségének első, nagy kihívását éppen a millenniumi év és az azzal járó rendfenntartási és szervezési feladatok jelentették. Az ünnepre érkező bel- és külföldi tömegek egyben a rendőri feladatok megsokszorozódását is jelentették; a budapesti rendőrfőkapitány jelentése szerint az 1896-os évben összesen 6 538 902 személy érkezett hajón és vasúton a fővárosba, az Ezredéves Kiállításnak pedig 7 247 446 látogatója volt.⁴³ A város lakosságának hirtelen felduzzadása – ha csak egy évre is – komoly feladatokat rótt a rendőri szervekre. Ennek megfelelően a rendőrség meg is tette a szükséges előkészületeket. Ezen előkészületek egyik eleme volt azon bűnözői névjegyzék összeállítása, melynek *A rovott egyének rövid személyleírásával ellátott betűsoros névjegyzéke* címet adták.⁴⁴

A továbbiakban a névjegyzékben található adatok segítségével kísérletet teszünk a „rovott múltúnak” tekintett társadalmi csoportok néhány jellemzőjének összefoglalására. Ennek érdekében egy számítógépes adatbázisba vittük az adatokat, és az így kapott adatsort a korszakra vonatkozó budapesti és országos népszámlálások adataival vetettük össze. Az elemzés végén reményeink szerint kiderül, hogy melyek voltak azok a főbb társadalmi jellemzők, amelyek megnövelték annak esélyét, hogy valakit a „rovott múltúak” társadalmához soroljanak a hatóságok.

⁴² „A 70-es évek elején létrehozott fővárosi államrendőrség a 80-as évek közepére túljutott fejlődésének átmeneti, megalapozó szakaszán, s a 90-es évek közepére hatékonyan működő, eredményes, a világvárosi igényeket is kielégítő rendőrséggé vált.” Czaga et al. 1995: 69.

⁴³ A Budapest Fő... 1897: 104. A *Vasárnapi Ujság* szerint 1896. április 29-én, azaz az ezredéves ünnepségek kezdetén, csak a reggeli vonatokkal 14 899(!) utas érkezett Budapestre. *Vasárnapi Ujság*, 1896. május 3. 202.

⁴⁴ A bűnözői névjegyzékek összeállítása és kiadása nem a modern rendőrség találmánya. Németországban például már a 16. századtól kezdve jelentek meg olyan hivatali használatra készült vagy a nyilvánosságnak szánt, úgynevezett „tolvajlisták”, amelyek körözésekből, különböző személyleírásokból, valamint némely szorgalmas hivatalnok gyűjtéséből származó adatokból táplálkoztak. Ezekből állította össze az Institut Deutsche Adelforschung azt a név szerint kereshető internetes adatbázist, amely az 1500 és 1870 között megjelent listák alapján készült, és mintegy 37 000 személy adatait tartalmazza. Az elsősorban genealógiai kutatásra használható „Deutsches Gauner-Repertorium” („Német gonosztevő-repertórium”) elérhető a <http://home.foni.net/~herumstreifer/index.htm> címen.

II.3.2. A névjegyzék forrásai, felépítése

*A rovott egyének rövid személyleírással ellátott betűsoros névjegyzéke két kötetben, A-tól K-ig, illetve L-től Z-ig tárgyalja összesen 13 695 „rovott múltú” személyes adatait.⁴⁵ A jegyzék forrásai között elsősorban a korábban már említett bűnügyi nyilvántartót kell említeni. Névjegyzékünk nem teljesen előzmény nélküli: 1886-tól *A budapesti magyar királyi államrendőrségnél nyilvántartott rovott életű egyének betűsoros jegyzéke és rövid személyleírása* címmel már jelent meg hasonló munka.⁴⁶ Hogy jelen esetben többről van szó, azt az 1896-os főkapitányi jelentés következő sorai bizonyítják:*

„De még a székesfővárosi rendőrség által korábban kiadott hasonló célú jegyzékeivel se, hasonlítható össze, mert ez nemcsak a budapesti rendőrség nyilvántartásának hasznavehető anyagát ölelte fel, hanem ezenfelül még 76 magyarországi ügyészség, fegyintézet és fogház figyelembe vehető anyagát és 74 külföldi fogháznak s 4 külföldi rendőrhatalomnak hazánk s a kiállítás közbiztonságát érdekelhető adatait is.”⁴⁷

A különböző helyekről származó információk megnehezítik a jegyzékben szereplő „rovott múltúak” pontos besorolását, hiszen így nem tudjuk megállapítani, hogy kizárólag olyan bűnözők szerepelnek-e a listán, akik ténylegesen Budapesten „működtek”, vagy csupán arról van szó, hogy a budapesti és országos rendezvényekre potenciálisan veszélyes elemeket akarták az összeállítók egybegyűjteni.

Az összesen 2000 példányban kiadott, minden fővárosi rendőrkapitányságnak, valamint a főbb vidéki rendőrkapitányságoknak és csendőrsőknek megküldött, szigorúan hivatali használatra szánt munka – „melyhez fogható kézikönyv Európa egyetlen rendőrhatalomának sincs”⁴⁸ – törzsanyagát azonban elsősorban a budapesti bűnügyi nyilvántartó személyi anyaga képezhette. Ehhez jött kiegészítésképpen a külföld – elsősorban a szomszédos országok, főképp Ausztria és Németország – bűnüldöző szerveinek megkérdezése, amelyek adatközlésükkel megjelölték az ünnepeket veszélyeztető külföldi állampolgárokat. (Egyébként általában is elmondható, hogy a fővárosi rendőrségnek ekkoriban már kiterjedt kapcsolatai voltak más európai országok rendőrhatalmaival, a nyomozásban is

⁴⁵ A szöveges névjegyzék mellett megjelent egy 685 „rovott múltú” fényképét tartalmazó album is. Matlekovits 1897: 183.

⁴⁶ Czaga et al. 1995: 268.

⁴⁷ A Budapest Fő... 1897: 85.

⁴⁸ Uo.

sokszor együttműködtek, a rendőrség vezetői pedig többször is jártak külföldön tapasztalatcsere céljából.)

A három különböző forrás teljes jegyzéken belüli arányát nem sikerült meghatározni. A névjegyzék bevezetőjének egyik mondata alapján mindössze annyit tudunk biztosan, hogy a csalók és „sipisták”⁴⁹ adatai a budapesti nyilvántartóból származnak. Ez a csoport a jegyzék egészének néhány százalékát teszi ki, így ez alapján nem vonhatók le messzemenő következtetések. A büntett elkövetési helyét nem ismerve tehát meg kell elégednünk azzal a tágabb megfogalmazással, hogy a jegyzékbe azok a „rovott múltúak” kerültek, akikről azt gondolta a rendőrség, hogy felbukkanhattak a fővárosi rendezvényeken.

Mielőtt bemutatnánk a jegyzék által kijelölt „bűnöző társadalmat”, érdemes részletesen végigtekinteni azokat a kategóriákat, amelyek alapján a hatalom, jelen esetben a rendőrség megkonstruálta a megfigyelendő egyén főbb ismérveit. Forrásunk közvetve talán annak megértéséhez is közelebb visz bennünket, hogy milyen módon érzekelte, észlelte az utcán dolgozó – az 1881-es rendőrségi törvény szóhasználatával élve – „figyelő, megelőző és felfedező” rendőr a tömeget, hogyan választotta ki abból a számára gyanús elemeket.

A névjegyzék – mint ahogy az a címéből is kiderül – ábécésorrendben sorolta fel a „rovott múltúak” személyi adatait. Az egyes nevek után szereplő kategóriarendszer lényegében megegyezett a budapesti rendőrség bűnügyi nyilvántartójában található törzslapokéval. A külföldi illetőségűek keresztnévét „magyarítva” közölte, az eredeti keresztnév a kötetek elején található keresztnévmutatóból kereshető vissza. Így tehát egy esetleges kihallgatás esetén meglehetősen körülményesen lehetett csak használni ezen adatokat. (A névjegyzék gyakorlati hasznát a későbbiekben tárgyaljuk.) A bűnözők „rendes” neve mellett az összes ismert álnévük is megjelent, sőt pusztán az álnév ismeretében is visszakereshető az illető.

A név mellett egy vagy két *-gal jelzik, hogy az illetőt a fővárosból vagy az országból tiltották-e ki (a jegyzékben összesen 1507 a főváros, és mindössze 71 az ország területéről kitiltott személy szerepel). Már önmagában az a tény, hogy a jegyzékben kitiltott egyének is szerepeltek, utal arra, hogy maguk a hatóságok is kevés bizalommal viseltettek a toloncszabályzat hatékonyságával szemben; így a lista is az 1896-os jelentés azon panaszát támasztja alá, miszerint a városból külön kísérettel kitoloncolt egyének hamarosan ismét felbukkantak Budapesten.⁵⁰

⁴⁹ Sipistának a hamiskártyásokat nevezték ekkoriban. Lásd Benkő 1976: 545.

⁵⁰ A Budapest Fő... 1897: 260. A notórius visszatérések okát a rendőrség elsősorban abban látja, hogy a vidékről származó „toloncok” nem képesek újra beilleszkedni régi környezetükbe, a nagyváros szellemi világában viszont könnyen elvegyülhetnek.

A jegyzék következő információja az elkövetett bűn típusa, amit a következő rövidítésekkel jelöltek: szt. = „szokásos tolvaj”, zst. = „zsebtolvaj”, bet. = „betörő”, rab. = „rabló”, csal. = „csaló”, sip. = „sipista”, végül kéjt. = „kéjtolvajnő”. A kategóriák tehát nagyjából az összes vagyoni elleni bűncselekményt lefedték, bár több helyütt is látszik, hogy az összeállítók egyeseket nem tudtak megfelelően elhelyezni a rendszerben.⁵¹ Így például néhány helyen szerepelt a „bes.”, azaz „besurranó tolvaj”, valamint kizárólag a könyv rövidítésjegyzékében a „bolt.”, azaz „bolti tolvaj” kategória. A jegyzék e kisebb pontatlanságai rámutatnak az összeállítás, valamint a kategorizálás nehézségeire, amelynek fő oka a források inkompatibilitásában rejlik: a bűnügyi nyilvántartó lapjaival kellett összehangolni a többi adatforrást⁵² és így megteremteni az egységes kódrendszert, ami a könyv használatát volt hivatott megkönnyíteni.

Azt mindenesetre jól illusztrálják az apróbb hibák, hogy mind az elfogástól az ítéletig való eljutás, mind pedig a névjegyzékbe történő felvétel során hogyan alakult át, vesztette el jelentésének egyes elemeit egy-egy információ. Hiszen minden rendőri kihallgatás más volt – még akkor is, ha az alapszituáció, valamint a kihallgatást végző személy kiképzése nagyjából hasonló –, és a különböző szinteken (rendőrkapitányságon, fogházban, ügyészségen) történt adatfelvétel is okozhatott eltéréseket. Ennek hatását azonban nem a jegyzéket használó rendőr vagy a könyvben szereplő „rovott múltú” érzekelte elsősorban, hanem az adatokat összesíteni, elemezni kívánó történész.

A név, valamint a bűntípus felsorolását a születési hely és a születés éve követte. A jegyzékben szereplő személyek „identitásának” következő elemei a vallás és a családi állapot voltak: nős, nőtlen, hajadon, férjezett, özvegy vagy elvált. A családi állapot után a foglalkozás vagy foglalkozások felsorolása következett.

Eddig csupa olyan identitásképző elemet soroltunk fel, amelyek az utcán dolgozó rendőrörszem által nem láthatóak, így ezek alapján még nem vált felismerhetővé a „rovott múltú” egyén. Ezért egészítették ki ezen adatokat a külső megjelenésre vonatkozó információkkal. Ezek az információk azonban nem mindenkinél teljeseek, ideális esetben azonban magukba foglalták az összes olyan külső jegyet, amely alapján azonosítható volt egy személy. Elsőként szerepelt a magas-

⁵¹ A névjegyzék bevezetőjében még a következő kategóriákat sorolják fel: „Megjegyeztetik végül, hogy ezen kézi-nyilvántartásban: a rablók, betörők, helybeli és utazó zsebtolvajok, alkalmi, szokásos, bolti és besurranó tolvajok, a kéjtolvajnők, a csalók, valamint a hamis és mesterségszerű kártyások vétettek fel...” A rovott... 1896: V.

⁵² A bűnügyi nyilvántartó nyilvántartási lapjain a következő kategóriák szerepeltek: tolvaj, zsebtolvaj, alkalmi tolvaj, betörő tolvaj, besurranó tolvaj, orgazda tolvaj, sipista, okmányhamisító, csavargó. Czaga et al. 1995: 268.

ság – ezt helyenként centiméterre pontosan közlik, sőt megtoldják olyan megjegyzéssel is, mint például „zöm.”, azaz „zömök testalkatú” vagy „köz.”, azaz „közepes testalkatú” –, majd ezt követte a haj, a bajusz, a szakáll, majd a szem színe. A testi paraméterek leírásának fontos részét alkották az úgynevezett különleges ismertetőjegyek. Ezek egy része testi hibákat takart – forradások, szemölcsök, anyajegyek, hiányzó ujjak vagy végtagok –, másutt pedig feltűnő viselkedésbeli jellemzőkre („szavalva beszél”), szexuális hajlamra („buzeráns”) vagy értelmi képességekre („igen hülye”) utaltak.

Korábban már láthattuk, hogy a bűnözők azonosításában fontos szerep jutott a tetoválásoknak. Ez névjegyzékünk esetében sem volt másként; a „rovott múltúak” jegyzéke is törekedett e mesterségesen keletkezett testi jegyek pontos dokumentálására: a tetoválásoknál leírták az ábrázolt motívumot, valamint a tetoválás helyét is. A testi jegyek gyakran aprólékos felsorolásából következtethetünk az elfogott gyanúsított motozásának és szemrevételezésének körülményeire is. A rendőri munka alaposságát mutatja, hogy sokszor olyan helyeken található „különös ismertető jegyeket” is felsorolt a jegyzék, amelyeket normális esetben a ruházat eltakart. A szemrevételezésnek erről a módjáról az államrendőrségi jelentések a gyanúsított felvételének körülményeire vonatkozó passzusai is hallgattak:

„A főlvételi irodában a személyazonosság megállapítása után, a legnagyobb gonddal kimotozzák az illetőt s elvesznek tőle minden tárgyat vagy szert, a melyekkel önmagában vagy másokban kárt tehetne vagy szökését előmozdít-hatná, vagy a melyek különben is bűnjelek. Ruháit viselheti, de csak akkor, ha azok a bűncselekménnyel nincsenek valami vonatkozásban.”⁵³

A bűnözői identitásokkal foglalkozó fejezetben már említettük a századfordulós Budapest rendőri bűnözőképének azon sajátosságát, hogy – egy népcsoport, a cigányok kivételével – nem tulajdonított különösebb jelentőséget az etnikai hovatartozásnak. Ez alól a „rovott múltúak” jegyzéke sem volt kivétel; itt is csak a cigány származásúakat jelezték külön.⁵⁴

Az egyes személyekhez tartozó adatokat a korábbi büntetések száma zárta. A külső és részben belső tulajdonságokból, a sok apró jelből végül összeállt a „ro-

⁵³ A Budapest Fő... 1897: 189.

⁵⁴ A jegyzék itt három kategóriát különböztet meg: a „cigány” mellett használják a „kóborcigány” és a „rongyszedő cigány” elnevezéseket is. Összesen 110 ilyen bejegyzést találtunk, néhány esetben pedig a név alapján gyanítható, hogy szintén cigányokról van szó, azonban még így is az adatbázis egészének töredékét teszik ki.

vott múltú” identitása. Kérdés, hogy mennyire volt használható ez a kategóriarendszer, illetve maga a névjegyzék. A köztéren dolgozó, utcán járőröző rendőr számára valószínűleg kevés haszna volt. Arra ugyan nincs adatunk, hogy hány „rovott múltút” fogtak el a jegyzék segítségével az ezredéves ünnepek alatt és után, azt mindenesetre valószínűsíthetjük, hogy ez a „hordozható adatbázis”, ha a „figyelés” és „felfedezés” fázisában nem is, de az elfogottak azonosításban segíthette a bűnüldöző szerveket. De talán még ennél is fontosabb funkciója lehetett a jegyzéknek, hogy az utcán dolgozó rendőrszem, valamint az őrszobai kihallgatásokat végző rendőrök és detektívek „gyakorlott tekintetét” egy a későbbiekben körülírandó társadalmi csoport irányába fordította. Persze nehéz lenne pontosan meghatározni azt, hogy a jegyzék által közvetített bűnözőkép mennyiben befolyásolta közvetlenül a bűnüldözők észlelését. Annyit mindenesetre megállapíthatunk, hogy a különböző rendőri tankönyvek és kézikönyvek – köztük például az 1903-ban megjelent *Rendőri Lexicon* –, és részben talán a jelen fejezetben vizsgált névjegyzék is befolyásolhatta a figyelőszolgálatot végző rendőrök munkáját, érzékelését.

Az elemzés eredményeinek bemutatása előtt rá kell mutatnunk a névjegyzék hiányosságaira is. Mivel az összeállítás forrásai meglehetősen heterogének, több különböző szintű szervtől (fogházak, ügyészség, bűnügyi nyilvántartó), valamint külföldi rendőrségektől származnak, ezért – akárcsak a névjegyzék összeállítói – nehézségekbe ütközött az adatbázis egységesítése. Az előző részben felsorolt kategóriarendszer korántsem teljes az összes személynél. A bejegyzések jelentős részéből kimaradnak bizonyos információk. Legtöbbször a külsőre vonatkozó adatok csonkák, de előfordul, hogy a születés éve, a korábbi büntetések száma, a foglalkozás, ritkábban akár a büntípus is hiányzik.

A családi állapotra vonatkozó bejegyzéseket néhány helyütt (ez nagyjából 100 bejegyzést jelent) sikerült utólag pótolni, mert egyértelmű volt, hogy az illető fiatal kora miatt csak nőtlen vagy hajadon lehetett vagy éppen az előtte vagy utána szereplő személy adatai alapján nyilvánvalóvá vált, hogy a kérdéses személy utóbbi felesége vagy férje. Így ott, ahol százalékos arányokat használtunk, mindig azon személyek összegét vettük egésznek, akiknél található az adott kategóriában bejegyzés. (Azt, hogy ez a 100% az egész adatbázis mekkora részét képviseli, minden egyes kategóriánál külön jeleztük.)

A forrás alapján összesített adatokat részben a fővárosi rendőrség 1896. évi jelentésének megállapításaival, részben pedig a korszakra vonatkozó budapesti népmozgalmi statisztikákkal szembesítettük. Mivel azonban nem tudjuk pontosan, hogy az adatbázisban szereplő „rovott múltúak” mekkora hányada volt ténylegesen „budapesti bűnöző”, ezért az országos bűnügyi statisztikák adatait is

figyelembe vettük. Ezek azonban – ellentétben a fővárosi rendőrség éves jelentésével – nem tárgyalták bűntípusokra osztva a különböző adatokat (származás, foglalkozás, vallás stb.), így forrásértékük is korlátozott.

A három különböző jellegű forrás – névjegyzék, bűnügyi statisztika és népszámlálás – összevetése tehát nem teljesen problémamentes, hiszen míg például egy, a főváros lakosságának foglalkozási összetételére vonatkozó statisztika egy „pillanat” (ahol a pillanat sokszor akár egy évet is jelent) állapotát tükrözi, addig a névjegyzék mellett, hogy nem törekedett teljességre – hiszen nem is ez volt a célja –, több év összegyűjtött információiból adott mintát.⁵⁵ Egészen más szinteken folyt az adatgyűjtés a névjegyzék, az éves jelentés és az országos bűnügyi statisztika összeállításakor: miközben a „rovott múltúak” jegyzéke a valamilyen módon a rendőrség „látókörébe kerültek” közül válogatott, a budapesti rendőrség éves jelentése többnyire letartóztatottokról vagy úgynevezett „kinyomozott egyénekről” beszélt, addig az országos bűnügyi statisztika ennél egyértelműbb kategóriával, a jogerősen elítéltekkel dolgozott. Így tehát a különböző források egymás mellé állításával azt próbáltuk jelezni, hogy ezek milyen módon határolták körül a „bűnöző osztályokat”.

II.3.3. Nemek szerinti megoszlás és családi állapot

A 13 695 „rovott múltú” személy döntő többsége, 81,3%-a férfi. Ez az arány valamivel magasabb a vagyon elleni bűntettek miatt „kinyomozottak” 1895-ös és 1896-os statisztikáihoz képest: 1895-ben 71,9, 1896-ban pedig 70,1 százalékot tett ki itt a férfiak aránya.⁵⁶ Az éves jelentés szerint az összes tettes mintegy háromnegyede férfi volt, bár Budapesten a női elkövetők aránya némileg magasabb

⁵⁵ Azt, hogy mennyire tekinthető reprezentatívnak a névjegyzék, nehéz lenne pontosan megállapítani. Ha viszont a bűnügyi nyilvántartóban 1895-ben található 50 931 személyi lapot vesszük 100%-nak, akkor a névjegyzékben szereplő majdnem 14 000 személy közel 27%-os mintája elég jó aránynak tekinthető. Ha azonban figyelembe vesszük a szelekció módját (idősebb bűnözők kevésbé kerültek a listára), valamint azt a tényt, hogy más forrásokból is táplálkozott a névjegyzék, akkor nehezebb a reprezentativitás kérdését eldönteni. Annyi mindenesetre biztos, hogy a főváros vagyonbiztonságáért aggodó hatalom számára ez a 13 695 személy jelentette a potenciális veszélyt, tehát ebből a szempontból mindenképp reprezentatívnak tekinthető a névjegyzék.

⁵⁶ A Budapest Fő... 1897: 165. Az országos bűnügyi statisztika adatai valamelyest közelebb állnak az adatbázisban kimutatott megoszláshoz: itt 1891–95-ben átlag 74,59% volt a férfiak aránya, 1896-ban pedig 74,30%. Ez azonban – ahogy azt korábban említettük – az összes elítélt bűnözőre, nem csak a vagyon elleni bűncselekményeket elkövetőkre érvényes. Statisztikai Évkönyv 1897: 467.

volt.⁵⁷ A két forrás közötti differencia fakadhat az adatgyűjtés sajátosságaiból, például abból, hogy a külföldi adatközlő szervek inkább csak férfiak adatait adták át, mondván, hogy kisebb a valószínűsége annak, hogy női „rovott múltúak” utazzanak a magyarországi ünnepségre.

A családi állapot egyike azon kategóriáknak, ahol az adatbázis feltűnően hiányos, csupán 11 428 bejegyzés ismert (ebben az általunk kiegészített, mintegy 100 adat is benne van). Ezen az egységen belül a következőképp alakulnak a családi állapot viszonyai:

	Férfiak száma	Férfiak csoportján belüli százalékos megoszlás	Nők száma	Nők csoportján belüli százalékos megoszlás
Nőtlen / hajadon	6784	74,36%	1539	66,77%
Nős / férjezett	2139	23,45%	534	23,17%
Elvált	22	0,24%	14	0,61%
Özvegy	178	1,95%	218	9,45%
Összesen	9123	100%	2305	100%

II.2. táblázat

A „ROVOTT MÚLTÚAK” CSALÁDI ÁLLAPOT SZERINTI MEGOSZLÁSA (Forrás: *A rovott egyének rövid személyleírással ellátott betűsoros névjegyzéke. Budapest, 1896*)

Ez alapján megállapítható, hogy a férfiak 74,3%-a nőtlen, a nőknek pedig 66,7%-a hajadon. Az 1895-ben és 1896-ban Budapesten letartóztatottaknál 78,68 illetve 76,7% volt a nőtlen és hajadon személyek együttes aránya (az éves jelentések együtt tárgyalták a házastárssal nem rendelkező férfiakat és nőket). Az országos statisztikák azonban éppen ellenkező adatokat mutatnak: 1891–1895 átlagában az összes elítélt bűnöző közül a férfiak 37,15, míg a nők 20,61%-a volt nőtlen, illetve hajadon, 58,33 és 66,16%-uk pedig nős, illetve férjezett (az 1896-os évnél is nagyjából ugyanezek az arányok figyelhetők meg).⁵⁸ Kérdés tehát, hogy minek köszönhető ez a nagy eltérés a névjegyzékben és a budapesti statisztikában tapasztaltak, valamint az országos adatok között. Ezt a felhasznált források anyaggyűjtésének többször említett eltérései mellett a budapesti bűnözés azon sajátossága magyarázhatja, hogy a fővárosban jóval nagyobb volt a nem házas bűnözők aránya. Erre utalnak a névjegyzék és az éves jelentés egymáshoz közeli értékei. (Ami

⁵⁷ A Budapest Fő... 1897: 180.

⁵⁸ Statisztikai Évkönyv 1897: 467.

egyben azt a megállapítást is erősítené, hogy a névjegyzék törzsanyagát elsősorban a Budapesten nyilvántartásba vett „rovott múltúak” adták.)

Feltűnő, hogy viszonylag sok volt a névjegyzékben szereplő férfiak és nők között az elvált (ez még akkor is igaz, ha a „rovott múltúak” egészén belül elenyésző hányadot tesznek ki). A polgári házasságról, illetve a válásról Magyarországon csak 1894-ben született törvény, az első válókereseteket pedig 1896-tól nyújthatták be.⁵⁹ 1896-ban Budapesten összesen 36 válás volt, és a jegyzékben véletlenül éppen 36 elvált állapotú szerepel.⁶⁰ Ha részletesebben megnézzük azon személyeket, akiket a jegyzék elváltként jelölt, akkor több dolog is feltűnik. Egyrészt az adatbázis egészéhez mérten magas a nők aránya (majdnem fele az összes elváltnak), másrészt – (az 1895 előtti időszakra vonatkozóan) jórészt a különböző egyházak váláshoz való viszonyulása miatt⁶¹ – az elváltak mintegy kétharmada protestáns vagy zsidó. A születési helyet tekintve érdekes, hogy mindössze hárman budapestiek, a külföldiek aránya viszont jóval magasabb (megközelíti a 40%-ot) a „rovott múltúak” egészénél tapasztaltakhoz képest.

Érdekes lenne megtudni, hogy vajon szerepeltek-e bűnöző családok, „dinasztiák” a névjegyzékben. A rokoni kapcsolatok pontos megállapítása azonban meglehetősen nehéz a rendelkezésre álló adatok alapján, s bár számos esetben jó esély van családi kapcsolatok feltárására, a rokonság fokát azonban már nem lehet megállapítani. Néhány „gyanús” adat alapján azonban arra következtethetünk, hogy a családi kapcsolatok legkülönbözőbb típusai – apa és fia, anya és fia, fiútestvérek, lánytestvérek, egyéb rokonsági kapcsolatok – fordultak elő. A leggyakoribb perze a férj-feleség kapcsolat, erre összesen kilenc biztos példát találtunk.

A családi állással kapcsolatban midnenesetre elmondható, hogy a „rovott múltúak” többsége még vagy már nem élt házasságban. Az 1896-os főkapitányi jelentés egyébként a következőt állapítja meg a bűnözők családi állapotának taglalásakor: „A családi élet, a gyermekek jövőjének gondozása, a család iránti kötelességek és az anyai szeretet visszatartják a bűntevéstől a nőt és férfit egyaránt, de leginkább a nőt.”⁶² Ahhoz azonban, hogy e kijelentést tovább boncolgassuk, szükség lenne a családi állapot kategóriájának a korcsoportonkénti megoszlással, valamint a kapott adatoknak az általános házasodási stratégiákkal való összevetésére.

⁵⁹ A válás törvényi szabályozásához lásd Nagy 2007: 151–155.

⁶⁰ Gyáni 1995: 21.

⁶¹ Vö. Gyáni: 1995: 20.

⁶² A Budapest Fő... 1897: 183. Vö. Czaga et al. 1995: 62.

II.3.4. Korcsoportonkénti eloszlás

A lajstromban szereplő „rovott múltúak” korösszetételének elemzésénél természetesen szem előtt kell tartani azt, hogy a jegyzék összeállításakor fontos szempont volt a hosszú távú felhasználhatóság, így elsősorban a fiatalabb, aktív korban lévő korosztályok kerültek bele.⁶³ Nem tudjuk tehát pontosan megállapítani, hogy mekkora azon idősebbek aránya, akik kimaradtak a válogatásból, bár gondolkodhatunk úgy is, hogy idősebb korban már kisebb a valószínűsége a bűntettek elkövetésének.

A korösszetétel vizsgálatának azonban nem is ez a legfőbb problémája. Sokkal nagyobb gondot jelent az, hogy a jegyzék összeállításának időpontjához, 1896 márciusához képest mikor történt a büntett elkövetése.⁶⁴ Ezt az időpontot nem ismerve, nem tudunk a jegyzéken túlmenő következtetéseket levonni, mindössze annyit lehet megállapítani, hogy az adott pillanatban nyilvántartásba került „rovott múltúak” az ezredéves ünnepek idején hány évesek voltak (összesen 13 568 főnél ismerjük születési évét).

0–10 év:	2
11–20 év:	1347
21–30 év:	4887
31–40 év:	4131
41–50 év:	2144
51–60 év:	911
61–70 év:	124
71– év:	22

II.3. táblázat

A „ROVOTT MÚLTÚAK KOR SZERINTI MEGOSZLÁSA

(Forrás: *A rovott egyének rövid személyleírással ellátott betűsoros névjegyzéke*. Budapest, 1896)

Az adatok tehát azt mutatják, hogy a „rovott múltúak” több mint kétharmada a jegyzék összeállításának időpontjában 20 és 50 év között volt. (Nagyjából ha-

⁶³ A névjegyzék összeállításakor ugyanis azt a szelekciós alapelvet alkalmazták, hogy a végleges lista ne csak a kiállítás idejére legyen használható, hanem „évekre kihatólag használható maradjon és így súly fektetett arra, hogy ezen jegyzékben, különösen a rovott előéletűek fiatalabb nemzedéke legyen felsorolva s a 60 évet meghaladottak közül csakis olyanok, kiknek visszaesése valószínű.” A rovott... 1896: IV.

⁶⁴ Mindössze annyit feltételezhetünk, hogy a jegyzékben szereplő legfiatalabb korosztály adatai viszonylag frissek lehetnek.

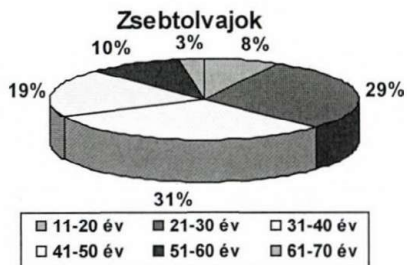
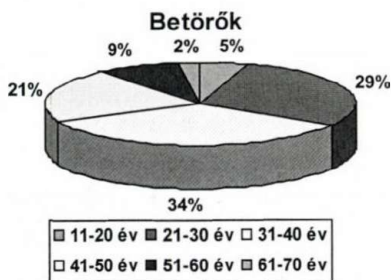
sonló arányokat mutatnak az országos bűnügyi statisztikák is.) A jegyzékben szereplők között a legfiatalabb „rovott múltú” 8, a legidősebb pedig 81 éves. Érdekes a két „szélső értéket”, a fiatalkorúakat és az idősebbeket külön megvizsgálni.

A fiatalkorúaknál célszerűbb a 10 évenkénti korbeosztás helyett a büntető törvénykönyv kategóriái alapján besorolni az adatokat: eszerint a 12 év alattiak száma – akik a Csemegi-kódex szerint nem voltak büntethetők – hat, a 12 és 16 év közöttieké viszont már 155. Legtöbbjük fiú és a „szokásos tolvaj” kategóriába tartozott, de akadt köztük néhány zsebtolvaj is. Általában egyszer büntették őket – bár itt a büntetés valószínűleg csak szóbeli megrovást, esetleg javítóintézeti elhelyezést jelentett. Szinte mindegyik fiatalokú nevénél szerepelt már „foglalkozás” is: a legtöbben napszámosok vagy cselédek, de akadt köztük asztalos, cserpes és pék is. Származásukat tekintve legnagyobbbrészt vidékiek. Összefoglalva tehát elmondható a fiatalkorúak korcsoportjáról, hogy a vidékről a fővárosba költöző családok gyermekei – akik gyakran kénytelenek voltak iskolába járás helyett munkába állni – válhattak a legkönnyebben „rovott múltúvá”.

A skála másik végén álló 60 év feletti korcsoport jóval vegyesebb összetételű. Itt is a vidéki születésű férfiak domináltak, többségük „szokásos tolvaj” volt, de a fiatalkorúaknál gyakrabban jelent meg közöttük a zsebtolvaj, betörő, sőt rabló kategória is. Sokan többször voltak már büntetve, néhányuknál már tíznél is több büntetés szerepelt. Családi állapotukról elmondható, hogy a jegyzék magvát képező 20–40 éves korosztályhoz képest (nota bene a nyilvántartásba kerülés időpontjában) több volt közülük a nő, valamint az özvegy.

A „rovott múltúak” korcsoportonkénti elemzését érdemes összekötnünk a bűntípusra vonatkozó adatokkal, hogy részletesebben megvizsgálhassuk, hogy vajon melyik életkorra milyen típusú bűnelkövetés volt a jellemzőbb. Ehhez a három leggyakoribb bűntípust – betörő, „szokásos tolvaj” és zsebtolvaj – emeltük ki, majd ezeket külön-külön diagramon ábrázoltuk.⁶⁵

⁶⁵ Mivel mind a legfiatalabbak (0–10 évesek), mind pedig a legidősebbek (70 év felettiek) korosztályát mindössze maroknyian képviselték, ezért e két szélső érték ábrázolásától eltekintettünk.

II.11. grafikon

A BETÖRŐK, ZSEBTOLVAJOK, VALAMINT A „SZOKÁSOS TOLVAJOK” KORCSOPORTONKÉNTI MEGOSZLÁSA

(Forrás: A rovott egyének rövid személyleírásával ellátott betűsoros névjegyzéke. Budapest, 1896)

Itt is azt látjuk tehát, hogy a legjellemzőbb bűntípusok elkövetői korukat tekintve leginkább 20 és 50 év között voltak. Miközben a három bűncselekménytípus adatai nagyjából hasonlóak, annyit azért megállapíthatunk a grafikonok alapján, hogy míg a speciális „szaktudást” igénylő két bűncselekmény, a zsebtolvajlás és a betörés esetében kisebb a fiatalabbak aránya, addig a „szokásos tolvaj” kategória esetében nagyobb volt az esélye egy alacsonyabb életkorban induló „rovott múltú” karriernek. Ugyanakkor a skála másik felén mintha megfordulna ez a viszony: a zsebtolvajok és a betörők még hajlott korukban is űzik mesterségüket, szemben a „szokásos tolvajokkal”, ahol az 50 év felettiek kisebb arányban képviseltetik magukat.

II.3.5. Vallás

Bár a korszak kriminálstatisztikusai általában nem tulajdonítottak nagy szerepet a vallásnak – mondván, hogy a bűnözők vallási összetétele nagyjából az ország lakosságának vallási arányait tükrözi⁶⁶ –, mégis érdemes egy pillantást vetni e kategóriára is. Összesen 12 186 személy vallásáról tartalmaz információt a jegyzék. Az összesítés a következő eredményeket hozta: a „rovott múltúak” döntő többsége, 67,29%-a római katolikus, őket követték a zsidó vallásúak 15,85%-kal, majd 7,32%-kal a reformátusok, 6,56%-kal az evangélikusok, 1,87%-kal a görög katolikusok, végül 1% körüli aránnyal a görögkeletiek. A jegyzékben mindössze 5 unitárius és 4 muszlim vallású, valamint – az 1894–95-ös egyház-politikai törvények korai jeleként – egy fő „vallás nélküli” is szerepelt. Ismét a jegyzék heterogén eredetére és az adatfelvétel sajátosságaira utal, hogy egy személynél a „volt héb., rk.” bejegyzés olvasható, azaz kikeresztelkedett zsidóval van dolgunk.

Ha összevetjük ezen adatokat Budapest korabeli vallási viszonyaival, akkor néhány kisebb eltérést figyelhetünk meg. A római katolikusok mintegy 3%-kal nagyobb, a zsidók viszont kb. 5%-kal alacsonyabb mértékben szerepeltek a „rovott múltúak” között a város lakosságának vallási megoszlásához képest (1891-es adatok alapján).⁶⁷ Feltűnő továbbá, hogy mind az evangélikusok, mind a görög katolikusok, mind pedig a görög keletiek enyhén felülreprezentáltak voltak a jegyzékben (budapesti arányaik 5,6%, 0,6% illetve 0,5%).⁶⁸ Ennek egyik oka a külföldi adatgyűjtés lehet; a németországi és a balkáni adatok növelhették meg az utóbbi három vallás arányát.

Az országos bűnügyi statisztikák vallási adatai még nagyobb eltérést mutatnak a névjegyzékben tapasztaltaknál. A bűnügyi statisztika alapján ugyanis egészen más sorrend állítható fel: a római katolikusok (1891–1895 átlagában) 45,18, a görög keletiek 15,7, a reformátusok 14,23, a görög katolikusok 11,70, az evangélikusok 7,65, az unitáriusok pedig 0,63%-kal képviseltetik magukat. Hasonlóan nagy az eltérés a zsidók arányában is: országos szinten 4,94%-ban jelentek meg a bűnözők között.⁶⁹ A három adatsor tehát teljesen különböző megoszlást tükröz, látszólag semmilyen messzemenő következtetést nem vonhatunk le belőlük. A zsidók megoszlásánál tapasztalható kisebb mértékű eltérés a budapesti népmozgalmi statisztika és a névjegyzék adatai között ismét azt a gyanút erősíti,

⁶⁶ Például Jékelfalussy 1885; Földes 1898.

⁶⁷ Statisztikai Évkönyv 1898: 61. 119. számú táblázat.

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ Statisztikai Évkönyv 1897: 468.

hogy – amennyiben hiszünk a bűnügyi statisztikusnak, és elfogadjuk, hogy a bűnözők vallási megoszlása nagyjából megfelel a lakosságénak – a „rovott múltúak” névjegyzékének magvát a Budapesten regisztrált bűnözők adták.

A vallás és a „rovott múltúság” kapcsolatának részletesebb bemutatásához a születési hely és a vallás összefüggéseinek finomabb elemzésére lenne szükség. Ehhez azonban nem rendelkezünk elég információval, így mindössze a zsidósággal kapcsolatban tudunk néhány megjegyzést tenni.

A 19. század végének zsidóságáról tudjuk, hogy foglalkozását tekintve bizonyos hivatásokban felül-, míg másokban alulreprezentált. Így például viszonylag kevés a zsidó származású földműves vagy napszámos, viszont annál több a kereskedő, a jogász és az orvos. A jegyzék esetében ez a helyzet némileg megfordul: bár az itt szereplő zsidók között is megtaláljuk a kereskedő (és kereskedősegéd) kategóriát, sok zsidó iparos valamint napszámos és házaló – azaz a kereskedelem egészen más minőségének képviselője – is szerepelt a jegyzékben. Ebben elsősorban a „rovott múltú” zsidóság földrajzi származása játszhat szerepet: jelentős részben vidéki, valamint számos galíciai és keleti zsidót vettek nyilvántartásba. Ha ugyanis megnézzük alaposabban a névjegyzéket, kiderül, hogy míg mindössze 364-en budapesti származásúak az összesen 1929 zsidó felekezetű közül, addig majdnem ugyanennyien, egészen pontosan 312-en külföldről, 1253-an pedig Magyarország legkülönbözőbb vidékeiről származtak. A külföldi illetőségű zsidók földrajzi megoszlásáról a helységnevek sokféle írásmódja miatt viszonylag nehéz pontos megállapításokat tenni, annyi mindenesetre jól látszik, hogy a Lajtán túlról (csak Bécset például 46-an képviselik), valamint Németországból érkezettek mellett a legnagyobb kontingenst a lengyel és orosz hangzású helységekbe érkezettek adták (Varsóból és Lembergől például 13-13 „rovott múltú” származott).

Végül érdemes megvizsgálni, hogy vajon az egyes vallásokon belül milyen volt a bűntípusok megoszlása, megfigyelhető-e bármilyen különbség a felekezetek között? A következő táblázatban ezt a két kategóriát hasonlítottuk össze. Három felekezetet, illetve megnevezést alacsony számú előfordulásuk miatt – „vallás nélküli” (1 zsebtolvaj), unitárius (1 csaló, 3 „szokásos tolvaj”) és mohamedán (1 betörő, 2 „szokásos tolvaj”, 1 zsebtolvaj) – nem szerepeltettük a kimutatásban. A táblázatban az adott kategória számszerű adatai mellett a felekezeten belüli százalékos arányát is feltüntettük.

	Római katolikus	Refor- mátus	Evangé- likus	Görög katolikus	Görögke- leti	Izraelita
Szokásos tolvaj	6054 (74%)	653 (73,2%)	572 (71,6%)	160 (70%)	73 (60,3%)	1088 (56,4%)
Besurranó tolvaj	17 (0,2%)	3 (0,4%)	–	–	–	7 (0,4%)
Zsebtolvaj	352 (4,3%)	16 (1,8%)	19 (2,4%)	11 (4,8%)	5 (4,1%)	325 (16,9%)
Kéjtolvajnö	23 (0,3%)	1 (0,1%)	2 (0,2%)	–	–	3 (0,1%)
Betörő	1310 (16%)	169 (18,9%)	129 (16,1%)	45 (19,6%)	31 (25,6%)	257 (13,3%)
Rabló	226 (2,8%)	28 (3,1%)	19 (2,4%)	3 (1,3%)	4 (3,4%)	25 (1,3%)
Csaló	159 (2%)	19 (2,1%)	55 (6,9%)	8 (3,5%)	5 (4,1%)	191 (9,9%)
Sipista	35 (0,4%)	3 (0,4%)	3 (0,4%)	2 (0,8%)	3 (2,5%)	33 (1,7%)

II.4. táblázat

A „ROVOTT MÚLTÚAKNÁL” MEGFIGYELHETŐ BŰNTÍPUSOK ÉS A FELEKEZETI HOVATARTOZÁS

(Forrás: *A rovott egyének rövid személyleírással ellátott betűsoros névjegyzéke. Budapest, 1896*)

A táblázatból kiderül, hogy általában véve kevés lényegi összefüggés van felekezet és elkövetett bűntípus között – ahogyan azt a korszak statisztikusai is megállapították. Néhány érdekes mozzanatra azonban érdemes felfigyelnünk. Feltűnő például, hogy a többi felekezethez képest nagyobb arányban szerepelnek a görögkeletiek a betörők között. Ennek okát nehéz lenne bármiféle vallásfilozófiai alapon megtalálnunk, de ha arra gondolunk, hogy éppen az 1890-es években tevékenykedett a görög Dimitriú Papakoszta vezette hírhedt nemzetközi betörőbanda Budapesten – a bandatagok 1896-ban szöktek meg a pesti vármegyeházáról –, akkor inkább itt kell keresnünk a magyarázatot. Természetesen ezzel nem szándékozunk azt állítani, hogy önmagában egy – minden bizonnyal görögkeleti vallású bűnöző által vezetett – kasszafúró banda magyarországi tevékenységének köszönhető a jelenség, sokkal inkább arra kell gondolnunk, hogy a Papakoszta-féle banda talán ebbe az irányba szenzibilizálhatta a hatóságokat, ezért került talán

több görögkeleti betörő a „rovott múltúak” névjegyzékébe.⁷⁰ Persze itt is túlzás lenne bármiféle etnikumhoz vagy felekezethez kötődő hisztériáról beszélnünk, mert erre sem a korabeli sajtóban megjelent cikkek, sem pedig a rendőrségi források nem utalnak.

Ugyancsak érdemes szemügyre venni az úgynevezett intellektuális bűncselekménynek minősülő csalást, ahol két dolog is feltűnik egyszerre. Az első a csalók evangélikus felekezeten belüli nagyobb aránya a többi valláshoz képest. Mivel ebben az esetben felmerül a gyanú, hogy ez az anomália egy etnikum, konkrétan a németek nagyobb előfordulásának köszönhető, ezért érdemes az evangélikus csalókat illetőség szerint is megvizsgálni. Így kiderül, hogy a névjegyzékben szereplő luteránusok jelentős része – konkrétan 34-en az 55-ből – német nyelvtérületről származott, közülük is öten például berliniek (csak összehasonlításképp: Budapestről négy csaló került a névjegyzékbe) voltak. Így aztán az evangélikus felekezetű csalók nagyobb arányát a németországi és ausztriai adatszolgáltatók buzgósa magyarázza inkább, mint az adott vallásúak ilyen jellegű hajlama.

A másik felekezet, amelynél nagyobb arányban szerepel ugyanez a kategória, az izraelita. Mivel az összes felsorolt vallás közül éppen az izraelitáknál a legnagyobb a csalók aránya, de még a „sipistáknál”, azaz a hamiskártyásoknál is előke-lő helyet foglalnak el, ezért a kapott adatokat akár úgy is értelmezhetnénk, hogy azok alátámasztják a korabeli statisztikusok azon nézetét, miszerint a zsidóknál sajátos társadalmi összetételüknel fogva sokkal jellemzőbbek voltak az intellektuális bűncselekmények.⁷¹ Ha azonban ezen adatok mellé tesszük a táblázat másik skáláját, az izraelita zsebtolvajok számarányát – amely többszöröse a többi felekezet azonos arányainak –, akkor annyiban mindenképpen árnyalnunk kell a fenti megállapítást, hogy bár ténylegesen jellemzőbbek voltak a zsidó származású „rovott múltúak” körében az intellektuális bűncselekmények, a névjegyzékben szereplő zsidók foglalkozása alapján mégis azt a korábbi megállapításunkat kell megismételnünk, miszerint a zsidóság szegényebb rétegei adták a „rovott múltúak” jelentős részét, s ennek köszönhető, hogy a zsebtolvajlás terén felülreprezentáltak.

⁷⁰ A görögkeleti betörők közül egyébként mindössze 9-en származtak külföldről.

⁷¹ Lásd 38. oldal.

II.3.6. Születési hely

A születési hely elemzését elsősorban a sokféle írásmód nehezítette. További problémát jelent a származással kapcsolatban, hogy nem tudjuk pontosan, hogy a jegyzékekben szereplők közül ki az, aki például külföldi születésű, de Magyarországra települt, és ki az, akinek adatait egy szomszédos ország rendőrhatalósága adta meg. Az összes külföldi (ideértve a ciszlajtán területekről származókat is) arányát csak becsülni tudjuk, ez nagyjából 5 és 10% közé tehető. A külföldiek többsége Ausztriából (köztük 278-an Bécsből) és a Monarchia más térségeiből, Galíciából vagy a balkáni részekről jött. A másik nagyobb kontingenst a német területekről érkezők alkották, de találni a külföldiek között néhány Amerikából, Angliából vagy a Közel-Keletről származó személyt is.

A Budapest–vidék relációban már pontosabbak az adataink: a „rovott múltúaknak” mindössze 17,75%-a származott Budapestről (13 448 főnél ismert a születési hely). Ebben a majdnem 18%-ban az Újpestről, illetve Rákospalotáról származók is benne foglaltatnak, mivel 1890-től a fővárosi rendőrség hatáskörébe tartozott a két helység is. (Egyébként a Budapest–vidék arány még akkor sem változik lényegesen, ha a főváros teljes elővárosi övezetét is a budapestiekhez számítjuk.) Ha a nem budapesti születésűeket tovább bontjuk, akkor számításaink alapján elmondható, hogy a „rovott múltúak” valamivel több mint 15%-a vidéki városokban született. Így nagyjából megállapítható az is, hogy a névjegyzékben szereplők mintegy 60%-a falusi környezetből származott.⁷²

Érdemes összekötni a származási hely adatait az egyes bűntípusok megoszlásával. A következő táblázatban az egyes bűntípusokat a Budapest/vidék/külföld (a külföldhöz soroltuk a Monarchia Lajtán túli területeit is) megosztásban soroltuk fel. Az előfordulás száma mellett az adott oszlopon belüli arányt is jeleztük.

⁷² Az 1896-os jelentés nagyjából hasonló eredményeket közöl: a lopás, csalás, illetve rablás miatt letartóztatottak 21,18%-a budapesti, 71,98%-a vidéki, 6,82%-a pedig külföldi. A Budapest Fő... 1897: 165–169. Országos adatokat nem tudunk az itt bemutatottak mellé állítani, mert az országos bűnügyi statisztikák mindössze a *magyar honos* (ezen belül magyar- vagy horvátországi) – *külföldi* (ausztriai vagy egyéb országból származó) megkülönböztetést használják. Statisztikai Évkönyv 1897: 470.

	Budapest	Vidék	Külföld
Besurranó tolvaj	5 (0,2%)	16 (0,2%)	1
Szokásos tolvaj	1573 (68,3%)	6274 (73,1%)	1647 (65,5%)
Zsebtolvaj	197 (8,6%)	437 (5,1%)	203 (8,1%)
Kéjtolvajnő	8 (0,3%)	19 (0,2%)	2
Betörő	379 (16,5%)	1327 (15,5%)	339 (13,5%)
Rabló	56 (2,4%)	184 (2,1%)	78 (3,1%)
Csaló	57 (2,5%)	253 (3%)	190 (7,6%)
Sipista	28 (1,2%)	71 (0,8%)	55 (2,2%)

II.5. táblázat

A KÜLÖNBÖZŐ BŰNCSELEKMÉNYTÍPUSOK ILLETŐSÉG SZERINTI MEGOSZLÁSA

(Forrás: A rovott egyének rövid személyleírással ellátott betűsoros névjegyzéke. Budapest, 1896)

Meglepő, hogy mennyire hasonló arányokkal találkozunk mindhárom oszlopnál. Mindössze a külföldiekénél figyelhető el némi eltolódás az „intellektuális” bűncselekmények irányába, ám a csalók és sipisták nagyobb arányban történő szerepeltetése inkább annak mondható be, hogy az adatszolgáltató rendőrhatalóságok az ilyen típusú bűncselekmények elkövetőit tartották potenciálisan veszélyesnek a magyar főváros közbiztonságára. Ugyanakkor a budapesti illetőségű, valamint a vidéki „rovott múltúak” egymással párhuzamosan haladó arányszámai mintha azt sugallnák, hogy ekkoriban még nem volt nagy minőségi különbség a rohamosan modernizálódó nagyváros és a vidék kriminalitása között.

Érdekes lenne továbbá megtudni, hogy a fővároson belül milyen lakóhelyi megoszlást mutatnak a „rovott múltúak”, illetve a város mely pontjain követték el bűntetteiket. Erre azonban nincsenek pontos adataink, sem a névjegyzék, sem pedig a kiegészítő források nem adnak ehhez támpontot.

II.3.7. Büntípus, büntetések száma

Az adatbázisban szereplő 13 695 személy közül 13 639-ről tudjuk, hogy melyik bűnözői kategóriába sorolták őket.

Büntípus	Büntípusba tartozó „rovott múltúak” száma	Büntípusba tartozók százalékos aránya
„besurranó tolvaj”	27	0,19%
betörő	2063	15,12%
csaló	514	3,76%
„kéjtolvajnő”	29	0,21%**
rabló*	323	2,36%
„sipista”	165	1,2%
„szokásos tolvaj”	9660	70,8%
zsebtolvaj	858	6,29%

II.6. táblázat

A „ROVOTT MÚLTÚAK” BÜNTÍPUSONKÉNTI ELOSZLÁSA

(Forrás: *A rovott egyének rövid személyleírással ellátott betűsoros névjegyzéke. Budapest, 1896*)

* A rablók között egy rablógyilkos is található.

** Mivel a kéjtolvajnő az egyetlen olyan büntípus, amely csak a nőkre vonatkozik, ezért érdemes a nőkön belüli arányát is feltüntetni, ez 1,25%.

Jól látszik a táblázatból, hogy a „rovott múltúak” döntő többsége a „szokásos tolvaj” kategóriába tartozott. Néhány esetben találkozunk olyanokkal is, akiknél két, ritkább esetben három büntípus is bejegyzésre került. Ezek között a leggyakoribb a „szokásos tolvaj” – csaló, zsebtolvaj – betörő, „sipista” – csaló, valamint a rabló – betörő párosítás.

A budapesti főkapitány 1896-os évről szóló jelentésében néhány érdekes kijelentés olvasható a női bűnözőkkel kapcsolatban. A nők által elkövetett bűntettekről például a következőket állítja:

„Ha vizsgáljuk tovább, hogy a nők a bűncselekmények egyes nemei közül, melyekben szerepelnek leginkább, azt találjuk, hogy a természetüknek, lételemüknek és helyzetüknek megfelelőleg a nemi élet és az e mellett szereplő anyagi jólét szférájában találjuk a női bűnösöket.

*A bűnös szerelem és a nyomor követteti el a nőket a legtöbb bünt.*⁷³

E sztereotip, a patriarchális nőképet tükröző kijelentések éppen abból a korszakból származnak, amikor a női emancipáció kérdése – többek között az oktatás terén – előtérbe került. Úgy látszik, hogy a bűnüldöző szerveket ekkor még nem érintette meg e folyamat szele. Mindenesetre a névjegyzék is azt látszik alátámasztani, hogy a rendőrhatalóságon belül erős volt a leegyszerűsített, tisztán elhatárolt fogalmakban, sémákban való gondolkodásra való hajlam – ami tulajdonképpen érthető is, hiszen a bűnüldözés munkáját volt hivatott egyszerűbbé és hatékonyabbá tenni.

A büntetések számáról elmondható, hogy a 13 362 „rovott múltú” közül, akiknél ismert a büntetések száma, a többség, 7898 (59,1%) egyszer volt büntetve, az egytől háromig terjedő büntetésekkal sújtottak együttes csoportja pedig az összes személy 85,81%-át fedi le. Legtöbbször, szám szerint 63-szor (!) egy 41 éves prágai, „szokásos tolvaj” pincért büntettek meg. Sajnos a büntetések mértékéről nem derül ki semmi, annyit mindenesetre valószínűsíthetünk, hogy a legtöbben kisebb értékű kárt okozhattak, így a büntetések egy része feltehetően pénzbüntetés vagy néhány hónaptól egy-két évig terjedő elzárás volt. Arra már utaltunk, hogy a listára felkerültek egy csoportja büntetlen volt, itt a „büntetés” a rendőrség „látókörébe” kerülést és adott esetben szóbeli megrovást jelenthetett.

II.3.8. Foglalkozás

A foglalkozási kategória talán a névjegyzék leggyengébb pontja – legalábbis az elemzés szempontjából. Ez leginkább annak köszönhető, hogy a foglalkozások egészen különböző szintű elnevezéseit használták: míg néhány bejegyzés esetében viszonylag pontosan meghatározhatóak a foglalkozási viszonyok, addig sok helyütt mindössze általános elnevezések, gyűjtőfogalmak jelölik a foglalkozást. Nem lehetett azt sem megállapítani, hogy az illető által a kihallgatás során bevallott foglalkozást a büntett elkövetésének pillanatában üzte-e vagy sem.⁷⁴ Bár

⁷³ A Budapest Fő... 1897: 181.

⁷⁴ A bűnözők foglalkozásának elemzésével kapcsolatban az addigi legrészletesebb, 1904–1908-as bűnügyi statisztika a következőt jegyzi meg: „...a foglalkozásoknak a mai erősen lüktető gazdasági élet mellett való folytonos változása, a sok mellékfoglalkozás üzése, az egyes foglalkozásokban elfoglalt minőség stb. mind megnehezítik a szóban forgó kérdés teljes és helyes megoldását. Annyiban azonban mégis van haszna a bűnügyi statisztika által ez irányban gyűjtött adatoknak, hogy belőlük egyrészt megállapítható a bűnözés aránya bizonyos foglalkozási körökön belül, másrészt pedig némi követke-

néhol szerepelt a foglalkozás előtt a „volt” megjegyzés (például „volt pénzügyőr”, „volt tanár”), ez azonban nagyon ritka eset, így elmondható, hogy a munkanélküliség mint kategória – és adott esetben a bűn elkövetésének magyarázó oka – sem az adatfelvevők, sem pedig az adatszolgáltatók gondolkodásmódjában nem gyökerezett még meg.⁷⁵ Olyan „foglalkozás”-elnevezések, mint „csavargó”, „koldus” vagy a „kóborcigány”, mind a mai értelemben vett munkanélküliség-fogalom előtti gondolkodásmódra utalnak.⁷⁶

A jelzett problémák miatt csak néhány megjegyzést teszünk a „rovott múltúak” foglalkozásával kapcsolatban. Nagyjából három jellemző foglalkozási réteg különíthető el az adatbázison belül, amelyek gyakrabban jelennek meg másokhoz képest. Az első a napszámosok kategóriája, amely foglalkozási csoport az összes „rovott múltú” több mint negyedét teszi ki. A második nagyobb foglalkozási egységet az úgynevezett kisegyzisztenciák, azaz a kisiparosok, kiskereskedők, illetve azok segédszemélyzete (inasok, segédek, tanoncok) teszik ki. Idesorolható még a viszonylag nagy számban megjelenő, a társadalomtörténészek által „alkalmazott kispolgárságnak”⁷⁷ nevezett kategória is, amelyhez az „irodai alkalmazott”, „díjnok”, „magánhivatalnok” és ehhez hasonló foglalkozásokat, valamint a vasúti és postai alkalmazottakat soroltuk.

A harmadik nagyobb csoportba a forgalmi szektor olyan tipikusan városi elemei kerültek, akiknek munkavégzése (és egyben hétköznapijaik legnagyobb része is) nyilvános vagy félnyilvános térben zajlott. Idetartoznak elsősorban a vendéglátásban dolgozók, kocsmárosok, pincérek és kávéosok, a közlekedési szektorban dolgozók közül a fuvarosok, kocsisok és bérkocsisok, a „szórakoztatóiparban” tevékenykedő kintornások, mutatványosok, végül más, utóbbiakhoz hasonlóan „vágáns” életet élők, mint például a házalók, utcai árusok. E foglalkozások általában olyan, helyüket folyamatosan változtató személyeket jelöltek, akiket az egyén nyomon követésére törekedő hatalom nehezebben volt képes regisztrálni.

Természetesen a felsorolt foglalkozások nagyon különböző képzettségű, vagyoni helyzetű és társadalmi presztízsű csoportokat jelöltek, annyiban azonban meggyeztek, hogy mindegyiküket körüllegte a „bűnösség” gyanúja. Ezekre a foglalkozásokra hatottak talán a leginkább a köztereket, a nyilvános életet fegyelmező

tetés is vonható egyes társadalmi rétegeknek bizonyos fokig az élethivatás által eltérő erkölcsi viszonyaira.” A Magyar Szent... 1910: 73.

⁷⁵ Úgy tűnik, hogy a rendőrség statisztikáinak összeállításában már jobban tudatosult a munkanélküliség problémája: a fővárosi államrendőrség éves jelentéseiben már külön szerepelnek a munkában állók és a munkanélküliek – igaz csak a munkás és a cseléd kategórián belül.

⁷⁶ A munkanélküliség fogalmának kialakulásához lásd Ulicska 2001: 37–48.

⁷⁷ Vö. L. Nagy 1997: 25–27.

rendszabályok, amelyeknek köszönhetően folyamatos megfigyelésnek és regulálásnak voltak kitéve azok, akik hétköznapjaik jelentős részét ebben a nyilvános térben töltötték.⁷⁸ Nem véletlen tehát, hogy éppen ezek a foglalkozások váltak gyanússá a rendőrség szemében, hiszen állandóan szem előtt voltak, így az utcán dolgozó rendőrközegek leggyakrabban velük érintkeztek.

A felsorolt foglalkozási csoportokról alkotott negatív képet jól illusztrálja egy később keletkezett önéletírás, amelyet Pásztor Árpád *Regényalakok* című, 1916-ban megjelent könyvében publikált. A rövid önéletírás szerzője a pozsonyi születésű Benes József, aki 1911-ben egy rablógyilkosság bűnrészesévé válik. Az 1889-ben született fiatalember egy betegség miatt, kényszerből választotta a pincérpályát, amiről a következőket írta:

„Éreztem, tudtam, hogy szakmám gyilokként járja át lelkem; tudtam, hogy szakmám révén a métel posványába kell süllyednem. Menekülni akartam ezen átkos szakmától.

[...] Szakmám mellett jól tanulni bizony nem lehetett, mert a kocsmában vagy kávéházban nem hintik a malasztot.”⁷⁹

A női „rovott múltúaknál” némileg hasonlóképpen alakul a foglalkozási összetétel. Itt is jól elkülöníthetők az állandó keresetet nem vagy ritkán jelentő foglalkozások, mint a napszámosság és a cselédség,⁸⁰ valamint a cselédséghez közel álló, különböző háztartási kisegítő munkákat végző mosónők, varrónők és takarítónők. A nőknél is megtalálhatóak a nyilvános terekben dolgozó, „gyanús elemek”, köztük a pincérnők, kasszírők, kofák, mutatványosnők, ritkábban színésznők, énekesnők, s idesorolhatjuk a *par excellence* „rovott múltúakat”, a kéjnéket, köztük is a legelvetemültebbeket, az engedély nélkül dolgozó „titkos kéjnéket”.

Nem hiányoznak a nőknél sem a kispolgári elemek. Ezt a réteget a férj foglalkozásán keresztül definiált nők képviselik, ahol a férj foglalkozását a „neje”, „volt neje” vagy „özvegye” bejegyzés követte. A férfiak többnyire kisiparosok, cipészek, szabók, aranyozók, vagy éppen az irodalmi művekben gyakran kigúnyolt házmesterek és vicék voltak. A „...neje” bejegyzés utal a patriarchális nő- és családfelfogásra, s egyben kijelölte a nő helyét a kispolgári termelő egység, a bolt vagy a

⁷⁸ Vö. Gyáni 1990: 1–15.

⁷⁹ Pásztor 1916: 89–91.

⁸⁰ A cselédség munkahelyi fluktuációjához lásd Gyáni 1983: 131–134. A cselédség körében tapasztalt bűnözéshez lásd uo. 219–220.

műhely (de akár idesorolhatjuk a rendben tartandó bérházat is) munkamegosztásában, ahol a háztartásfő mellett a család többi tagjának is fontos szerep jutott.⁸¹

Jogosan merülhet fel a kérdés, hogy hol vannak a „rovott múltú” munkások, a városi proletárok. A munkásokat ugyanis a legtöbb európai országban a bűnözésre hajlamos társadalmi csoportok közé sorolták a hatóságok, s – főleg munkástüntetések és sztrájkok alkalmával – Budapesten is számos alkalommal került sor összetűzésre a rendőrség és a munkásság között. A gyári munkásokat a foglalkozási elnevezések heterogenitása miatt talán a legnehezebb elkülöníteni a névjegyzék többi foglalkozási csoportjától. Nehéz továbbá annak meghatározása, hogy vajon a „gyári munkás” elnevezés mögött a képzetesebb szakmunkások vagy a képzetlen munkaerő rejlik-e. Utóbbi látszik valószínűbbnek, mivel több esetben találkozhatunk olyan precíz foglalkozási elnevezésekkel („gépkész”, „gépész”, „elektromechanikus”), amelyek egyértelműen valamilyen szakképzettségre utalnak. A feldolgozott forrásban tapasztalt inkonzekvenciák miatt azonban nehéz lenne megállapítani, hogy mennyire dolgoztak a jegyzék forrásául szolgáló adatbázisok összeállítói egységes fogalomrendszerrel. Így az elemzésben sem határozható meg bizonyossággal a különböző foglalkozások aránya. A munkássággal kapcsolatban csak annyit lehet biztosan állítani, hogy köztük elsősorban azok váltak „rovott múltúvá”, akik nem rendelkeztek szakképzettséggel és nagy valószínűséggel vidéki, agrárszármazásúak voltak. Idesorolhatjuk a már említett napszámos-kategória tekintélyes részét is, bár itt sem állapítható meg pontosan, hogy milyen arányban képviseltetik magukat e csoporton belül az ipari napszámosok.⁸² A foglalkozási statisztikák ugyan külön kezelik az úgynevezett „k. m. n.” (= külön megjelölés nélküli) napszámosokat, azt azonban nem lehetett megállapítani, hogy e kategóriának mekkora részét képezték a többnyire szezonálisan alkalmazott gyári napszámosok. Mindössze annyit tudunk e rétegről, hogy a gyáripar magyarországi felfejlődésének idején még viszonylag magas volt a szakképzetlen, időlegesen foglalkoztatott munkások aránya, később azonban a szakmunkások számának növekedésével csökkent szerepük.⁸³ Talán éppen a munkásság sajátos magyarországi fejlődésének köszönhető, hogy korszakunkban a proletárok – egységes társadalmi osztályként legalábbis – nem kriminalizálódtak a rendőrségi diskurzusban.

⁸¹ Vö. Haupt–Crossick 1998: 120–123.

⁸² Úgy látszik, hogy a napszámosokkal a rendőrség statisztikusai sem tudtak mit kezdeni: 1895-ben még külön vezették a vagyon elleni cselekmények miatt letartóztatottak között a napszámosokat, 1896-ban azonban már a munkások közé sorolták őket, mondván hogy „a munkás és napszámos közti megkülönböztetés teoretikus értékűnek s nem megbízhatóan bizonyult.” A Budapest Fő... 1897: 183.

⁸³ Vö. Vörös 1978: 440.

Összefoglalva tehát elmondhatjuk, hogy a munkásság három nagyon különböző rétege – napszámos munkások, képzetlen, az előbbiekénél biztosabb munkahellyel rendelkező „gyári munkások”, valamint szakképzett (ebből kifolyólag viszonylag biztos egzisztenciájú) munkások – közül leginkább az első, a biztos munkát nélkülöző válhatott „rovott múltúvá”.

II.3.9. A névjegyzék megelevenedik: néhány „rovott múltú” életrajza

Az eddig mindössze statisztikai adatként szereplő „rovott múltúak” adataihoz néhány szerencsés esetben sikerült hozzárendelni egy-egy rövid történetet, amely talán részletesebben megvilágítja az adott bűnöző „pályafutását”. Mindez annak köszönhető, hogy 1910-ben az 1891-ig Budapesten, majd ezt követően már Temesvárott tevékenykedő rendőrbiztos, Rédei Gyula megörökítette rendőri élményeit. Rédei emlékei között számos olyan, Temesváron is ténykedő bűnöző jelent meg, akik a névjegyzékben „rovott múltúként” szerepeltek. Így aztán a két forrás összevetésével lehetővé válik néhány sajátos bűnözői életút rekonstrukciója.

Rédei „A gigerli betörő” címmel tárgyalta az 1857-ben Tinnyén született kereskedő, Deutsch Károly ügyét, akivel kapcsolatban főleg az elegáns öltözködést és a költekezést tartotta emlékezetesnek:

„Hosszu praxisom alatt azonban talán a legelegánsabb gazember és legveszedelmesebb betörő volt Deutsch Károly [...], aki fényes nappal, délben, lakktopánnal a lábán, czilinderrel a fején és kifogástalanul szabott ruhában járt – betörni. Egy temesvári előkelő szálloda elsőemeleti szobájában lakott és úgy költekezett, mint egy földesur, aki a lehető legrövidebb időn belül végezni akar vagyona romjaival.”⁸⁴

Rédei végül 1894-ben, hosszas megfigyelés után tartóztatta le Deutscht, akiről kiderült, hogy korábban már tizenegyszer volt büntetve.⁸⁵

Egy egészen más, a korábban már bemutatott ál-adománygyűjtő típusát képviselte a Wild Sándor álnéven is ismert Weisz Salamon. A 163 cm magas, fekete hajú, barna bajuszú és szemű, izraelita vallású, nős Weisz 1858-ban született Temesváron, a névjegyzék szerinti foglalkozása házaló volt. A „rovott múltúak” jegyzéke szerint 1896 előtt egyszer büntették – feltehetően lopás miatt – a „szokásos tol-

⁸⁴ Rédei 1910: 1.

⁸⁵ Az 1896-os névjegyzékben mindössze hat korábbi büntetés szerepel.

vaj” Weiszt, később azonban a jelek szerint a könyöradomány-gyűjtésekkel való visszaélés módszerére tért át. Rédei visszaemlékezése szerint Weisz „mesterségét oly fölénnnyel kezelte és oly határozott fellépéssel rendelkezik, hogy számtalan esetben maguk a hatóságok segítették elő csalafintaságát.”⁸⁶ Weisz ugyanis amint tudomást szerzett arról, hogy valahol leégett egy templom, nyomban hamis iratokkal és pecsétekkel kelt útra, hogy adományokat gyűjtsön a templom újjáépítésére. 1901-ben aztán koldulási engedélyért folyamodott a temesvári főkapitányságnál, s bár iratait rendben találta Rédei, „de minthogy az ország több városában már többször büntetve volt, gyanusnak tünt fel előttem.”⁸⁷ Ezért tovább faggatta, s hamar kiderült, hogy a benyújtott iratok hamisak, így Rédei a kapitányságon marasztalta a csalót.

1899-ben a temesvári rendőrtiszt egy vérengző betörőt fogott el. Az illetőt Schönberger Bernátnak hívták, de a Guttamann Jenő álnéven is ismert volt. A Budapest területéről kitiltott, nőtlen, izraelita vallású Schönberger 1858-ban született Ungváron. A „rovott múltúak” jegyzéke szerint 152 cm magas volt, haja, bajusza és szakála fekete, szeme zöldesszürke. Talán éppen e személyleírás alapján ismerte fel Rédei is a temesvári utcán. A minden bizonnyal notórius betörőként számon tartott Schönbergert kegyetlennek ismerték a hatóságok, „aki képes volt bárkit is legyilkolni, aki őt »munkájában« háborgatni merészelt.”⁸⁸ Schönberger e találkozáskor még nem követett el bűncselekményt, de Rédei már sejtette, hogy konkrét céllal érkezett Temesvárra a névjegyzék alapján 1896-ig már kétszeresen büntetett gonosztevő. Végül Rédeinek igaza lett, s éppen egy betörési kísérlet közben sikerült elfognia Schönbergert egy – a névjegyzékben ugyancsak szereplő – társával, Weltmann Mórral együtt.

Rédei ezután közli Schönberger korábbi büntetteinek lajstromát is, amelyből egy többszörösen visszaeső, a kriminológusok szemében nagy valószínűséggel javíthatatlannak tűnő bűnöző pályája rajzolódik ki. 1890-ben mostani társával, Weltmann Mórral együtt Budapesten fogták el betörés miatt. Egy évvel később Guttmann Jenő néven Zalaegerszegen tartóztatták le lopás kísérlete miatt, majd egy évvel később ugyancsak lopás kísérlete miatt az ungvári járásbírószágon tartották fogva Guttmann Adolf néven. Még ugyanebben az évben, 1892-ben egy újabb lopási kísérlet miatt az ilosvai járásbírószági börtönt is megjárta, s egy további lopással, valamint egy aradi postarablással is őt vádolták. 1895-ben az-

⁸⁶ Rédei 1910: 20.

⁸⁷ Uo. Hasonló módszerrel dolgozott a névjegyzékben ugyancsak megtalálható Meller Izrael, aki orvosnak adta ki magát, s egy a siketnémákat befogadó intézet felállítására gyűjtött adományokat.

⁸⁸ Rédei 1910: 22.

után egy másik tettestárrsal – a „rovott múltúak” jegyzékében ugyancsak szereplő Beck Antallal – közösen ismét Budapesten kísérelt meg lopni, ismét elfogták, de ezúttal sikerült megszöknie. Még ugyanebben az évben egy eperjesi „nagy lopással” is meggyanúsították. Ezt követően régi tettestársával, Weltmann-nal együtt előbb a szegedi ügyészségnél tartották fogva, ezután következett a betörőpáros temesvári lebukása. Így aztán nem meglepő Rédei azon megállapítása, miszerint „Schönberger különösen életének felét fegyházban töltötte”: 1876-tól kezdődően összesen 26 évet időzött különböző börtönökben. A leghosszabb büntetést, 8 évet egy Szegeden elkövetett betöréssorozat miatt kapta, de lopás és orgazdaság miatt többször is ült a budapesti járásbírósi börtönben, s megjárta a balasagyarmati és lipótvári fegyházakat is.⁸⁹

A „Furfangos zsebtolvajnő” címszónál olvashatunk a „notorius vásári tolvajnőről” és csalóról, Buxbaum Áronné született Knobloch Eszterről, akit 1898-ban tartóztatott le Rédei a téli vásáron. Buxbaum Áronné – akit a jegyzék szerint Buxbaum Adolfnéként, Salamonnéként, Knobloch Adolfnéként, Juliként, Annaként, Nettiként, Miniként és Eszterként is ismertek a hatóságok – 1846-ban született a ma Miskolchoz tartozó Hejőcsabán, a „tolvajfaluban”, ahol – Rédei szerint legalábbis – „csupa betörő, tolvaj, csaló lakik”.⁹⁰ A kereskedőfeleség levelezőlap-árusítás ürügyével utazott Temesvárra, de ott a vásár ideje alatt különböző (Rédei által nem részletezett) bűncselekményeket követett el.

1892-ben a temesvári rendőr egy ékszerüzlet megfigyelése során elfogott két gyanús embert, akik a rendőrségi kihallgatáson nem voltak hajlandók elárulni nevüket. A bűnüldöző hatóságnak azonban – a „rovott előéletű egyének nyilvántartásából és albumából, ahol ezeknek a jeles fickóknak a fényképeit őrizük”⁹¹ – sikerült azonosítania mindkét személyt. Az egyikük a „budapesti rendőrség előtt legveszedelmesebb hirhedt betörőtolvaja [sic!], az 1838-ban született Veiland Nándor, kinek a névjegyzék szerint két „különös ismertető jegye” is volt: mellén jobboldalt egy forradás, valamint a szemüvegviselés. A „nagy stílusú betörők közül való” Veiland ekkor már 28 évet töltött fegyházban, így nem is kell csodálkoznunk, hogy az 1896-os névjegyzékben már 7 büntetés szerepelt nevénél. Tettestársa, a 25 éves kereskedősegéd Grósz József sem volt ismeretlen a

⁸⁹ Rédei 1910: 23.

⁹⁰ Rédei 1910: 28. Érdekes, hogy a rendőri sajtóban, valamint a bűnözéssel foglalkozó népszerű irodalomban több helyütt is találkozhatunk ezzel a kijelentéssel. A „rovott múltúak” névjegyzékében egyébként összesen 9 hejőcsabai származású bűnözőt találtunk.

⁹¹ Rédei 1910: 35.

hatóságok előtt: egy évet ült már lopás miatt, hétévi fegyházbüntetését pedig szándékos emberölés miatt töltötte.⁹²

Kora miatt a „magyar tolvajok nesztorának” nevezte Rédei az 1830-ban (!) született Kovács Józsefet, aki már 18 éves kora óta követett el lopásokat, s még 72 éves korában is vásári lopásokra vetemedett. Az egyébként ügynök foglalkozású Kovács „54 éves betörő multjában Magyarország összes nagyobb városait bejárta, mindenütt egy-két betöréssel téve emlékezetessé ottlétét”.⁹³

A „rovott múltúság” megbélyegző jellegének iskolapéldája a budapestről kitiltott, surjáni születésű Tóth János esete. Az 1852-ben született alkusz 1901-ben szabadult ki a váci fegyházból (1896-ban már három korábbi büntetés szerepel a neve mellett), s Temesvárra ment, ahol napszámosként kereste kenyerét. Úgy látszott, „hogymár végleg lemondott a könyelmű bűnös életről”, de 1903-ban munkakerülő⁹⁴ lett és „viselkedésével a legnagyobb gyanura adott okot”.⁹⁵ Rédei a munkakerülés és a gyanú okát nem részletezte tovább, mindössze annyit közölt zárasképp, hogy Tóth a következő évben két társával együtt egy fakereskedés irodájában akarta feltörni az ottani Wertheim-szekrényt.⁹⁶

Bár még hosszasan folytathatnánk a névjegyzékben megtalálható „rovott múltúakhoz” kapcsolódó rendőri történeteket, a felsorolást Rédei egyik legemlékezetesebb esetével zárjuk. Gottfried Béláról – akit Rédei az „egyik legtipikusabb betörő és legérdekesebb tolvaj” megtisztelő címével illetett – az 1896-os névjegyzékből keveset tudhatunk meg: 1876-ban született Budapesten, római katolikus vallású, haja és szeme barna, s kétszer volt büntetve korábban tolvajlásért. 1908-ban aztán, amikor egy temesvári ékszerboltba betörték, a rendőrség ujjlenyomatokat talált a tett színhelyén, s nyomban értesítette a budapesti rendőrséget az esetről. Budapestről hamarosan érkezett egy távirat Gottfried letartóztatásáról, akinél több ékszert is találtak. A további nyomozás során kiderült, hogy Gottfried többek között Londonban, Fiumében és Zárán is követett már el betörést.⁹⁷ A memoáíró érdeklődését annyira felkeltette a notórius bűnöző személyisége, hogy a történet lejegyzésének eredeti oka, az ékszerablás nem is kapott különösebb szerepet a narratívában, annál inkább Gottfried Béla életrajzában furcsaságai. Gottfried ugyanis Rédei szerint már második elemisként összeütközésbe került a rendőrséggel; betöréses lopás elkövetése miatt az aszódi

⁹² Rédei 1910: 36. A millenniumi jegyzékben csupán egy büntetés szerepelt neve mellett.

⁹³ Rédei 1910: 37.

⁹⁴ A munkakerülés kérdéséhez lásd Ulicska 2001: 41–42.

⁹⁵ Rédei 1910: 46.

⁹⁶ Uo.

⁹⁷ Rédei 1910: 90.

javítóintézetbe került, ahol hat évig élt. Miután kikerült a javítóintézetből, „abnormis viselkedése miatt az angyalföldi tébolydába szállították”.⁹⁸ A tébolydából azonban megszökött, s egymás után követett el kisebb-nagyobb betöréseket. Az elmebetegség stigmáját a hatóságokkal szemben is próbálta kamatoztatni; elfogatásakor örületet mímelt, s nem volt hajlandó enni. „Az önéheztetést oly következetességgel és állhatatossággal gyakorolta, hogy bármely angol sufragett megirigyelhette volna érte.” – tette hozzá a szerző. A tettetett elmebaj sem mentette meg a börtöntől Gottfriedet: Temesvárról ismét Budapestre küldték egy elmeszakértőhöz, aki „normálisnak” nyilvánította, így nem maradt semmi akadálya elítélésének. A visszaemlékezés keletkezésekor éppen a nagyenyedi fegyházban töltötte büntetését. „Ha sejtelnem nem csal, úgy még találkozom Gottfried Bélával.” – ezzel zárta Rédei a történetet.⁹⁹

Az itt felsorolt életutak alapján természetesen nem vonhatunk le messzemenő következtetéseket a „rovott múltúak” társadalmi csoportjára vonatkozóan, mivel a visszaemlékező nyilvánvalóan a legemlékezetesebb bűncselekményeket tartotta említésre méltónak, s így a bemutatott bűnözői „pályafutások” is inkább a „rovott múltúak” elitjéhez, a professzionális bűnözők kategóriájához sorolhatóak. Annyi azonban ebből a „bűnözői ki kicsodából” is kiderült, hogy a „rovott múltúak” csoportjába sorolt gonosztevők mind az életkor, a származás és foglalkozás, mind pedig a bűnelkövetés rafináltsága tekintetében rendkívül vegyes összetételű csoportot alkottak.

A korábban bemutatott szempontrendszer alapján ugyanakkor többé-kevésbé leírható, hogy mely társadalmi tényezők a leggyakoribbak a jegyzék által kijelölt „bűnöző osztályokon” belül. Eszerint a „tipikus rovott múltú” bűnöző férfi, 20 és 40 év közötti életkorú, vidéki születésű, nőtlen, foglalkozását tekintve napszámos, kisiparos vagy kiskereskedő volt, korábban egyszer már volt büntetve kisebb vagyon elleni bűncselekmény, többnyire lopás miatt.

Ez a bűnözői profil természetesen túlságosan sematikus és általánosító, de talán éppen ezáltal mutatja meg számunkra azt, hogy a rendőrségi percepcióban hogyan jelentek meg a „bűnöző osztályok”. Mind az 1896. évi jelentés, mind pedig a névjegyzék jól tükrözik azon tényezőket, amelyek a bűnüldözők szemében a büntett elkövetésének esélyeit növelték. Ezek között kiemelt szerepet játszottak a származás mellett a családi körülmények, a foglalkozás, és végül a korszak kriminológiájának egyik meghatározó eleme, a „hajlam”. Bár utóbbi talán kevésbé egyértelműen rajzolódik ki a névjegyzékből, már maga a tény is, hogy

⁹⁸ Uo.

⁹⁹ Rédei 1910: 90–93.

összeállítottak egy ilyen névjegyzéket, a bűnözésre hajlamos egyének regisztrálásának igényét jelzi.

III.

A BÜNÖZÉS A VÁROSI TÉRBEN

A tér, a térbeliség fogalma – jórészt a francia filozófus, Michel Foucault hatására – egyre nagyobb szerepet kap a történettudományos vizsgálódásokban. A nyugati társadalomtörténet-írásban olyannyira elterjedt a tér analitikus kategóriaként történő használata, hogy egyesek a „nyelvi” és „kulturális” után már „térbeli fordulatról” (*spatial turn*) beszélnek.¹ A társadalmi folyamatok térben történő elhelyezése és értelmezése ugyanakkor nem új keletű, hiszen az úgynevezett chicagói városszociológiai iskola már a második világháború előtt foglalkozott e kérdésekkel. A társadalomtörténet-írás azonban csak nemrég fedezte fel magának a térbeli vizsgálatokban rejlő lehetőségeket. A tér fogalmának különösen a város-történeti kutatásokban tulajdonítanak nagy jelentőséget,² így célszerű budapesti bűnözésre vonatkozó vizsgálatunkat a kriminalitás nagyvárosi térrel mutatott összefüggéseinek elemzésére is kiterjeszteni.

A tér és a bűnözés összefüggéseit vizsgáló két fejezetben (III. és VI. fejezet) a városi tér alatt egyszerre értjük Budapest térszerkezetét, valamint a bűnözés térbeliségéről különféle diskurzusok által formált tudást, a városi térről a kortársak által alkotott „mentális térképeket”. Úgy véljük, hogy e két fogalom nem választható szét egymástól egyértelműen. A kétfajta megközelítés – fizikai és mentális tér – ugyanis egymással párhuzamos és állandó párbeszédben van: a városi térszerkezet meghatározza a városi térről alkotott mentális térképeket, ugyanakkor ez fordítva is igaz: a városról alkotott „térkép a fejben” befolyásolhatja a városfejlődést. Míg például a századfordulós Budapesten a városvezetés által kijelölt építési övezetek többé-kevésbé meghatározták azon városi tereket, ahol nagy valószínűséggel munkás- vagy nyomornegyedek jöttek létre, ezzel befolyásolva az adott térről alkotott társadalmi diskurzust, eközben a városi középvezetők mentá-

¹ Bővebben lásd Gyáni 2008.

² Erre jó példa Granasztói György kora újkori Nagyszombattal foglalkozó írása, valamint Frisnyák Zsuzsa tanulmánya a budapesti telefon-előfizetések térbeli elterjedéséről. Granasztói 2003; Frisnyák 2007. A *Korall* társadalomtörténeti folyóirat 2011-ben egy egész számot szentelt a városi terek, városi térhasználat társadalomtörténetének.

lis térképén mégsem jelent meg minden ilyen típusú városi tér a „nyomor és bűn fészkeként” – ahogy ezt látni fogjuk a VI. fejezetben.

A fejezet első részében azt vizsgáljuk, hogy a századforduló során hogyan jelent meg, majd hogyan terjedt ki a városi tér egyre nagyobb részére a figyelő rendőri tekintet. Az 1890-es évektől az első világháború kitöréséig tartó időszak e folyamat szempontjából azért is érdekes, mivel Budapest éppen ekkor fejlődött a legdinamikusabban. E fejlődés pedig nem csak előnyöket hozott magával, hanem olyan problémákat is – köztük a bűnözés modern, jellegzetesen nagyvárosi típusait –, amelyekkel a városigazgatásnak és a rendőrségnek is meg kellett küzdenie. A rendőri térfigyelés elemzésének segítségével kijelölhetőek a fővárosnak azon térbeli egységei, amelyek a rendőrség kollektív mentális térképén különösen veszélyesnek, „fertőzöttnek” számítottak.

Budapest 19–20. századi városfejlődésének egyik fontos velejárója volt a dinamikusan fejlődő elővárosi övezet. Az elővárosok növekedéséhez kapcsolódóan a századfordulón merült fel e külvárosi zóna Budapesthez történő csatolásának, Nagy-Budapest létrehozásának ötlete. Fejezetünk második részében a peremvárosok és a főváros közötti viszony közbiztonsági aspektusait igyekszünk megvilágítani. Vizsgálatunk segítségével nem csupán a bűnözésről szóló, rendőrségi berkekben és a nyilvánosságban egyaránt zajló diskurzus jelentőségét szándékozzuk hangsúlyozni; a helyi sajtó elemzésén keresztül az elővárosok Budapesthez való viszonyulásának általános várostörténeti jelenségeivel is foglalkozunk.

III.1. Budapest, a bűnös város. Kísérlet a bűnözés térbeli lokalizációjára

III.1.1. Városi tér és hatalom

A modern város – szociológusok, történészek és kulturális antropológusok által sokat vizsgált – jellegzetességeinek egyike a köz- és a magántér egymástól való elkülönülése. E folyamat természetesen nem volt konfliktusmentes, hiszen a köztérnek minősülő városi terek bizonyos társadalmi csoportok számára egyben magántérként is funkcionáltak. A városigazgatás és a városi teret egyre inkább megfigyelése alá vonó rendőrség azonban egyre kevésbé tolerálta e magánéleti meg-

nyilvánulásokat.³ Az utca használatát a hatóságok igyekeztek kizárólag a közlekedésre korlátozni, az ettől eltérő köztérhasználatnak pedig különböző városi és rendőrségi rendszabályokkal próbáltak gátat szabni.⁴ E szabályok be nem tartását pedig többek között az 1879-ben megalkotott kihágási törvény szankcionálta. A kihágási törvénynek köszönhetően sok, addig tolerált viselkedési mód hirtelen normaszegővé vált. E normaszegő viselkedés felfedezésének, megelőzésének és szankcionálásának egyik legfontosabb eszközévé az utcán szolgálatot teljesítő őrszem lett. Az egyre növekvő városi tömegek ellenőrzésének szorosabbá válását R. D. Storch a következőképpen jellemezte:

„A kényszer-akkulturációnak is nevezhető felügyelet hatékonyságát fokozandó az elszórt, erőszakra hagyatkozó ellenőrzést felváltotta az a fajta rendőri fegyelmzés, amely a szüntelen felügyelet nyomásának tette ki a népességet. Ez a hatalommérvényesítés megköveteli a hatalom képviselőjének, a rendőrnek mindenkor fizikai jelenlétét, fürkésző-vizslató tekintetének irritáló állandóságát, hogy mindenkinek meggyökereztesse annak tudatát, hogy a rendőr mindig közelben van és bármikor a helyszínen teremhet.”⁵

E fürkésző-vizslató tekintet terjeszkedését próbáljuk végigkísérni az 1890-es évektől egészen az első világháború kitöréséig. Mivel forrásaink nem engednek betekintést e terjeszkedés minden részletébe, ezért a rendőri hatalom köztéri működésének csak egy szeletét tudjuk itt bemutatni. Kevés olyan, személyes jellegű forrással rendelkezünk, amelyek segítségével az egyes városlakó hétköznapi tapasztalatát lehetne rekonstruálni. Ez alól kivétel néhány, az 1970-es években a *Tanúságtevők* című sorozatban publikált önéletírás, valamint Kassák Lajos *Egy ember élete* címmel megjelent művének, a szerző magyarországi és külföldi rendőrségekkel kapcsolatos élményeit is tárgyaló részei.⁶ E visszaemlékezések azonban erősen átpolitizáltak, ezért a rendőrséget elsősorban a különböző tüntetések és sztrájkok idején tanúsított magatartása alapján, az elnyomó hatalom eszközeként ítélték meg a szerzők. Kétségtelen, hogy a munkásmozgalom a századfordulón egyre több feladatot adott a fővárosi rendőrségnek (erről tanúskodnak többek között a főkapitány által minden évben kiadott jelentések egyre vastagodó fejezetei a munkásmozgalomról). A rendőrség és a munkások összecsapásait Gyáni Gábor

³ Gyáni 1999a: 34.

⁴ Vö. Lindenberger 1995: 65–66.

⁵ Idézi Gyáni 1999a: 41.

⁶ Lásd például Gárdos Mariska visszaemlékezését, amelyben részletesen leírja, hogyan sikerült egy plakátragasztási akció során túljárnia egy rendőr eszén. Tanúságtevők 1976: 43–46. Kassák 1957.

elemezte részletesebben egy tanulmányában,⁷ a rendőrség városi térben történő mindennapos jelenlétével azonban kevés társadalomtörténész foglalkozott. E téren úttörő jellegűnek tekinthető az a kutatás, amely Thomas Lindenberger nevéhez fűződik. Lindenberger *Straßenpolitik* címmel megjelent könyvében az első világháború előtti Berlinben vizsgálta a sztrájkok és különböző fővárosi lázadások mellett a városlakók és az utcán szolgálatot teljesítő rendőrök közötti „mindennapos összeütközéseket” (*alltäglicher Kleinkrieg*) is.⁸

Fejezetünkben elsősorban utóbbira igyekeztünk koncentrálni. Eközben azonban nem szabad szem elől tévesztenünk a munkásság és az utcán jelen lévő hatalom viszonyát sem: vizsgálatunk egyik kiindulópontja az a történeti megállapítás, miszerint a modern város köztereinek egyre fokozódó ellenőrzése – az „utcapolitika felülről” – elsősorban a munkásnegyedekben érvényesült. Ezt a megállapítást nagyrészt angolszász társadalomtörténészek munkáira hivatkozva tette Gyáni Gábor a társadalmi térhasználatot vizsgáló munkájában. *Az utca és a szalon* erre vonatkozó passzusai inkább általában beszélnek a modern nagyvárosról, arra azonban mindenképp érdemes a gondolat, hogy belőle kiindulva vizsgáljuk azt a kérdést, hogyan vette birtokba a budapesti rendőrség a századfordulótól kezdve a főváros nyilvános és félnyilvános tereit.

A kiinduló forrás az 1902-től évente megjelenő *Budapesti útmutató*, amely később a sokatmondó *Az utca rendje* alcímet viselte. Az útmutató pontosan felsorolta az összes, a főváros területén található őrszem helyét. Ezen adatok segítségével kíséreltük meg az őrszemek „térképre vitelét”, városi térben való elhelyezését.⁹ Ebből a szempontból különösen érdekes az 1904-es év, mivel az ez évi főkapitányi jelentés – hivatkozva arra, hogy a rendőrség „egyre-másra kapta a magánosoktól a kérvényeket, a hatóságoktól a megkereséseket, amelyben a kiépült területrészek közbiztonságának fokozottabb biztosítása végett egy-egy rendőrőrszemnek, vagy éppen őrszobának a felállítását kérelmezték”¹⁰ – tartalmaz egy tervezetet az újonnan felállítandó őrszobákról és őrszemekről. A terv ugyan az állandó pénz- és létszámhiány miatt végül nem valósult meg, azt azonban jól mutatja, hogy a város mely pontjain volt igény a rendőri megfigyelés kiterjesztésére.

Záró évként az első világháború előtti utolsó békeévet, 1913-at választottuk. Ez az év nem csak korszakhatárként érdekes, hanem azért is, mert bűnügyi szempontból rekordévként számított: a rendőri statisztikák szerint a vagyoni elleni bűntettek

⁷ Gyáni 1991.

⁸ Lindenberger 1995.

⁹ A vizsgálat során a *Budapesti útmutató*ban szereplő információkat (utca, házszám, épület) az 1870–74-es felmérés során készült, 1:5000 léptékű térkép 1908-as változatának segítségével azonosítottuk be.

¹⁰ A Budapest Fő... 1904: 5.

száma például az előző évhez képest 70%-kal emelkedett.¹¹ Az 1913. év azonban nem pusztán a bűnügyi statisztika miatt lehet érdekes: segítségével betekintést nyerhetünk abba, milyen tanulságokat vont le a fővárosi rendőrség az egy évvel korábban lezajlott „vérvörös csütörtök” eseményeiből. Forrásunkból, a *Budapesti útmutatóból* azonban nem derül ki egyértelműen, hogy az 1913-ra kiadott könyvecske rendőrszemekre vonatkozó része melyik időszakra vonatkozik, ezért csak feltételezhetjük, hogy az inkább az 1912-es állapotokat mutatja.¹² Amennyiben a május 23-i zavargások utáni helyzetet tartalmazza, akkor elmondhatjuk, hogy a rendőrség hétköznapi utcai jelenlétére nem volt különösebb hatással a „vérvörös csütörtök”. Ezt látszanak alátámasztani az 1912-es és 1913-as évre vonatkozó főkapitányi jelentések is, melyek nem foglalkoztak a zavargások és a hétköznapi figyelőszolgálat összefüggéseivel. Mielőtt azonban rátérnénk a város térszerkezetére és a rendőri térfigyelés közötti összefüggések elemzésére, szükséges kitérni az utcán szolgálatot teljesítő őrszemek által végzett megfigyelőszolgálat sajátosságaira.

III.1.2. A rendőri figyelőszolgálat és a városi köztér

Az egyelőre nem tisztázott, hogy pontosan mikortól számíthatjuk a rendőrség állandó köztérbeli jelenlétének korszakát Budapesten. A főváros egyesítése előtti időszakról mindössze annyit tudunk, hogy a későbbi belváros területén „nem sok rendőrt lehetett akkoriban látni, mert zömük magában a városházi főkapitány épületében tanyázott, s csak néhány teljesített rendszeres szolgálatot a hajóállomáson a Kristóf és a Barátok terén, valamint a Kecskeméti és a Hatvani kapunál”.¹³ Az 1860-as években a 46 őrhely nagyobb része az akkori külső területekre, a Lipót-, Teréz-, József- és Ferencváros belső részeire esett. Ezt egészítette ki az a 17 lovas rendőr, akik szintén főleg a külső területeken portyáztak.¹⁴ A rendőri jelenlét fokozódását és állandósulását valamikor az 1880-as évek közepétől, talán az 1885-ös Országos Kiállítástól számíthatjuk. Az Ezredéves Kiállítás idejére mindenesetre már annyira kiterjedt volt a rendőri térfigyelés, hogy a kiállítási területnek jóformán nem volt olyan négyzetmétere, amely a rendőrszemek horizontján kívülre esett volna. Az 1896-os kiállításnál már arra is külön ügyel-

¹¹ A Budapest Fő... 1913: 150.

¹² Sajnálatos módon 1914-ben nem jelent meg a *Budapesti útmutató*, amely már biztosan az 1913-as állapotokat tükrözte volna.

¹³ Czaga et al. 1995: 169.

¹⁴ Uo.

tek, hogy „minden rendőr ugyanarra az őrhelyre kerüljön, hogy alapos ismeretei legyenek az épületekről, műtárgyakról, alkalmazottakról”.¹⁵

Az 1890-es évek rendőri „utcapolitikájának” jellemzőit a *Rendőri Lapok* című szaklap 1894-ben, *A fővárosi államrendőrség* címmel megjelent cikksorozata a következőképp jellemzi:

*„Az utcai szolgálat Budapesten kombinált rendszerű, sem fix őrszemekre (mint Londonban), sem őrzáratokra (mint az éjjeli szolgálat Párisban) nincs alapítva, hanem vegyesen. Nappal csakis fix őrszemek, éjjel ezenfelül őrzáratok is teljesítik a szolgálatot. Külön éjjeli őrség, mint Berlinben van (a Nachtwächterkorps), nincs nálunk, csupán bolti őrség, de ez is a rendőrség keretén kívül áll, mint magánintézmény és legkevésbé sem felel meg a modern éjjeli boltőrséghez fűződött kívánságnak.”*¹⁶

Az itt vázolt rendszer alapelveiben a következő évtizedben sem változott, a gyakorlatban való működéséről azonban lényegesen több forrással rendelkezünk a 20. század első éveitől kezdve.

A rendőrség figyelőszolgálatának főbb jellemzőiről az 1900-as évektől nagy számban megjelenő rendőri kézikönyvből és útmutatóból tájékozódhatunk. Ezek közül talán a legfontosabb az 1906-ban megjelent, a rendőri oktatás egyik megteremtőjéhez, Laky Imréhez fűződő *Rendőrközegek tankönyve*. Ebben részletesen taglalta a szerző a figyelőszolgálattal kapcsolatos tudnivalókat. Egy-egy „posztot” négy (épületen belül működő őrség esetén két) rendőr foglalt el, a szolgálat három napig tartott, ebből két napot őrszemként, egyet pedig tartalékszolgálatban töltött a rendőr, a negyedik napja szabad volt. Egy posztot napon ta két rendőr látott el, négyórás váltásban.¹⁷ A rendőröknek szigorúan tilos volt a szolgálat alatt elhagyniuk őrhelyüket, nem dohányozhattak vagy aludhattak őrhelyükön. Nem léphettek be ok nélkül rendőri felügyeletet igénylő helyekre, senkivel nem elegyedhettek „indokolatlan társalgásba” és nem fogadhattak el aján dékot vagy „ingyen ellátást”.¹⁸

A város külső, ritkábban lakott (de rohamosan betelepülő) területein őrzáratok szolgálták a közbiztonság fenntartását. Egy-egy őrzárát két lovas vagy – ez volt

¹⁵ Czaga et al. 1995: 309.

¹⁶ *Rendőri Lapok*, 1894. október 14. 5.

¹⁷ Laky 1906: 291.

¹⁸ Laky 1906: 297.

a gyakoribb – gyalogos rendőrből állt, s az őrzáratozás útvonalát az illetékes őrszoba parancsnoka határozta meg. Az őrzáraton részt vevő rendőröknek egymást kisebb-nagyobb távolságból követve kellett haladniuk ezen a megszabott útvonalon, amelyről tilos volt letérni.¹⁹

A megfigyelőszolgálat az éjszakai órákban különösen nehéznek bizonyult. Az őrszemek ilyenkor a statikus megfigyelést „portyázó őrzáratozással” váltották föl, melynek fő célja az volt, hogy az őrszemek „hosszabb ideig őrszemkeretük egy részét se hagyják állandó felügyelet nélkül”.²⁰ Ugyanakkor az őrszem a „jártabb, világítottabb helyeken kevesebbszer fordul meg, mint ott, ahol rendőri megfigyelést igénylő helyek vannak vagy amely helyek a közforgalomtól távolabb esve, bűncselekmények elkövetésére alkalmasabbnak látszanak”.²¹ Hogy ez a rendszer nem mindig működött tökéletesen, azt jól mutatja az 1913-as főkapitányi jelentés IV. kerületre, a régi pesti belvárosra vonatkozó része. Ebből ugyanis kiderül, hogy a belvárosi boltosok több esetben is panaszkodtak az éjszakai szolgálat elégtelenségére és az éjszakai betörések megszorodására. A rendőrség azonban a boltosokra hárította a felelősséget, mondván, hogy sok kereskedő nem törődik boltja éjszakai védelmével,²² s egyben hangsúlyozta az egyes őrszemhez tartozó terület túl nagy méretét, ami lehetetlenné tette a tökéletes megfigyelést:

„Az őrszem keretét a mai beosztás mellett 15-20 perc alatt járhatná körül. Ez azonban alig lehetséges, mert üzletről-üzletre, kirakatról-kirakatra menve minden ajtót s kirakatot meg kell néznie, vajon nincs-e nyitva, a sötét üzletbe a sötétséghez hozzászoktatott szemével be kell tekintenie, hogy nincs-e bent valaki. Így a keret körüljárása két annyi időt vesz igénybe s a keret túlsó oldalán a betörő ezalatt el is végezheti munkáját.”²³

Egy őrszolgálatot teljesítő rendőr feladatait foglalja össze a Történelmi Főcsoport, a mai Mezőgazdasági Múzeum előtt, a városligeti Széchenyi-szigeten posztoló őrszemek számára 1910-ben kiadott utasítás. Eszerint a rendőr feladata „folytonosan éber figyelemmel és lelkiismeretesen körülportyázni a szigeten lévő összes épületeket, hogy azok belsejébe az ablakokon, vagy ajtókon át senki erőszakkal és ész-

¹⁹ Laky 1906: 300.

²⁰ Laky 1906: 297.

²¹ Uo.

²² A boltosok már a 19. század elejétől fenntartottak egy egyleti alapon működő boltőrséget, amely a rendőrségtől teljesen függetlenül működő „őrző-védő” szervezet volt. Lásd Pólya 1896: 476–479.

²³ A Budapest Fő... 1913: 69.

revétlenül be ne hatolhasson”.²⁴ Ugyanakkor a szolgálati utasítás kiemelte, hogy az itt posztoló rendőrnek a tűzvédelmi, valamint a köztisztasági szempontokra is különös tekintettel kell lennie, s a rendőr fegyelmező funkcióira is nagy hangsúlyt helyeznek: az őrszemnek ügyelnie kellett arra, hogy a „múzeum épületének falait, a szobrokat, hidakat pajkos gyermekek meg ne rongálják, be ne mocskolják, ablakokat be ne dobálják; a sziget területén levő gyept, virágokat, bokrokat, élő sövényeket és egyéb ültetvényeket meg ne rongálják és el ne lopják”.²⁵ Mivel az itt szolgálatot teljesítő rendőrök a „m. kir. Kincstár érdekét” szolgálták, ezért az utasítás szigorúan megtiltotta, hogy az őrszem elhagyja a szigetet. Amennyiben azonban a szigeten kívül történt az intézkedést igénylő eset, akkor – „rendes feladatának éber és gondos szemmel tartása mellett” – közbeléphetett, de segítségkérésrel jeleznie kellett a legközelebbi őrszemnek, akinek át kellett vennie tőle a további intézkedés feladatát.²⁶

A rendőrség figyelőszolgálatára nem merült ki az utcán vagy az épületekben szolgáló őrszemek állandó jelenlétében. Ezenfelül ugyanis minden nap külön őrszemélyzetet biztosítottak néhány kiemelt középület őrzésére. Idetartozik az Országgyűlés épületének felügyelete (1904-ben például 28 őrszem végezte naponta csak ennek az egy épületnek az őrzését)²⁷ vagy a színházi szolgálat, de idesorolhatunk olyan eseményeket is – köztéren zajló tömegtüntetések, felvonulások, ünnepek –, amelyek különleges rendőri figyelmet igényeltek.

III.1.3. Kit figyel a megfigyelő?

A figyelőszolgálat során nem mindegy, hogyan végzi a rendőr a városi tér figyélését. Erről a következőket olvashatjuk Gyáni Gábor *Az utca és a szalon* című, a társadalmi térhasználatot vizsgáló munkájában:

„A szüntelenül fürkésző rendőri tekintet azonban csak akkor lehet igazán hatékony, ha vizuálisan uralja a felügyeletére bízott terepet, és egyúttal képes eligazodni a fegyelmezendő idegenek világában. A város »szöveg«-e, az idegenek alkotta nagyváros kaotikus világa ugyanakkor mind kevésbé érthető, értelmezhető pusztán vizuális jelek alapján. A rendőr viszont ahhoz, hogy fel-

²⁴ A Mezőgazdasági Múzeum igazgatójának megküldött szolgálati utasítás, 1910. április 25. Mezőgazdasági Múzeum Adattára, IX 972/19.

²⁵ Uo.

²⁶ Uo.

²⁷ A Budapest Fő... 1904: 59.

adatának megfelelhessen, pusztán vagy döntő mértékben az iskolázott tekintet megismerő (tájékozódó) képességében bízhat, ez a legfőbb eszköze.”²⁸

A figyelés elsajátítása a rendőrség őrsemélyzetének összetétele miatt is fontos kérdés. Bár még nem történt kísérlet a rendőrség mint testület társadalomtörténetének feldolgozására, és a korabeli írott források is többnyire a tisztikarral foglalkoztak, a rendelkezésre álló statisztikák alapján tehetünk néhány, vizsgálatunk szempontjából érdekes megállapítást. Bár a rendőrségi személyzetre vonatkozó statisztikák meglehetősen hiányosak – 1894-re, majd 1902–1906-ra, 1908-ra és végül 1912-re vonatkozóan találtunk adatokat –, megfigyelhető, hogy a korszakban a rendőrségi őrsemélyzet (lovas, gyalogos őrsemeket és próbaidős rendőröket együttvéve) jelentős részénél a „földműves” kategória szerepelt korábbi „polgári” foglalkozásként. Míg 1894-ben a teljes őrsemélyzetnek még csak 52%-át adták a földművesek, az 1900-as években ez az arány lassan, de folyamatosan nőtt, s az 1902-es 72,4%-ról 1912-re 79,1%-ra nőtt.²⁹ Megállapíthatjuk tehát, hogy az utcát fürkésző rendőrszemélyzet jelentős részét nagy valószínűség szerint első generációs vidéki bevándorlók alkották. Annak, hogy más foglalkozási csoportokkal szemben leginkább az agrárszármazásúak választották a rendőri pálya nyújtotta viszonylagos anyagi biztonságot, feltehetően a rendőri hivatás alacsony presztízse és a kemény őrszolgálat lehetett az elsődleges oka. S ezen még az sem változtatott lényegesen, hogy a belügyminisztérium folyamatosan igyekezett emelni a rendőrség „értelmi színvonalát” (például azzal, hogy az 1893-as *Szervezési Szabályzat*ban kikötötték, hogy csak az lehet rendőr, aki a katonaságnál altiszt volt vagy a csendőrségnél szolgált), és a fizetések és egyéb juttatások többszöri emelésével próbált jobb anyagi körülményeket teremteni a rendőri testület tagjai számára.³⁰

Az őrsemélyzet társadalmi összetételének sajátosságaiból következik, hogy az utcán szolgálatot teljesítő rendőrök nagy része hasonló térbeli tapasztalattal rendelkezett, mint a hatalmas bevándorló tömegeket fogadó város lakosságának döntő többsége – köztük számos bűnöző is.³¹ Az utcán posztoló rendőrnek és az

²⁸ Gyáni 1999a: 41.

²⁹ Londonban például ennél is nagyobb, 70% volt a bevándorlók aránya a rendőrségnél. Stedman Jones 1971: 131.

³⁰ Baksa 1923: 53–54.

³¹ Tábori Kornél még egy 1910-es cikkében is a tanulatlan vidéki rendőrökről beszél: „Ne legyünk szigorúak a derék rendőrökhöz, nem az ő hibájuk, hogy az elhagyatott vidékekről, átkozott testi meg egyéb szegénységben szakadtak föl ide... Az ő néha kitörő brutalitásuk, vagy naiv butaságuk messzi, távoli időket vádol meg, amikor a nép szellemi művelésével nem törődött idehaza senki...” Tábori Kornél: Nyomor és bűn. *Tolnai Világlapja*, 1910. december 25. 3039–3043.

ugyanott közlekedő városlakók nagy részének hasonló kognitív térképek³² voltak a fejében, az új környezet, a nagyváros – mely a lakossággal együtt maga is állandó átalakulást élt meg a korszakban – teljesen új, ismeretlen térélményt nyújtott számukra.

A kérdés-felelet formájában megszerkesztett *Rendőrközegek tankönyvében* minden olyan törvény és rendelet, valamint főkapitányi utasítás szerepelt közérthető formában, amelyet egy szolgálatot teljesítő rendőrnek ismernie kellett. A „Kik igényelnek rendőri felügyeletet?” kérdésre például a következő választ kapta az olvasó:

*„Nyilvános és titkos kéjnök, rovott múltú egyének, szokásos büntettek, koldusok, hordárok, kocsisok, közúti géperező kocsik alkalmazottai, pálinkamérések, korcsmák, vendéglők, kávéházak, szállók és szállodák, nyilvános táncstermek, utcai és kávéházi zenészek, házalók, ószeresek, zsibárosok, kóbor cigányok, vándoriparosok, újságárúsító rikkancsok, különféle ipari munkát végző szerelők, stb.”*³³

A figyelőszolgálattal – ami a „személyek, tárgyak és események éber megfigyelését”³⁴ jelentette – foglalkozó fejezetek pontosabban meghatározták a különös figyelmet igénylő városlakók körét. E szerint a rendőrnek különösen a következő személyeket kellett megfigyelnie:

- Rendőri felügyelet alá helyezett személyek
- Közveszélyes verekedők és késelők, rovott múltú egyének, zsebtolvajok, lakásnyitogatók, gyermekfosztogatók, besurranó tolvajok
- Csavargók
- Koldusok
- Házalók, ószeresek, kofák, utcai zenészek
- Nyilvános és titkos kéjnök
- Közszolgák, hordárok, targoncások
- Közlekedési vállalatoknak, társas kocsiknak alkalmazottai és a bérkocsisok, automobil és más géperező kocsik vezetői
- Végül ittasok, örültek, gyámoltalanok, eltévedt vagy felügyelet nélküli iskolás gyermekek.³⁵

³² A kognitív és a mentális térkép közötti különbséghez lásd Cséfalvay Zoltán *Térképek a fejünkben* című könyvét.

³³ Laky 1906: 293.

³⁴ Laky 1906: 246–247.

³⁵ Uo.

A rendőri térfigyelés tehát elsősorban azon „kétes” foglalkozású embereket sújtotta, akik hétköznapijaik jelentős részét a nyilvános térben töltötték, ami viszont egyre inkább a rendőri megfigyelés látókörébe került. Ilyenek például a bűnözés és a legalitás határmezsgyéjén mozgó, a foglalkozásukat rendészeti ellenőrzés alatt törvényesen, annak hiányában viszont titkosan, azaz törvénytelen módon űző prostituáltak, az állandóan mozgásban lévő – és ezért nehezebben szem előtt tartható – házalók és hordárok, vagy a rendészetileg eleve üldözendőnek tekintett koldusok és csavargók.

A szemmel tartandók másik nagy csoportját – és ez már elvezet a megfigyelőszolgálat másik fontos feladatköréhez, a közlekedésrendészethez – a közlekedési dolgozók, autósok, egy további „gyanús” foglalkozás, a bérkocsisok, és persze maguk az utasok képezték. Amíg a közlekedésrendészet szempontjából kisebb jelentősége volt e csoportok vizuális elkülönítésének, addig a közbiztonságra veszélyesnek tekintett foglalkozások és viselkedésmódok felismeréséhez már valóban szükség volt a jól iskolázott rendőri tekintetre. *A rendőrközegek tankönyve* azonban a felsoroláson túl nem adott további támpontot ahhoz, hogyan lehet a tömegből a veszélyes elemeket kiszűrni; úgy tűnik, hogy a rendőrőrszemek oktatásában az elméleti képzés helyett a gyakorlaton, azaz az utcán szerzett tapasztalaton volt a hangsúly. Mivel a rendőrség őrszemélyzete körében az alacsony fizetés és a nehéz szolgálat miatt nagy volt a fluktuáció, így kétséges, hogy egy rendőrőrszemnek elég ideje volt a „gyakorlott tekintet” elsajátítására.

III.1.4. A figyelőszolgálat és a köztér

A századfordulós Budapest rendőrségi térfigyelése szorosan összefüggött a városi térszerkezet változásának sajátosságaival. Erről tanúskodnak a korszakban megjelent főkapitányi jelentések, amelyek szinte minden évben említik a város térbeni terjeszkedéséből adódó problémákat. Talán az 1913-as jelentés foglalta össze legjobban e nehézségeket:

„E nagy területen, amelynél csak Londoné (kb. 30 000 hektár) nagyobb, igen megnehezíti a rendőrség működését az, hogy a beépítés nem rendszeres, nem terjed a központból fokozatosan kifelé. Kivált a főváros övezetében vannak szinte a tanyagazdaságra emlékeztető módon egymástól elszigetelt telepek és házcsoportok. A szorosan vett belterületen pedig a bérkaszárnnyák sorait is minduntalan megszakítják üres telkek, vagy földszintes, régi divatú házak, melyeknek alig van néhány lakója. A lakosságnak ez a szétszórt elhelyezkedése, az építkezésnek emez,

*a nagy Budapestre jellegzetes rendszertelensége laikus szemnek alig szembeötlőn, de a rendőri szolgálatban némelykor nagyon érezhető hatásokban – súlyosbitja a mi feladataink ellátását. Nyilvánvaló például, hogy olyan utcában, hol 6000 ember 50-60 zártan sorakozó házban lakik, elegendő egy őrszem is, de olyan utcában, hol ugyanez a lakosság 200-300 házban helyezkedik el, vagy oly területre, hol 4-5 szétszórt házcsoporthoz van ugyanannyi lakója, már kevés az az egy őrszemszolgálat, mely – 4-4 rendőr végzi egy őrszem ellátását – voltaképpen négy rendőr lekötöttségét jelenti.*³⁶

Rendészeti szempontból tehát elsősorban a város rendszertelen beépülése, valamint a szórványosan betelepülő külterületek jelentették a fő problémát. Azt, hogy a rendőrség Budapestről alkotott kognitív térképén található szürke foltok hogyan jelentkeztek a rendőrség hétköznapi gyakorlatában, a következő pontban vizsgáljuk részletesen. Itt inkább arra térünk ki, hogy milyen típusú terek voltak azok, amelyek kiemelt szerepet kaptak a rendőrség kognitív térképén.

Első helyen természetesen a sugár- és körutak, a fontosabb közlekedési csomópontok és a város közterei álltak. Ezen belül is általában a városi térben különös jelentőséggel bíró orientációs pontok, jelentős épületek képezték a rendőri megfigyelés „bázisait”. Ilyenek voltak például a templomok, pályaudvarok, vásárcsarnokok, múzeumok vagy a köztéri szobrok. A rendőrség tehát a köztérnek pontosan azon helyeit foglalta el őrszemeivel, amelyek a hétköznapi embernek a nagyvárosban történő tájékozódásához a legfontosabb támpontokat jelentik. Az éves jelentések betekintést adnak abba is, hogy a fővárosi rendőrség számára milyen volt, illetve lett volna az őrszolgálat szempontjából ideális város. Az Haussmann-féle széles sugárutak és hatalmas, jól átlátható terek, szabályos utcák által tagolt, nyílt városi tér azonban megvalósíthatatlan vágyalomnak bizonyult:³⁷ Budán elsősorban a domborzati viszonyok, Pesten pedig a már meglévő, helyenként kanyargós utcákkal és kisebb terecskékkal tagolt, sűrűn beépített városszerkezet lehetetlenné tették a városrendészeti szempontból ideálisnak tűnő térszabályozást. Erre igazából csak a külső területeken, a Duna jobb partján Dél-Budán és Lágymányoson, a pesti oldalon pedig a Lipótváros külső, a körúton túl eső területein, valamint a Hungária körúton túli területeken lett volna esély, ezek a terü-

³⁶ A Budapest Fő-... 1913: 8.

³⁷ „Az a körülmény, hogy az utcák és közök száma emelkedett, ellenben a *terek száma* [kiemelés az eredetiben] fogyott, szintén olyan momentum, mely a rendőri szolgálatot nehezíti, semhogy könnyíténé.” A Budapest Fő-... 1897: 2.

letek azonban az első világháborúig csak kis mértékben beépült külterületek voltak vagy gyárnegyedeket foglaltak magukba.

A figyelőszolgálat nem kizárólag a közterekre terjedt ki. Mint azt a későbbiekben is látni fogjuk, a rendőrszotok nem csak az utcákon és tereken teljesítettek szolgálatot. Állandó megfigyelés alatt álltak bizonyos, Gyáni Gábor által félnyilvánosnak nevezett zárt terek. Ilyenek többek között a „fogyasztási szükségletek egyéni, de közösségi keretek közötti kiszolgálására specializált éttermek, kocsmák, bárók, egyéb énekes vagy táncos szórakozóhelyek, valamint üzletek és kivált az áruház”.³⁸ E félnyilvános terek figyelését azonban már nem a közrendőr látta el, hanem a rejtett megfigyelésre specializálódott detektív.³⁹

Akadnak azonban olyan „félnyilvános terek” is, amelyeknél szükséges volt az állandó, és ami talán még ennél is fontosabb, a városlakó által jól látható rendőri felügyelet. Idesorolhatók a különböző pénzintézetek. A belvárosban a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyetem utcai székházában, a Magyar Országos Takarékpénztár Deák Ferenc utcai, az Első Magyar Általános Biztosító Társaság Vigadó téri, valamint a Budapesti Belvárosi Takarékpénztár Kígyó téri épületében teljesítettek rendőrök figyelőszolgálatot. A főváros kereskedelmi és pénzügyi központjának számító Lipótvárosban még ennél is magasabb volt a rendőri megfigyelés alá eső pénzintézetek és egyéb kiemelt épületek száma. Rendőrök őrizték a Kisbirtokosok Földhitelintézetét, a Kassa-Oderbergi Vasút pénztárát, a Magyar Bank és Kereskedelmi Rt.-t, a Földhitelintézetet, a Magyar Általános Hitelbankot, a Magyar Jelzálog Hitelbankot, a Magyar Leszámlító Bankot, a Pesti Kereskedelmi Bankot, az Osztrák–Magyar Bankot, a Magyar Agrár- és Járadékbankot, a Wiener Bankvereint, az Egyesült Fővárosi Takarékpénztárat és végül a Hazai Bankot.

Érdekes, hogy e „posztok” az 1900-as évek elején még egyáltalán nem léteztek, így a megfigyelés 1904 óta elkönyvelt terjeszkedésének jelentős hányadát éppen a különböző pénzintézetek képviselték. Ez azt a megállapítást látszik igazolni, miszerint a rendőrség – legalábbis ami a megfigyelőszolgálatát illeti – elsősorban a burzsoázia tulajdonának védelmét szolgálta. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy a főváros vásárcsarnokai, amelyek vagyonbiztonsági szempontból kritikus pontjai lehetnek egy városnak, s ahol – ellentétben a bankokkal – inkább a város lakosságának alsó rétegei fordultak meg, nem álltak rendőri ellenőrzés alatt (legalább-

³⁸ Gyáni 1990: 2–3.

³⁹ A detektívtestület megfigyelése alá tartozó helységek és személyek: szállodák, fürdők, éttermek, kávéházak, színházak, orfeumok, dalcsarnokok, bodegák, posták, kórházak, tánctermekek, kocsmák, bordélyházak, pálinkamérések, menhelyek, népkonyhák, cselédhelyszerzők, ószeresek, zálogházak, munkásegyletek, kocsmában lévő egyletek és végül a hordárok.

is ami az épületek belsejét illeti, hiszen minden vásárcsarnok előtt állt őrszem). Ebből nem következett az, hogy a vásárcsarnokok vagyonvédelmi szempontból szabad prédát jelentettek, hiszen minden csarnoknak volt saját őrszemélyzete.⁴⁰ Az azonban, hogy a vásárcsarnoknak magának kellett védelméről gondoskodnia, miközben a bankközpontokat maga a hatalom védte, jól mutatja a rendőrség vagyonvédelmi koncepciójának prioritásait.

A rendőri megfigyelés, illetve védelem alatt álló város térképén néhány kivételes esetben a magántér is szerepet kapott. 1913-ra megjelenik két, a VI. kerületben található őrszem, melyek közül az egyik a Lendvay utca 26. szám, a másik pedig a mellette található, Aréna (ma: Dózsa György) út 98. szám alatti villa előtt állt. Mindkét villa a báró Groedel család két tagjának, Árminnak és Bernátnak a tulajdonában volt.⁴¹ Mivel kizárólag e két őrszem elhelyezése kötődik magán-személy lakásához, továbbá a közelben (például a Szépművészeti Múzeum előtt, vagy az Aréna út – Podmaniczky utca sarkán) több őrszem is posztolt, ezért feltételezhető, hogy a villák tulajdonosainak kérésére állította a rendőrség oda őket. Ennek pontos okát ugyan nem tudjuk, gyanítható, hogy az 1905-ben bárói címet nyert, Tisza Istvánhoz közel álló Groedel testvérek elleni korrupciós vádak, a politikához fűződő szoros kapcsolataik lehettek a megkülönböztetett védelem hátterében.⁴² Ez mindenesetre ugyancsak azt látszik alátámasztani, hogy a rendőrség, a politikai hatalom egyik fő eszközeként elsősorban az elitek magánvagyonát és személyi biztonságát volt hivatott védeni, az alsóbb rétegek pedig inkább mint ettől a vagyontól távoltartandó elemek jelentek meg.

III.1.5. Rendőri térfigyelés és a város szociális térképe

A rendőri térfigyelés terjedésének vizsgálatához a *Budapesti útmutatóból* nyert információk mellett a főkapitányi jelentések képezik az elemzési keretet. A jelentések egyes kerületekkel foglalkozó fejezetei nagyon különböznek tartalmukban és részletességükben, abban viszont egyeznek, hogy minden fejezet bevezetőjében említésre kerültek a kerület társadalmi-térbeni sajátosságainak, valamint a közbiztonság fenntartásának összefüggései. A statisztikai adatok – kerület területe, kül- és belterületek nagysága, lakosságszám – felsorolását követően a kerü-

⁴⁰ A Budapest Fő... 1905: 207–260.

⁴¹ Mindketten az Erdélyi Erdőipar Rt. igazgatóságának tagjai. Groedel Ármin mint háztulajdonos szerepel a budapesti címjegyzékben.

⁴² Lásd például Zigány Árpád *A máramarosi herceg* címmel írt, kemény hangú röpiratát.

leti kapitányok rövid jellemzést adtak a városrész főbb közbiztonsági problémáiról, a pesti kerületek kapitányai által írt fejezetekből pedig az adott városrészben lakó társadalmi csoportok térbeni eloszlásáról is képet kapunk. A korszakban megjelent főkapitányi jelentésekben továbbá sok hasznos információ található arról, hogy a rendőrség miképp látta a város fejlődését, valamint hogy melyek voltak azok a problematikus helyek a városban, amelyek a figyelőszolgálat szempontjából kihívást jelentettek a rendőrség számára.

Budán az I. kerület adta a legtöbb feladatot a rendőrségnek. Az 1913-ban 84 727 lakost számláló kerületben a legfőbb problémát a rendőrség által gyakran emlegetett külterki betelepülés okozta. Ez pedig a jelentés szerint magával hozta „az alsóbb néposztály és az ezekből kikerülő kétes existenciák, a közrend és közbiztonságra veszélyes elemek” letelepedését is.⁴³ A kerülethez tartozó hatalmas külterületet – amely az összterületnek nagyjából 91%-át tette ki (az I. kerülethez tartoztak ekkoriban a későbbi XI. és XII. kerületek akkor még jórészt beépítetlen részei is) – a rendőrségi figyelőszolgálat nem volt képes lefedni. Így a budai oldal kiránduló- és villaövezetét is jórészt magában foglaló kerületben „igen gyakori volt a betöréses lopás, főképen a télen lakatlan villákban, nyaralókban”.⁴⁴ Nem voltak ritkák a külterki baromfilopások, a lakatlan villák pedig „jó bűvőhelyet nyújtanak a veszélyes existenciáknak, úgy, hogy ezektől, a folyton megismétlődő – részben eredményes razziák mellett is a kerületet végleg megtisztítani alig lehet”.⁴⁵ Ezért a kerületi kapitány javasolta, hogy a külterületeken őrzőjáratot teljesítő rendőrök mellett rendőrökutyák is szolgáljanak.

Az útmutató adatai más megvilágításba helyezik a jelentés szövegét: a legnagyobb rendőri koncentráció a Várban, azon belül is a királyi palota környékén és a Várhoz vezető útvonalakon figyelhető meg. A Krisztinavárosban és főleg a kétes hírnek örvendő Tabánban nem volt ilyen sűrűn szövött a megfigyelés hálója. 1913-ra az őrszemek szaporítása nem a sokat emlegetett külterületek, hanem – a királyi palota őrszemeinek megerősítése mellett – elsősorban Dél-Buda irányában, Lágymányos felé történt. A budai hegyekben mindössze két őrzőjáratot ki küldő őrszoba felállítását történt meg a korszak végére.

Az I. kerülettel szemben a II., valamint a III. kerületet rendőri szempontból nyugalmasabbnak tüntette fel az 1913-as főkapitányi jelentés. Ez a jelentés megfogalmazója szerint a lakosság társadalmi összetételében tapasztalható állandó-

⁴³ A Budapest Fő... 1913: 60.

⁴⁴ A Budapest Fő... 1913: 61.

⁴⁵ Uo.

ságnak köszönhető. Az Óbudát és Újlakot magában foglaló III. kerülettel kapcsolatban például a következő sorokat olvashatjuk:

*„Más kerületben változó a lakosság. A középosztály és a munkáselem elhelyezkedésében és számarányában többé-kevésbé fluktuációnak van kitéve, a III. kerületben azonban ez a hullámváz ismeretlen. A kerület csendes, híján van az oly népmozgalmaknak is, melyeket a gazdasági élet fejlődése különben szükségyszerűen szokott előidézni.”*⁴⁶

E változatlanságnak volt köszönhető, hogy a kerületben az alkalmi lopásokon, kisebb betöréseken kívül nem történt komolyabb bűneset, sőt még a pesti kerületekben megjelenő „intellektuális bűncselekmények” sem voltak jellemzőek itt.⁴⁷ A rendőri megfigyelés elsősorban a Margit hídra és a hozzá csatlakozó főbb útvonalakra koncentrált, s 1913-ra már megindult az 1904-ben még csak tervezett terjeszkedés a Rózsadombon ekkor kialakuló villanegyed irányába.

A Duna mentén hosszan elnyúló Óbuda térszerkezetét tekintve jóval nehezebben volt áttekinthető, mint a viszonylag sűrűn beépített II. kerület. Talán ezért is figyelhető meg az, hogy a rendőrség elsősorban két központi helyre összpontosított: Újlakra a Császár fürdővel és a Zsigmond térrel, valamint Óbuda központi részére, a Szentlélek térre és a vele szomszédos Fő térre. E két csomóponton kívül egyedül a Margit Kórház kapott kitüntetett figyelmet; az 1904-es jelentés szerint a kórház elé a meglévő őrszem mellé további két rendőrposzt kialakítását tervezték, ám ez 1913-ig még nem valósult meg. A terület fokozott rendőri felügyeletét minden bizonnyal a közelben található óbudai téglagyárak indokolták, amelyek hírhedt büntanyák voltak ekkoriban.

Az 1913-as jelentés a pesti oldalon található kerületekről már jóval részletesebb társadalmi és bűnügyi térképet rajzolt. Ebből a szempontból a IV. kerület, a Kiskörút által határolt régi pesti belváros jelentette a legkevesebb problémát, mivel ott a jelentés szerint „a népesség túlnyomóan az intelligenciához számítandó elemekből áll”.⁴⁸ Ezt a viszonylagos társadalmi homogenitást a fejezet szerzője a folyton növekedő lakbérékkel, valamint a kis méretű lakások hiányával magyarázta.⁴⁹ Ugyanakkor az általános gazdasági és a vele járó morális válság jeleként egyre növekedett a bűnözés a kerületben: „A létért való küzdelem nap-nap

⁴⁶ A Budapest Fő... 1913: 67.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ A Budapest Fő... 1913: 69.

⁴⁹ Uo.

után újabb áldozatokat terel a bűn karjaiba s mindinkább sűrűbben ismétlődő jelenséggé olyanokat is, kik azelőtt a nyomort és a bűnt csak a sajtó lapjairól ismerték.”⁵⁰ Ezért talán nem véletlen, ha a város kereskedelmi központjában, a felsőbb társadalmi rétegek lakóhelyén főleg a lopások, betörések és a bolti rablások száma szaporodott el.

A népességszámát és területét tekintve is legkisebb kerület rendőrségének a nehezen megfigyelhető külterületek problémájával sem kellett megküzdenie. Központi elhelyezkedésének, valamint kereskedelmi és turisztikai szerepének is volt köszönhető talán, hogy ez a zezugos, kanyargós utcákkal, szabálytalan kis terekkel rendelkező, bonyolult térszerkezetű kerület az, ahol a leginkább kiteljesedhetett a rendőri térfigyelés. A korszak végére a kerület központi része, az Eskü tér és Kossuth Lajos utca, a Központi Városháza és a kerület határát képező Kiskörút (Deák Ferenc utca, Károly, Múzeum és Vámház körutak) mind kaptak legalább egy őrszemet.

Hasonlóan koncentrált volt a rendőri jelenlét Budapest pénzügyi centrumában a Lipótváros, az akkori V. kerület Nagykörútig terjedő részén is. Itt az Országház és a Kúria épülete mellett 1904-ben elsősorban a Szabadság tér, 1913-ban pedig a Dorottya és a Nádor utcák környéke kapott kiemelt figyelmet. Utóbbi – ahogy azt fent már említettük – annak volt köszönhető, hogy az 1910-es évek őrszemnövekményének jelentős része különböző pénzügyi intézetek épületébe vagy az épület elé került. Az 1904-es főkapitányi jelentés tervezetéből ugyanakkor az is kiderül, hogy a rendőrség tervezte a Nagykörúton túl fekvő, jórészt még iparterületeként funkcionáló, de fokozatosan beépülő rész felé történő terjeszkedést. Ez azonban 1913-ig csak részben valósult meg.

Az őrszemek itt bemutatott elhelyezkedése jól illeszkedik a kerület lakosságának térbeni eloszlásáról alkotott rendőrségi képbe. A jelentés szerint „szociális tagozódás szempontjából talán a főváros egy kerülete sem mutat annyi változatosságot, egyik kerület sem tagozódik oly különleges módon, mint a Lipótváros”.⁵¹ A belső, Nagykörútig terjedő részt a jelentés írója két részre tagolta: az Alkotmány utcától a Deák Ferenc utcáig terjedő rész „nagykereskedők, pénzügyi intézetek, iparvállalatok, bankbizományosok és általában a plutokratia lakóit öleli fel, akik a tőzsde – mint a kereskedelmi és pénzügyi világ létkörül és annak közelében találják legcélszerűbb elhelyezését”, az Alkotmány utcán túl eső részt pedig főleg középületek foglalták el.⁵² A Lipót körúton túl elterülő

⁵⁰ Uo.

⁵¹ A Budapest Fő... 1913: 79–80.

⁵² Uo.

részen, ahol nemrég még gőzmalmok és fatelepek voltak, azok a kereskedők, köz- és magánhivatalnokok laktak, „akik a Lipótváros belső részéből kiszorultak”.⁵³ Végül a kerület negyedik övezetét a gyártelepek képezik az ott lakó munkássággal.

Hasonló övezetes megoszlást látott a rendőrség a Váci körút (ma: Bajcsy-Zsilinszky út) – Király utca – Városligeti fasor által körülhatárolt Terézvárosban, a VI. kerületben is. A belső övezetet a Károly és a Váci körutak, valamint a Felső Erdősor (ma: Szinyei Merse utca – Felső erdősor) határolták. Itt a „felső közép-osztállyal vegyes előkelőbb középosztály” lakóhelyei voltak találhatóak, valamint ez a rész volt az „élénk kereskedelem központja” is. Ez volt a legsűrűbben lakott, leginkább beépített területe a kerületnek.⁵⁴ A következő övezetet a jelentés szerzője által „villa rayon”-nak, azaz villanegyednek nevezett, a Felső Erdősor utcától az Aréna útig terjedő rész jelentette, ahol mágánások, művészek és az „előkelőbb középosztály” lakott. Végül a harmadik övezetet az Aréna úton túli külterületek képezték, ahol a munkásság és a szegényebb néposztályok „szigetszerű letelepedése” volt megfigyelhető.

A rendőrség szociális térképén tehát az Aréna utat tekinthetjük a legfontosabb választóvonalnak, mely mintegy szakadékot képezett a „jómód és szegénység, a megelégedettség és elégedetlenség között”. A társadalmilag és térben is élesen elkülönülő lakosság miatt a kapitány javasolta, hogy a kerület rendőri szempontból osszák ketté, mondván a „megfelelő megfigyelés, állandó ellenőrzés és eredményes működés csak így lesz biztosítható”, mivel „a kerület külterületének lakosságából indulnak ki az egész országra kiható munkásmozgalmak”.⁵⁵ Ebből logikusan következik, hogy a VI. kerület a főváros bűnügyi statisztikájában „úgy számban, mint minőségben” a legnagyobb részt tette ki.⁵⁶

Ehhez képest az útmutatóból vett adatok azt mutatják, hogy a külső területek az 1900-as évek elején még szinte egyáltalán nem álltak rendőri megfigyelés alatt, amely még 1913-ban is inkább csak a Mexikói útnál található vasúti csomópont felügyeletére terjedt ki. Ezt magyarázhatnánk persze a rendőrség állandó létszámi hiányával is, amit azonban megtettek helyettünk a jelentéseket író rendőrkapitányok. Az őrszemek szaporodtak ugyan, de nem elsősorban a jelentésben említett „kritikus” övezetben, hanem az Andrássy úton, a Városligetben és – mintegy védgátat képezve az alsóbb osztályokkal szemben – az Aréna út környékén.

A kerület jelentések által sugallt kettéosztottsága azonban némi árnyalásra szo-

⁵³ Uo.

⁵⁴ A Budapest Fő... 1913: 83–84.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ A Budapest Fő... 1913: 86.

rul. Ha ugyanis rátekintünk egy korabeli térképre, akkor azon jól látható, hogy az Aréna úton túl jelentős részben betelepületlen vagy csak ritkásan lakott terület volt, és a munkásmozgalmak veszélyétől inkább csak a kerület északi részén található Angyalföldön kellett tartania a rendőrségnek. Ezt támasztja alá az 1912-es főkapitányi jelentés is, amely szerint Angyalföld a „jasszelemek táborozó helye”, s „bárhol zavargás, tüntetés üsse fel fejét, az utca népe Angyalföldről kapja leg-hívebb romboló segéd csapatait”.⁵⁷

A kerületek övezetekre osztását követte a VII. kerületi Erzsébetvárosról szóló jelentés szerzője is. Szerinte a kerület lakossága társadalmi összetételét tekintve négy részre oszlik. A Károly és az Erzsébet körút között elterülő rész az „intenzívebb kereskedelem gócpontja”, a „műveltebb középosztály” lakóhelye volt. Az Erzsébet körút – Aréna út által határolt, újabban beépült területen már a „munkás és középosztály egyenlő arányban oszlik meg”. Az Aréna út e kerületnél nem jelentett olyan mély szakadékot, amint azt Terézváros esetében láthattuk: itt a villák és a munkáslakások keveredését figyelte meg a jelentés szerzője. Végül a negyedik övezetet Zugló alkotja, amely „már teljesen kültelekként jelentkezik s külterületként veendő”.⁵⁸

Érdekes, hogy a kerületről szóló jelentés egyáltalán nem említette a városrész leghírhedtebb területét, az úgynevezett „Csikágót”, amelyet a korabeli Budapest árnyoldalait több írásában is ábrázoló szerzőpáros, Tábori Kornél hírlapíró és Székely Vladimir rendőrfogalmazó következőképp jellemeztek:

*„A modern Budapestnek van egy nemrég kiépült városrésze a keleti pályaudvar mellett, egyfelől a Csömöri-út és Damjanich-utca, másfelől a Rottenbiller-utca és Aréna-út között, a melyet a néphumor találóan Csikágó-nak nevezett el. Amerikai méretek szerint, boszorkányos gyorsasággal létesült a hatalmas épületcsoport s épp oly hamar tett tönkre egy csoport vállalkozót, mikor az építőválság beütött. A főnévből aztán melléknevet is csináltak. A csikágói ember ugyanaz a főváros társadalmában, ami a spekulációszülte és krachot-szülő Csikágó-házcsoport a főváros épületei közt. Csikágó minden kétes exisztencia.”*⁵⁹

⁵⁷ A Budapest Fő... 1912: 73. A jelentés természetesen foglalkozik a május 23-i eseményekkel is, külön kiemelve a zavargások új elemeit is, melyek közül számunkra különösen az a jelenség érdekes, hogy a tüntetők nem egy helyen, koncentráltan, hanem különböző időben, „száz meg száz helyen” – ahogy a jelentés fogalmaz – kisebb csoportokban jelentek meg. Ehhez az új taktikához a rendőrség is megpróbált alkalmazkodni: automobilbélő cégek által felajánlott gépkocsik segítségével próbálták meg gyorsabban elérni a zavargások helyszíneit. A Budapest Fő... 1912: 75.

⁵⁸ A Budapest Fő... 1913: 91–92.

⁵⁹ Tábori–Székely 1908: 5. Erről bővebben lásd VI.2.2. fejezet.

Bármennyire is kétes hírű volt az Erzsébetvárosnak ez a hatalmas tömbje, a rendőrség inkább annak határain, a fenti szövegben jelzett négy utca kereszteződésénél helyezkedett el, mindössze két őrszemmel „merészkedett” a Csikágó legmélyébe.

A jelentés szerint a kerület közbiztonsági állapota kielégítő volt: „A bűnözés keretei kitágultak ugyan, az esetek azonban inkább tömegükkel mennek túl a rendes fluktuálás méretein. Különösen a lopások, a betörésfajták szaporodtak.”⁶⁰ Ennek ellenére itt is a külső területek megfigyelésének kiterjesztését javasolták. Mégis elismételhetjük ugyanazt, amit a VI. kerülettel kapcsolatban mondtunk: a Mexikói úti vasúti síneken túl csupán egy-két őrszemnek kellett hatalmas területeket szemmel tartania, az 1904 és 1913 között történt őrszemgyarapítás pedig elsősorban a Kerepesi és Csömöri utakra, valamint a Stefánia út környékére koncentrált.

A VI. és VII. kerület mellett Budapest legnépesebb kerülete a VIII. kerület, azaz a Józsefváros. A viszonylag egységesen beépült, minimális külterülettel rendelkező kerületet nem lehet az előzőekhez hasonlóan övezetekre osztani, így a jelentés sem elemezte részletesen a lakosság térbeni eloszlását. Aggasztónak találta viszont, hogy a más városrészekből kiszoruló „alsóbbrendű néposztályhoz” tartozó lakosság itt keresett magának lakóhelyet „lebujokban, tömeg- és zsúfolt lakásokban”, ami különösen megnehezítette a kerületi rendőrség munkáját.⁶¹

Az őrszemek térbeni eloszlásában 1904–1913 között nem figyelhető meg lényeges változás. A korszak végére elsősorban a kerület határait képező Kerepesi, Köztetető, Orczy és Üllői utakat erősítették meg. Utóbbi már a IX. kerületi kapitányság rendőreivel közösen figyelték a józsefvárosi rendőrök.

Ferencváros ismét azon kerületek közé tartozik, amelyek erősen tagolt térszerkezetet mutattak fel. A jelentős részben kültelekből álló kerület belső, Nagykorút által lezárt részét jórészt a középosztály lakta, ezen túl pedig elsősorban a munkáslakosság volt jellemző. A kerület külső része „valóságos gyárváros, melynek munkásai nagyobb részt a közeli községekben: Kispesten, Erzsébetfalván, Soroksárt és Csepelen laknak”.⁶² A kerület közbiztonsági szempontból kritikus pontját a Gubacsi dűlő és Erzsébetfalva között elterülő, a város határát képező fás terület – ahogy az 1913-as jelentés fogalmaz, „véderdő” – jelentette, ahol ekkoriban rablóbandák garázdálkodtak. A környéken lakók által csak „Kis-Bakonynak” nevezett rész különösen fontos volt Erzsébetfalva szempontjából, mivel az erzsébetfalvi munkások, akik a fegyvergyárban dolgoztak, ezen a területen keresztül jártak gyalogosan munkába. Az *Erzsébetfalvi Közlöny* szerint egészen odáig fajultak a dolgok,

⁶⁰ A Budapest Fő-... 1913: 92.

⁶¹ A Budapest Fő-... 1913: 94.

⁶² A Budapest Fő-... 1913: 100–102.

hogy a „különben erős, izmos fegyvergyári munkások [...] csak csoportosan bátorkodnak ezt a zsványtanyát megközelíteni...”⁶³ A terület rendőri szempontból „senkiföldjének” számított, mivel a pest megyei csendőrség nem léphette át a főváros határát, a budapesti rendőrök pedig az újságíró csípős megjegyzése szerint ritkán vetődtek errefelé, sőt „megesik, hogy míg az egymást sűrűen felváltó csárdákban szórakozik [az „államrendőr”], addig hangzanak ki a sűrűségből a megáradottak segélykiáltásai”.⁶⁴

A nagy kiterjedésű, ugyanakkor viszonylag kevés lakossággal rendelkező Kőbányáról az 1913-as jelentés szerzője igen pozitívan nyilatkozott: „A jövő fejlődés nagy arányú képét veti előre az elmúlt évben a X. kerület. A lóversenytér, az orsz. tenyész-állatvásártér óriás méretű építkezései a Maglódi és Gyömrői-úton épülő új gyárak a munkások százaival növelte a lakosság számarányát és szűkítette egyben az üresen álló nagy telkek terjedelmét.”⁶⁵ Ennek azonban rendészeti szempontból is fontos következményei voltak, mivel a lakosság és a beépített területek növekedése is több feladatot rótt a rendőrségre. A jelentés ki is jelölte a kerületnek azon pontjait, ahol a rendőrség már nem tudta megfelelően ellátni megfigyelő feladatát. Ide tartoztak a Gyömrői és Ceglédi utak, a kerület teherpályaudvarai, Rákosfalva, a lóversenytér és az állatvásártér. E területeket a szerző szerint „ma már ki kell kapcsolni a külterület forgalmából”, s a külterület besorolás már csak a rákoskeresztúri temetőre és a felsőrákosi szántóföldekre volt érvényes.⁶⁶

A kerület közbiztonságáról többet tudunk meg a kőbányai rendőrkapitány, Rédey Miklós 1912-ben, a *Kőbányai Hírek* című helyi lapban megjelent cikkéből.⁶⁷ Rédey elemzése szerint Kőbánya lakosságát „kilenc tizedrészében” szorgalmas munkásnép jellemezte, s a kerület „nélkülözi jóformán azt a selejtes elemet, mely a közbiztonságot veszélyeztetni szokta”.⁶⁸ Beszámolójából kiderül, hogy Kőbányát elsősorban a kocsmai verekedések, valamint – a sok ipari létesítmény és a teherpályaudvarok miatt – a balesetek nagy száma jellemezte. Nagyobb horde-rejű rablások csak a Népligetben fordultak elő, de ezeket is a „városból ideránduló atyafiak” követték el, egy az Újhegyi úton elkövetett rablást pedig kispestiek számlájára kell írni.⁶⁹ Az egész jelentés hangvételére jellemző, hogy Kőbányát mint egy idilli, a nagyváros zajától távol eső külvárost mutatta be. Ugyanakkor

⁶³ *Erzsébetfalvi Közlöny*, 1898. június 26.

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ A Budapest Fő-... 1913: 102–103.

⁶⁶ Uo.

⁶⁷ Rédey Miklós: Kőbánya közbiztonsága 1911-ben. *Kőbányai Hírlap*, 1912. 1. sz. 1–2.

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ Uo. „Különben a rossz szomszédsággal is kevesebb bajunk lesz majd, ha a jövő év folyamán Kispestre is ráteszi kezét az állami rendőrség.” – tette hozzá Rédey.

már azt is felismerte szerzője, hogy a rohamos városfejlődés ennek az állapotnak hamar véget fog vetni: „Egy-egy eset csak azért ver szélesebb hullámokat, mert a mi jó, a mi becsületes Kőbányánknak még új az efféle eset. Pedig lassanként majd lesz még másképp is, talán rosszabbul is. A folytonos fejlődés, a forrás, nemcsak a jót, a kellemeset hozza nekünk magával a felszínre, de az erjesztő anyagot, a roszszat, a salakot is.”⁷⁰

III.1.6. A rendőri térfigyelés működés közben

A fővárosi rendőrség által teljesített figyelőszolgálat egyszerre több célt szolgált: az utcán posztoló rendőr feladata volt annak ellenőrzése, hogy a közlekedő lakosság betartja-e a köztérben való viselkedés törvények és rendeletek, valamint különböző városi szabályzatok által megszabott normáit. A megfigyelő hatalom folyamatos terjeszkedését jelzik azok a büntetőpercek, amelyek korábban tolerált, később azonban kriminalizált viselkedéseket szankcionálnak.

Ilyen például a Bodrás Antalné, 53 éves budapesti „gyógyfű nagybani árusító” ellen 1893. február 11-én közegészség elleni kihágás miatt lefolytatott tárgyalás. A vád szerint a gyógyfűárus özvegy beléndeket árusított a Rákóczi téren. Bodrás Antalné beismerte tettét, de gyorsan hozzá is tette, hogy „*ezt teszi évtizedeken keresztül háborítatlanul* [kiemelés tőlem – P. R.] és ezért soha nem volt neki a hatósággal [dolga].” A vádlottat végül 5 forint pénzbüntetésre vagy – amennyiben az összeget nem tudta kifizetni – 15 napi elzárásra ítélték.⁷¹

Hasonlóan értetlenkedve fogadta 1896-os letartóztatását a szalkszentmártoni születésű, 44 éves „kolompárcigány” Sztojka Antal. Sztojkával szemben az volt a vád, hogy a Szent István kórház előtt „szemérem testét elővette és mutogatta”. A vádlott beismerte ugyan tettét, de azzal mentegetőzött, hogy egy félreeső helyen „vizelési szükségletét végezte”, s nem volt szándékában vétetni a közterkölcök ellen. A bíróság végül a vádlottnak adott igazat az őt letartóztató rendőrrel szemben, s ejtette a szemérem elleni vétség vádját.⁷²

A köztéri fegyelmezés térhódításának folyamatát a rendőrségi statisztikák segítségével követhetjük nyomon. A korszak statisztikai adatgyűjtése ugyan nem teszi lehetővé, hogy a mai bűnügyi atlaszokhoz⁷³ hasonlóan elhelyezzük a bűnözést

⁷⁰ Uo.

⁷¹ BFL VII.13.b 9745/92. Az ügy érdekessége, hogy a tárgyalás során meghallgatott kerületi orvos sem talált semmi kivetnivalót a gyógynövények árusításában.

⁷² Uo. 42445/896

⁷³ Egy aktuális budapesti bűnügyi térképpel foglalkozik a *Térinformatika* című folyóirat 2003/1.

a korszak Budapestjének térképén, arra viszont lehetőséget ad, hogy figyelemmel kísérjük a bemutatott figyelőrendszer hatékonyságának időbeli változásait, s így választ kaphatunk arra a kérdésre is, hogy a rendőrség térbeli elhelyezkedésének változásai befolyásolták-e a közterben tanúsított normaszegő viselkedés gyakoriságát.

Erre a legalkalmasabbnak a különböző kihágásokra vonatkozó rendőri statisztikák bizonyulnak. A kihágásnak minősülő cselekmények jelentős része ugyanis olyan szituációt feltételez, amelyben az utcán posztoló rendőrnek mint feljelentőnek, intézkedő közegnek vagy éppen sértettnek fontos szerep jut.⁷⁴ Ráadásul – a korszak rendőri statisztikáinak hála – a kihágási statisztikák egyedülálló módon kerületenkénti bontást is tartalmaztak, így többé-kevésbé követhető a kisebb, többnyire pénzbüntetéssel járó törvényszegések térbeli eloszlása is.

A korszak három időmetszetében tett kihágási feljelentések száma a következőképpen alakult kerületenkénti bontásban:

	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.
1904	2325	3695	2592	5453	4615	10 788	18 332	17 152	7717	2075
1908	2164	4979	2679	7357	5379	19 765	27 395	15 183	7842	2541
1912	3335	3341	1765	2954	4556	18 182	13 122	6662	8174	4763

III.1. táblázat

KIHÁGÁSI FELJELENTÉSEK SZÁMA KERÜLETENKÉNT, 1904, 1908, 1912

Jól látható, hogy a kihágási feljelentések aránya a főváros legnépesebb és egyben legforgalmasabb részein, a VI., VII. és VIII. kerületekben volt a legnagyobb. Amíg azonban 1904-hez képest 1908-ra az I. kerület kivételével mindenütt – de különösen a fent említett, sűrűn lakott kerületekben – dinamikusan nőtt a kihágási feljelentések száma, addig 1912-re a külső kerületek (IX–X. kerület) és a Várnegyed kivételével mindenütt csökkent az ilyen esetek aránya. A legnagyobb mértékű csökkenés pedig éppen a VII. és a VIII. kerületben figyelhető meg; az 1908-as adatokhoz képest mindkét kerületben kevesebb mint a felére esett vissza

száma <http://terinformatika.geocentrum.hu/2003-1/cikk10.html>.

⁷⁴ Persze hozzá kell tennünk, hogy a kihágási ügyek között számos, témánk szempontjából irreleváns cselekményt találunk. Csak hogy egy példát említsünk: kihágásnak számított az is, ha a szülők túl későn jelentették be gyermekük megszületését. Mivel azonban a kihágási statisztikánál jobb mutatót nem találtunk, ezért kénytelenek vagyunk beérni e statisztikákkal.

a kihágási feljelentések száma. Ez a két kerület pedig éppen azon városrészek közé tartozott, ahol a legnagyobb őrszembővítés zajlott a korszak folyamán.

Amíg a bűnügyi statisztikákkal kapcsolatban a bűncselekmények számának növekedését többnyire a bűnüldöző szervek hatékonyabb működésével szokás magyarázni, addig a kihágási statisztikával kapcsolatban inkább ennek ellenkezője igaz: a kihágások számának *visszaesése* mutatja a rendőrség mint elrettentő erő hatékonyabb működését. A kihágási adatok budapesti stagnálása pedig éppen arra utal, hogy a városi tér fokozatos rendőri birtokbavétele viszonylag sikeres lehetett. Ezt bizonyítja az is, hogy miközben Budapest lakossága 1900 és 1910 között 733 ezerről mintegy 880 ezerre nőtt, addig a városlakók által elkövetett kisebb törvényszegések száma nem növekedett ugyanilyen mértékben. Ez pedig – legalábbis részben – az utcán posztoló rendőrközeg „kényszer-akkulturációs” hatásának volt köszönhető. Úgy látszik, hogy a város nyilvános tereiben közlekedő és élő emberek fokozatosan alkalmazkodtak a különböző szabályzatok, törvények és rendeletek által megszabott viselkedési normákhoz.

A figyelőszolgálatot teljesítő rendőr nevelő hatása azonban a városnak kizárólag azon tereiben érvényesülhetett, ahol ténylegesen jelen volt a rendőri hatalom. Maradtak azonban a városban olyan pontok, amelyek éppen ennek hiánya miatt a társadalmi rendre veszélyes eszmék és a bűnözés fészkeiként jelentek meg a városi elit és a hatalom gondolkodásában. Ezek pedig többnyire olyan területek voltak, amelyek a középosztályi bérpaloták és villanegyedek határain túlra estek (lásd VI. fejezet).

Amint azt Gyáni Gábor a „vérvörös csütörtök” kapcsán már megállapította, a rendőrség köztérben való állandó jelenléte a város szociális megosztottságának térbeli struktúráját látszik visszatükrözni: a polgárság világa élesen elválik a munkásság szociális terétől.⁷⁵ Ezt az elválasztást, a polgári és a veszélyes elemek szegregációját tükrözi az az övezetes térszerkezeti beosztás is, amely a korszak rendőrségi diskurzusát meghatározta. A különböző várostörténeti-szociológiai kutatások azonban már korábban rámutattak, hogy Budapesten korántsem volt olyan erős a különböző társadalmi csoportok térbeli szegregációja, mint a nyugat-európai és amerikai nagyvárosokban.⁷⁶ A rendőrség Budapestről alkotott kognitív térképét azonban mégis a különböző társadalmi csoportok viszonylagos térbeli elkülönülése határozta meg, ami összefügg a korabeli bűnüldöző szervekre jellemző gondolkodásmóddal, amelyet a leegyszerűsítő általánosítás, a típusokban,

⁷⁵ Gyáni 1999: 353.

⁷⁶ Lásd Csanádi–Ladányi 1992.

sémákban való gondolkodás jellemzett.⁷⁷ A fővárosi rendőrség figyelőszolgálatának hétköznapi gyakorlata, városi térben való állandó jelenléte pedig annyiban tükrözte ezt a kognitív térképet, hogy az utcán posztoló rendőrközegek mintegy védgátat vontak a középosztályi magántulajdon és a munkások lakta tér közé. Az utcán posztoló rendőrből kiinduló „kényszer-akkulturációs” nyomás tehát inkább a polgári rétegek „felségterületén” érvényesülhetett, mint a munkások lakóhelyén.

III.2. Az elővárosok és a bűnözés

III.2.1. Az elővárosi zóna szerepe Budapest fejlődésében

A modern nagyvárosok kialakulásának szinte természetes velejárója volt egy kiterjedt elővárosi zóna létrejötte. Nem volt ez másképp a századfordulós Budapest esetében sem. A fővárost körülvevő elővárosi övezet nagyjából a 19. század közepétől jött létre, s korszakunkra már dinamikus növekedést mutatott. Az elővárosok térbeni eloszlása ugyanakkor komoly arányeltolódást mutatott: az agglomeráció fejlődése korszakunkban még egyértelműen a pesti oldalra koncentrálódott. Ezt részben a Duna két partjának eltérő domborzati viszonyai, másrészt a sajátos birtokviszonyok magyarázzák: míg a Buda környéki falvakban nem állt rendelkezésre felparcellázható nagybirtok, addig Pest délkeleti részén a Grassalkovich-birtokon, az északi részen pedig a Károlyi család által birtokolt földeken egyre-másra jöttek létre az elővárosi övezet vázát adó telepek.⁷⁸

A Pest környéki települések az 1870–1895 közötti időszakban gombamód szaporodtak. Míg ebben az időszakban elsősorban a bevándorlók adták e telepek lakosságát, addig a századfordulóra egyre nagyobb arányban jelentek meg az elővárosi övezetben a Budapestről kitelepülők. Míg 1900-ban Erzsébetfalván 15, Kispesten pedig 24%-ot tett ki a fővárosból kiköltözők aránya a lakosságon belül, addig 1910-re ugyanez az arány 21,7, illetve 25,8%-ra nőtt.⁷⁹ Ez elsősorban annak volt köszönhető, hogy a századfordulóra kiépült az elővárosi övezetben is a helyi érdekű közlekedés, sőt a nagyobb településeket – Újpestet, Rákospalotát és Kispeket – már villamoson is el lehetett érni Budapestről.

⁷⁷ Lásd Becker 2002.

⁷⁸ Beluszky 2002: 122.

⁷⁹ Beluszky 2002: 126. Részletesebb statisztikákat lásd Kalmár 2002: 289–336.

Ez a folyamat ugyanakkor az elővárosi övezetben lakók társadalmi összetételében is jelentős változásokat hozott: „míg a XIX. század utolsó negyedében elsősorban a fővárosi piacra termelő kisiparosok, alkalmazottak, kisvállalkozók, az élelmiszerpiacokra termelők, a vasútvonalak mentén MÁV-al alkalmazottak, szegényebb nyugdíjasok alkották az elővárosok, telepek lakosságának zömét, addig a századforduló után a gyáripari munkásság vált meghatározó társadalmi csoporttá a peremközségekben.”⁸⁰

Az elővárosok fejlődési ütemét jelzi, hogy Budapest peremközségeinek lakossága 1900-ra 1 200 000 fővel már meghaladta a főváros népességszámát.⁸¹ Budapest növekedésének lendülete ebben az időszakban már lelassult, az agglomerációs zónában ezzel szemben éppen ekkor figyelhető meg a legdinamikusabb fejlődés.⁸² Az egyik, vizsgálatunk szempontjából fontos település, Pesterzsébet például 1900-ban még 15 732 lakosú volt, 10 évvel később azonban már 30 970 főt írtak össze a népszámlálásban.⁸³

A peremkerületek fővároshoz történő csatolása az általunk vizsgált korszakban állandóan napirenden volt. A főváros határainak kiterjesztése már az 1890-es években felmerült. A fővárosi közgyűlés 1892. október 19-i rendkívüli közgyűlésén tárgyalta a javaslatot, miszerint Újpestet, Kispestet, valamint Erzsébet- és Kossuthfalvát csatolták volna Budapesthez. A közgyűlés azonban anyagi okokra hivatkozva elutasította a javaslatot. Ráadásul, tették hozzá az elutasító határozat indoklásában, az ekkor már 23 521 lakosú Újpestnek a fővároshoz történő csatolása a „közigazgatási, közegészségügyi és köztisztasági szükségleteket csak mód felett szaporítaná és a fő- és székváros közpénztárára elviselhetetlen terhet róna”.⁸⁴

Nagy-Budapest létrehozásának kérdése mind a fővárosi, mind pedig az elővárosi közvéleményt megmozgatta. Az ekkor egymás után létrejövő helyi sajtó folyamatosan közölte a Budapesthez csatolás előnyeit és hátrányait taglaló cikkeket.⁸⁵ 1907-ben alakul meg például a *Budapest Környéke. Társadalmi és Közgazdasági Hetilap*, amelynek bevallott célja az volt, hogy felvegye a harcot azokkal a nézetekkel, melyek szerint a fővárost körülölelő övezetet tönkreteszi a telekspekuláció, az elővárosok elvesztik „egészséges” falusias jellegüket, s a „fővárosi mo-

⁸⁰ Beluszky 2002: 129.

⁸¹ Preisich 2004: 123.

⁸² Preisich 2004: 124.

⁸³ Bogyirka 2000: 91.

⁸⁴ Budapest főváros (1892-től székesfőváros) törvényhatósági bizottsága közgyűlési jegyzőkönyveinek adatbázisa, az 1892. évi október hó 19-én tartott rendkívüli közgyűlés jegyzőkönyve (www.bparchiv.hu).

⁸⁵ Lásd Mészáros 2005.

loch” elnyeli őket. „Valóságos sötét gyűrű övezi Budapestet.” – összegzi a véleményeket a lap beköszöntő cikke.⁸⁶

Az elővárosok Budapesthez történő csatolása a századfordulót követően a várospolitikában is újra felmerült. Bárczy István 1906-ban történt polgármester-ré választását követően a fővárosi közigazgatásban létrejött egy, a *Huszedik Század*hoz és a Társadalomtudományi Társasághoz szorosan kötődő várospolitikusi „agytröszt”.⁸⁷ E csoport egyik tagja volt Harrer Ferenc, aki a kifejezetten várostudományi kérdésekkel foglalkozó folyóirat, a *Városi Szemle* alapító szerkesztője volt. Harrer a *Városi Szemle* első számában egy nagyszabású koncepciót, Nagy-Budapest létrehozásának tervét ismertette az olvasókkal.⁸⁸ A tanulmányban számos érvet felsorolt, amelyek az elővárosi övezet Budapesthez történő csatolása mellett szólnak. Az érvelésből nem marad ki a közbiztonsági szempont sem. A szerző számára olyannyira egyértelmű volt a rendőrségi illetékesség kiterjesztésének pozitív hatása, hogy nem is tartotta fontosnak adatokkal alátámasztani fejtegetését:

„Hogy a biztonsági rendszetnek a szomszédos községekre való kiterjesztése nemcsak ezek, hanem a főváros szempontjából mennyire fontos, nem szorul bővebb magyarázatra; a fővárosi rendőrség hatáskörének Újpestre és Rákospalotára való kiterjesztésének előnyei mindkét oldalról közelismertek.”⁸⁹

Azt, hogy a rendvédelmi szempontok mennyire meghatározták az elővárosi övezet és a főváros viszonyát, jól mutatja a fővárosi államrendőrség hatáskörének kiterjesztési folyamata, valamint a rendőri fennhatóság terjeszkedésével kapcsolatos sajtóviták. Korszakunk során a rendőrség területi hatásköre az 1881. évi XXI. rendőrségi törvényben meghatározotthoz – azaz az 1872. évi XXXVI. törvény-cikk alapján megalakuló főváros összes bel- és külterületéhez – képest többször is bővült. E folyamat első állomását a fővárostól északra található, legnagyobb méretű előváros, Újpest jelentette.

⁸⁶ *Budapest Környéke*, 1907. március 31.

⁸⁷ Lásd Lugosi 2008: 275–276.

⁸⁸ Harrer 1908: 23–37.

⁸⁹ Harrer 1908: 34.

III.2.2. A „megfigyelő tekintet” első terjeszkedése: Újpest és Rákospalota

Újpesten az 1870-es években jött létre önálló rendvédelmi szerv: a községi előljáróság 1871-ben – a településnek ekkor kb. 7000 lakosa van – úgy döntött, hogy nyolc fegyveres poroszlót alkalmaz. Csakhogy a községnek nem volt elég pénze a poroszlók felszereléséhez, így a megyétől kértek segítséget, a megye azonban csak a poroszlók felfegyverzését volt hajlandó vállalni.⁹⁰ Egy 1874-ben történt lázadás azonban a helyi rendvédelem teljes csődjét bizonyította. A lázadás egy adóvégrehajtásnak ellenszegülő, majd ennek nyomán letartóztatott hentes rejtélyes öngyilkossága nyomán tört ki. A község vezetését és a poroszlókat megtámadó fel-dühödött tömeget csak a katonaság segítségével sikerült megfékezni. A zendülést követő perben 90 embert ítélt el a Pesti Királyi Törvényszék, többek között álhír terjesztése, izgatás, erőszakoskodás, rablás és gyújtogatás miatt.⁹¹

A lázadás leverését követően a Vác felsőjárási szolgabíró elrendelte, hogy a község önálló rendőrséget állítson fel.⁹² Az előljáróság ekkor nekikezdett a helyi rendőrség megszervezésének, s hamarosan elfogadták a rendvédelem megszervezésére vonatkozó szabályrendeletet. Ennek nyomán a közbiztonsági szolgálatot a községi kisbírák látták el.⁹³

A helyi közbiztonsági szolgálat megszervezésével párhuzamosan felmerült az a gondolat, hogy Újpestet a jövőben a budapesti rendőrség hatáskörébe kellene rendelni. A *Rendészeti Közlönyben* 1878-ban megjelent *Újpest és jövője* című cikk például már előre vetítette ezt a lépést.⁹⁴ Később aztán, a fővárosi államrendőrség megszervezéséről intézkedő 1881-es törvény előkészítésekor is felmerült az ötlet, amit azonban a rendvédelmi feladattal járó költségek miatt vetettek el.⁹⁵

Úgy tűnik, hogy az ügy az anyagi akadályok ellenére sem került le a napirendről, és a jelek szerint az új községi rendőrség sem tudott megbirkózni a közbiztonsági kihívásokkal: az újpesti képviselő-testület 1886-os jegyzőkönyvéből például kiderül, hogy lámpagyújtogatókkal kellett kiegészíteni a rendőrséget. Az előljáróság azonban elsősorban a koldusok számának szaporodásával magyarázta ezt a lépést.⁹⁶ A sajtóhírek azonban sokkal inkább azt emelik ki, hogy a Budapest

⁹⁰ Ugró 1932: 350–351.

⁹¹ A lázadás részletes leírását lásd Ugró 1932: 46–52.

⁹² Ugró 1932: 351.

⁹³ Uo. Ezek száma a fővárosi rendőrség megjelenésekor 15 volt.

⁹⁴ Lásd Sallai 2002: 13.

⁹⁵ Uo.

⁹⁶ BFL V.672.a Újpest nagyközség iratai, képviselő-testületi iratok.

területéről kitiltott „rovott múltúak” telepedtek le Újpesten, hogy onnan napon-ta beutazva folytathassák üzelmeküket.

A rendőrség átszervezése az 1880-as években szorosan összefüggött a rendezett tanácsai jog megszerzésének kérdésével. Legalábbis ez derül ki az újpesti képviselő-testületi jegyzőkönyvekből: a község külön bizottságot alakított 1886 végén, amely e két téma részleteinek kidolgozásával foglalkozott, de az iratokból az is jól látszik, hogy az ügy – elsősorban anyagi okok miatt – igen lassan haladt.⁹⁷

1886. szeptember 25-én az államrendőrség detektívosztályának vezetője, Splényi Ödön egy feljegyzést küldött Török János főkapitánynak, amelyben az Újpesttel kapcsolatos közbiztonsági problémákat ecsetelte.⁹⁸ A felügyelő szerint „felettes veszélyes azon körülmény, hogy minden notoriusabb rovott előéletű idegen, illetőségénél fogva a főváros területéről kitiltott egyének, valamint olyanok, kik budapesti illetőségűek, de veszélyes voltuknál fogva állandóan szigorú rendőri felügyelet alatt tartatnak, a főváros közvetlen szomszédságában levő Pest Pilis Kis Kun megye törvényhatóságának területéhez tartozó Új-Pest községét választják állandó tartózkodási helyül.”⁹⁹ Splényi ezt azzal magyarázta, hogy a jó közlekedési lehetőségeknek köszönhetően könnyen be lehet jutni a fővárosba Újpestről. Ráadásul a detektíveknek túl nagy területet kellene megfigyelnie, „melyet a rendelkezésemre álló közegek csekély számánál fogva kellően megfigyeltetni illetve ellenőrizni képtelen vagyok” – írta jelentésében.¹⁰⁰ Végül a „rovott múltúak” Újpesten történt letelepedésének egyik fő okát az újpesti előjáróság ezen közveszélyes elemekkel szembeni „megbotránkoztató és aggályos laza” eljárásában látta.

A probléma megoldására két lehetőséget látott a detektívfőnök. Az első Újpest rendőri szempontból Budapest fennhatósága alá történő helyezése. A másik lehetséges megoldás szerinte az lett volna, ha Pest megye alispánját utasította volna a belügyminiszter, hogy „mindazokat, kik a főváros területéről közveszélyes üzelmek miatt ki lettek tiltva, a fővárost övedző és a főváros közvetlen szomszédságában levő községekből szinte kitiltassanak, valamint az oly fővárosi illetőségű egyének, kik általunk mint közveszélyesek jeleztek, ott meg ne tőrressenek, hogy ez által a kellő ellenőrzés alól magukat ki ne vonhassák”.¹⁰¹ Feljegyzése végén Splényi bepanaszolta Chapó Géza újpesti csendbizont, kinek „megbízha-

⁹⁷ Uo.

⁹⁸ BFL VI.1.b M. Kir. Államrendőrség Budapesti Főkapitányságának általános iratai, vegyes iratok, 9668/1886. A detektívek feltehetően az 1884-ben leleplezett újpesti hamispénzverő banda lefűlését követően fokozottabban figyeltek az északi elővárosra. Baksa 1923: 36.

⁹⁹ BFL VI.1.b 9668/1886.

¹⁰⁰ Uo.

¹⁰¹ Uo.

tatlansága sőt sok rovott előéletű egyén iránti elnéző magatartása közbeszéd tárgyát képezi”.¹⁰² Splényinek később is meggyűlt a baja az újpesti csendbiztossal. 1887 novemberében ugyanis, amikor a Festetich-kápolnát kirabolták, Splényi és detektívjei – az újpesti előjáróságot megkerülve, amit a községi vezetés rosszlással vett tudomásul – végezték a nyomozást, kiderült, hogy Csapó is segédkezett a zsákmány elrejtésében.¹⁰³

Egy hónappal később a belügyminiszter utasította a főkapitányt, hogy tegyen jelentést arról, hogy „mily számú rendőri személyzet volna szervezendő s ezen szervezés keresztül vitele mennyi költséget igényelne?”¹⁰⁴ Ennek nyomán a főkapitány az Országos Statisztikai Hivaltól bekérte az Újpestre vonatkozó adatokat.¹⁰⁵

Török 1887. január 17-én tett jelentést a belügyminiszternek a rendőrségi hatáskör Újpestre történő kiterjesztése tárgyában. A jelentésben a fővárosi és az országos statisztikai hivataloktól korábban bekért adatok alapján a főkapitány javasolta, hogy a kőbányai kapitányság szervezetét vegyék alapul Újpestenél, mivel ha területe kisebb is Kőbányáénál, de népesség tekintetében meg is haladja a X. kerületet. Így aztán egy kapitányból, két fogalmazóból, egy írnokból, két díjnokból, egy kézbesítőből, egy hivatalszolgából, négy detektívől, két lovasrendőrből, tizenhat rendőrből, két tizedesből, egy ellenőrből és egy felügyelőből álló kapitányság felállítását terjesztette elő.¹⁰⁶

Azt nem tudjuk, hogy a rendőrségi javaslat hatására-e, de 1887 nyarán az újpesti képviselő-testület is felvetette a fővárosi rendőrség hatáskör-kiterjesztésének ötletét. 1887. július 30-án azonban – 14 nem szavazattal 6 igen ellenében – leszavazták azt az indítványt, hogy nyújtson be a község egy kérvényt a vármegyéhez ez ügyben. Az indoklásban arra hivatkozott a község vezetése, hogy az államrendőrség megyei területre való kiterjesztése csorbítaná Újpest községi törvényben biztosított „autonóm jogát”, és a kiterjesztéssel járó plusz költségeket sem tudták volna vállalni.¹⁰⁷ Feltehetően az előbb említett rablás hatására az egyik képviselő azt javasolta, hogy egy szakasz csendőrt állomásoztassanak Újpesten, amit a képviselő-testület egyhangúan megszavazott.¹⁰⁸ Úgy látszik tehát, hogy az

¹⁰² Uo.

¹⁰³ BFL V.672.a. Csapó ellen később bűnvádi eljárást indítottak.

¹⁰⁴ Uo.

¹⁰⁵ Jól jellemzi a rendőrség közbiztonságról való gondolkodását a bekért adatok jellege; a főkapitány a lakosság számát, a terület nagyságát, a házak számát és a lakosság vallási és anyanyelvi megoszlását mellett az analfabéták számára is kíváncsi volt. Uo.

¹⁰⁶ Uo.

¹⁰⁷ BFL V.672.a.

¹⁰⁸ Uo.

újpesti vezetés beismerte, hogy a saját rendvédelmi szervek megszervezése terén teljes kudarcot vallott.

A rendőrségi hatáskör kiterjesztésének előkészítő munkálatait tehát már 1887-ben elvégezte a fővárosi rendőrség. A terjeszkedés azonban az évtized végéig – elsősorban anyagi okok miatt – nem valósulhatott meg. A jelek szerint azonban már a hatáskör Újpestre és Rákospalotára történő kiterjesztéséről szóló 1889. évi XLVI. törvénycikk elfogadása előtt is igen aktívan tevékenykedett a fővárosi rendőrség ezen elővárosokban. A *Pesti Hírlap* 1888. december 12-én például arról számol be, hogy a fővárosi rendőrség „megunta azt a sok szemrehányást, mely a budapesti vagyion biztonság gyöngye volta miatt minden egyes betörés után korusban hangzott fel a hírlapokban, s elhatározta, hogy kiírt a föld színéről – azaz csak Újpestről minden betörőt.”¹⁰⁹ A cikkből kiderül, hogy az újpesti „betörőszövetkezet” a fővárosi rendőrség budapesti „üldözése” elől menekült Újpestre, ahol „békés otthonra, biztos fészekre leltek”. A razzia során végül tíz betörőt sikerült letartóztatni, köztük a „betörők nevelőnőjét”, Száraz Sándorné Dombai Julcsát, aki a „tehetőség” fiatal tolvajokat és zsebmetszőket tanította be. A rendőrség fogását végül így kommentálja az újságíró: „Újpest tehát tiszta, – száz aranyat egy betörőért!”¹¹⁰

Így tehát az 1889-es törvény tulajdonképpen egy korábban létező rendőri gyakorlatot intézményesített. A hatáskör első kiterjesztésével két, közigazgatásilag Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye, rendvédelmi szempontból pedig a csendőrség fennhatósága alá tartozó település is a Fővárosi Államrendőrség felügyelete alá került. E döntés legfőbb indoka az volt, hogy Rákospalota és Újpest volt az a két település, ahová a fővárosból a rendőrség által kiűzött notórius gonosztevők átköltöztek, hogy innen „ingázva” folytassák kriminális tevékenységüket.¹¹¹

Úgy tűnik azonban, hogy maga a község nem örült annyira ennek a lépésnek. Az 1889-et követő évek képviselő-testületi jegyzőkönyvei az előljárásság és a rendőrség közötti feszült viszonyról tanúskodnak. 1889. december 27-én például a községi bíró javasolta, hogy a képviselő-testület hívja meg egy lakomára a rendőrség vezetőit, hogy „úgy nyilvánossan ki mutatná az azokkali érintkezés szívélyes-

¹⁰⁹ Az újpesti betörő szövetkezet. *Pesti Hírlap*, 1888. december 12. 4–5.

¹¹⁰ Uo.

¹¹¹ A Budapest Fő... 1896: 58. Ez persze nemcsak azt jelzi, hogy a kialakuló modern rendőrség kevésbé hatékonyan végezte bűnüldöző munkáját, hanem egyben rámutat a főleg kisebb bűncselekmények elkövetői, valamint a koldusok és csavargók ellenében alkalmazott kitoloncolás hatástalanságára is. A főkapitányi jelentések ugyanis többször említik, hogy hiába toloncolják ki a nemkívánatos elemeket a fővárosból, ha azok a környéken letelepedve és az egyre javuló közlekedési lehetőségeket kihasználva vissza-visszatérnek Budapestre. A rendőrségi hatáskör kiterjesztése egyébként a bejelentési kötelezettség itteni meghonosítását is magával vonta, így a lakosság ellenőrzése és a nemkívánatos elemek eltávolítása ezen a szinten is követte a budapesti gyakorlatot.

ségét”, s egyúttal rációfolna azokra a véleményekre, melyek szerint a község vezetősége ellenzi az államrendőrség behozatalát.¹¹² A lakoma azonban keveset javíthatott a rendőrség és a község közötti feszült viszonyon, mert 1890-ben például arról panaszkodott az egyik képviselő, hogy a rendőrség túl szigorúan bünteti a lakosságot, egy 1891-es interpellációra adott válaszból pedig kiderül, hogy a „rendőrség a községgel nincs semmi összefüggésben, és a kapitány nem tagja az előjáróságnak, így nincs semmi érintkezés”.¹¹³

A törvény értelmében a fővárosi rendőrség 1890-ben kezdte meg munkáját Újpesten és Rákospalotán (a két helység összlakossága ekkor már 30 000 fő körül volt). Az őrszemélyzet ekkor 24 gyalogos és 4 lovas rendőrből állt.¹¹⁴ A főkapitányi jelentések és sajtóhírek ezután a közbiztonság egyértelmű javulásáról számoltak be. A város monográfiáját 1932-ben összeállító Ugró Gyula így foglalja össze a hatáskör-kiterjesztés Újpest közbiztonságára gyakorolt hatását:

„Az államrendőrség felállítását követő években a közbiztonsági állapotok városunkban teljesen megjavultak, mert ha a bűncselekmények és vétségek statisztikai adatait a megelőző évek hason adataival, vagy országos átlaggal egybevetjük, akkor igen öröndetes eredmény mutatkozik a javulás tekintetében. Szándékos emberölés büntette és szándékos emberölés büntettének kísérlete alig 1-2 esetben, de sem rablógyilkosság, sem gyilkosság nem követtetett el. [...] Rablás büntette miatt ugyan több feljelentés tétetett, de a nyomozás során legtöbb esetben vagy lopás, vagy zsarolás vagy egyéb vétség állapítottatott meg. [...] A rendőrségből a kir. bírósághoz áttett ügyek legnagyobb része is csak vétség volt, mely részben a magántulajdon, részben pedig a testi épség vagy a becsület ellen követtetett el.”¹¹⁵

A *Budapest Környéke* egy 1907-ben megjelent, az elővárosok számára fővárosi rendőrséget követelő cikkében éppen Újpest pozitív példájával érvelt. Az újságíró szerint Újpestet a kiterjesztést követően „kb. 260 notórikus család” hagyta el,

¹¹² BFL V.672.a.

¹¹³ Uo.

¹¹⁴ A Budapest Fő... 1896: 58.

¹¹⁵ Ugró 1932: 352. Hozzá kell tennünk, hogy a korszak egyik legnagyobb port felvert, „amerikai típusú” bankrablása éppen Újpesten történt 1908-ban: a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank újpesti fiókját két lengyel származású munkás rabolta ki fényes nappal. A tetteseket végül a csendőrség és a fővárosi detektívek együttműködésével sikerült elfogni.

s míg „régente újpesti hatosokról szolt az ének, ma a fővárosi lapok azt írják, hogy a pénzhamisító banda főfészke ismét Erzsébetfalva vagy Kispest”.¹¹⁶

Azt, hogy a vármegye is elégedett volt a rendőrség eredményeivel, jól mutatja, hogy 1896-ban kérvényt nyújtottak be Cinkota és Mátyásföld, Csömör és Pestszentmihály, Soroksár (Erzsébet- és Kossuthfalva, Gubacs, Gyál és Péteri pusztákkal és telepekkel együtt), Kispest és Szentlőrinc, Budaörs, Budafok és Albertfalva rendőri felügyelet alá vonására.¹¹⁷ Az 1896-os kérvényt a belügyminiszter a szokásos indokkal, az anyagi források hiányára hivatkozva elutasította. Korszakunk folyamán azonban még egyszer sor került a fővárosi államrendőrség hatáskörének kiterjesztésére. Érdemes ennek folyamatát részletesebben is bemutatni, mert a hatáskör kiterjesztése és – köszönhetően a korszakban már többé-kevésbé rendszeresen megjelenő erzsébetfalvi sajtónak – a közbiztonsági viszonyok helyi értelmezése jól mutatja Budapest és elővárosai sajátos viszonyát.

III.2.3. A második fázis: Erzsébetfalva, Kispest és Pestszentlőrinc

A fővárosi rendőrség hatáskör-kiterjesztésének második állomását a Kispest, Erzsébetfalva és Pestszentlőrinc községek rendőri felügyeletével megbízott 1912-ben létrehozott kispesti rendőrkapitányság jelentette. Az erről intézkedő 1912. évi LX. törvényhez lábjegyzetben fűzött indoklás jól jelzi az állam hozzáállását; az indoklás hangsúlyozta, hogy „a fővárossal szomszédos, rohamosan fejlődő községeknek rendészeti igazgatása egészen más szabályozást és intézést kíván, mint egyéb községeké, hogy lakosságuk személyi- és vagyonbiztonsága kellőképpen megóvható legyen”. Továbbá e helységek közbiztonsági szempontból inkább hasonlítanak a fővárosra, mint egyéb vidékekre. Végül a rendőrség hatáskörének kiterjesztése nem csak az érintett település, hanem maga a főváros közbiztonságára is pozitívan hatna ki.¹¹⁸

A rendőrségi hatáskör kiterjesztéséről szóló vita jól követhető az 1865-ben a Belga Bank által alapított, sokáig Soroksárhoz tartozó, 1897-től viszont nagyközségi ranggal bíró Erzsébetfalva helyi sajtójában. Az 1890-es évek közepétől Erzsébetfalván folyamatosan létezett legalább egy olyan sajtóorgánus, ahol állandó témaként megjelent a bűnözés. Az itt publikált cikkek jól illusztrálják a

¹¹⁶ Államrendőrséget a főváros környékének. *Budapest Környéke*, 1907. április 7.

¹¹⁷ A Budapest Fő... 1897: 4–5. Utóbbi esetben preventív szerepe lett volna ennek a főkapitány szerint, mivel tartani kell attól, hogy a bűnöző csoportok Budaörsről és Budafokról Albertfalvára költöztek volna.

¹¹⁸ Uo.

főváros és a község közötti furcsa, kettős viszonyt: a fiatal község igyekezett kialakítani saját identitását, miközben persze a Budapesthez történő csatlolás jövőbeni lehetőségét is szem előtt tartotta. Ezt a törekvést mi sem bizonyítja jobban, mint az 1897-től megjelenő „társadalmi és vegyes tartalmú” helyi lap, a *Budapest-Erzsébetfalva* címe.

A fővároshoz való csatlakozás azonban nem csak áhított célként jelent meg, gyakran kritizálták is a budapesti viszonyokat. Ez a Budapesthez való kettős viszony jelent meg a közbiztonságról szóló újsághírekben is. Miközben gyakoriak voltak a jelentések a nagy port kavaró budapesti bűnesetokról, a főváros erkölcsének romlottságáról, valamint a fővárosi „dedektívek” egyre inkább rossz szemmel nézett erzsébetfalvi akcióiról,¹¹⁹ ugyanakkor a helyi sajtó lényegében létezésétől fogva a fővárosi rendőrség hatáskörének Erzsébetfalvára történő kiterjesztése mellett kampányolt.

Az *Erzsébetfalva* 1897. február 28-i számának *Helyi viszonyaink* címmel megjelent vezércikke is a főváros kontextusában helyezte el a község közbiztonsági viszonyait, ezért érdemes idézni néhány gondolatát: „Az tény, hogy községünknek rohamos fejlődését csakis annak köszönhetjük, hogy községünk a fő- és székváros közvetlen közelében fekszik, azonban az is való bizonyos tekintetben, hogy a fő- és székvárosnak ezen közvetlen közelsége községünkre nézve erkölcsi szempontból nagyon káros befolyást gyakorol” – olvashatjuk a bevezetőben. A cikkből kiderül továbbá az is, hogy a bűnözők migrációjának problémája nem csak a rendőri diskurzus része volt:

*„Ha egy nagyobb lopás, betörés vagy rablógyilkosság történik a fővárosban, azonnal elvan községünk lepve a dedektívektől. Miért? tán itt vélik feltalálni a gonosztevőt? Nagyon természetes! Tudja a rendőrség azt nagyon jól, hogy községünk a fővárosban működő tolvajoknak s minden másfajta kétes existenciájú egyének nagy részének a legalkalmasabb tartózkodási helye.”*¹²⁰

Ezt azzal magyarázza, hogy a főváros területéről kitiltott „közveszélyes egyének” ide telepednek majd „az itthon megállapított tervük után szépen berándulnak a fő- és székesvárosba s végrehajtják azt éppúgy, mint mikor ott laktak”.¹²¹

¹¹⁹ Az *Erzsébetfalva* című újság például így számol be egy Népszínház utcai rablógyilkosságról: „A fővárosi rendőrség minden lehetőt elkövetett, hogy a gonosztevőt kézre kerítse, a detektívek a szélrózsa minden irányában ellepték a környéket, a mihez nekünk erzsébetfalvaiaknak is volt szerencsénk. Szerencsére azonban nem itt fogták el a gyilkost, hanem Zomborban...” *Erzsébetfalva*, 1897. február 21.

¹²⁰ Helyi viszonyaink. *Erzsébetfalva*, 1897. február 28.

¹²¹ Az ingázás persze nem kizárólag a község kriminális csoportjaira volt jellemző: az 1900-as évek

Az újságíró ugyanakkor Újpest és Rákospalota pozitív példáját hozta fel: „Egy szóval bátran mondhatjuk azt, hogy Erzsébetfalva manapság ott van a tekintetben, ahol ezelőtt 8-10 évvel Újpest volt, t. i. a fő- és székváros rendőrségének legtöbb dolgot adó jómadaraknak tartózkodási helye.” Addig azonban nem ment el a szerző, hogy rendőrkapitányságot követeljen Erzsébetfalvára is, mindössze rendszeres időközönkénti razziákat szeretett volna látni a főváros környékén.¹²²

Az Erzsébetfalván élő, de a fővárosban tevékenykedő bűnözők problémája mellett az újsághírek a helyi bűnözéssel is egyre gyakrabban foglalkoztak. 1895-től működött itt csendőrőrs (melynek hatásköre Csepelre és Kossuthfalvára is kiterjedt),¹²³ s a későbbiekben saját rendőrbírója is volt a községnek, ám úgy látszik, hogy ezek nem tudtak megbirkózni az egyre növekedő feladatokkal. Az 1900-as évektől egyre gyakoribbak voltak a helyi rendészeti szerveket kritizáló, az utcán lézengő koldusokról és csavargókról, valamint az egyre szaporodó bűnesetekről szóló cikkek. „Nubia sivatagján talán jobban meg van védelmezve a személy és vagyonbiztonság, mint itt az ország fővárosa közelében, Erzsébetfalván” – írta például 1898-ban az *Erzsébetfalvai Közlöny*.¹²⁴ Az *Erzsébetfalva* 1903. január 11-i számának a község „erkölcsi süllyedéséről” szóló vezércikke pedig odáig elment, hogy azt is kijelentette, hogy a rossz közbiztonsági viszonyok a község vezetésén belül tapasztalt politikai összetűzésekkel együtt az ingatlanok értékének csökkenését és egyben a fővároshoz való majdani csatlakozást lehetetlenné teszik.¹²⁵

Arról, hogy az 1896-ban beadott pest megyei kérvény hatására szabályos verseny alakult ki a fővárosi rendőrség fennhatóságának „megszerzése” körül, többek között egy az *Erzsébetfalvai Közlönyben* megjelent olvasói levél is tudósít. A *Néhány szó állami rendőrségünkéről* címmel, „Egy adófizető” aláírással megjelent írás azt panaszolta, hogy a képviselő-testület nem lépett fel kellő eréllyel a rendőrség ügyében, ezért Erzsébetfalva csak őrszobát, a nagy konkurens, Soroksár pedig önálló kapitányságot fog kapni.¹²⁶

elején a község 17 000 lakosából csak 3000 a „rendes” ott lakó, tehát aki nem ingázott Budapestre. Lásd Helyi érdekeink kudarcai. *Erzsébetfalva*, 1903. február 8.

¹²² Ez ellentmondani látszik annak a korábbi kritikus megjegyzésének, miszerint a detektívek megjelenése a községben nem sokat ért, „mert minden bizonnyal, ha a községünkben tartózkodó jómadarak követnek el egy büntetett fővárosunkban, birnak annyi furfanggal, hogy mihez tartás végett kölcsönösen kellő megállapodásra jutnak, alibijüket igazolni tudják s egyáltalán minden gyanus látszatot előrelátásból idejekorán el tudnak háritani.”

¹²³ *Erzsébetfalva és vidéke*, 1895. március 16.

¹²⁴ Közbiztonságunk. *Erzsébetfalvai Közlöny*, 1898. augusztus 14.

¹²⁵ *Erzsébetfalva*, 1903. január 11.

¹²⁶ Soroksár előnyének egyszerű oka van a cikk írója szerint: „Soroksár megy deputációjába, kér, könyörög, felajánl költség hozzájárulást, sőt tovább megy, helyiséget is ajánl fel, mert tudja a különbséget

A helyi sajtóból ugyanakkor az is kiderül, hogy a rendőrségi hatáskör kiterjesztésének kérvényezése szinte azonnal a nagyközségi rang megszerzését követően, civil kezdeményezésből, az *Erzsébetfalvi Otthon* nevű „községvédő” egyesület indítatására kezdődött.¹²⁷ A budapesti rendőrség Erzsébetfalvára történő behozatalának ügye tehát érdekes módon éppen a település önállósulási törekvéseivel, a közigazgatási és jogszolgáltatási szervek itteni megtelepítésével (az Erzsébetfalván illetékes szolgabírói hivatal ugyanis Ráckeven, a járásbíróság pedig Ócsán volt) függött össze.¹²⁸ Az például soha nem merült fel a helyi sajtóban, hogy a budapesti bűnüldözők itteni megjelenése csorbítaná a község függetlenségét. A község előljárósága is egyértelműen támogatta az *Erzsébetfalvi Otthon* kezdeményezését: az 1900 augusztusában a képviselő-testület elhatározta, hogy testületileg kérvényezni fogják a belügyminiszternél a fővárosi rendőrség ide telepítését, s a község „nyomasztó anyagi helyzetének” ellenére 8000 koronával lettek volna hajlandóak hozzájárulni ehhez a lépéshez.¹²⁹

Nem véletlen tehát, hogy ilyen jelentőséggel bírt a budapesti államrendőrség Erzsébetfalvára csábítása. Ezért is figyelte a község árgus szemekkel a budapesti sajtó jelentéseit a belügyminiszteri tervekről. Az *Erzsébetfalvai hírlap* 1900. augusztus 9-i száma azonban sajnálkozva kénytelen volt közölni, hogy egyes fővárosi lapok híreszteléseivel ellentétben Széll Kálmán belügyminiszter „a rossz anyagi viszonyokra hivatkozva a kérelem teljesítését jobb időre halasztotta”.¹³⁰

A különböző hangvételű írások néha higgadtan, máshol viszont annál hevesebben követelték a budapesti rendőrség „behozatalát”. A téma körüli indu-

a rendőr-őrszoba és a kapitányság székhelye között!” *Erzsébetfalvai Közlöny*, 1898. január 30. Egy későbbi cikk szerzője például azt vetette fel, hogy ha Soroksárra kerül a kapitányság, akkor Erzsébetfalvát inkább a IX. kerületi kapitánysághoz csatolják. *Erzsébetfalvai Közlöny*, 1898. április 10. A *Budapest Környéke* ugyanakkor még egy évtizeddel később is éppen Soroksár „konzervatív érzelmű képviseletétől” féltette a tervet. Az államrendőrség Budapest környékén. *Budapest Környéke*, 1908. május 31.

¹²⁷ Vö. Bogyrka 2000: 94. A magánkezdeményezés szerepét jelzi, hogy 1898-ban Pestszentlőrincen Reitter György vendéglőjében gyűlést szerveztek, melynek témája a helyi rendőrség felállítása volt. A résztvevők azzal érveltek a saját rendőri szerv létrehozása mellett, hogy itt szokott nyaralni a budapesti elit számos tagja, így például Eötvös Loránd, Bókay Árpád vagy Cséry Lajos nagybirtokos. A gyűlésről – melynek végül Kispest ellenkezése miatt nem volt eredménye – a rendőrségi ügyeiről elhíresült Seper Kajetán lapja, a *Kispest-Szent-Lőrinczi Lapok* tudósított. Szentlőrinczi rendőrsége. *Kispest-Szent-Lőrinczi Lapok*, 1898. április 20.

¹²⁸ Uo.

¹²⁹ BFL V.371.a Erzsébetfalva nagyközség iratai, képviselő-testületi jegyzőkönyvek.

¹³⁰ Ez már a második belügyminiszteri elutasítás volt, 1898-ban ugyanis Perczel Dezső hasonló indokkal utasította el Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye közigazgatási bizottságának kérvényét. A község 1900. szeptember 14-én úgy határozott, hogy a korábban felajánlott 8000 koronát a saját rendőrség fejlesztésére fogja költeni. BFL V.371.a.

latokat jól mutatja egy még 1899-ben „Ragyás Szepi, az erzsébetfalvai egyesült értéktárolítók dísze” által jegyzett „olvasói levél”, amelynek szerzője a jó közbiztonsági állapotokra hivatkozva elutasította a rendőrség ügyét.¹³¹

Az mindenestre jól látszik a korszak erzsébetfalvi sajtójának elemzéséből, hogy a közvéleményt élénken foglalkoztatta a rendőrség ügye, a sajtó pedig mindent megtett annak érdekében, hogy az ügy a köztudatban maradjon. A képviselő-testületi jegyzőkönyvek ugyancsak arra utaltak, hogy az erzsébetfalvi vezetés is mindent megtett annak érdekében, hogy a fővárosi rendőrséget Erzsébetfalvára csalogassa. 1901-ben például kijelentették, hogy a község nem akar saját községi rendőrséget szervezni, mivel „a fő székvárossal való közvetlen szomszédságunk folytán közbiztonsági állapotaink egyedül az államrendőrség hatáskörének a község területére leendő kiterjesztése által javíthatna”.¹³² Így aztán újra kérelmezték a hatáskör kiterjesztését – ismét sikertelenül. Az előjáróság azonban a sorozatos kudarcok ellenére is ragaszkodott a fővárosi rendőrséghez; 1905-ben például nem voltak hajlandók anyagilag hozzájárulni a helybeli csendőrség létszámának öt fővel történő növeléséhez, „hanem ehelyett a község a m. kir. államrendőrség kihozatalát szorgalmazandja, melynek fenntartási költségeihez [sic!] a közgyűlés évi 8000 k. hozzájárulási összeget már meg is szavazott”.¹³³

1909-re végül újra a megye elé került a rendőrségi hatókör kiterjesztésének problémája: 1909. július 27-én az alispán újabb előterjesztést tett a belügyminiszternél, amelyben kérte, hogy a fővárosi rendőrség Kispesten, Pestszentlőrincen, Pestújhelyen, a Lónyay-telepen, Erzsébetfalván, Kossuthfalván, Csepelen, Budafokon, Albertfalván és Budakeszin is teljesítsen szolgálatot. A kérvényhez a megye pénzügyi felajánlást is tett: 20 000 koronával támogatták volna a rendőrség fenntartását.¹³⁴

Úgy tűnik, hogy a hatáskör-kiterjesztés 1910 körülre már nagyon időszerűvé vált, legalábbis ami Erzsébetfalvát illeti. Ekkor ugyanis egymás után találkoztunk különböző büntetteket és kihágásokat elkövető helyi rendőrök ellen indított eljárásokkal. 1910-ben például gazdaság miatt bocsátanak el egy rendőrt, két rendőrt részegség, másik kettőt pedig részegség miatt kellett megfenyíteni.¹³⁵ Egy évvel később Stuhl Ferenc rendőr ellenőrt „szolgálatával összeférhetet-

¹³¹ Nem kell minékünk államrendőrség Erzsébetfalvára. *Erzsébetfalvai Közlöny*, 1899. október 8. Érdekes módon akadt olyan újságolvasó, aki komolyan vette az írást: a *Közlöny* következő számában ugyanis egy helyi kocsmáros *Kontra államrendőrség* című cikkében egyetértett az előtte szóló „olvasói levéllel”.

¹³² BFL V.371.a.

¹³³ A vezetés elszántságát jelzi az is, hogy a csendőrségi létszámemelés mindössze évi 2000 koronába került volna. BFL V.371.a.

¹³⁴ Az államrendőrség kiterjesztése Erzsébetfalvára. *Erzsébetfalvai Közlöny*, 1911. július 9.

¹³⁵ BFL V.371.a.

len s a közerkölcsbe ütköző viselkedése” miatt lefokozták, majd néhány hónappal később bűnjelek szabálytalan kiadásának, illetve elsikkasztásának a gyanújával felfüggesztették (ugyanekkor négy másik rendőrt pénzbüntetésre ítélnék).¹³⁶

A vármegye kérvényének a belügyminiszter végül helyt adott, így az erzsébetfalvi rendőrkapitányság 1912. október elsejével megkezdhetette munkáját. Mint ahogy azt a *Közlöny* az újdonsült rendőrkapitány, Vaday László közlése nyomán írta, a kapitányság „az államrendőrségi intézményt nem vasszigorral akarja bevezetni, hanem előbb megismertetni és megértetni”. „Ez persze csak a jóhiszemű és jóakarátú lakosságra áll, mert a rovottmúltúak jól teszik, ha lakásukat minél messzebbre igyekeznek innen elhelyezni” – tette hozzá ugyanakkor a rendőrkapitány.¹³⁷

III.2.4. A rendőri térfigyelés és a városlakók közössége

Ha végigtekintünk a fővárosi rendőrség korszakban lezajlott térbeli terjeszkedésén, akkor első pillantásra úgy tűnik, hogy a rendőrség főleg a munkások lakta területeken növelte jelenlétét. Elsősorban Pest környéki, a századfordulótól kezdve komoly népességnövekedést felmutató településekről van szó, amelyek lakosságának nagy hányadát a Budapest gyárövezetében, valamint a helyben fokozatosan kiépülő nagyiparban dolgozó munkások tették ki. Ezért aztán nem lepődünk meg azon, hogy a fővárosi rendőrség egyáltalán nem terjeszkedett a budai oldalon található elővárosok, mint például az 1896-os kérvényben is szereplő Budaörs, Budafok és Albertfalva irányába. Ráadásul a budai oldalon jóval nagyobb „cordon sanitaire”, lassabban betelepülő zöld övezet választotta el az elővárosokat és a fővárost magát.

A rendőrségi források azonban mégsem elsősorban az elővárosi munkástömegek feletti ellenőrzést említették a hatáskör-kiterjesztés fő indokaként. Egyedül az 1912-es törvényhez lábjegyzetben fűzött indoklás utalt arra, hogy az 1908-ban a pénzügyminisztérium által megvásárolt kispesti részen létrehozott munkástelep, a majdani Wekerle-telep is szerepet játszott a rendőrségi ellenőrzés kiterjesztésében. A *Budapesti útmutató* újpesti, kispesti és pestszentlőrinci, valamint erzsébetfalvai kapitányságra vonatkozó adataiból jól látszik, hogy az itteni rendőri jelenlét már a kiterjesztés időpontjában sem volt elegendő a dinamikusan növekvő elővárosok állandó figyelőszolgálatának ellátásához. Ezért aztán erős a gyanú, hogy a rendőr-

¹³⁶ Uo.

¹³⁷ Az államrendőrség. *Erzsébetfalvai Közlöny*, 1912. szeptember 29.

ségi szolgálat itt sem elsősorban a munkáslakosság „kényszer-akkulturációjának” eszköze volt, s hogy a Fővárosi Államrendőrség hatáskörének kiterjesztése hátterében a köztérbeli állandó jelenlét helyett a bejelentési kötelezettség itteni bevezetése állt, ami – elméletben legalábbis – lehetővé tette, hogy az elővárosi övezetből is eltüntessék a nemkívánatos elemeket, az „ingázó” bűnözőket, a csavargókat és a koldusokat.

A rendőrségi „kényszer-akkulturációnak” ugyanakkor komoly akadályát jelentette a megfigyelés rendszere. Amint azt korábban láthattuk a korszakban kiadott rendőri kézikönyvekből, az utcán posztoló őrszemeknek tilos volt elhagyniuk a számukra kijelölt helyet („portyázásokra”, azaz a nagyobb területek bejárására többnyire éjszaka vagy éppen az említett kültelkeken került sor). Így a budapesti rendőr nem tudta megfelelően ellátni azt a fajta civilizatorikus szerepet, amelyet számos más nagyvárosban betöltött. Egy bostoni rendőr 1895-ös „eseménynaplójának” elemzésekor Alexander von Hoffman például arra a megállapításra jutott, hogy az állandóan mozgásban lévő rendőrközeg¹³⁸ fontos szereplője volt egy-egy körzet (*neighborhood*) hétköznapijainak, tevékenysége pedig kevésbé a vagyonvédelem, hanem sokkal inkább a középosztályi normák ellen vétők megregulázása szempontjából volt fontos.¹³⁹ A körzetét folyamatosan járó amerikai rendőr ugyanakkor ki tudott alakítani magának egy informális kapcsolaton alapuló társadalmi mikrokozmoszt, amely egyszerre volt barátságos egy alapvetően ellenséges környezetben, s ugyanakkor hasznos is a mindennapi rendőri tevékenység ellátásában; a helyi boltosok, házmesterek és kocsmárosok fontos állandó pontjai voltak a rendőrök mentális térképének, s míg a közöttük létrejövő informális kapcsolatok kölcsönösen előnyösnek bizonyulhattak, addig az utcán mozgó tömegekkel nem alakulhatott ki ilyen fokú szociabilitás.¹⁴⁰

Budapesten ezzel szemben sokkal kisebb volt a lakosság és a rendőrőrszemek közötti informális kapcsolatok kialakulásának esélye.¹⁴¹ A fővárosi rendőrség funkcióit és feladatkörét tekintve a liberálisabb angolszász modellel szemben sokkal inkább a szigorúbb társadalmi kontrollt gyakorló német rendvédelmi mintákhoz

¹³⁸ Ugyanez a „move-on system” jellemezte az angol rendőrség működését is. Lásd Stroch 1976: 482.

¹³⁹ von Hoffmann 1992: 317. Érdekes, hogy amikor 1911-ben New Yorkban megpróbálták bevezetni az egy helyben álló őrszemek Budapesten használatos rendszerét, maguk a rendőrök kezdtek el tiltakozni, arra hivatkozva, hogy egy helyben állva nem tudják elkerülni a velük beszélgetni vágyó gyalogosokat. Thale 2007: 195.

¹⁴⁰ Vö. Thale 2007: 203. Ugyanakkor Thale azt is hozzáteszi, hogy ez az „idilli” állapot a gépkocsi és a rádió használatával véget ért.

¹⁴¹ Ennek ellenére van példa arra, hogy létrejönnek ilyen kapcsolatok. Lásd Perényi 2006a: 28.

hasonlítható.¹⁴² Budapesten a rendőrök és a lakosság szó szerint „statikus” kapcsolatát ráadásul a rendőri állomány állandó fluktuációja, valamint a nagyrészt bevándorlókból verbuválódó legénység hiányos helyismerete is tetézte.

¹⁴² Vö. Evans 1987: 163–165.

IV.

BŰNÖZÉS ÉS NYILVÁNOSSÁG

A bűnözés társadalmilag konstruált valóságának megalkotásában a büntetőjogi, politikai és kriminológiai diskurzusok mellett az irodalom és publicisztika, valamint a populáris kultúra is jelentős szerepet vállal.¹ A legtöbb hétköznapi ember ugyanis meglehetősen keveset tud a bűnözésről, s a legtöbben még ezt a kevés tudást is a modern médiából szerzik. Nem volt ez másként a 19–20. század fordulóján sem. Az emberek többsége a századfordulón is az akkor kialakuló modern tömegsajtó információira, a népszerű olvasmányokra vagy a nagyvárosi tömegkultúra más termékeire alapozva alkotta meg saját bűnözés- és bűnözőképét. A hétköznapi ember számára elérhető információforrások által a bűnözésről közvetített benyomás ugyanakkor távol állt a bűnözés „valóságától”; azok a bűntípusok például, amelyek a leginkább felkeltették a közvélemény érdeklődését, többnyire az utolsó helyeken osztoztak a bűnügyi statisztikákban.² A sajtóban és a 19. század végétől egyre nagyobb teret hódító népszerű nagyvárosi irodalomban elsősorban a szenzációs esetek, gyilkosságok vagy nagy vagyoni kárral járó bűnesetek jelentek meg, s a hétköznapi bűnözésről szóló információk csak ritkán kaptak nyilvánosságot.³

A bűnözés irodalmi és publicisztikai megjelenítése számos funkcióval bírhat. Kelthet félelmet, borzongást a befogadóban, megerősítheti a deviáns viselkedéstől való elhatárolódást, s ezáltal megszilárdíthatja az olvasó társadalmi identitását és normarendszerét, informálhat a jogviszonyokról és a jogrend intézményeiről, s végül alátámaszthatja, modellálhatja, de adott esetben akár alá is áshatja a kollektív jogbiztonságérzetet.⁴

Szociálpszichológiai szempontból a deviáns viselkedés irodalmi feldolgozása a polgári származású olvasóközönségben a társadalmilag elvárt normakövetést

¹ Vö. Schönert 1983: 3.

² Schönert 1983: 5.

³ A bűnügyi irodalomnak ez a fajta szenzációra koncentráltsága sem kvalitatív, sem pedig kvantitatív szempontból nem feleltethető meg a „bűnözés valóságával”. Vö. Müller-Dietz 2009: 625.

⁴ Schönert 1991: 497–508. Vö. Müller-Dietz 2009: 621.

erősítette meg. A bűnözés a 19. század első felével szemben ekkor már nem az emberi természet összetettségéről való gondolkodásra ösztönzött, hanem sokkal inkább arra volt alkalmas, hogy az olvasó elhatárolja magát minden kívülről. ⁵ Így aztán a hírlapi tudósításoknak, a népszerű irodalomnak, valamint a századfordulón kialakuló populáris szórakoztatóiparnak nagyon is konkrét társadalmi funkciója volt.

Ebben a fejezetben a bűnözés nyilvános reprezentációjának különböző formáit kíséreljük meg bemutatni. Vizsgálatunk első felében a kialakuló modern tömegsajtó, valamint a bűnözésről szóló információk áramlásának néhány kérdését taglaljuk, majd a populáris kultúra régebb óta létező, illetve a századfordulón létrejövő megnyilvánulási formáin keresztül próbálunk meg válaszolni arra a kérdésre, hogy milyen képet közvetítettek e források a korszak nagyvárosi bűnözéséről. Dolgozatunkban nincs lehetőség arra, hogy teljes egészében bemutassuk a bűnözés kulturális ábrázolásának minden mozzanatát, számos, főleg az elitkultúrát képviselő műfaj – festészet, szépirodalom, zene, hogy csak néhányat említsünk – kimaradt elemzésünkéből, így csupán néhány, a városiakok szélesebb tömegét megszólító kulturális termékre koncentráltunk.

IV.1. Bűnözés és nagyvárosi tömegsajtó

IV.1.1. A bűnözés nyilvánosságának formái

A századfordulón a hírlapok a lakók számára sokszor rejtélyesnek, nehezen értelmezhetőnek tűnő város megértésének egyik fontos eszközét jelentették. ⁶ Budapesten az 1890-es évekre kezdett kialakulni a szélesebb tömegek igényeit kielégítő, modern tömegsajtó. Ekkortól törte meg az üzleti szellemű sajtó végleg a politikai pártssajtó uralmát; az 1900-as évekre kialakuló bulvársajtó termékei már akár napi 100 000–250 000-es példányszámokat is képesek voltak elérni. ⁷ A szélesebb társadalmi rétegeket megszólító „néplapok” egyre inkább a szenzációk közlésére szakosodtak, címloldalukon az egész lapot betöltő rajzzal. ⁸ Ugyanekkorra tehe-

⁵ Uo.

⁶ Lásd Fritzsche 1998: 48.

⁷ Kókay–Buzinkay–Murányi 1994: 145.

⁸ Lipták 2002: 38. Az illusztrációk között természetesen előkelő helyet foglaltak el a bűnesetek. Az első olyan bűnügy, amelyről képi ábrázolást is közölt a sajtó, egy 1878-as újpesti gyilkosság volt. Előbb

tő az újságírói szakma professzionalizálódása is, s bár a magyar sajtó sokkal irodalmiasabb volt a nyugat-európainál, és gyakran elmosódtak a szépirodalom és a publicisztika határai a magyar sajtótermékekben,⁹ mégis különvált egy olyan újságírói gárda, amely már kifejezetten cikkírással kereste kenyerét. Korszakunkban a modern újságírói szakma emblemikus képviselőivé a kezdetben kevéssé megbecsült, az új típusú újságcsinálás szempontjából viszont kulcsszereppel bíró riporterek váltak. A riport műfaja az információszerzés és a hírközlés új technikáinak megjelenését hozta magával.

Az újságr riport egyik speciális, korszakunk során meghatározó alfaja a rendőri riport. A 19. század végén megjelenő új napilapok elmaradhatatlan részét képezték a különböző bűnügyekről szóló tudósítások. Kevés olyan hírlapot lehet találni, amelyben ne lett volna külön rovat a törvényszéki és rendőri ügyeknek. Bár konkrét forrásaink nincsenek arra, hogy mit és hogyan olvastak a korabeli napilapok vásárlói, feltételezhető, hogy a bűnügyi tudósítások a szívesen olvasott hírek közé tartoztak. Erre utal egy berlini példa: amikor a *Morgenpost* című berlini újság megpróbálta megszüntetni törvényszéki rovatát, azonnal több ezer olvasót veszített, s így a szerkesztőség kénytelen volt újraindítani a rovatot.¹⁰

Persze az egyes újságok saját sajtópolitikájuknak és a megszólítandó olvasókörzönség igényeinek megfelelően különböző mértékben foglalkoztak a kriminalitás kérdésével (ezt a kérdést külön tárgyaljuk az V. fejezetben). Ugyanakkor megjelentek olyan sajtótermékek is, amelyek már kifejezetten a kriminalitással kapcsolatos híreket állították a középpontba. A törvényszéki tudósítások közlésére szakosodott az 1904 és 1910 között megjelenő *Bírósági Szemle*. A havonta háromszor, majd heti rendszerességgel megjelenő lap¹¹ elsősorban a vállalkozói rétegeket szólította meg. Erre a lap alcímén (*Értesítő a jogszolgáltatás körül, különös tekintettel a hazai kereskedelemre és iparra*) és mellékletein (kezdetben *Finanzieller Compass*, majd 1909-ben egy szám erejéig *Pálinkamérők Lapja*, 1910-ben pedig *Szabadalmi és Védjegy-jog tára* című mellékletekkel jelent meg) túl a lapban közölt bűnesetek jellegéből is következtetni lehet. A *Bírósági Szemle*ben ugyanis elsősorban gazdasági jellegű bűncselekményekkel, csalásokkal, hamisításokkal, csődperekkel találkozhatott az olvasó. A bűnügyi tudósítások legnagyobb része olyan büntetőpereket tartalmazott, amelyekben sikkasztással, csalással, s ritkábban tolvajlással vádolt kereskedők és iparosok szerepeltek. Gyakran közölte a lap

a *Politisches Volksblatt*, majd a későbbiekben részletesen elemzendő *Budapest* is illusztrált tudósítással jelentkezett a szennázás esetről. Balogh 2004: 11–14.

⁹ Lipták 2002: 34.

¹⁰ Fritzsche 1998: 187.

¹¹ Voit 2000: 46.

azon cégek listáját is, amelyek fizetéseképtelenné váltak vagy éppen csődeljárás folyt ellenük. Ebből is látszik, hogy a *Szemle* elsődleges célja nem a törvényszéki hírek közlése volt, hanem sokkal inkább a kereskedők és iparosok érdekeinek védelme, valamint az olvasók megóvása a tisztességtelen, megbízhatatlan versenytársaktól. Így aztán a lap által tükrözött bűnözéskép is meglehetősen torz, a kapitalista viszonyokból fakadó bűncselekmények egyértelmű dominanciáját sugallja.

Egészen más laptípust képviselt a rendőri riporter, Fröhlich János által 1908-ban elindított *Detektív Krónika*, amelyből mindössze néhány példány maradt fenn.¹² A *Detektív Krónika* alcímei – *Igaz történetek az életből. Világhírű detektívek élményei* – is jól mutatják, hogy nem a hivatalos rendőri jelentésekre alapozott, „komoly” rendőri lappal van dolgunk, hanem sokkal inkább a szenzációéhes nagyközönséget megszólítani kívánó, bulvár jellegű sajtótermékkel. A *Krónika* láthatóan azokat az olvasókat célozta meg, akik szívesen olvasták a korszakban már könnyen hozzáférhető, népszerű detektívregényeket. Nem véletlen, hogy az első, 1908. szeptemberi szám az átutazóban Budapesten tartózkodó Arthur Conan Doyle-lal, Sherlock Holmes alakjának megteremtőjével készített interjúval indult. Azt, hogy valóban készített-e interjút Fröhlich az angol íróval, nem tudjuk megállapítani, mindenesetre az interjú készítője – aki magát „Budapest legrégebbi rendőri riportérének” nevezi a cikkben – igyekezett kiaknázni az interjúalany reklámértékét: a beszélgetés végén Fröhlich megemlítette, hogy szeretné ő is közölni az érdekesebb budapesti detektívtörténeteket, interjúalánya pedig természetesen nagy érdeklődést mutatott e vállalkozás iránt, s megjegyezte, hogy szeretne ő is kapni az elkészült füzetekből.¹³ E „programnak” megfelelően a *Detektív Krónika*ban elsősorban olyan, egy-egy detektív szemszögéből megírt, valós budapesti bűnesetek irodalmiasított változatait olvashatjuk, amilyenekkel az olcsó könyvek piacán tömegével találkozhatott az olvasóközönség.

A korabeli sajtóvállalkozások mellett maga a rendőrség is komoly szerepet vállalt a közönséggel való kommunikáció terén. Ennek egyik legfőbb csatornáját egyrészt az éves főkapitányi jelentések – amelyeket a könyvkereskedésekben bárki megvásárolhatott¹⁴ – mellett a különböző rendőrségi szaklapok jelentették. Már az 1878-tól megjelenő *Rendészeti Közlöny* is nagy hangsúlyt fektetett a közönség megnyerésére. A hetente háromszor megjelenő lap célja kettős volt. Egyrészt igyekezett tájékoztatni a nagyközönséget a budapesti és vidéki bűnesetek-

¹² A Voit Krisztina által összeállított sajtóadattár szerint a *Detektív Krónika* 1908 és 1910 között hetente egyszer jelent meg, az Országos Széchényi Könyvtárban fellelhető példányokból viszont az derül ki, hogy havonta egyszer adta ki Fröhlich a füzeteket. Voit 2000: 106.

¹³ *Detektív Krónika*, 1908. szeptember

¹⁴ Lásd a jelentés hirdetését a *Rendőri Lapok* 1895. december 15-i számában.

ről – az érdekesebb budapesti bűntényekről például különlenyomatokat is közöltek, amelyeket a dohánytőzsdéken árusítottak¹⁵ –, másrészt viszont arra is törekedett, hogy javítson az állampolgárok és a rendőrség közötti, gyakran feszült viszonyon. Ugyanakkor a rendőri testületet a sajtó kritikájától megvédő médiumként is funkcionáltak a rendőrségi szaklapok. Legalábbis erről tanúskodik a *Rendészeti Közlöny* 1878. december 13-i száma, amelyben az állítólagos rendőri durvaságokat igyekeztek magyarázni:

„A közönség jobbára rakoncátlan, jogokat ismer s kötelességeket nem s minden rendőr salonias nem lehet, így megtermett az első vád: a rendőrség durva. [...] A sajtótól itt a rendőrség itt más szerepet várt, várta pedig azt, hogy ne csak a hibát nevezze meg, ne csak a bajt, de a gyógyszert is. Itt a sajtó helyezendő vád alá, mert olyanformán járt el, mint az egyszerű ember, ki az utasra rákiáltott, hogy rossz uton jár, de a jó utat nem mutatta meg.”¹⁶

Azt gondolhatnánk, hogy ez a feszült viszony elsősorban a városi rendőrség korai időszakára volt jellemző, s a rendőri testület professzionalizációja, illetve a lakosság „civilizálódása” javított a helyzeten. Ezzel szemben az egész századfordulóra jellemzőek voltak a rendőrség durva, erőszakos fellépését kritizáló sajtóbeli megnyilvánulások. Ezért is tartotta feltehetően oly fontosnak a fővárosi rendőrség, hogy saját orgánumain keresztül is javítson a lakosság és a hatóság viszonyán.¹⁷ Ezt többféleképpen igyekeztek elérni. A másik rendőri szaklap, a *Rendőri Lapok* például 1895-ben pályázatot indított *Egy érdekes bűneset leírása* címmel. A pályázatot azonban nem övezhette túl nagy érdeklődés, mert később meghosszabbították a határidőt és a pályadíjakat is megemelték.¹⁸ A rendőri újságok ugyanakkor előszeretettel használták a „civil” sajtó más reklámfogásait is. A *Rendőri Lapok* például 1896-os előfizetőinek ingyen megküldte a *Magyar Pitaval* című kötetet, amelyben bűnügyi regények és bűntényleírások voltak olvashatók.¹⁹

A rendőrség a szakajtó mellett komoly könyvkiadási tevékenységet is folytatott az 1900-as években. 1906-ban jelent meg például Gábor Béla és Nagy Károly szerkesztésében a *Rendőr-Almanach*, amelyben a rendőrségi tisztviselők – mint például Székely Vladimír, Laky Imre vagy Geguss Dániel – mellett rendőri ripor-

¹⁵ *Rendészeti Közlöny*, 1878. december 11.

¹⁶ *Rendészeti Közlöny*, 1878. december 13.

¹⁷ Lásd például a *Rendőri Lapok* első, 1894. október 7-i számának *A közönség és a közbiztonság* című vezércikkét.

¹⁸ *Rendőri Lapok*, 1895. január 6.

¹⁹ *Rendőri Lapok*, 1895. szeptember 22.

terek írásai is megjelentek.²⁰ Ugyanez a séma jellemezte az ekkor már *Közbiztonság* címmel megjelenő *Rendőri Lapok* által 1909-től évente kiadott almanachot. Mindkét évkönyvsorozat jól illusztrálja azt a sajátos ábrázolási módot, ami az egész korszak sajtójára és népszerű könyvkiadására jellemző volt. Az irodalmias stílusban megírt, a rendőri szakmai nyelvezetből keveset merítő szövegek többnyire a 19. századi képi és szöveges ábrázolásra jellemző városi „alakok” vagy „típusok” műfajának megfelelően romantizált, sztereotípiákkal terhelt képet közvetítettek a nagyvárosi bűnözésről (bővebben lásd IV. és VI.1.3. fejezeteket).

Már a rendőrségi kommunikáció ezen aspektusánál is jól látszik, hogy a fővárosi rendőrség és a kialakulófélben lévő modern sajtó között szoros kapcsolat figyelhető meg. Ezt az összefonódást még jobban mutatja és egyúttal magyarázza is a rendőrségi információpolitika legfontosabb orgánuma, a rendőri sajtóiroda.

IV.1.2. Az első számú hírforrás: a rendőri sajtóiroda

Korszakunk folyamán a sajtó és a legfőbb hírforrás, a fővárosi rendőrség közötti információáramlás legfontosabb csatornája a rendőri sajtóiroda volt. A sajtóiroda előzményét az a Török János főkapitány hozta létre, akinek a nevéhez számos más újítás (például a bűnügyi nyilvántartás megszervezése vagy a detektívosztály megteremtése) fűződött. 1888-ban Török kijelölt a főkapitányság új épületén, az egykori Európa Szállón belül egy utcára nyíló helyiséget, ahol az újságok rendőri tudósítói naponta egyszer, a déli órákban megkapták a híreket.²¹

Az 1895-től már sajtóirodának nevezett hivatal az 1896. február 15-én hozott 1790/eln. számú rendelettel vált egy addig „csupán szivességből megtűrt intézményből”²² önálló hivatallá. Ezzel együtt a „napi egyszeri sajtótájékoztatást sokrétű, differenciált tevékenység váltotta fel”.²³ Az iroda feladatai közé tartozott ezután például az éves főkapitányi jelentések összeállítása is.

Az új sajtóiroda, melynek vezetője előbb Rédey Miklós, majd 1902-től (más adatok szerint már 1898-tól²⁴) Székely Vladimir lett, minden reggel lapszemlét tartott, és az eddigi napi egyszeri közleménykiadással szemben – igazodva a na-

²⁰ A *Rendő-Almanach* nem előzmények nélküli, 1872-ben *Az első magyar országos rendőri zsebnaptár az 1872. szökö évre* címmel jelent már meg egy hasonló kiadvány, amelyben a pandúrtörténetek mellett közhasznú információkat is olvashatott a közönség. Gábor–Nagy 1906.

²¹ Baksa 1923: 45.

²² Baksa 1923: 75.

²³ Czaga et al. 1995: 272.

²⁴ Lásd Buzinkay 2005: 24. 36. számú lábjegyzet.

pilapok megjelenési idejéhez – bevezették a napi háromszori hírközlést. A sajtóiroda vezetőjének joga volt a főkapitányság összes iratába betekinteni és a folyamatban lévő ügyekről felvilágosítást kérni. Ezzel együtt a kerületi kapitányságok számára kötelezővé tették, hogy minden fontosabb eseményről telefonon értesítsék a sajtóirodát.²⁵

A különböző olvasóközönséggel bíró napilapok újságírói ugyanakkor gyakran összedolgoztak, sőt kartellekbe tömörültek, hogy minél gyorsabban hozzájussanak a legfrissebb hírekhez.²⁶ 1902-ben aztán a napilapok rendőri tudósítói megalapították a Budapesti Napilapok Rendőri Rovatvezetőinek Szindikátusát, amelynek tagjai között megtaláljuk Vészi József országgyűlési képviselőt és lapszerkesztőt, a *Budapest*, a *Kis Újság*, *Az Est* és *Az Újság* riporterét, Balla Jenőt, vagy például Tábori Kornélt, a *Pesti Napló* rendőri tudósítóját.²⁷ A szindikátus tartotta a kapcsolatot a rendőrséggel, és ők jártak el a vitás kérdésekben is.

A szindikátus megteremtésével együtt a rendőrség is megváltoztatta a rendőri tudósítói igazolványok kiadásának gyakorlatát. Eddig ugyanis minden újságíró ugyanazt az igazolványt – egy koronával ellátott fehér, *Rendőrtudósítói igazolvány* feliratú plakettet – kapta,²⁸ ami egyben azt is jelentette, hogy minden egyes rendőri tudósító ugyanazokkal a jogosítványokkal rendelkezett. A szindikátus megalakulását követően azonban csak a szindikátus tagjai, azaz a rovatvezetők kaptak olyan fényképes igazolványt, amely minden tudósítói jogosítvánnyal felruházta őket. Az egyes újságok rendőri rovatainak két-két másik munkatársa hírlapírói igazolványt kapott, amely ugyan szintén biztosította a sajtóirodával való kapcsolatot, de az igazán fontos eseményekből kizárta a szindikátusba nem tartozó újságírókat.²⁹ A harmadik kategóriát pedig az ideiglenes, adott helyre és időpontra szóló rendőri engedélyek jelentették.³⁰

Így aztán a rendőri riporterek körén belül is létrejött egy szűk elit, amelynek tagjai betekintést nyerhettek a rendőrség hétköznapi munkájának szinte minden aspektusába; részt vehettek a nyomozásnál, a helyszíni szemléken, a gyanúsítottak kihallgatásán, a rendőrség magával vitte őket a razziákra (lásd VI.2. fejezet) és a házkutatásokra, s a szindikátusoknak bejárásuk volt a bünyügyi nyilvántartóba is.³¹ Ezért aztán nem is lepődünk meg azon, hogy a korszakban keletkezett populáris

²⁵ Czaga et al. 1995: 274.

²⁶ Balla három vagy négy ilyen kartell létezéséről tud. Balla 1907: 138.

²⁷ Borbély–Kapi 1942: 29.

²⁸ Baksa 1923: 75.

²⁹ Czaga et al. 1995: 275.

³⁰ Buzinkay 2005: 25.

³¹ Balla 1907: 142.

bűnügyi irodalom piacát a nyugdíjba vonult vagy még aktív rendőrtisztviselők munkái mellett a rovatvezetői szindikátus tagjainak (így például Tábori Kornél-nak, Balla Jenőnek és Fröhlich Jánosnak) tollából származó írások – legyen az riportkönyv, bűnügyi regény vagy humoros anekdotagyűjtemény – határozták meg.

IV.1.3. Az „újságcsinálás gerince”: a rendőri riport

„Nem elfogultság, nem kérkedés, ha azt állítjuk, hogy a magyar lapok rendőri riportja a világ zsurnalisztikájában az első sorban áll és minden tekintetben versenyképes a nagy külföldi lapok riportjával.” – írta nem kis büszkeséggel Balla Jenő a *Budapest* című lap jubileumi évkönyvében megjelent, a rendőri riportot bemutató cikkében.³² Balla szerint a riport, és ezen belül is a rendőrségi riport a modern újságcsinálás „gerincét” képezte; az olvasók körében ugyanis egyre inkább nőtt az érdeklődés a szenzációs hírek iránt.³³ A modern újságírás módszertani ismérveit 1916-ban megjelent munkájában, *A modern újságírásban* összegyűjtő Szabó László ugyancsak a sajtó egyik legfontosabb ágazatának tartotta a riportot, és ezen belül is a rendőri tudósítást. Ugyan a riporterek voltak a legkevésbé elismert újságírók, mégis őket tekintette a szerkesztőség legértékesebb tagjainak. A riporter munkáját így foglalta össze Szabó:

„A riporter általában az az újságíró, aki eseményekről ír és cikkeihez maga szerzi meg az információt. Ez az információ-szerzés a legtöbbször úgy történik, hogy elmegy az eseménynek a színhelyére és vagy maga végignézi a dolgot (pl. tüzet), vagy ha ez nem lehetséges (mert az esemény már végbement), kihallgatja az esemény szem- és fültanúit s a szükséges adatok felkutatásával megállapítja azokat a tényeket, amelyekről cikkében beszámol.”³⁴

Egy-egy riport elkészítése tehát igen nehéz munka, amit ráadásul igen rosszul fizettek meg a lapok; talán ezért foglalkoztak annyian könyvkiadással is. Az olvasóközönség szenzációéhségének kielégítéséhez azonban nem elég egy-egy jó riport; a tudósítók munkája ugyanis lehetetlen volna a nyomozó hatóságokban lezajlott „rendszerátalakítás” nélkül. Míg a rendőrségen belül „régbben elv volt a titkolózás, ma már közlékeny a rendőrség és ha a nyomozás ártalmára nincs, nyil-

³² Balla 1907: 136.

³³ Balla 1907: 134.

³⁴ Szabó 1916: 115.

vánosságra hozza a közérdekű eseményeket”.³⁵ Különösen Boda Dezső érdemeit emelte ki Balla; a főkapitány ugyanis „nagy hangsúlyt helyez arra, hogy minden esemény, nyomban megtörténte után a sajtóval közöltessék”.³⁶ A riporter azon igényének viszont, hogy „lapja olvasóközönségének olyan csemegével kedveskedjék, a mely a másik újságban nincs meg”, nem mindig tudott megfelelni a sajtóiroda, ezért gyakran a sajtóirodát okolták a lemaradással. Így aztán többször olvasható egy-egy hír végén ez a megjegyzés: „A rendőri sajtóiroda, a mely a marólug drámákról és lábficamodásról állandóan hűségesen beszámol, erről a szenzációról mélységesen hallgat.”³⁷

Persze a jó riporternek mindig megvoltak az alternatív hírforrásai. Ez lehetett egy olyan ügyvéd vagy akár rendőrtisztviselő, akivel bizalmas viszonyt alakított ki az újságíró, de előfordultak olyan esetek is, hogy a főkapitányság épületébe bejáró rendőri riporternek egyszerűen kifülesték a csukott ajtók mögött zajló rendőri megbeszéléseket. Balla Jenő a házmestereket és a hordárokat tekintette fontos informátornak, Szabó László szerint pedig „jó ismertségben kell lenni minden »lokál«-ban a pincérekkel, cigányokkal és leányokkal, akik tömérdek információval szolgálhatnak.”³⁸

Mégis a legfontosabb a hatóságokkal ápolt bensőséges viszony volt; az az újságíró, akinek nem voltak meg a megfelelő összeköttetései, „nem tarthat lépést azokkal a riporterekkel, akiket minden rendőrtiszt és minden detektív ismer”.³⁹ Balla Jenő például szinte idilli állapotokat írt le, amikor a rendőrség és a riporterrek közötti viszonyról tudósított:

*„Minden riporter ismeri a rendőrség minden tisztviselőjét és közegét. És az ismerettség évek során át barátsággá alakul át. A riporter napról-napra látogatást tesz ismerőseinél és barátainál. Szeretik az újságíró-látogatásokat, mert ezek a rideg hivatalos életbe derűt visznek.”*⁴⁰

Természetesen a rendőrség is tisztában volt azzal, hogy bizonyos bűnesetek felderítése, illetve a rendőrség presztízsének fenntartása érdekében kénytelen együttműködni a sajtóval. Így aztán elmondható, hogy a rendőrség sajtópolitikáját a nyílt információközlés és a hivatali titok betartása közötti egyensúlyozás hatá-

³⁵ Balla 1907: 137.

³⁶ Uo.

³⁷ Balla 1907: 138.

³⁸ Balla 1907: 139–140.; Szabó 1916: 122.

³⁹ Szabó 1916: 122.

⁴⁰ Balla 1907: 139.

rozta meg. Ez az egyensúly azonban olykor megszűnt, ami adott esetben komoly botrányokhoz vezetett.

IV.1.4. A személyiségi jogok kérdése a bűnügyi hírekben

A sajtóiroda, és ezzel együtt a rendőrség liberálisabb információpolitikájának megteremtése számos anomáliát szült. 1901-ben például Rudnay főkapitány kifogásolta, hogy a sajtóiroda által kiadott közleményekben szerepelt a nyomozást folytató detektív neve, a nyomozás részleteit, valamint a terheltekkel mindössze rokoni kapcsolatban lévő személyeket is konkrétan megneveztek. Utasítása szerint csak a tényállásra kellett volna szorítkozni egy-egy közleményben.⁴¹ De ugyanez érvényes a nem hivatali úton, hanem a különböző rendőrtisztviselők, detektívek útján beszerzett információkra is: Szabó László szerint – elsősorban a rossz fizetések miatt (bár Szabó nem mondta ki, de ebből az elejtett félmondatból arra lehet következtetni, hogy a riporterek fizettek rendőri informátoraiknak) – olyan nyíltan informálták a rendőrök az újságírókat, hogy „ugyanabba a hírbe, amelyet ők szolgáltattak, beleírják még a nevüket is”.⁴²

Persze a legfrissebb hírekre vadászó riporterek számára még ebben a liberális légkörben is megvoltak a szenzációs hírekhez való hozzájutás korlátai. A sajtó rendszeresen panaszkodott arról, hogy a rendőrség kizárta őket egy-egy szenzációs eset részleteiből. „Az úgynevezett »kényes« ügyekről, (melyekben előkelő társadalmi állású egyén szerepel), a rendőri sajtóiroda hallgatni szokott, és nagyon sokszor megteszi, – uri családok kérésére, – hogy egyes apróbb bűneseteket szintén eltitkol az újságírók elől” – írta Szabó 1916-os könyvében.⁴³ Ilyenkor fordult aztán a szemfüles riporter a fent említett alternatív hírforrásokhoz, s ha kiderült, hogy „a rendőrség szívességből hallgatta el az ügyet, akkor a riporter már csak azért is megírja”.⁴⁴

Nem véletlen, hogy az 1900-as években a sajtópolitika egyik legfőbb kérdését a nyilvánosság teljes körű tájékoztatása és a személyiségi jogok védelme közötti egyensúly képezte. A sajtóban ugyanis gyakran jelentek meg olyan tudósítások, amelyekben a gyanúsított nevét, lakóhelyét és foglalkozását is közölték – mindent a nyomozás olyan fázisában, amikor még nem bizonyosodott be az illető bű-

⁴¹ Czaga et al 1995: 275.

⁴² Szabó 1916: 121.

⁴³ Szabó 1916: 123.

⁴⁴ Uo.

nössége. A *Kis Újság* például 1898. október 19-én *Letartóztatott orvos* címmel tudósított egy budapesti, gazdag családból származó orvos letartóztatásáról, illetve vizsgálati fogság alá helyezéséről, akit „aljas bűncselekmények” elkövetésével vádoltak.⁴⁵ Más lapok viszont sokszor felhasználták ezt a nyílt információközlést arra, hogy megtámadják konkurensüket. Ebben különösen a *Népszava* jeleskedett. 1908-ban például a gyermekbíróság kapcsán indítottak támadást „Rákosiék estilapjuk” ellen. Rákosi Jenő *Esti Újságja* ugyanis *Kiskorú haramiák* címmel beszámolt két 13-14 éves fiú ügyéről, akik a Rákóczi úton egy pincérfiútól elvettek 20 koronát. A *Népszava* – amely saját állítása szerint az első olyan lap volt, amely tiltakozott az ellen, hogy a sajtó a gyermekbíróság elé került fiatalok neveit „a nyilvánosság előtt kipellengérezze” – végül így értékelte az újság indiszkrécioját: „Az Esti Újság jóvoltából pedig, ha bármily rendes ember válik is valamikor a két fiúból, éltek fogytáig csúfolhatják, üldözhetik a kiskorú haramiákat.”⁴⁶

Egy 1910-es ügy kapcsán ugyancsak felmerült a személyiségi jogok kérdése. Egy „angyalcsinálás”, azaz tiltott abortuszok végrehajtása miatt letartóztatott budapesti orvos, „Dr. O. Oszkár” ügye ugyanis komoly vitát váltott ki. Az orvos letartóztatásáról ugyanis nem csupán a napisajtó számolt be O. Oszkár teljes nevének közlésével, hanem a sajtóiroda vezetője, Székely Vladimir által szerkesztett hivatalos rendőri lap, a *Közbiztonság* is. Az eset nyomán a *Népszava* frontális támadást indított Székely és a *Közbiztonság* ellen:

„Csak a napokban oktattuk ki Vladimirt, hogy újságíróknak nem szabad hazugságról írnia, most megint csak az oktató szerepét kell vállalnunk. A »Közbiztonság« akkor tölténé be a hivatását, ha – egyáltalában nem jelennék meg. Mert így, ahogy most szerkesztődik, az egyenesen botrányos. Még el sem ültek a tiltott operációkkal megvádolt dr. O. Oszkár ügye körül fölcsapott hullámok, még füllünkbe cseng a főkapitány védekezése, hogy a rendőrség nem adhat ki a sajtó részére befejezetlen ügyeket, nem szolgáltathat ki embereket ok nélkül a meghurcolásnak és íme, Vladimir éppen ezt teszi. »Apró halottak« címen az O. nődoktor ügyéről mond könnyörtelen ítéletet. Sok-sok apró halott! – írja a Közbiztonság.”⁴⁷

⁴⁵ Letartóztatott orvos. *Kis Újság*, 1898. október 19.

⁴⁶ A gyermekbíróság. *Népszava*, 1908. október 28. A főkapitány egyébként 1913-ban teljesen betiltotta a gyermekek és fiatalok bűncselekményeiről való hírlapi tudósítást. A 15318. f. eln. 913. számú parancs szerint még kezdőbetűvel sem lehetett közölni a gyanúsított fiatalok nevét, még akkor sem, ha a hatóság külön engedélyt adott a hír közlésére. *A Budapesti M. Kir. Állami Rendőrség hivatalos lapja*, 1913. december 28.

⁴⁷ *Népszava*, 1910. december 18.

Az eset pikantériáját az adta, hogy az előzetes letartóztatásba helyezett orvost hamarosan kénytelen volt elengedni a rendőrség, mivel nem volt semmi bizonyítéka az állítólagos angyalcsinálással szemben. Az ártatlanul meghurcolt orvos ügye a főváros Közigazgatási Bizottságában is komoly vitát keltett. A bizottság egyik tagja, a polgári demokrata Vázsonyi Vilmos ugyanis indítványozta, hogy a főváros a belügyminiszteren keresztül kérje „a rendőrségnek a közbiztonságot sértő, újabban követett azon eljárásának” orvoslását, „amely a sűrűn ismétlődő előzetes letartóztatásban és ezen eseteknek hírlapi közlésében nyilvánul”.⁴⁸ Vázsonyi négyponthoz javaslatot nyújtott be, amelyben kérte, hogy figyelmeztessék a főkapitányt arra, hogy előzetes letartóztatásokat csak halaszthatatlan esetekben eszközölhet. Kifogásolta továbbá azt is, hogy a rendőrség minden gyanúsítottról fényképet készít és ujjlenyomatot vesz fel, valamint hogy ezt közli a nyilvánossággal is. A harmadik pontban Vázsonyi javasolta, hogy a toloncolásról szóló rendőrbírói ítélet ellen a közigazgatási bizottsághoz lehessen panasszal fordulni, s végül arra kérte a főkapitányt, hogy késő este ne foganatosítsanak letartóztatásokat és vizsgálatokat (Dr. O. esetében ugyanis éjszaka történt meg a letartóztatás és a házkutatás).⁴⁹

Boda Dezső főkapitány Vázsonyi indítványának hírközlésre vonatkozó részére még a Közigazgatási Bizottság aznapi – a mindenkori főkapitány is tagja volt a bizottságnak – ülésén válaszolt. A főkapitány kijelentette, hogy „a rendőrségi sajtóiroda csak a legszárazabb közléseket adja meg a lapok részére, azonban az egyes újságok a szenzációs esetek után folytatott versengésben teljesen megbízhatatlan kiírást és gyakran lelkiismeretlen közléseket adnak ki [kiemelés tőlem – P. R.]”.⁵⁰

A *Népszava* az ülést követő napon részletesen beszámolt Vázsonyi indítványáról.⁵¹ A munkásmozgalmi lap üdvözlölte, hogy végre a „polgárság köréből is kezdik bírálni és támadni a budapesti m. kir. államrendőrséget, azt az intézményt, amely a munkásság gazdasági és politikai küzdelmeiben mindig mint a kormányhatalom vak eszköze, tehát mint valóságos ellenség állt velünk szemben”. Ugyanakkor azonban azt is hozzátették, hogy Vázsonyi csak akkor szólalt fel a „rendőrségi önkényuralom” ellen, amikor „jobb társadalmi körökből” való egyéneket tartóztattak le, miközben „a testi épség és az élet ellen intézett rendőri támadások főként a munkásosztályt érik”.⁵²

⁴⁸ BFL IV.1416.a Budapest Székesfőváros Közigazgatási Bizottság Küldöttségei és Albizottságai ülésjegyzőkönyvei, 1910. december 12-i ülés jegyzőkönyve.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ A rendőri önkényuralom ellen. *Népszava*, 1910. december 13.

⁵² A rendőrség. *Népszava*, 1910. december 13.

Vázsonyi indítványát a Közigazgatási Bizottság az 1911. január 9-i ülésén végül elfogadta. Azt, hogy volt-e konkrét hatása e vitának a rendőrségi gyakorlatra, a források alapján nem sikerült kideríteni. Az 1923-ban megjelent *Rendőrségi Almanach* – amely egyértelműen a „személyes szabadság fokozottabb védelmének jeligéje” alatt Boda főkapitány személye ellen indított támadásként állította be Vázsonyi javaslatát – is mindössze annyit említ, hogy az „ügy hivatalos hullámai csakhamar elsimultak”.⁵³ Az eset mindenesetre jól mutatja, hogy korszakunk végére már a modern sajtóban is megjelent a személyiségi jogok kérdése, ugyanakkor azonban az is nyilvánvaló, hogy az információszolgáltatás folyamatának szereplői – rendőri sajtóiroda, rendőrtisztviselők, újságírók, szerkesztők – még meglehetősen lazán kezelték a személyiségi jogokra vonatkozó íratlan szabályokat. „Általános elv, hogy a riporternek mindent, amit megtud, meg kell írnia, ha a dolog érdekes” – írta Szabó László a modern újságírásról szóló munkájában.⁵⁴ Úgy tűnik tehát, hogy az újdonságok utáni hajsza, az olvasók szenzációéhségének kielégítése még fontosabb szempont volt a hírekben szereplő személyek jogainál.

IV.2. Ponyva, pitaval, populáris kultúra

IV.2.1. A bűnözés „primitív” ábrázolási formája: a bűnügyi ponyva

A ponyvairodalom körébe tartozó szövegek körülhatárolását illetően megoszlanak a vélemények. Egyesek szerint – köztük található a bűnügyi ponyva történetét feldolgozó Békés István – ponyva alatt többnyire az alsóbb néposztályokból származóknak szánt, ebből következően kezdetleges, igénytelen és olcsó kivitelű, vásári ponyván – innen a műfaj neve – árult füzeteket szokás érteni.⁵⁵ A ponyvairodalom tágabb értelmezése szerint azonban minden olyan olcsó, népszerű irodalmi termék – így például a detektívregények és a riportkönyvek – idesorolható, amely elsősorban a nagyvárosi olvasók tömegeit szólította meg. Itt kizárólag a szűkebb értelemben vett ponyvanyomtatványokkal foglalkozunk, a bűnözéssel foglalkozó népszerű irodalmi műveket egy későbbi fejezetben mutatjuk be.

A „klasszikus” ponyvának többnyire kötött stílusjegyei vannak: a nyomtatványban szereplő, leíró cím, a címlapon a bűnesetet vagy a tettes kivégzését ábrá-

⁵³ Baksa 1923: 111–112.

⁵⁴ Szabó 1916: 124.

⁵⁵ Lásd Békés 1966: 6.

zoló primitív metszet – amely gyakran nem is kapcsolódik a szövegben szereplő esethez – és az ezt követő prózai vagy verses leírás.⁵⁶ Fontos továbbá, hogy mind a ponyva olvasói, mind pedig azok szerzői legtöbbször az ismeretlenség homályába vesznek.

Ez a fajta kötöttség, a bűnözés „valóságának” egyoldalú ábrázolása volt jellemző a ponyva tartalmára is. A 19. századi angliai ponyvákat vizsgáló Philippe Chassaing például kimutatta, hogy a ponyvák legnagyobb része, 85%-a gyilkossági eseteket örökített meg.⁵⁷ Nagyjából ez jellemezte a korszak magyarországi ponyvatermését is. Bár a 19. század folyamán kialakult a magyar ponyvairodalomnak egy sajátos ága, az inkább az elnyomó hatalommal szembeni ellenállóként, mintsem köztörvényes bűnözőként bemutatott szegénylegények történeteit leíró betyárponyva a század végére – a betyárvilág megszűntével együtt – nagyjából eltűnt, s a századfordulóra már egyértelműen a véres, többnyire városokban történt bűneseteket ábrázoló ponyvák domináltak a piacon.

Vizsgálatunk szempontjából elsősorban az a kérdés fontos, hogy vajon Budapest hogyan jelent meg a „klasszikus” ponyvában. Általában elmondható, hogy az általunk elemzett korszak előtti időszakban a budapesti bűnesetek között is a nevezetes gyilkossági ügyek – például Majláth György országbíró 1883-ban, vagy a pesti prostituált, Végh Verona 1885-ben történt meggyilkolása⁵⁸ – kaptak hangsúlyt. A századforduló táján azonban átalakulni látszik a ponyvairodalom. Egyrészt nagyobb teret kaptak a bűnözés modern formái – mint például a pénzhamisítás vagy a sikkasztás⁵⁹ –, másrészt mintha a budapesti bűnesetek kisebb számában tematizálódtak volna.⁶⁰

Ez alól kivétel az a Rudnyánszky Gyula hírlapíró által írt ponyva, amely egy a korabeli sajtóban és a népszerű irodalomban gyakran visszatérő motívumot, a tiszta erkölcsű vidékit megrontó nagyváros témáját dolgozta fel. Már a ponyva címe – *A természet fia vagy mit csinált Petke Imréből a városi élet?* – is jelzi, hogy egyértelműen a város hatására vált bűnössé az eset főhőse.

A történet szerint Nótás Petke Imre, egy csendes természetű, vidám, becsületes legény, aki mindig a szabadban, a nyájat őrizve érezte jól magát, egy „mutat-

⁵⁶ Chassaing 1999: 24.

⁵⁷ Chassaing 1999: 28–37.

⁵⁸ Békés 1966: 364–377.

⁵⁹ Erre példa az „Antal Deák” által jegyzett, *A bankócsináló* című ponyva, amelyben egy csaló egy pénzcsináló masinával csap be két gazdát. Feltehetően ugyanarról a bankócsináló gépről szól a történet, amely az 1900-as években a rendőrség bűnügyi múzeumában volt látható.

⁶⁰ Ez különösen azért érdekes, mert Békés István például éppen a 19. század utolsó, és a 20. század első évtizedére teszi a kriminális ponyvakiadás számszerű növekedését. Békés 1966: 383.

ványos talián” rábeszélésére a fővárosba ment, „pedig azelőtt még a megyeszékhelyen sem volt”.⁶¹ A nagyváros okozta sokkhatást így írta le a ponyva szerzője:

*„A természet egyszerű fia fölkerült a fővárosba. A szabad ég alól, a virágos mezőről, a végtelen csendből, a napfényes levegőről szűk utcák közé, sötét pinczeoduba, füstbe, zajba, tolongásba. [...] Elindult tehát sete-suta képpel, bolondjában, és alig került föl Budapestre, abba a rengeteg, idegen világba, mindjárt arra ébredt fel, hogy a feje is beleszédül, a szeme is káprázik, de még a szíve is kezd fájni...nagyon fájni.”*⁶²

Petke Imre teljesen elveszett a nagyvárosi forgatagban, mindenütt belekötöttek, s állandóan tilalmakba, megkötésekbe botlott, kihágást követett el, ami miatt „betaszígják a rendőrséghez, aztán ott úgy bánnak vele, mint czégyeres csavargóval, veszedelmes rossz emberrel”.⁶³ A tömeg, a sötétség, a szűk lakások, a „nagyváros rabságának kínja-keserve” miatt egyre csak gyűlt benne az indulat. Petke Imre nagyvárosi élet okozta elvadulása végül bűnbe sodorta a szegény szolgálégényt: egy késeles – az eset részleteiről nem szól a történet – miatt börtönre ítélték.

Szülőfaluja értetlenkedve fogadta a Budapestről hallott híreket, az emberek nem akarták elhinni, hogy a hivatalos írásban szereplő „haszontalan, dologkerülő, veszekedő, mérges, duhaj legény, a lelke fenéig romlott semmiházi” Petke Imre, ezért ki is állítottak egy erkölcsi bizonyítványt, „hogy azzal akár egyenest a római pápa elé mehetett volna, annyi dicséret volt benne”.⁶⁴ Ez sem mentette meg azonban a természet elvadult fiát a börtönbüntetéstől.

Miután Petke évekig „ette a kenyerét hitvány alja nép közt, sötétlelkű, kitanult, szemenszedett gonosztevők sorában”, hazatoloncolták szülőfalujába. A történet ezzel rögvést jóra fordult: „A természet fia visszatért a szabad természet ölébe s a rendes kerékvágásba visszazökkent lélek lerázta magáról a városi levegőben, a szűk falak közt ráragadt gyarlóságokat, nyavalyákat.”⁶⁵ Petke Imre megfogadta, hogy soha többet nem teszi be a lábát a városba.

Bármennyire is sematikus a történet ponyvabeli ábrázolása, mégis úgy véljük, hogy Petke Imre története számos olyan elemet tartalmaz, amely közel állhatott a potenciális olvasóközönség személyes élményeihez. A nagyváros forgatagában

⁶¹ Rudnyánszky é. n.: 3.

⁶² Rudnyánszky é. n.: 4–5.

⁶³ Uo.

⁶⁴ Rudnyánszky é. n.: 3.

⁶⁵ Rudnyánszky é. n.: 7.

nehezen boldoguló vidéki bevándorlók tömegei kicsit maguk is úgy érezhették magukat, mint a „természet fia”, Nótás Petke Imre.

Mégis azt kell mondanunk, hogy a nagyvárosi élet erkölcsromboló hatásának motívuma, s ezzel együtt a fővárosi bűnözés tematikája a századfordulóra már sokkal inkább jellemző az ekkortól kialakuló nagyvárosi tömegkultúra új megjelenési formáira, elsősorban a modern bulvárlapokra és a népszerű irodalom olcsó, könnyen fogyasztható termékeire. Elmondható tehát, hogy a 19. század végére, az olvasói igények változásának és a sajátos budapesti populáris kultúra megjelenésének hatására a „klasszikus” ponyvák veszítettek népszerűségükből. A ponyvakiadványok ekkor már nem tudták felvenni a versenyt az újságok színes, sokszor aktuális képi ábrázolásokkal tarkított bűnügyi tudósításaival,⁶⁶ ezért hát a „klasszikus” ponyvák – a nagyvárosokban legalábbis – egyre inkább átadták helyüket a bulvárlapoknak, a filléres detektívregényeknek és a nagyvárosi élet árnyoldalait bemutató riportkönyveknek. A szűkebb értelemben vett ponyva fokozatos térvesztésével együtt eltűnt a populáris kultúrából az a fajta moralizáló hangnem is, amely nem csak a polgári társadalom erkölcsi értékeinek az alsóbb néposztályok felé történő közvetítésére hivatott ponyvára volt jellemző; a bűnözésnek ez a fajta megközelítése egészen a 19. század végéig jellemezte a bűnözés kriminológiai diskurzusát is.⁶⁷

IV.2.2. Egy megkésve átvett műfaj: a pitaval

A pitaval már a műfaj névadójának munkája előtt megjelent, „őshazájának” a 18. század eleji Angliát tekinthetjük. 1714-ben jelent meg az Alexander Smith „kapitány” néven publikáló ponyvaszerző könyve, amelyben útonállók, gyilkosok és csalók életét mutatta be.⁶⁸ Az állandóan bővülő, háromkötetes gyűjtemény 122 életrajzot tartalmazott. Sikerét mutatja, hogy 1719-ben már az ötödik kiadásnál tartott, 1720-ban pedig németre is lefordították.⁶⁹ Vele egy időben publikálta ugyancsak Angliában a hamiskártyás trükkökről és csalásokról összeállított gyűjteményét Theophilus Lucas.

⁶⁶ Chassaigne 1999: 28.

⁶⁷ Chassaigne 1999: 37.

⁶⁸ A munka teljes címe: *A Complete History of the Lives and Robberies of the Most Notorious Highwaymen, Footpads, Shoplifts & Cheats of Both Sexes Wherein their Most Secret and Barbarious Murders, unparalleled Robberies, Notorious Thefts and Unheard-of Cheats are set in a true Light and exposed to Public View for the Common Benefit of Mankind.* Smith 2004: 5.

⁶⁹ Smith 2004: 6.

A pitaval azonban mégis egy francia jogászról, Francois Gayot de Pitavalról kapta nevét. Pitaval 1734 és 1743 között publikálta periratok alapján a *Causes célèbres* néven ismert, 20 kötetes bűnügyi gyűjteményét. Ezt követően a 18. század második felétől sorra jelentek meg a különböző európai nyelveken kiadott pitavalok. 1792–94-ben például maga Friedrich Schiller írta a *Causes célèbres* kilencnkötetes német kiadásának előszavát. Ez is jelzi a pitaval átmeneti jellegét a bírósági tudósítás és a modern bűnügyi regény között (Schiller számos szépirodalmi művében dolgozott fel bűnügyi történeteket). 1842-ben jelent meg Schiller munkájának folytatásaként a *Neues Pitaval*, a századforduló táján pedig Tübingenben adták ki a korabeli bűnügyeket összegyűjtő *Der Pitaval der Gegenwart*-ot. Minderről egy valamikor az 1900-as évek elején kiadott bécsi pitaval bevezetőjéből olvashatunk.⁷⁰

A lipcsei kiadású *Der Neue Pitaval* sikerét jelzi, hogy 1890-ig összesen 60 kötetet jelent meg. Ez elsősorban azzal magyarázható, hogy a korszak büntetőjogi tudását foglalta össze; a pitavalban ugyanis megtalálhatók a korszak bűnözéssel kapcsolatos diskurzusát uraló antropológiai-kriminológiai és morális értelmezési keretek.⁷¹ Így aztán a pitaval elsődleges funkciója a bűnügyi történetekkel szemben nem a szórakoztatás, hanem a társadalomban érvényes normarendszer megerősítése és az olvasóban történő tudatosítása.⁷²

Magyarországon először 1869-ben, Pesten jelent meg pitaval. A kétkötetes *Pitaval, az az világhírű bűnesetek tára* még a *Causes célèbres* eseteiből közölt válogatást, kiegészítve néhány olyan korabeli esettel, „melyek általános érdekességüknel vagy más körülményeknél fogva közelebből érdekelnek bennünket”.⁷³ A gyűjtemény ismeretlen szerkesztőjének előszavából kiderül, hogy az összeállításkor nem csupán az volt az elsődleges szempont, hogy „érdekfeszítő, itt-ott hajmeresztő olvasmányt adjunk a nagy közönség kezébe”, hanem az is, hogy a szakemberek, azaz a büntetőjogászok is tanulságos olvasmányra leljenek a büntetőpererek kimerítő leírásában.⁷⁴ A bevezető ugyanakkor jól mutatja azt a moralizáló hozzáállást, ami a korszak kriminológiai gondolkodását jellemezte. A pitaval kiadásának egyik célja ugyanis „az erkölcsiség terjesztése, a lélek nemesítése, az emberi méltóság érvényesítése, az emberiség javítása és a moralitás magasztos értékének bebizonyítása” volt.⁷⁵

⁷⁰ A pitaval összeállítója ezúttal nem jogász, hanem az Ubald Tartaruga néven publikáló Ehrenfreund rendőrfelügyelő volt. Tartaruga é. n.: 5–6.

⁷¹ Linder 1991: 313.

⁷² Linder 1991: 343.

⁷³ Pitaval... 1869: II.

⁷⁴ Pitaval... 1869: I.

⁷⁵ Uo.

Nem sokkal később megjelentek az első olyan pitavalok is, amelyek magyarországi eseteket gyűjtöttek össze. A budai születésű kalocsai ügyvéd, Hang Ferenc – aki többek között Dumas-t és Edgar Allan Poe műveit (köztük az első bűnügyi regénynek tekintett *Roget Mari titokteljes kimulását*) is fordította – előbb *A törvényszéki teremről. Hazai és külföldi bűnesetek és fenyítő pörök gyűjteménye* címmel 1874-ben közölt egy bírósági tárgyalásokból összeállított gyűjteményt, majd 1884-ben jelentette meg Szegeden a kétkötetes *Magyar Pitavalt*.⁷⁶

A legnagyobb ilyen jellegű vállalkozás 1890-től kezdődően jelent meg Budapesten. A Budapesti Királyi Törvényszék bírása, Kosutány Géza ekkor kezdte meg a *Nevezetesebb bűnesetek* című, 1893-ig már négy kötetet megélt pitavaltját. A szerző a mű első kötetében – amelyet teljes egészében a kriminálantropológiával foglalkozó fejezetünkben is említett Erny-féle gyilkosságnak szentel – fogalmazta meg programját. E szerint az összeállításban a bíró, az ügyvéd és a rendőr mellett a „társadalom művelt tagja megtalálja azon anyagot, mely egy tapasztalattal értelmesebbé vagy óvatosabbá teszi”.⁷⁷ Az azonban igencsak kétséges, hogy valóban széles társadalmi rétegek olvasták volna Kosutány gyűjteményét. Bár minden egyes kötet címlapján egy-egy fotó vagy metszet szerepelt, ami egyértelműen a laikus közönség megszólításának jele, az esetek leírásánál alkalmazott jogi nyelvezet, illetve a bírósági vizsgálatok hosszadalmas leírása inkább elriaszthatja a – valljuk be, elsősorban szórakozni vágyó – olvasóközönséget. S bár megfigyelhető bizonyos fokú „bulvárosodás” a *Nevezetesebb bűnesetek* későbbi kötetein – a harmadik kötettől már több bűneset leírása szerepel a könyvben és a leírt bűncselekmények (például egy bőrröndben talált halott csecsemőről szóló történet vagy a *Bűnös-e vagy beteg?!* című história, amely egy gyermekeit a Dunába dobó terhes nőről szól, aki öngyilkos akart lenni) is láthatóan az olvasó szenzációéhségét voltak hivatva kielégíteni –, mégis azt kell mondanunk, hogy éppen a gyűjtemény szerző által kiemelt érényei (a vizsgálat adatainak „változtatás, simítás nélkül, mondhatni szóról-szóra” történő közlése) tették azt idejétmülttá. Általában véve is érvényes a pitaval műfajára, hogy a 19. század végére a korábban felvázolt változások hatására alapvetően megváltoztak az olvasói szokások és ezzel együtt az olvasóközönség igényei is. A könnyen olvasható, mégis izgalmas, szórakoztató lektűrre vágyó fogyasztók igényeit a századfordulón egyre inkább a ponyvánál igényesebb, de a pitaval helyenként nehezen emészthető nyelvezeténél jóval könnyedebb, kifejezetten a nagyvárosi lakosság elvárásainak megfelelő népszerű irodalom elégítette ki.

⁷⁶ Szinnyei 2000 <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/>.

⁷⁷ Kosutány 1890.

IV.2.3. A bűnözés a népszerű „tényirodalomban”

Az 1900-as években, s még inkább 1908 körül számos olyan könyv árasztotta el a budapesti könyvpiacot, amely a főváros árnyoldalait, ezen belül is a bűnözést ábrázolta. Arra, hogy van-e közvetlen összefüggés a népszerű irodalom terjedése és a büntető törvénykönyv reformját övező kriminológiai és büntetőjogi viták, illetve az ekkor szélesedő állami szociálpolitikai tevékenység között, nem találunk konkrét bizonyítékot. Mindenesetre a nagyvárosi tömegeknek szánt irodalom, valamint a századfordulón megjelenő városkutatás által kiadott elemzések és riportkönyvek tekinthetők a bűnözésről alkotott társadalmi képen belül végbemenő változás egyik jelének.

A rendőri riporttal kapcsolatban már említettük, hogy korszakunkban az újságírói szakmán, illetve a rendőrség körén belül kikristályosodott egy olyan szerzői csoport, amely egyértelműen meghatározta a bűnözés nyilvánosság felé közvetített képét. Nincs ez másként a népszerű irodalom területén sem. Az 1900-as évektől megjelenő, kifejezetten fővárosi témákkal foglalkozó új könyvsorozatok – ilyen például a Kunossy, Szilágyi és Társa kiadó által megjelentetett *Fekete Könyv. Eredeti bűnügyi és detektív történetek*, a Nagyharang által kiadott *Újságírók könyvtára*,⁷⁸ valamint a Nap újságvállalat által nyomott *A Sánta Ördög meséi. Könyvsorozat a modern Budapestről* című sorozat, amellyel a későbbiekben még részletesebben foglalkozunk – szerkesztői és szerzői között egyaránt találni rendőri tudósítókat és rendőrtisztviselőket. A két szakma szoros összefonódásának legjobb példáját a Tábori Kornél – Székely Vladimir szerzőpáros jelenti. Az akár modern médiavállalkozónak is tekinthető rendőri riportter, műfordító és író Tábori és a rendőri sajtóiroda vezetője számos, a budapesti élet árnyoldalaiba, a bűnözésbe, prostitúcióba, homoszexualitásba nyújtanak betekintést (bővebben lásd VI.1.2. fejezet). De a szerzők között megtaláljuk Fröhlich János és Balla Jenő rendőri riportereket, a törvényszéki tudósítások mellett tárcákat és népszínműveket író ügyvédet, Guthi Somát, a rendőri oktatás egyik megszervezőjét, Laky Imrét és a rendőri gyermekbírásg vezetőjét, Geguss Dánielt is.

A fővárosi élet sötét oldalával foglalkozó lektűrök számos közös stílusjeggyel bírtak. Ezek közül talán a legfontosabb, hogy a riportkönyvek és népszerű irodalmi feldolgozások – kissé meglepően⁷⁹ – keveset foglalkoztak a súlyos bűncse-

⁷⁸ E sorozat darabjainak címei jól mutatják a népszerű irodalom főbb témáit: *Kártyázó Budapest* (szerzője Tábori Kornél), *Baccarat: fővárosi és vidéki klubok rejtelmek* (Tábori), *Panoptikum* (Lakatos László), *Az élet meséi* (Fényes László), *A börtön felé* (Geguss Dániel), *Pesti konfetti* (Szini Gyula), *Hogyan nyomoznak* (Fröhlich János).

⁷⁹ Lásd például a Jörg Schönert által a bűnözés és irodalom kapcsolatára irányuló kutatások előmoz-

lekményekkel; sokkal inkább a tipikus, hétköznapi „alakokat” állították a középpontba, vagy ha szenzációs eseteket tárgyaltak, akkor is inkább a vagyon ellen elkövetett, nagy kárt okozó bűncselekményeket (bankrablásokat, betöréseket, sikkasztásokat), mintsem a véres gyilkosságokat tematizálták.

Egy másik fontos jellemzője ezen írásoknak, hogy a bűnözés népszerű irodalmi ábrázolásában nem jelent meg a büntetőjogi szaktudás, még abban az esetben sem, ha a szerzők „kettős kompetenciával” rendelkeztek, azaz például ügyvédek, mint Guthi Soma vagy éppen rendőrtisztviselők, mint Geguss Dániel és Székely Vladimir.⁸⁰ Így aztán a korabeli kriminológiai gondolkodás vagy akár konkrét büntetőjogi kategóriák nem vagy csak nagyon ritkán kaptak szerepet egy-egy munkában. A szórakoztató bűnügyi irodalmat általában egy naiv, metafizikai bűnfogalom határozta meg, amelynek megfelelően az elkövetett bűnt szükség-szerűen követte a bűnhődés. Ugyanakkor a bűn cselekménysorának végső fázisa, a börtönbüntetés nagyon ritkán került előtérbe, ezekben az esetekben viszont a börtön mindig a visszaesés melegágyaként ábrázolódott.

Ez a fajta naiv, romantikus bűnözőkép jellemezte a „tolvajvilág” alakjainak ábrázolását is. Laky Imre *Egy rendőr naplójából* című, 1904-ben megjelent könyvében például olyan figurákkal találkozunk, mint „János, a toloncos”, aki a toloncházba minduntalan visszatérő rovott múltúak tipikus képviselője volt. János olyan szokásos tolvaj, akit minden kerület rendőrei ismertek, de ugyanakkor mégis mindenki becsülte és tisztelte, s becsületességének megvolt a saját nimbusza, „akár a polgárának, akár a katonáénak, akár más ember fiáénak”.⁸¹ Szinte minden, a bűnözéssel foglalkozó könyvben találkozunk ilyen és ehhez hasonló „típusokkal”. A szerzők mindig igyekeztek bűntípusok szerint kategóriákba sorolni a „bűnöző társadalom” tagjait. A jellegzetes bűnözőtípusoknak valóságos katalógusát adta például a Tábori–Székely szerzőpáros *A bűnös Budapest* című, három részből (*Az erkölcstelen Budapest, A csaló Budapest, Nyomorultak, gazemberek*) álló ciklusa. *A csaló Budapest* című részben például a következő „típusokkal” találkozunk: 1. utcai szélhámosok, 2. az iparlovag, 3. pénzügynökök, 4. zugbankárok, 5. gründolók, 6. a „játékonyság piócái”, 7. „Turf-hiénák”, 8. sajtó-hiénák.⁸² E sajátos városi „típusok” előtérbe helyezése mind azt sugallja, hogy a

dítására összeállított téziseket és kérdéssort, amely szerint a bűnügyi irodalomban a súlyos bűncselekmények a meghatározók, mivel ezek esetében könnyebb ábrázolni a társadalmi normák áthágását. Schönert 1983: 25–32.

⁸⁰ Vö. Schönert 1983: 25–32.

⁸¹ Laky 1904: 38.

⁸² Tábori–Székely 1908

metropolisz kitermelt egy sajátosan budapesti „tolvajtársadalmat”, amelynek saját hierarchiája, nyelve és saját (romlott) erkölcsi voltak (bővebben lásd VI.1.3. fejezet).

A bűnözéssel foglalkozó népszerű budapesti irodalom egyik érdekes kérdése a detektívek szerepe. Az általunk vizsgált könyvek jelentős része egy-egy detektív „naplója” vagy „személyes élményei” alapján készült. Guthi Soma például Tuzár Mihály detektív kalandjain keresztül mutatta be az „éjszakai Budapestet” és a „homosexuális szerelem” sötét rejtelmait, a rablóból pandúrrá vált Tuzár alakját pedig az 1907-ben megjelent *A vén kopó. Egy titkos rendőr emlékiratai* című könyvében ábrázolta. Hasonló technikát alkalmazott Fröhlich János is, aki többnyire egy-egy detektív szájába adta bűnügyi történeteit.

Mindezek ellenére azt kell mondanunk, hogy mégsem a detektívek voltak e bűnügyi történetek főszereplői, hanem továbbra is maguk a bűnöző társadalom tagjai. A népszerű bűnügyi irodalomban a detektív alakjának szerepeltetése leginkább a történet autentikusságának alátámasztására szolgált. Az eddig bemutatott könyvek, könyvsorozatok ugyanis mindig hangsúlyozták, hogy a „valós” Budapestet, az „igazi” pesti tolvajvilágot mutatják be. S bár az itt vizsgált könyvekben mindig elmosódtak a valóság és a fikció közötti határok, mégis a riport-könyvek és bűnügyi lektűrök szerzői szigorúan elhatárolták magukat a korszakban egyre népszerűbb bűnügyi és detektívregényektől. A szerzők szinte mindig kiemelték, hogy munkáikkal ellensúlyozni igyekeznek a Nick Carter-féle olcsó regények – úgy látszik a korszak ponyvairodalomról szóló diskurzusában a 20. század elején nagy népszerűségnek örvendő Nick Carter-történetek számítottak az „egyes számú közellenségnek” – és az itt már a szélesebb értelemben vett bűnügyi ponyvairodalom romboló hatását.

Tábori Kornél például 1909-ben előadást is tartott a Magyar Társadalomtudományi Egyesületben a ponyvairodalom társadalmi hatásainak kérdéséről. Értekezésében, amely a *Magyar Társadalomtudományi Szemlé*ben nyomtatásban is megjelent, kiemelte, hogy elsősorban a szennyirodalomra legérzékenyebb fiatalságot érinti súlyosan a ponyvairodalom terjedése. Szerinte Magyarország kis-korú lakosságának nagy részét már megfertőzte a „ponyvairodalom járványa”.⁸³ Tábori igazi bennfentesként nyilatkozott a témában: „Körülbelül tíz esztendeje figyelem a bűnügyi eseményeket s alig történt Budapesten egyetlen érdekes eset, amelyről magam ne írtam volna, többnyire személyes tapasztalat alapján.”⁸⁴ Úgy vélte, hogy a sajtónak is komoly szerepe volt az utánzás terjedésében, s elismer-

⁸³ Tábori 1909: 122. A Magyar Társadalomtudományi Egyesület 1908. december 3-ai ülésén tartott előadás szövege.

⁸⁴ Tábori 1909: 123.

te azt is, hogy munkái – amelyek nem „regényes, novellisztikus, vagy memoiros történetek”, hanem „a gonosztevők ellen való védekezés, az erkölcsrendészet s a gyermekvédelem” érdekében írt munkák – is árthatnak, „ha éretlen gyermekek olvassák azokat”.⁸⁵ Megengedte, hogy léteznek „értékes” bűnügyi könyvek – ide sorolta Dosztojevszkij *Bűn és bűnhődés*ét, Zola regényeit, de például Richard von Krafft-Ebing *Psychopathia sexualis* című nagy hatású tudományos munkáját is –, de csak eredeti változatukban, a könyvpiacra megjelenő rövidített, a „naturalisztikus” részeket kiemelő populárisabb változatokat már károsnak tartotta. Együttal felelősnek tartotta a népszínházakat, mozikat is, valamint a különböző mulatókban bemutatott detektívjeleneteket, amelyek mind hozzájárultak a tolvajnyelv terjedéséhez.⁸⁶ Tábori saját bevallása szerint statisztikát vezetett a ponyvairodalom hatásáról, megkérdezett például bűnügyi előadókat, hogy hány tettes vallotta be, hogy olvasott detektívhistóriákat. Az eredmény szerint a lesújtó: az esetek 30-40 %-ban olvasott ilyen típusú szennyirodalmat az elkövető.

Ugyanakkor megoldási javaslatokkal is előállt Tábori. Szerinte meg kellene reformálni a sajtótörvényt és be kellene tiltani a ponyvák dohányboltokban és vasúton történő árusítását, valamint a könyvesboltok kirakatába történő kihelyezésüket.⁸⁷

Mindez azért érdekes szempontunkból, mert éppen a Nick Carter-féle regények káros hatását hangsúlyozó szerzők között találjuk a népszerű detektívtörténetek magyarországi meghonosítóit.⁸⁸ Így például maga Tábori Kornél is fordított számos detektívregényt, köztük a századfordulón egyre népszerűbb, a ponyvairodalomnál sokkal pozitívabb megítélésben részesülő Sherlock Holmes-történeteket, de olyan bűnügyi regényeket is, amelyeket inkább a Tábori által is ostromozott ponyvairodalom közé lehetne sorolni. A századfordulós riportkönyvek szerzőinek ponyvairodalomtól történő elhatárolódása mindenesetre azt a törekvést jelzi, hogy a bűnügyekkel „hivatásszerűen” foglalkozó írók igyekeztek megteremteni egy külön, igényesebb, ámde mégis szélesebb társadalmi rétegeket megszólító műfajt, és talán éppen ezen igyekezetüknek köszönhető, hogy a ponyva-

⁸⁵ Uo.

⁸⁶ Tábori 1909: 125.

⁸⁷ Tábori 1909: 134.

⁸⁸ „Hazánkban főleg újságírók kísérleteztek a műfaj meghonosításával, felismerve az olvasói igényt, a piaci lehetőségeket. A mesterek céhe – ízléssel alkotó és főként vagy kizárólag detektívtörténet-írással foglalkozó szerzők csoportja – nálunk nem alakult ki. A megjelent históriák kevés kivétellel a mese irodalmi színvonal alá süllyedtek, a ponyva mély vízébe. Ezen mit sem változtatott, hogy az irodalom kapuit ostromló fiatalokat, sőt a már elismert írókat és költőket is olykor egy-egy ponyvafüzet, filléres izgalom vagy detektívtörténet megírása segítette ki a pénzzavarból, ezért szívesen vállalkoztak rá.” Keszthelyi 1979: 94.

irodalommal szemben sokkal kevésbé erőszakos, „emészthetőbb” képet közvetítettek a nagyvárosi bűnözésről.

IV.2.4. Bűnözés és humor

A nagyvárosi populáris kultúra egyik fontos kifejeződési formája volt a humor. Budapesten a századfordulóra a sajátos „pesti nyelv” mellett kialakult a „pesti humor” is, amely jól tükrözte a korszakra jellemző társadalmi-politikai viszonyokat.⁸⁹ A nagyvárosi humor két, egymástól nagyon különböző csatornán keresztül jött létre. Miközben a főváros utcáin terjedő orális vicckultúra a történész számára jobbára dokumentálhatatlan, addig a viccek megteremtésének és terjesztésének „intézményes” formáját a különböző élclapok jelentették. A 19. század közepétől egyre nagyobb számban megjelenő élclapokra a politikai témák túlsúlya volt jellemző, de a századfordulóra már egyre nagyobb szerepet kaptak a társadalmi átalakulással, a kapitalista viszonyokkal és nem utolsósorban a rohamos ütemben fejlődő Budapest hétköznapijaival kapcsolatos kérdések.⁹⁰

A budapesti élclapok egyik jellegzetes alakja volt „Mihaszna András fővárosi m. kir. rendőr”. A figura először 1882-ben bukkant fel a *Borsszem Jankó*ban.⁹¹ A műveletlen, lassú felfogású rendőr „típusa” az ellenzéki *Bolond Istók*ban is megjelent: 1886-tól közölte az élclap „Rendőri Bruggó nyílt jelentéseit”.⁹² Ebből is látszik, hogy a nagyvárosi bűnözés korszakunk kezdetén még elsősorban a rendőrség kritikáján és a rossz közbiztonsági állapotok kigúnyolásán keresztül mutatkozott meg. Erre jó példa az a karikatúra, amely még korszakunk előtt, 1885-ben jelent meg, ugyancsak a *Bolond Istók*ban. A karikatúra szerint az ember csak üres, kifordított zsebekkel merészkedhet az utcára, ahol minden sarkon a rá vadászó bűnözők várnak, miközben a rend őre kezében borosüveggel bóbiskol a falnak támaszkodva.

⁸⁹ Lásd Buzinkay 1994: 224.

⁹⁰ Bővebben lásd Buzinkay 1983.

⁹¹ Buzinkay 1985a: 398. 1884-ben a minden évben tematikus naptárakkal jelentkező élclap egy kalendáriumot is szentelt a rendőr alakjának *Mihaszna András kalendáriuma az 1884-ik mihaszna esztendőre* címmel.

⁹² Buzinkay 1985b: 417.

IV.1. kép

KARIKATÚRA A FŐVÁROSI KÖZBIZTONSÁGI ÁLLAPOTOKRÓL, 1885

A későbbiekben az állandó élclapi figurák között szerepet kapott a bűnöző alakja is. 1899-től például a Babszem Jankóban rendszeresen olvashatók voltak „Furó Boldizsár zseb- és kasszaoperáló mormogásai”.

„A hüvös őszi idő beálltával, kezdődik a holt szezon. Minden ember a zsebében hordja a kezét.”

„Az én kezem meg van villanyozva. Ahová nyúlok, minden mozgásba jön.”⁹³

Ilyen és ehhez hasonló „bölcsségekkel” szórakoztatta olvasóit Furó Boldizsár, akinek poénjai elsősorban a zsebtolvajlás „mesterségére”, illetve a bűnözők éjszakai tevékenységére voltak kihegyezve.

Ez a fajta, „típusokban” és sztereotípiákban való gondolkodás határozta meg a korszak mindegyik élclapiját. Ennek az ábrázolási módnak egyik iskolapéldája volt Reim Lajos 1900-ban megjelent *Budapesti alakok* című cikksorozatának *A „jász”* című darabja. Az írás szerint a „jász”, azaz a professzionális budapesti bűnöző tipikus „fővárosi bennszülött” volt, akinek a „legsötétebb József- és Ferenczváros” a hazája.⁹⁴ A „jász” jól felismerhető volt jellegzetes öltözkészéről: feltű-

⁹³ *Babszem Jankó*, 1899. október 15.

⁹⁴ Reim Lajos: *A „jász”*. *Babszem Jankó*, 1900. február 25.

nően szűk, rövid kabátot, „spenczert” és térdig feszes, alul pedig bő nadrágot hordott. További ismérve volt, hogy idejét többnyire utcán vagy kültelki kocsmákban töltötte. Ezenkívül sportszerűen űzte a verekedést, és ilyenkor könnyen előkerült a bicska a zsebéből. A nagyvárosi csirkefogó jellemrajzát a léhaság és a „nyugtalan természet” tette teljessé.⁹⁵

A bűnözők élcapi ábrázolásának másik fontos jellemzője – és ez általában is jellemző volt a bűnözés népszerű irodalomban való megjelentetésére – volt, hogy a „hivatásos” gonosztevők macska-egér játékot játszottak a bűnüldöző hatóságokkal. „A mi rendőreink azért hordanak lószőrt a kalapjukon, mert nagyon gyakran lóvá teszik őket.” – szolt a Babszem Jankó egyik poénja.⁹⁶

A humor és a nagyvárosi bűnözés viszonyáról elmondható tehát, hogy kettős célt szolgált: egyrészt többé-kevésbé nyíltan kritikát gyakorolt a rendvédelmi szerveken, másrészt pedig egy különálló társadalmi csoportként láttatta a bűnözőket. Ez az ábrázolási mód azonban sohasem csapott át a közvélemény hiszterizálásába, sőt gyakran inkább szeretetre méltó, romantikus figurákként ábrázolta a bűnelkövetőket. Ugyanez a bűnözőkép jelent meg a Tábori Kornél által szerkesztett és írt, *Vidám Könyvtár* című könyvsorozat *Humor a bűnben* című darabjában is. A könyvhöz írt előszavában így fogalmazta meg a kötet célját a korszak kedvelt írója, Szomaházy István:

„A kitűnő szerző, akinek Székely Vladimir rendőrfogalmazóval írt munkái valóságos oázisok a métélyként elterjedő detektív-irodalomban, ezúttal, komoly tanulmányai után mintegy pihenésképpen, a tolvajok, csalók, szédelgők humoros ötleteit gyűjtötte össze, azzal a bevallott céllal, hogy néhány jókedvű órát szerezzen nekünk s azzal a be nem vallott tendenciával, hogy abban az öröktől fogva tartó háborúban, mely a becsületes emberek és a kalandorok közt a világ teremtése óta folyik, hasznos útmutatásokkal lásson el bennünket.”⁹⁷

A könyvben ezután egy sor olyan humoros anekdotát olvashatunk, amelyekben a bűnözők – még az olyan hírhedt gonosztevők is, mint a „betörőkirály”, Endesz Árpád is – szimpatikus, bohém figuraként jelentek meg.

Amint azt már a korábbi példáinkon keresztül is láthattuk, a bűnöző alakját a populáris kultúra különböző műfajaiban a „tisztos” polgári társadalom szá-

⁹⁵ A cikksorozat következő részeiben hasonlóan szellemes leírásokat olvashatunk a „spiczliről”, azaz a detektívről, a pestieket lenéző budai polgárról, az „Ofnerről”, az újságíróról és a „bakfisról”.

⁹⁶ *Babszem Jankó*, 1901. június 9.

⁹⁷ Tábori 1908: 5–6.

mos jellemvonásával (például lovagiasság, előzékenység, nők tisztelete, műveltség) ruházták fel. A bűnözésnek ezt a fajta „domesztikálását”, a polgári világhoz való idomítását jól tükrözi egy valamikor a századfordulón kiadott képes levelezőlap. A lapon egy meghívó szövege szerepel. A meghívás pedig a „Budapesti Jász (Csibész) Egylet” jótékony célú előadására szól, amelyet a „Váczon és Illaván üdülő Collegák javára” szervezett az állítólagos egylet. Az „előadás” műsorán olyan számok szerepeltek, mint például az 1901-es félmillió sikkasztás elkövetője, Kecskeméthy Győző által zongorán előadott nyitány, a kivégzett gyilkos, Husz Ábrahám „akasztófa humora”, vagy két „rajzoló” – a rajzolás a korabeli tolvajnyelvben a zsebtolvajlást jelentette – jász gyerek bűvészmutatványja. A jótékonyági est zenéjét pedig „kolompár Balog Tóta”, azaz az 1907-es dánosi rablógyilkosság fő vádlottjának zenekara szolgáltatta volna.⁹⁸

IV.2. kép

MEGHÍVÓ A „BUDAPESTI JÁSZ (CSIBÉSZ) EGYLET” JÓTÉKONY CÉLÚ ELŐADÁSÁRA

A humor tehát, a nagyvárosi populáris kultúra számos más megjelenési formájához hasonlóan foglalkozott a bűnözés kérdésével, de mindig a polgári társadalom normarendszeréhez igazítva, s ezáltal megszelídítve ábrázolta a problémát. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a téma tömegkultúrában történő megjelenése teljesen elveszítette volna a bűnügyek nyers, hátborzongató jellegét. Ez a fajta ábrázolási mód is jelen volt, csak éppen a modern nagyvárosi szórakozás újabb formáiban.

⁹⁸ A képeslap a BTM Kiscelli Múzeumának Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványtárában található, leltári száma 84.244.1.

IV.2.5. A bűnözés mint látványosság: a panoptikumtól a mozifilmig

A 19. század végi nagyvárosi tömegszórakozás egyik sajátos műfaját a panoptikum jelentette. Budapesten az első panoptikumot 1880-ban nyitotta meg Fényes Márton az Andrassy úton. A Fényes-féle panoptikum az 1890-es években költözött ki a Városligetbe.⁹⁹ A panoptikum és „természet tudományos múzeum” 1895-ös mutatójából kiderül, hogy a „kiállítási tárgyak” között egy látványos bécsi bűneset is helyet kapott: a viaszbábuk között találjuk „Schneider Ferenc és neje bécsi cselédgyilkosokat”.¹⁰⁰

1896-ban ugyancsak a Városligetben nyílt meg a Plasticon, amely azonban érdeklődés hiányában hamarosan kénytelen volt bezárni. Fényes Márton azonban több viaszfigurát is megvásárolt az üzemeltetőktől, s átvette a Plasticon nevet is.¹⁰¹ A névváltás egyúttal profilváltást is jelentett Fényes Márton panoptikumára: az egykori történelmi események helyett inkább a jelen hírneves történéseire koncentrált a panoptikum új anyaga, amelynek már bonctani része is volt.¹⁰² Persze az új panoptikumban is helyet kaptak a bűnügyek, itt azonban már aktuális magyarországi esetek kerültek kiállításra. Az 1898-as útmutató szerint például egy jelenet a „hódmezővásárhelyi boszorkánykonyhát”, azaz a nevezetes mérgezéses gyilkosságokat ábrázolta. Az útmutató külön hangsúlyozta, hogy a ruhák, amelyeket a kiállított bábuk viseltek, a rendőri feljegyzések alapján készültek, „mit a hódmezővásárhelyi rendőri hatóság hivatalos bizonyítványa is igazol”.¹⁰³ Külön kiemelte a mutató, hogy a kiállításban látható a hírhedt Jáger Mari által a szege-di Csillag-börtönben használt Biblia is. Nem ez volt az egyetlen bűneset, amely helyet kapott a Plasticonban. Ugyanebben az útmutatóban találjuk Bjelobaba Mária esetét. A „ledéréletű leányzót” a Csengery utcában gyilkolták meg és rabolták ki. A panoptikum az áldozat megtalálásának jelenetét mutatta be.¹⁰⁴

Úgy tűnik, hogy a Plasticon ezen új koncepciója megnyerte a városi nagyközönség tetszését, mivel a panoptikum egészen az 1950-es évek elejéig sikerrel működött.¹⁰⁵

A századfordulóra a különböző mutatóványok, valamint az egyre szélesebb közönség számára hozzáférhető fotók mellett a nagyvárosi populáris kultúrában

⁹⁹ Kovács 1997: 15.

¹⁰⁰ Fényes 1895.

¹⁰¹ Kovács 1997: 17–26.

¹⁰² Lásd Granasztói 1997: 178.

¹⁰³ A „Plasticon”... 1898: 26–28.

¹⁰⁴ A „Plasticon”... 1898: 32.

¹⁰⁵ Lásd Kolta 2003: 139. 74. lábjegyzet.

megjelent a mozgókép nyújtotta új élmény is. A mozi forradalmian új kulturális jelenséget képviselt – és nem csupán technikai szempontból, hiszen a mozgófilm nyújtotta élményekből már a kezdetektől fogva részesedhetett minden társadalmi réteg. Nem volt ez másképpen az álló és mozgóképeket élőben felolvasott szöveg-gel kombináló vetítéseknél sem, amelyeket az 1899-ben német mintára alapított Uránia Tudományos Színház mutatott be Kerepesi (ma Rákóczi) úti helyiségeiben. Az Uránia elsődleges célja az volt, hogy korszerű természettudományos ismereteket közvetítsen mindenkinek, társadalmi származástól függetlenül. Ennek megfelelően elsősorban földrajzi felfedezésekről, a fizika, kémia vagy csillagászat legújabb eredményeiről vagy a technika vívmányairól számoltak be a diavetítések.¹⁰⁶

Az 1900-as években azonban előfordulnak az Uránia repertoárjában olyan vetítések is, amelyek a nagyvárosi élet problémáival, a modern metropoliszok árnyoldalaival foglalkoztak. A rendőri riporter Tábori Kornél, és gyakori szerzőtársa, Székely Vladimir is állított össze a fővárosi bűnözéssel kapcsolatos témájú előadásokat (bővebben lásd a VI.1.2. fejezet). Ezzel párhuzamosan már a korai mozifilmek között is találunk több, a bűnözést témájául választó filmet. Az első filmes szaklap, a *Mozgófénykép Híradó* például már 1908-ban, legelső számának *Képjú-donságok* című rovatában beszámolt egy bűnügyi történetet feldolgozó filmről. Az *A kelepceben. Detektív történet* című film egy zálogházba betörő bandáról, illetve a bűntény kinyomozásáról szólt. A tudósítás a film záró képét kiemelten dicsérte, amely „különösen hatásos és érdekfeszítő”.¹⁰⁷ A lapból egyébként kiderül, hogy számos korabeli film választott valamilyen morális problémát (például alkoholizmus, hűtlenség) témájául. Ebből pedig arra lehet következtetni, hogy a mozifilmben a készítők felfedezték annak lehetőségét, hogy az új médium segítségével hozzájáruljanak az alsóbb néprétegek erkölcsi neveléséhez.

Még ugyanebben az évben jelent meg az Első Magyar Mozgófénykép és Gépgyár új filmje, *A kóbor cigányok élete, a dánosi rablógyilkosok*, amely a korszak egyik legnagyobb port kavart gyilkosságát, az 1907-es dánosi rablógyilkosságot mutatta be. A 130 méter hosszú filmet a Projectograph Rt. forgalmazta. „Minden mozgósínház tulajdonosnak meg kell venni ezt a kitűnően sikerült képet, ha bevételét meg akarja kétszerezni” – írták a filmet hirdető reklámban.¹⁰⁸

Az újpesti bankrablás sem kerülhette el, hogy megfilmesítsék. 1908. november 15-én – tehát még egy hónap sem telt el a bankrablás óta – a *Mozgófénykép Híradó* már közölte a Projectograph hirdetését, amelyben a „hihetetlen vakme-

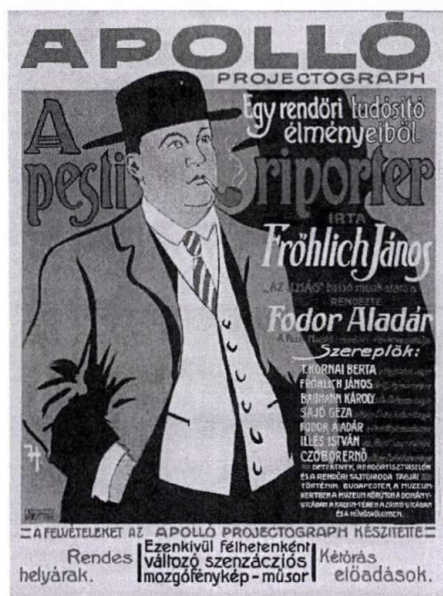
¹⁰⁶ A képi hatásokra alapuló mutatóványok történetéhez lásd Kolta 1997.

¹⁰⁷ *Mozgófénykép Híradó*, 1908. március 15.

¹⁰⁸ *Mozgófénykép Híradó*, 1908. június 15. Az újság augusztus 11-i száma részletesen leírja a film tartalmát.

rősséggel végrehajtott, amerikai mintájú betörésnek szenzációt keltő helyszíni fölvetését” reklámozták – „nagy részben az eredeti szereplőkkel”.¹⁰⁹

Nem véletlen, hogy már a mozgófilm korai időszakában is ilyen gyakran jelent meg a bűnözés témája. Az 1908-ban létrehozott Apollo Projectograph Rt. – amelynek első moziája, az Apollo a Népszínház mögött, a Corvin Áruház telkén állt¹¹⁰ – egyik filmrendezője ugyanis a korábban már említett rendőri riportter, Fröhlich János volt. 1912-ben mutatta be az Apollo Projectograph a Fröhlich által írt, és egy másik újságíró, a *Pesti Napló* rendőri rovatvezetője, Fodor Aladár által rendezett *A pesti riporter. Egy rendőri tudósító élményeiből* című filmet. A filmben, amely a többi itt említett mozgóképpel együtt elveszett, s amelyről mindössze egy korabeli plakát alapján van információnk,¹¹¹ a professzionális színészek mellett újságírók – köztük maga Fröhlich és Fodor –, detektívek és a sajtóiroda tagjai is játszottak.

IV.3. kép

FRÖHLICH JÁNOS *A PESTI RIPORTER* CÍMŰ FILMJÉNEK PLAKÁTJA
(BTM Kiscelli Múzeum)

¹⁰⁹ *Mozgófénykép Híradó*, 1908. november 15.

¹¹⁰ Bővebben lásd Fabó 1997: 198–199.

¹¹¹ A plakát a Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeumában található, leltári száma 25/921/270.

A fentiekből is látszik, hogy a korábban tárgyalt népszerű könyvekhez hasonlóan a korai mozifilmeknél sem vált élesen ketté a dokumentarista és a játékfilm műfaja; a kizárólag a valóság rögzítésére szakosodott filmhíradók az 1914-ben – többek között Fröhlich János által – alapított Kinoriport híradó-vállalkozáshoz köthetők.¹¹²

¹¹² Kurutz 2001: 23.

V.

A BŰNÖZÉS A NAPI SAJTÓBAN.
STATISZTIKAI MEGKÖZELÍTÉS

A 19. század végi nagyvárosokban a modern tömegsajtó volt az információszerzés elsődleges forrása. A századfordulóra az újságok váltak a nyilvánosság egyik legfontosabb fórumává.¹ Így a bűnözéssel kapcsolatos információk legnagyobb részét is a napilapokból szerezte a legtöbb hétköznapi városlakó. Bár arról többnyire megoszlanak a vélemények, hogy a sajtóban megjelent tudósítások és riportok mennyiben tükrözték a közvélemény gondolkodásmódját,² a sajtó társadalomtörténetét kutató történész ennek ellenére kénytelen a sajtóra hagyatkozni.

Bár számtalan forrás áll rendelkezésre, a modern tömegsajtó társadalomtörténeti irányultságú feldolgozása mégis sok kívánnivalót hagy maga után.³ Számos alapkutatás hiányzik, s a nagyszámú sajtótörténeti monográfia ellenére igen keveset tudunk a századfordulós sajtó működéséről. A bűnözés és a sajtó viszonyára vonatkozóan még ennél is kevesebb információval rendelkezünk. Egyedül a sajtótörténész Buzinkay Géza foglalkozott egy tanulmány erejéig a sajtóban megjelent bűnügyi riportokkal,⁴ Balogh János Mátyás pedig az első illusztrált bűnügyi tudósítást mutatta be egy írásában,⁵ nagyobb átfogó kutatások még nem születtek e téren. Pedig a nyugati, különösen a német nyelvű társadalomtörténet-írásban már régebben megkezdődött e téma feldolgozása. Már 1981-ben megrendezésre került Németországban egy a bűnözést tematizáló populáris, valamint a szépirodalom társadalomtörténeti feldolgozását célul kitűző interdiszciplináris kollokvium, ahol többek között a sajtó által közvetített bűnözéskép kérdésével is foglalkoztak a részt vevő szociológusok, valamint jog-, irodalom- és társadalomtörténészek. A projekt folytatásaként 1991-ben jelent meg Jörg Schönert szerkesz-

¹ Johnson 1995: 55.

² Buzinkay Géza például egyik tanulmányában felhívja a figyelmet arra, hogy az újságok tartalmát legalább annyira meghatározta a szerkesztőség és a tulajdonos ízlése, mint az olvasói igények. Buzinkay 1994: 228.

³ Lásd Gyáni 2006.

⁴ Buzinkay 2005: 7–28.

⁵ Balogh 2004.

tésében az *Erzählte Kriminalität* című tanulmánykötet, amelyben több, a napisajtó bűnügyi tudósításait feldolgozó tanulmány található.⁶

Vizsgálatunk szempontjából azonban Eric Johnson 1995-ben megjelent, *Urbanization and Crime* című könyvének sajtóval foglalkozó fejezetei jelentették a legfontosabb hivatkozási alapot. Johnson bűnügyi sajtóhírekre vonatkozó statisztikai elemzése inspirált arra, hogy egy hasonló, kvantitatív vizsgálatot végezzünk a századfordulás budapesti sajtóra vonatkozóan is.

Az általunk kiválasztott budapesti napilapokban megjelent bűnügyi hírek statisztikai, majd tartalmi elemzése reményeink szerint közelebb hoz bennünket ahhoz a kérdéshez, hogy a nyilvánosság, illetve a nagyvárosi társadalom különböző rétegei hogyan vélekedtek a modernizálódó városban tapasztalt kriminalitásról. Tisztában vagyunk persze azzal is, hogy az általunk önkényesen választott minta nem reprezentálhatja a korabeli sajtó teljes palettáját, mégis úgy véljük, hogy elemzésünk képes lesz egy újabb aspektusát bemutatni annak, amit az előző fejezetben a bűnözés nyilvánosságának neveztünk.

V.1. Az elemzett minta sajátosságai

V.1.1. Az elemzendő lapok kiválasztásának szempontjai

Statisztikai elemzésünkhöz négy, Budapesten megjelenő, de országosan is ismert napilapot választottunk. Egyúttal igyekeztünk olyan újságokat összeválogatni, amelyek különböző laptípusokat és politikai irányultságokat képviseltek. Így esett választásunk a korszak egyik legtekintélyesebb politikai napilapjára, a *Pesti Napló*ra, a szélesebb tömegeket megszólító *Budapestre* és a bulvárlap műfajához legközelebb álló *Kis Újságra*.⁷ Mivel a lapok kiválasztásakor fontos volt, hogy a mintába kerülő sajtótermék a teljes általunk vizsgált korszakban megjelenjen, ezért a sajtótörténet által első „igazi” budapesti bulvárlapnak titulált újság, az 1910-től megjelenő *Az Est* nem kerülhetett elemzésre. Ezen szabály alól csak a munkásmozgalom legjelentősebb napilapja, a *Népszava* esetében tettünk kivételt; a *Népszava* létezett ugyan már korszakunk elején is, de csak 1905-től jelent meg állandó jelleggel napilapként. Úgy gondoltuk azonban, hogy mindenképpen ér-

⁶ Schönert 1991.

⁷ E két lap mellett szólt az az érv is, hogy Vörös Károly egy 1984-ben megjelent tanulmányában már foglalkozott velük. Vörös 1984.

demés bevonni a vizsgálatba azt a lapot, amely a fennálló politikai és társadalmi rendszer egyik legnagyobb kritikusa volt, olvasói körébe pedig a társadalomnak azon tömegei tartoztak, amelyek egyrészt ki voltak zárva az alapvető politikai jogok gyakorlásából, másrészt a hatóságok szemében a fennálló rendre leginkább veszélyes csoportnak számítottak. Ezért úgy véltük, hogy a *Népszavában* megjelenő bűnügyi tudósítások elemzése közelebb visz bennünket a munkásmozgalmi társadalomkritika publicisztikai sajátosságainak megértéséhez.

Vizsgálatunk során két kiválasztott mintaév, 1898 és 1908 – a *Népszava* esetében természetesen mindössze az 1908-as év – azonos hónapjának bűnügyi híreit összesítettük. Ehhez végignéztük a négy lap 1898., illetve 1908. októberi számainak összes olyan rovatát, amely hazai és külföldi bűnügyi tudósításokat tartalmazott. Az adatsor létrehozása során nem vettük figyelembe a bűnügyi hírek között megfigyelhető terjedelmi különbségeket; míg a legtöbb esetről csupán egymondatos tényszerű közléssel emlékezett meg a legtöbb napilap, addig más, a közönség érdeklődésére számot tartó esetről jóval hosszabb, gyakran a hatóságok munkáját vagy a közbiztonsági állapotokat értékelő cikkek jelentek meg. Statisztikánkban azonban ez a különbség nem bír jelentőséggel, a hírek tartalmi elemzését egy külön alfejezetben tárgyaljuk.

Ugyancsak figyelmen kívül hagytuk azt, hogy az adott híradás éppen a bűnügy melyik szakaszáról – bűncselekmény megtörténte, gyanúsított letartóztatása, bírósági ítélet, tettes kiszabadulása – tudósított; az ugyanarról a bűnesetről szóló visszatérő híradásokat pedig külön-külön vettük fel az általunk készített statisztikába.

Mivel vizsgálatunk elsősorban a bűnnözés egy bizonyos szegmensére, az úgynevezett hétköznapi bűncselekményekre koncentrál, ezért a statisztikába egyes bűncselekménytípusokhoz kapcsolódó hírek nem kerültek be. Elsősorban a politikai jellegű bűncselekmények azok, amelyeket kihagytunk a vizsgálatból. Ilyenek például az izgatási, a királlysértési ügyek, az anarchisták által elkövetett merényletek, de idesoroltuk a párbajokat, valamint a budapesti sztrájkok és tüntetések során a rendőrök és a tüntetők közötti összecsapásokról szóló híradásokat is.

V.1.2. A vizsgálatban szereplő lapokról

A sajtótörténet a 19. század második felének – 20. század elejének hírlaptörténetén belül általában két korszakot különböztet meg. Míg az első időszakot az eszmehirdető politikai napilapok határozták meg, addig a 19. század végére megjelent a közönségigényeket kiszolgáló, üzleti alapokon nyugvó tömegsajtó. A kor-

szak egyik legjelentősebb politikai napilapja az 1850-től megjelenő *Pesti Napló* volt. Az Athenaeum Nyomda által kiadott újságnak komoly érdemei voltak a kiegyezés előkészítésében és a Deák-párt politikájának megformálásában, illetve a nemzeti liberális eszmék hirdetésében. A *Pesti Napló* munkatársai között megtaláljuk a korszak szellemi életének számos meghatározó alakját is, ezzel a lap a politikai közvélemény és nyilvánosság egyik legfontosabb médiumává vált. A kiegyezés körüli időszakban a *Pesti Napló* volt a legtekintélyesebb, kül- és belföldön egyaránt elismert magyarországi politikai napilap. Bár politikailag független volt, de egyértelműen a Deák-párt politikájának szócsövénév vált. 1896-ban azonban kilépett a szerkesztő Vészi József és gárdája, s ezután már követhetetlené vált politikai szimpátiája.⁸ Ennek ellenére a századfordulón is a liberális eszméket hirdető, a kormánnyal szimpatizáló politikai napilapok közé sorolandó a *Pesti Napló*.

Korszakunk egyik legnagyobb sajtóvállalkozása Wodianer Fülöp nevéhez kötődik. Wodianer nyomdászként kezdte pályafutását, az 1848-as forradalom idején Landerer és Heckenast nyomdájában dolgozott, majd később Kossuth a *Pesti Hírlap* nyomdai igazgatójának nevezte ki. Az 1860-as évektől folytatott lapkiadói tevékenységet, de könyvkiadással is foglalkozott: az iskolai tankönyvek többsége az ő nyomdájából került ki. Wodianer 1899-ben halt meg, nyomdája pedig 1904-ben beolvadt a Franklin Társulatba.⁹

A Wodianer-féle vállalat *Budapest* című politikai napilapja 1877. november 15-én jelent meg először. 1880-ban a *Budapest*be beolvadt Wodianer első nagyobb hírlapi vállalkozása, az 1876-ban indult *Közvélemény* is. A Budapest nagy újtása – és sikerének egyik titka – az volt, hogy a bécsi *Illustriertes Wiener Extrablatt* mintájára a címlapon a vezércikk helyett fametszetről készült nyomatokat közölt. A részben külföldről beszerzett, részben saját munkatársak által készített illusztrációk különböző érdekes eseményeket dokumentáltak, az újság megjelenésekor például a nagy érdeklődésre számot tartó orosz–török háborúból közöltek jeleneteket. Jórészt az illusztrált címlapnak és a szenzációs hírek közlésének volt köszönhető, hogy Wodianer napilapja hamar nagy sikert aratott.¹⁰

A függetlenségi eszméket képviselő napilap (Wodianer eredetileg a *Kossuth Hírlapja* címet akarta az újságnak adni) mindig a legfrissebb hírek közlésére törekedett. A laphoz és így a friss információkhoz való hozzáférést elősegítette az is, hogy a *Budapest* az első olyan lapok között volt, amelyeket – külön belügymi-

⁸ Kókay–Buzinkay–Murányi 1994: 162–163.

⁹ Vida 1973: 32.

¹⁰ Gergely–Veliky 1985c: 340.

niszteri engedéllyel – az utcán is árusíthattak.¹¹ Ennek az új terjesztési formának köszönhetően a lap az induló háromezres példányszámról hamarosan hatvanezer fölé tornászta magát.¹²

A könnyen kezelhető méretű, úgynevezett berlini formátumban (470×315 mm-es lapmérettel) készült napilap előbb egy, majd másfél ív terjedelemben jelent meg, ára Budapesten 3 krajcár volt.¹³ Szerkesztője az általunk vizsgált időszakban előbb a Hont megyei nemesi családból származó, jogi végzettségű író, újságíró és történész Gracza György, majd 1904-től a korábban az *Egyetértés*nél tevékenykedő függetlenségi országgyűlési képviselő, Szatmári Mór volt.

A *Budapest* a korszak egyik legsikeresebb, legjövedelmezőbb sajtóvállalkozásának számított. Műfaját tekintve a politikai néplapok és a modern nagyvárosi tömeglapok közötti köztes pozíciót töltött be. Szenzációs híreivel, új stílusával és terjedelmes szórakoztató rovataival „átmenetet képez a közönségigényekhez igazodó tőkés sajtóhoz”.¹⁴

A népszerű francia *Petit Journal* mintájára jelent meg a Wodianer-féle vállalat másik jelentős lapja, a *Kis Újság*.¹⁵ Az elsőként 1887 novemberében megjelent újság mutatóványszáma így fogalmazza meg a lap programját:

*„Tetszetős a formája, bő a tarisznyája, potom pénz az ára!... Az élet mindennapi nehéz gondja sok-sok ezer embert tart nehéz munkában, akinek kevés idő jut a pihenésre, újságolvasásra és ezért röviden, de alaposan szeretnek értesülni a világ folyásáról. Ez a sok-sok ezer ember vegye kezébe a Kis Újságot. Megtalál benne mindent, amire szüksége van, szíve-kedve szerint.”*¹⁶

A sajtótörténészek szerint a kortársak e program ellenére sem tekintették bulvárlapnak a *Kis Újságot*, inkább a „nagyvárosi népújság” kategóriájába sorolták azt. A harsány hírek mellett ugyanis politikai nevelőcélnak is jellemezte a szintén függetlenségi beállítottságú lapot, amelynek formátuma és tipográfiája a hetilapokra emlékeztet. Ráadásul a kezdeti időszakban az eladott példányszám sem sokkal haladta meg a politikai napilapokét: 1890 körül kb. 15 000 példányban kelt el az újság.¹⁷

¹¹ Kókay–Buzinkay–Murányi 1994: 164.

¹² Vida 1973: 33.

¹³ Gergely–Veliky 1985c: 341.

¹⁴ Gergely–Veliky 1985c: 343.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Idézi Buzinkay 1997: 37.

¹⁷ Buzinkay 1997: 37.

Az egyetlen olyan magyarországi napilap, amely mindvégig politikai pártlapnak tekinthető, az 1877-ben Külföldi Viktor szerkesztésében megindult szociáldemokrata napilap, a *Népszava* volt. A munkásmozgalmi újság 1880-ban, az 1877-ben két frakcióra szakadt párt fúzióját követően a lap elődjének tekinthető *Munkás Heti-Krónika* magyar nyelvű kiadásának beolvasásával a Szociáldemokrata Párt egyetlen magyar nyelvű napilapja lett, míg német nyelvű kiadásának címe megőrizte az *Arbeiter Wochen-Kronik* címet. Az ekkortól Táncsics Mihály vejének, Csorba Gézának a szerkesztésében megjelenő *Népszava* a szociáldemokrácia központi közlönyévé vált. 1895. május 1-jétől egy ideig napilapként működött, de az anyagi gondok – a hirdetések jóval kisebb szerepet játszottak más újságokhoz képest, s így jóval kisebb volt a bevétel is –, valamint a sorozatos hatósági zaklatások miatt hetente egyszer, majd háromszor jelent meg. 1905. április 1-jétől kezdve aztán már folyamatosan napi kiadásokkal rendelkezett a lap. Korszakunk során, 1898 és 1918 között Garami Ernő volt a lap főszerkesztője.

V.1.3. A műfaji besorolás nehézségei

A sajtótörténet általában a bulvárlapokhoz, valamint a kolportázs, azaz az utcai árusítás megjelenéséhez köti a modern tömegsajtó megjelenését.¹⁸ Maguk a sajtótörténészek sem értenek azonban egyet abban, hogy mely lapokat lehet egyértelműen a bulvárlapok közé sorolni. Mint azt már említettük, többnyire a Miklós Andor által alapított *Az Est* volt az első olyan napilap, amit bulvárlapnak szokás nevezni. Másutt azonban a szakirodalom az 1896-os *Esti Újságot*, valamint az ugyanekkor megjelent *Friss Újságot* is ebbe a kategóriába sorolja.¹⁹

A bulvárlap sajtótörténeti definíciójának egyik szempontja a lap ára: legtöbbször az úgynevezett „krajcáros lapokat” szokták bulvárlapnak tekinteni. Innen nézve a mintánkban szereplő lapok közül egyértelműen a *Kis Újság* áll a legközelebb a bulvárlapokhoz a maga kétkrajcáros árával. Bár továbbra is első helyen (persze az illusztrált címlapot követően) közölte a bel- és külföldi politikai híreket – ezzel megőrizve az úgynevezett néplapok politikai nevelő szerepét²⁰ –, mégis azt kell mondanunk, hogy mind a harsány hírek gyakori közlése, mind pedig viszonylag kis, 8-10 oldalas terjedelme – a bulvárlapok megkülönböztetésének

¹⁸ Lásd például Buzinkay 1997.

¹⁹ Buzinkay 1997: 37. A „komoly” és a bulvárlapok közötti határvonalak elmosódottságát jellemzi az is, hogy maga Buzinkay Géza is inkonzekvens, ami a bulvárlapok besorolását illeti.

²⁰ Lipták 2002: 38.

másik szempontja – miatt a későbbi nagyvárosi bulvárlapok egyik korai elődjének tekinthető a *Kis Újság*.

A tömeglapok meghatározásának másik határkövét a csökkenő terjedelem mellett folyamatosan növekvő példányszám adja. Az általunk vizsgált négy lap közül a legkevesebb példányban a *Pesti Napló* jelent meg: az elsősorban előfizetés útján eladott lapot 1890-ben 8400, 1906-ban 32 000, 1910-ben pedig 45 000 példányban adták ki.²¹ A *Budapestet* ezzel szemben 1890-ben 25 000, 1906-ban pedig 45 000 példányban nyomták. A lap terjeszkedése azonban ezzel látszólag véget is ért, mert 1910-ben megmaradt a 45 000-es példányszám.²² A *Budapest*-hez hasonlóan a másik Wodianer-lap expanziója is megrekedt az 1900-as évekre: míg 1890 és 1906 között 15 000-ről 170-180 000 példányra sikerült feltornászni az újságot, addig 1910-ben 150-180 000 körül stagnált a példányszám.²³ Egyedül a *Népszava* volt az az újság, amely a korszak végén képes volt jelentős mértékben terjeszkedni: míg 1890 és 1910 között mindössze tízezerrel (20 000-ről 30 000-re) sikerült növelni a példányszámot, addig 1913-ra ez a szám – legalább is a statisztikák szerint – megháromszorozódott (90 000-re)!²⁴

Az eddig felsorolt szempontok alapján tehát nagyjából így jellemezhetjük a mintánkban szereplő négy napilapot: a *Pesti Napló* egyértelműen a tekintélyes politikai napilapok, a „komoly” napisajtó kategóriájába sorolható, miközben a néplapnak tekintett *Budapest* átmenetet képez a politikai napilap és a bulvársajtó között. Utóbbinak egyik korai megjelenési formáját képezi a *Kis Újság*, amely már a modern nagyvárosi tömegsajtó számos jelét hordozta magán. Végül egyértelműen ellenzéki politikai napilapnak tekintendő a szociáldemokraták napilapja, a *Népszava*.

Úgy véljük, hogy e négy lap elemzésén keresztül képet kaphatunk arról, hogy miként közvetítette a századfordulós budapesti sajtó a bűnözés társadalmi jelenségét a nyilvánosság felé. S ha nem is sikerül a sajtó teljes palettáját teljes egészében lefedni a mintában szereplő lapokkal, mégis úgy gondoljuk, hogy az általunk választott lapok többé-kevésbé reprezentatívnak tekinthetők.

²¹ Közli Kókay–Buzinkay–Murányi 1994: 171.

²² Uo.

²³ Uo.

²⁴ Kókay–Buzinkay–Murányi 1994: 165. és Buzinkay 2008: 120.

V.1.4. A potenciális olvasóközönség

A sajtó társadalomtörténetének egyik legnehezebb kérdése az adott újságot olvasók körének meghatározása. Mivel a legtöbbször hiányoznak az ehhez szükséges források – például a terjesztésre vonatkozó statisztikák vagy a korabeli olvasás-szociológiai felmérések –, ezért a történészek többnyire a lapok tartalmára, a terjesztésre vonatkozó szórványos adatokra, illetve a visszaemlékezésekben és egyéb ego-dokumentumokban fellelhető információk mikroszintű elemzésére kénytelenek hagyatkozni.²⁵ Ezért aztán az általunk kiválasztott lapokkal kapcsolatban is csak néhány sommás megállapításra van lehetőség.

Amint azt korábban említettük, a *Pesti Napló* a „hagyományos” eszmehirdető sajtó egyik tipikus képviselője volt. Ez mind tartalmán, a politikai jellegű hírek és kommentárok túlsúlyában, mind pedig külsején (méret, terjedelem, tipográfia) megnyilvánult. Ráadásul négykrajcáros árával viszonylag drága lapnak számított, így megállapítható, hogy a lapot inkább az elitnek, ezen belül is a liberalizmus eszméivel és a Deák-párt politikájával egyetértő dzsentrinek, valamint a nagy- és középpolgárságnak szánták.

Ezzel szemben leginkább a kispolgári rétegeket szólította meg a populárisabb hangvételű *Budapest*. Vezércikkjei „gyakran szóltak a kishivatalnokok rossz anyagi helyzetéről, a házbérmaximum szükségességéről, az új ipartörvény-javaslatról, a főváros rossz lakáshelyzetéről és közegészségügyéről”.²⁶ A *Budapest* azért is érdekes szempontunkból, mivel – amint azt az 1985-ben megjelent sajtótörténeti alapmunka vonatkozó fejezete is kiemeli – az újság által hangoztatott kispolgári értékek mellett a korszakban tapasztalható társadalmi átalakulás veszélyei, a kapitalista viszonyokkal járó erkölcsi problémák és szociális feszültségek is hangsúlyosan szerepeltek benne.²⁷

Hozzá kell tennünk ugyanakkor, hogy a korabeli tömeglapok mindegyike törekedett arra, hogy – főleg üzleti céljainak megvalósítása, a példányszám növelése érdekében – lehetőleg minden társadalmi csoportot megszólítson. Erre jó példa a másik Wodianer-lap, a *Kis Újság* minden 1898. októberi számában közölt „program”, amellyel újabb előfizetőket és olvasókat igyekeztek toborozni. A cikk szerint a lap „minden társadalmi osztály számára íródik, a kik egy nap eseményeit röviden és érdekesen összegyűjtve akarják”.²⁸ Igyekeztek a munkás származá-

²⁵ Lásd Gyáni 2006.

²⁶ Gergely-Veliky 1985c: 341.

²⁷ Gergely-Veliky 1985c: 342. A kispolgári értékek illusztrációkon keresztül történő közvetítéséhez lásd Vörös 1984.

²⁸ A *Kis Újság* olvasóihoz. *Kis Újság*, 1898. október 1–31.

sú olvasókat is megszólítani; akár a *Népszava* elleni szurkálódásként is értelmezhetjük azt a megjegyzést, miszerint a lap szószólója a munkásérdekeknek, „még pedig első sorban is azáltal, hogy tévtanokkal nem mételyezi meg a munkás lelkét, nem visz gyűjtőanyagot a munkás otthonába”.²⁹ Ugyanakkor minden olyan olvasóra számított a *Kis Újság*, aki kíváncsi az egymást „csodálatos gyorsasággal” követő szenzációs eseményekre, napi érdekességekre.

Ennél talán könnyebb meghatározni a munkásmozgalmi napilap olvasóközöniségét. A *Népszava* egyértelműen a munkásrétegeket, illetve a szociáldemokrácia ideológiájára fogékony értelmiségieket célozta meg. Az azonban már egy másik kérdés, hogy mennyire sikerült valóban elérni a munkásságot, hiszen a proletariátus legnagyobb része nem engedhette meg magának, hogy megvásárolja a lapot. Így aztán elsősorban a szervezett munkások, valamint a különböző munkásegyletek, olvasókörök és könyvtárak tagjai, tehát a szakmunkás rétegen belül kereshetjük az újság olvasói bázisát.

Bár meglehetősen nehéz ezek alapján általános megjegyzéseket tenni a „fogyasztók” tekintetében, mégis elmondható, hogy egy-egy nagyvárosi tömeglapot nagy valószínűség szerint jóval szélesebb társadalmi csoportok konzumáltak, mint azt feltételezzük. Ebben kénytelenek vagyunk ellentmondani Vörös Károlynak, aki szerint a dualizmuskori bulvárlapok a kor „legprimitívebb közönségéhez” szoltak.³⁰ Úgy gondoljuk, hogy annak ellenére, hogy a társadalomtörténet továbbra is adós az átfogó olvasásszociológiai vizsgálatokkal, és a nagyvárosi tömeg- és elit-kultúra kölcsönhatásának elemzése terén is sok a feltáratlan terület, mégis úgy látszik, hogy – amint azt az előző fejezetben is láthattuk – a századfordulós Budapest minden városi társadalmi csoport részt vett a populáris kultúra termékeinek fogyasztásában – legyen az lektűrirodalom, népszínmű, a korszakban megjelenő mozifilm vagy éppen a tömegeknek szánt bulvárlap.

V.1.5. A bűnügyi hírek helye

Az egyes lap típusok közötti különbségeket jelezheti az is, hogy hogyan kezeli az adott újság a bűnügyi híreket. Egy tekintélyes, jól áttekinthető struktúrájú politikai napilapban például többnyire az újság végére, a rövidebb tudósítások közé kerültek a bűncselekményekről szóló cikkek. Erre jó példa a *Pesti Napló*, amelyben többnyire két rovat osztozott a bűnesetekről szóló híreken: a kül- és belföldi

²⁹ Uo.

³⁰ Vörös 1984: 207.

bűncselekményekről szóló híradások legtöbbször a *Napi Hírek* rovatba kerültek, a bírósági esetekről pedig a *Törvényszék* rovatból értesülhettek az olvasók. Fontos, hogy a fővárosi bűnesetekről szóló tudósítások nem kaptak külön figyelmet, s bár volt a *Pesti Napló*-nak egy külön *Főváros* rovata, mindössze egyszer fordult elő, hogy a téma itt is felbukkant, de akkor is a Fővárosi Egyesület Gellérthegy közbiztonságával foglalkozó üléséről tudósítottak.³¹

Változatlanul megmaradt ez a struktúra az általunk vizsgált korszak végére is, s csak nagyon ritka esetekben – ilyen például az éppen 1908. október végén történt újpesti bankrablás – fordult elő az, hogy egy-egy bűnügyi hír, hosszabb tudósítás valamelyik felsorolt rovatból kikerült a lap főszövegébe.

A *Budapest* már tarkább képet mutat ebben a tekintetben. Egyrészt jóval gyakrabban fordul elő, hogy előrébb, rögtön a kül- és belpolitikai hírek után került be egy-egy bűncselekményről szóló részletesebb tudósítás, másrészt sokkal több rovatban szerepelnek bűnesetekről szóló hírek. A külföldi és vidéki hírek jórészt az *Újdonságok* vagy a *Rövid Hírek*, ritkábban a *Táviratok* című rovatokban szerepeltek, s természetesen itt is megtaláljuk a törvényszéki rovatot, de a *Pesti Napló*-hoz képest fontos újítás volt, hogy a Budapesten elkövetett bűntettek már külön, a *Fővárosi Hírek* rovaton belül kaptak helyet. 1908-ra azután letisztult ez a struktúra, így a bűnügyi híradások már csak a *Napi hírek* (sic!) – a rövidebbek a *Rendőri hírek* című alrovatban –, valamint a *Törvényszék* című rovatokban jelentek meg, s ezzel a budapesti hírek önállósága is megszűnt.

Ami még ennél is fontosabb, az a bűnesetek címlapra kerülése: már az 1898-as évfolyamban is több bűnesetről – így például egy bank ügyvédjét meggyilkoló volt főszolgabíróról vagy egy nemzetközi pénzhamisító bandáról – közöltek a címlapon illusztrációval (1908-tól fényképpel) ellátott hosszabb tudósítást.

A *Kis Újság*-ban ennél is gyakrabban fordult elő, hogy a címlapot betöltő szenzációs eseményekről szóló képek egy-egy bűnesetet mutattak be. A figyelemfelkeltő címképhez tartozó szöveg többnyire az újság végén, a *Címképünkhöz* című rovatban volt olvasható. A *Kis Újság* rovatstruktúrája sokkal összetettebb és ugyanakkor kevésbé következetes az eddigiekhez képest. Találunk bűnügyi híreket a *Táviratok* és a *Törvényszék* című rovatokban, de külön bontásban is: a külföldi bűntényekről a *Mi hír külföldön?*, a budapestiekről a *Mi hír Budapesten?*, a vidékiekről következőképp a *Mi hír vidéken?* című rovat tájékoztatott, de az is előfordult, hogy a *Nap eseménye* című rovatban találkozzunk ilyen híradással. 1908-ra azután a *Budapest*-hez hasonlóan itt is leegyszerűsödött a rovatstruktúra, így

³¹ A Gellérthegy közbiztonsága. *Pesti Napló*, 1898. október 25.

azzal párhuzamosan, hogy egyre több a hosszabb, külön közölt tudósítás, szinte kizárólag a *Napi Hírek* rovatban találkozni bűnügyi hírekkel.

A *Népszava* a fent vázolthoz hasonló szerkesztői elveket követett. A napi hírek legtöbbször *Törvénytér*, valamint a nemes egyszerűséggel *Hírek* címmel el látott rovatban szerepeltek, a rövidebb tudósítások pedig az ezen belül található *Rövid hírek* alrovatban. Összességében elmondható tehát, hogy a bűnügyekről szóló tudósítások – pusztán a hírek újságban betöltött pozícióját és terjedelmét figyelembe véve – egyre fontosabb szerepet kaptak, s egyre előrébb kerültek szinte mindegyik vizsgált lapban.

V.2. A bűnügyi hír: kvantitatív elemzés

V.2.1. A bűnügyi tudósítások gyakorisága

Kvantitatív elemzésünk első pontjában azt vizsgáljuk, hogy milyen arányban szerepeltek az elemzett napilapokban a bűnesetekről szóló tudósítások. Előzetes feltevéseink szerint a bűnügyi tudósítások mennyisége – és persze a minősége is – jelentősen eltér egy „komoly” politikai napilap és egy néplap vagy bulvársajtótermék esetében. Egyúttal arra a kérdésre is választ keresünk, hogy a két vizsgált időmet-szetben történt-e mennyiségi változás a hírközlésben. Először az összes, a vizsgált hónapban megjelent hírt összesítettük a két mintaévben. Természetesen nagyon eltérő típusú cikkek kerültek a statisztikába, hiszen a rövid, tényyszerű tudósítások mellett gyakran jelentek meg nagyobb lélegzetvételű, a pusztá közlésen túlmenő írások is. Ráadásul az egyes hírek a bűnügy különböző fázisairól tudósítanak: bizonyos esetekben a bűncselekmény megtörténtéről értesítenek, máshol a tettesek elfogását vagy már a bírósági ítéleteket közlik. Olyan hírek is bekerültek a mintánkba, amelyek jóval korábbi esetek újabb szakaszáról adnak információt, s akadt olyan bűncselekmény vagy bírósági per is, amelyről folyamatosan, napról napra tudósítanak az újságok. Mégis úgy véljük, hogy még ez a meglehetősen heterogén minta is segítségünkre lehet annak vizsgálatában, hogy milyen változások történtek a bűnözés nyilvános megítélésében.

	1898	1908
Pesti Napló	118	253
Budapest	253	229
Kis Újság	155	109
Népszava	–	263

V.1. táblázat

BŰNÜGYI HÍREK SZÁMA AZ EGYES NAPILAPOKBAN, 1898, 1908

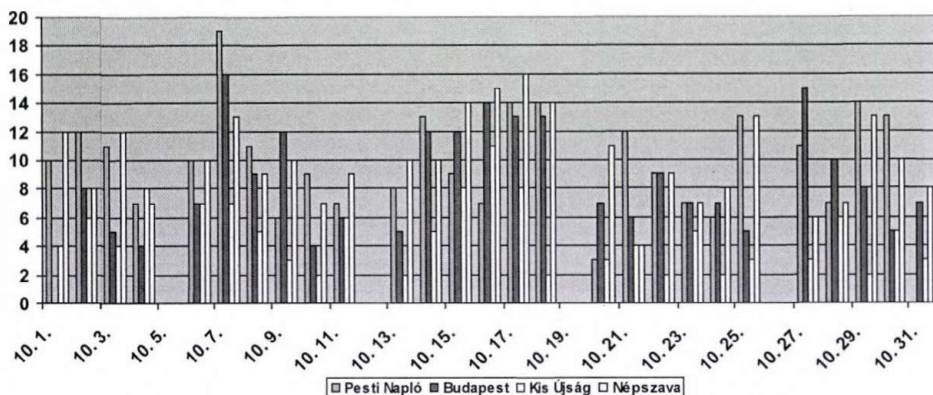
A táblázat több meglepő adatot is tartalmaz. Az persze várható volt, hogy a szélesebb olvasóközönségnek szánt, „bulvárosabb” *Budapest* jóval több bűnesetről szóló híradást tartalmazott, az azonban már jóval meglepőbb, hogy a „komoly” politikai napilap, a *Pesti Napló* bűnügyi tudósításainak száma 1908-ra több mint kétszeresére nőtt az első mintaévhez képest. Szintén meglepetésre adott okot, hogy 1908-ban a legtöbb bűncselekményről a szociáldemokraták lapja tudósított. Előzetes feltételezésünket cáfolja az a tény is, hogy a mintában leginkább bulvárlapnak tekinthető napilap, a *Kis Újság* – amelyben például a *Pesti Napló*hoz képest kevesebb, ám kisebb terjedelmét figyelembe véve, arányaiban mégis több – bűnügyi híreinek száma nemhogy nőtt, hanem még csökkent is.

Így aztán a számszerű összesítés alapján néhány óvatos megállapítást fogalmazhatunk meg. Ezek egyike a *Pesti Napló*ra vonatkozik: a bűnügyi hírek számának szaporodása jelezheti a lap folyamatos depolitizálódását,³² illetve az eszmehirdető politikai sajtó népszerűségvesztését követő útkeresést, amely a lap bizonyos fokú „elbulvárosodásában” nyilvánult meg. A bűncselekményekről szóló tudósítások szaporodása egyúttal erősíthette a „fogyasztókban” azt a képzetet, hogy egyre jobban fenyegeti a társadalmat a kriminalitás. A kérdést, hogy mennyire volt tudatos szerkesztői döntés az, hogy nagyobb teret adnak a bűnügyi híreknek, a *Pesti Napló* esetében nem tudjuk alátámasztani, s nem is valószínű, hogy az olvasószám növelése vagy megtartása lett volna az elsődleges célja e lépésnek. A munkásmozgalom lapjával, a *Népszavával* kapcsolatban már sokkal megalapozottabbnak tűnik a feltételezés, hogy szándékosan közölt sok cikket a bűnözésről, hiszen ez is a fennálló társadalmi rend és a hatalom kritikáját erősítette volna. Persze egy tisztán mennyiségi elemzés elfedi a különböző cikkek tartalmában mutatkozó különbségeket; ezt a vizsgálatot egy külön pontban végeztük el.

A bűnügyi sajtóhírekkel kapcsolatos másik kérdésünk az volt, hogy vajon mennyire képeztek állandó részt a napilapokban a bűncselekményekről szóló tudósítá-

³² Lásd Gergely–Veliky 1985b: 313–324.

sok, illetve hogy megfigyelhető-e egyfajta tudatos szerkesztői újságpolitika abban a tekintetben, hogy hány bűnügyi cikknek kell vagy szabad megjelennie egy-egy napi számban. A kérdés megválaszolásához a mintánkban szereplő négy napilap 1908-as évfolyamának napi hírszámát ábrázoltuk. A grafikon vonalainál látható hiányok onnan erednek, hogy a napilapok hétfői napokon nem jelentek meg – sőt a hétfőn megjelenő lapok eleve zuglagyanúsnak minősültek.³³

V.1. grafikon

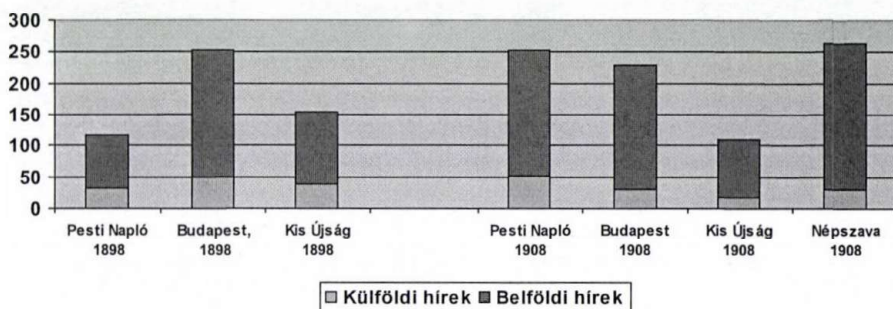
BŰNÜGYI HÍREK SZÁMA NAPI BONTÁSBAN, 1908. OKTÓBER 1–31.

Látható, hogy mindegyik lapnál meglehetősen hullámzó volt a naponta megjelenő bűnügyi hírek száma, 2 és 14 között szinte minden nap változott. A legmagasabb, 10 körüli átlaggal a *Népszava* és a *Pesti Napló* szerepelt, őket követte a *Budapest* a maga 8,3-as átlagával, és végül a *Kis Újság* napi átlagban mindössze 4,4 bűnügyi tudósítással jelentkezett. Ugyanakkor az is látszik, hogy míg a *Kis Újság* bűnügyi tudósításainak száma – az említett kisebb terjedelem miatt – egy-két nap kivételével viszonylag alacsony szinten maradt, addig a *Népszava* bűnügyi híreinek mennyisége a hónap során néhány nap kivételével tíz közelében maradt. A oszlopokból egyúttal az is kiderül, hogy miközben – ahogy azt korábban már említettük – mindegyik napilap nagyjából ugyanazokból a hírekből válogathattott, mégis a különböző szerkesztőségek egészen eltérő módon választották ki az adott nap bűnügyi híreit. Ez még a Wodianer-féle sajtókonzern kezében lévő két lap, a *Budapest* és a *Kis Újság* esetében is igaz, ahol pedig részben megegyezett a két lap szerkesztősége.

³³ Lásd például a *Pesti Napló* 1908. október 8-i számának *Zsaroló álhbírlapírók* című cikkét.

V.2.2. A bűnügyi hírek földrajzi megoszlása

Elemzésünk szempontjából nem csupán a hírek gyakorisága, hanem a hozzájuk kapcsolódó események helye is különös jelentőséggel bír. Ezért a bűnügyi tudósításokat földrajzi megoszlásuk szerint is csoportosítottuk. Elsőként a külföldi és magyarországi bűnesetek megoszlását ábrázoltuk.

V.2. grafikon

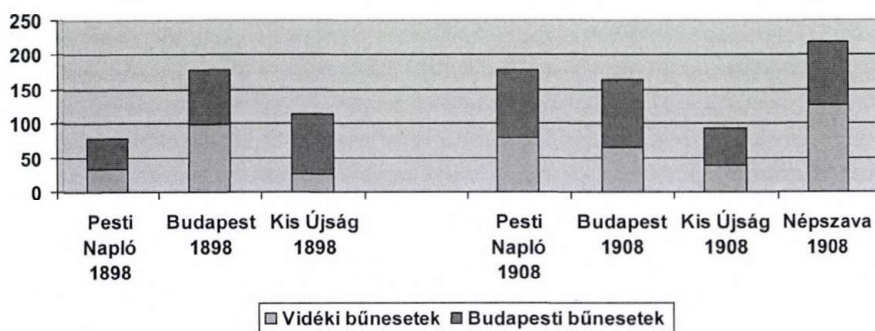
KÜLFÖLDI ÉS BELFÖLDI BŰNÜGYI HÍREK ARÁNYA AZ EGYES NAPILAPOKBAN, 1898, 1908

A grafikonon látható, hogy 1898-ban a legtöbb külföldi hírt, az összes itt megjelent bűnügyi tudósítás 27%-át a *Pesti Napló* közölte, ezzel is jelezve, hogy egy tekintélyes, a külföld eseményei iránt érdeklődő politikai napilapról van szó. Nem sokkal maradt le mögötte a *Kis Újság* a maga 25%-ával, de még a *Budapestben* is 20% körül volt a külhoni hírek aránya. Az általunk vizsgált korszak második felére azonban megcsappani látszik a külföldi bűnügyi események iránti érdeklődés; mindhárom vizsgált lapnál csökkent az ilyen típusú hírek aránya: a *Pesti Naplónál* és a *Budapestnél* 7, a *Kis Újságnál* pedig 10%-kal csökkent. A legkisebb érdeklődést a jelek szerint a *Népszava* mutatta a külföldi tudósítások iránt; a bűnügyi híreknek mindössze 11%-a származott innen.

Természetesen az itt bemutatott adatok szorosan összefüggnek az adott lap funkciójával, illetve az újság által megszólítani kívánt közönség társadalmi összetételével. Míg a *Pesti Napló* olvasói között nagyobb valószínűséggel találunk a naprakész külföldi híreket igénylő, főleg az elitekhez sorolható olvasókat, addig a *Népszava* zömében munkásszármazású olvasóit feltehetően elsősorban a saját lakóhelyén megesett történések érdekelhették. Ráadásul egy nagyobb politikai napilap, amely megengedhette magának, hogy a fontosabb európai orszá-

gokban saját levelezőket alkalmazzon, sokkal könnyebben fért hozzá a külföldi hírekhez, mint egy a híreket másodkézből kapó újság.³⁴

Vizsgálatunk szempontjából ennél is fontosabb az a kérdés, hogy a főváros milyen súllyal szerepelt a bűnügyi híradásokban. Ha abból, a bűnügyi statisztikákat elemző fejezetben vizsgált feltevésekből indulunk ki, hogy a modernizációval és Budapest modern nagyvárossá válásával párhuzamosan növekedett a nagyvárosi bűnözés is, akkor ennek a napilapokban is le kellett csapódnia.

V.3. grafikon

A BUDAPESTI ÉS VIDÉKI BŰNÜGYI HÍREK SZÁMA, 1898, 1908

Jól látszik, hogy a vizsgált lapok közül a *Pesti Napló* volt a leginkább kiegyensúlyozott, ami a vidéki és budapesti bűnügyi tudósítások arányát illeti. És ez még úgy is igaz, hogy az eltelt tíz évben megkétszereződött a bűnügyi hírek száma: 1898-ban a bűnügyi tudósítások 57,14%-a szólt Budapesten bekövetkezett bűncselekményekről és még 1908-ban is 55,61%-os maradt ez az arány. Egészen más volt a helyzet a sokkal inkább tömeglapnak tekinthető *Budapest* esetében. Látható, hogy bár összességében csökkent a bűnügyi hírek száma a lapban, a fővárosi és vidéki bűnesetek aránya viszont megfordult az eltelt tíz év során: 1898-ban még csak 44,38%-ot képviseltek a budapesti hírek, 1908-ban viszont már a cikkek 59,5%-a informált fővárosi büntényekről. Érdekes, hogy – talán tudatos szerkesztői elhatározásból – éppen ellenkező irányban haladt a másik Wodianer-lap, a *Kis Újság*; 1898-ban még a bűnügyi hírek több mint háromnegyede (egészen pontosan 77,19%-a) budapesti volt, ez az arány 1908-ra majdnem ötödével csökkent (58,51%-ra). Végül érdekes módon éppen a legtöbb bűnügyi tudósítással

³⁴ A *Pesti Napló*nak volt az egyik legjobban szervezett külföldi tudósítói hálózata, s így mindig a legmegbízhatóbb és legbőségesebb külpolitikai hírányaggal rendelkezett. Gergely–Veliky 1985a: 70.

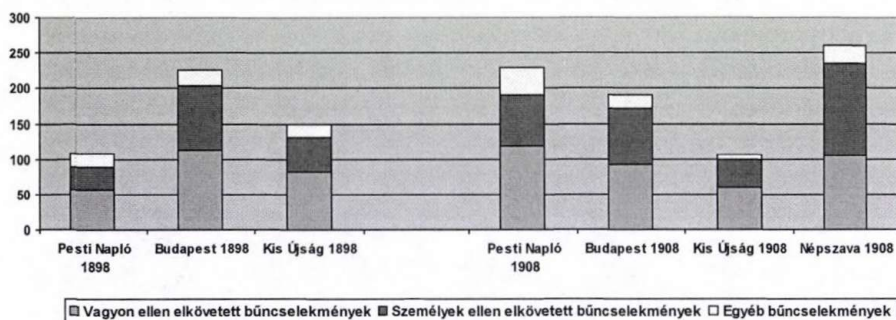
jelentkező *Népszava* volt az a vizsgált napilapok közül, amelyik a legkisebb arányban (41,74%-ban) közölt fővárosi híreket. Persze ez az arány egészen másként alakult volna, ha a vizsgálatunk szempontjából irreleváns tüntetések és politikai jellegű vétségeket és bűncselekményeket is idesorolnánk. Mégis furcsa, hogy egy a fennálló rendszert gyakran keményen kritizáló lap, amely sokat foglalkozott a kriminalitással, éppen a fővárosi bűnözést hanyagolta el. Vagy talán éppen azért olyan kevés a bűnügyi hír, mert a lap kiadói nem akarták pont a munkásmozgalom magyarországi fellegvárát „befeketíteni” a vidéki olvasók előtt azzal, hogy rendszeresen közlik a Budapesten elkövetett bűncselekményeket? Vagy esetleg a legfőbb információforrás, a fővárosi rendőrség és a szociáldemokrata lap közötti, finoman szólva feszült viszony volt az oka annak, hogy nem jutott hozzá a szerkesztőség a legfrissebb budapesti bűnügyi hírekhez? E kérdésekre nem tudunk egyértelműen válaszolni, mivel a századfordulós budapesti sajtó alapos társadalomtörténeti elemzése a mai napig nem történt meg. Ugyanígy nyitva marad az a kérdés is, hogy a napisajtó itt elemzett, bűnügyi hírekkel kapcsolatos szerkesztői elveinek változása mennyiben tükrözi az egyes lapok célcsoportjának és olvasói igényeinek változását.

Mindenesetre az eddig vizsgált szempontok alapján a bűnügyi statisztikákkal foglalkozó elemzésünk a bűnözés növekedésére vonatkozó megállapításának analógiájára megállapíthatjuk, hogy a kvantitatív vizsgálat azt mutatta, hogy a bűnözés – és konkrétan a budapesti kriminalitás – növekedése csak a napisajtó bizonyos szegmenseiben figyelhető meg, s így korántsem beszélhetünk arról, hogy a századfordulós Budapest közvéleményét a folyamatosan növekvő bűnözés „morális pánikja” hatotta volna át.

V.2.3. A bűnözés modernizációja a napisajtó tükrében

A bűnügyi statisztikákon alapuló elemzésünkben a bűnözés növekedésének kérdése mellett vizsgáltuk a modernnek tekintett bűnözés kialakulásához kapcsolódó *violence au vol* tézis érvényességét. Célszerű ugyanezt az elemzést elvégezni a kiválasztott sajtómintán is, mivel ennek segítségével közelebb juthatunk a nyilvánosságban megjelenő bűnözéskép sajátosságainak megértéséhez. Ennek megfelelően kategorizáltuk a mintában szereplő cikkeket aszerint, hogy vagyon (lopás, betörés, rablás, csalás, sikkasztás, „csalárd” vagy „hamis bukás”, zsarolás, pénzhamisítás) vagy személyek ellen – vagy ahogy a korabeli statisztikák nevezték, „az ember élete és testi épsége elleni” – elkövetett (gyilkosság, testi sértés különböző formái, emberrablás) bűncselekményről volt-e szó. A korszak bűnügyi statisztiki-

káival ellentétben a személyek elleni erőszakos bűntettekhez soroltunk minden olyan bűncselekménytípust – ilyen például a becsületsértés, a hatóság elleni erőszak vagy a garázdaság –, amely többnyire fizikai erőszakba torkollott. Az egyéb kategóriába olyan tudósítások kerültek, amelyekről nem derült ki egyértelműen, hogy milyen bűncselekményről van szó, s idesoroltuk a statisztikák által is külön kezelt bűntetteket, mint például a szemérem és családi állás elleni bűncselekmények vagy a kettős házasság.

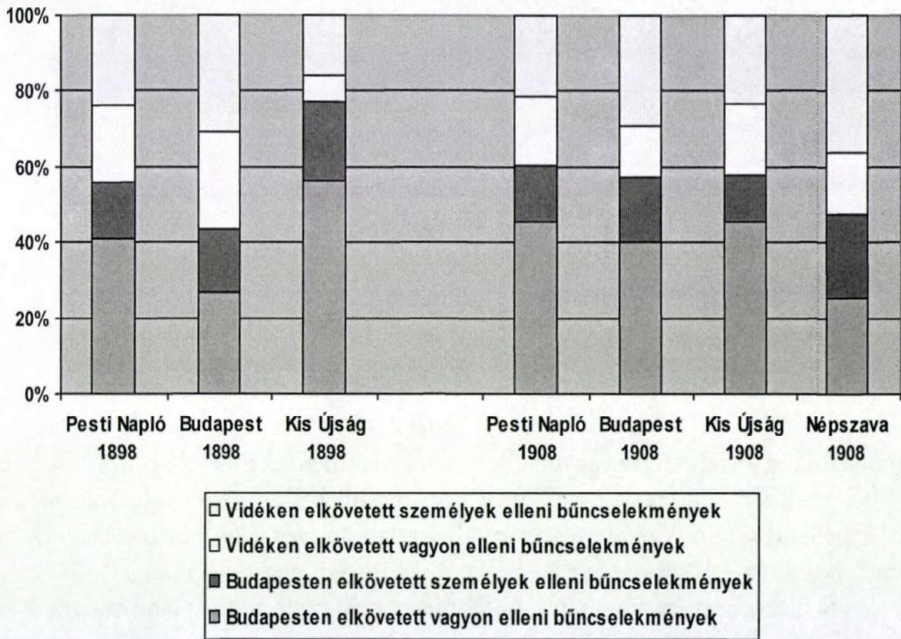
V.4. grafikon

AZ EGYES BÜNCSELEKMÉNY-KATEGÓRIÁK ARÁNYA, 1898, 1908

Az adatok egyértelműen a vagyon elleni bűncselekményekről szóló tudósítások túlsúlyát mutatják. Persze az egyes lapok között nagy különbségek figyelhetők meg. Míg például a *Pesti Napló*-ban szinte változatlan maradt a két bűncselekmény-kategória aránya – 1898-ban 52,8 és 29,6%, 1908-ban pedig 51,53 és 31,88% volt a vagyon, illetve személy elleni bűncselekményekről szóló tudósítások aránya –, addig a *Kis Újság*-ban közölt bűnügyi hírekben kismértékben megnőtt az erőszakos cselekményekről szóló híradások száma. Ámde ez sem volt olyan nagymértékű, hogy komolyabb következtetéseket lehessen levonni belőle. Azt az előzetes feltételezésünket, miszerint a bulvárlap típusához közelebb álló lapokban a nagy hírveréssel járó, véres bűnesetek, főleg gyilkosságok játszanak a főszerepet, cáfolni látszanak az adatok. Mindössze a *Budapest*-nél figyelhető meg az erőszakos bűncselekményekről szóló tudósítások nagyobb aránya: 1898-ban a híradások 40,27, 1908-ban pedig 41,05%-a tartozott ebbe a kategóriába. És ami még meglepőbb: az egyetlen lap a mintánkban, amelyben több személy, mint vagyon elleni bűntett szerepel, a szociáldemokrata napilap, a *Népszava* volt (nota bene az adatok között nem szerepelnek a tüntetésekhez, sztrájkokhoz kapcsolódó eseményekről szóló hírek!). Ez alapján arra következtethetünk, hogy a munkásmozgalmi lap

nem a kapitalista gazdasági viszonyokból fakadó vagyon ellen elkövetett bűncselekmények hangsúlyozásával gyakorolta rendszerkritikáját, hanem sokkal inkább a társadalomra jellemző erőszakosság kiemelésére, valamint az ezt megakadályozni képtelen rendvédelmi szervek ostromozására koncentrált.

Ha visszatérünk a bűnözés civilizálódásának kérdéséhez, megállapíthatjuk, hogy a bűnügyi hírek – ellentétben a korábban taglalt kriminálstatisztikákkal – nem mutattak semmiféle eltolódást egyik irányba sem. E kérdés részletesebb elemzéséhez azonban figyelembe kell vennünk a bűncselekmény elkövetésének helyét is.

V.5. grafikon

AZ EGYES BŰNCSELEKMÉNY-KATEGÓRIÁK ARÁNYA BUDAPEST-VIDÉK BONTÁSBAN, 1898, 1908

Ha a sajtó is tükrözné a bűnözés civilizálódásáról szóló elméletet, akkor azt kellene látnunk, hogy a vagyon elleni bűncselekmények száma – legalábbis ami Budapestet illeti – nőtt, és esetleg ezzel párhuzamosan csökkent a vidéki tudósítások mennyisége. Ehhez képest a *Pesti Napló* cikkei a korszak folyamán tartották a két kategória, illetve a Budapest-vidék közötti arány egyensúlyát; bár 1898-ban a legtöbb hír – az összes bűnügyekkel kapcsolatos cikk 41,18%-a – Budapestén elkövetett vagyon elleni bűncselekményekről szólt, 1908-ra semmit sem változtak az egyes kategóriák közötti arányok: a Budapestén vagyon ellen elkövetett cselek-

ményekről szóló hírek száma kis mértékben szaporodott (az összes hír 45,64%-ra), a fővárosban elkövetett személyek elleni büntettekről szóló írások aránya lényegében nem változott (14,7 ill. 14,76%), és a nem budapesti híradások aránya sem változott lényegesen (vagyon elleni bűncselekményeknél 20,59 és 18,12%, személyek elleni büntettekkel 23,53 és 21,48%). Ehhez képest a *Budapest* számain figyelhető meg a legnagyobb változás: 1908-ra 26,92%-ról 40%-ra nőtt a fővárosban elkövetett vagyon elleni bűncselekményekről szóló tudósítások aránya, miközben a hasonló vidéki bűnesetek aránya 25,64%-ról 13,55%-ra csökkent. A személyek elleni büntettekről tudósító hírek aránya azonban sem a budapesti, sem pedig a vidéki eseteknél nem csökkent. Úgy látszik tehát, hogy az az eltolódás, amely a budapesti bűncselekmények irányába történt a lapnál, elsősorban a vagyon elleni kriminalitásról szóló tudósítások szaporodásában nyilvánult meg.

A másik Wodianer-lapnál, a *Kis Újságnál* ugyanakkor ennek éppen az ellenkezője figyelhető meg. A Budapesten elkövetett bűncselekményekről szóló tudósítások száma mindkét kategóriában jelentősen csökkent – igaz, a fővárosban elkövetett vagyon elleni büntettekről szóló híradások száma eleve magas, 56,25%-os volt –, miközben a vidéki hírek a vagyon elleni kriminalitás esetében több mint a duplájára szaporodtak (7,3%-ról 18,6%-ra) és a személyek elleni cselekmények aránya is jelentősen megnőtt (15,62%-ról 23,25%-ra) a lapban. Mindez arra utal, hogy a két Wodianer-lap többé-kevésbé egyező szerkesztősége tudatosan elhatárolta egymástól a két lap profilját, így kerülve el annak veszélyét, hogy a két újság egymástól vegye el a potenciális olvasókat.

A társadalom – és különösen a vidék – erőszakosságát mutatták a *Népszava* cikkei; a szociáldemokrata napilap bűnügyi híradásai közül a legtöbb (az összes hír 35,32%-a) vidéken elkövetett erőszakos bűncselekményekről tudósított. Ez elmentmondani látszik Eric Johnson megállapításainak, aki a német napilapok elemzése során kimutatta, hogy míg a konzervatív politikai napilapok bűnügyi hírei az erőszak egyre nagyobb fenyegetését sugallták, addig a szocialista *Vorwärts* olvasásakor inkább az derült ki, hogy szinte nem is léteztek erőszakos bűncselekmények a századfordulón.³⁵ Persze mindez összefügghet azzal, hogy – amint azt korábban említettük – a *Népszava* feltehetően nehezebben jutott hozzá a fővárosi bűnügyi hírekhez.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy bár voltak lényegi különbségek az egyes napilapok bűnügyi hírekkel kapcsolatos szerkesztői elvei között, s általában jellemző volt a sajtóra, hogy kritizálta a közbiztonsági állapotokat, ez a bűnügyi hírek pusztán mennyiségi elemzésében nem jelent meg egyértelműen. Elem-

³⁵ Johnson 1995: 72.

zésünk alapján kijelenthetjük, hogy annak ellenére, hogy a századfordulós budapesti sajtó nyilvánosságában jelen voltak ugyan a bűnözés növekedésének és Budapestnek mint a modern bűnözés melegágyának sztereotip képzetei, a napisajtó statisztikai megközelítése mégsem mutatta a közvéleményben eluralkodott „morális pánikot”, mint ahogy az több más európai nagyváros esetében megfigyelhető. S bár a sajtót egyértelműen a „morális pánik” egyik fő médiumának kell tekintenünk – ám azt is hozzá kell tennünk, hogy nem a jelenség okozója. Amint azt a kérdéskör szakirodalmát összefoglaló tanulmányában Kitzinger Dávid is hangsúlyozta,³⁶ a morális pánik bekövetkeztéhez bizonyos társadalmi feltételeknek – mint például a társadalmi rendet fenyegető csoportokkal szembeni egységes elítélő vélemény megléte – adottnak kell lenniük, a sajtó pedig „mindössze” ráerősít e tényezőkre. A másik oldalról persze nagyon nehezen mérhető a morális pánik jelensége más forrásokkal, mint a sajtó tudósításai. A személyes jellegű források, naplók, visszaemlékezések ritkán tartalmazznak erre vonatkozóan információkat, így a jelenséget elemző történésznek szinte kizárólag a sajtóra kell támaszkodnia. Vannak ugyanakkor olyan jelek, amelyek utalhatnak a morális pánik meglétére egy adott társadalomban. Ilyenek például a büntetőjogi változásokról szóló heves viták vagy éppen a büntetőtörvényekben történt hirtelen változtatások. Így tehát bizonyos értelemben az első, s még inkább a megrögzött bűntettesek szigorított dologházba utalását lehetővé tevő 1928-as második büntetőnovella is a társadalomban meglévő morális pánik jeleként értékelhető.

Az adott társadalmon belül meglévő feszültségek, konfliktusok másik jelét a társadalom morális állapotát fenyegető csoportok elleni nyilvános erőszak jelentheti. Több európai és amerikai városban figyelhető meg, hogy a feldühödött tömegek az utcán vagy a bírósági tárgyalás alatt meglincselték egy-egy nagy port kavart bűnös elkövetőjét. Budapesten az általam vizsgált időszakban erre nagyon ritkán találunk példát, inkább a vidéki sajtóhírekben olvashatunk a tömegek önbíráskodásáról. Összefoglalva tehát elmondható, hogy kevés jel mutat arra, hogy a budapesti bűnözés társadalmi megítélésében a századfordulón a morális pánik meghatározó lett volna. Egyes kutatások arra utalnak, hogy a morális pánik sokkal inkább meghatározta a Horthy-korszak a bűnözésről szóló társadalmi diskurzusát.³⁷

Sajtóelemzésünk alapján úgy tűnik, hogy a századfordulós Budapest sokkal inkább hasonlítható a másik dinamikusan fejlődő közép-európai fővároshoz, Berlinhez, ahol szintén kevésbé vált jellemzővé a nyilvánosságra a bűnözés növe-

³⁶ Kitzinger 2000: 23–48.

³⁷ Lásd például Bodó 2002; Gyáni 2005.

kedésével kapcsolatos hisztéria, mint mondjuk Londonban, Párizsban vagy az amerikai nagyvárosokban.

V.2.4. Tartalmi különbségek az egyes lapok bűnügyi híreinél

Ha csak az egyes újságokban található bűnügyi hírek címeit vennénk figyelembe, akkor nehezen tudnánk egymástól megkülönböztetni az egyes laptípusokat. Mindegyik sajtótermék igyekezett ugyanis rövid, tömör, de ugyanakkor az eset szenzációértékét kiemelő címeket alkalmazni, s ez még a „komoly” politikai lapra, a *Pesti Napló*ra is igaz. Ugyanez érvényes a budapesti közbiztonsági állapotok értékelésére is; mindegyik lapban találunk olyan híradásokat, amelyek többé-kevésbé nyíltan kritizálták a fővárosi rendőrség működését. Ez megjelenhet a bűnesetekhez fűzött rövid kommentárokból, de – és erre példa a *Kis Újság* – például az olyan erőszakos bűncselekmények gyakori szerepeltetésében is, ahol csak a rendőrség segítségére siető lakosok hathatós közreműködésével sikerült megfékezni az elkövetőket.³⁸

Az állam működésének kritikája ugyanakkor megnyilvánulhatott a lapban közölt bírósági eljárások végeredményében is: amint azt a napilapokat elemző Eric Johnson kimutatta, a németországi konzervatív újságok azzal, hogy kevés olyan ügyet publikáltak, amely végül felmentéssel zárult, azt sugallták olvasóiknak, hogy mindenkit jogszerűen tartóztatnak le a hatóságok.³⁹ Úgy tűnik, hogy a századfordulós Budapest sajtójában nem voltak ilyen élesek a sajtón belül meghúzódó politikai határok és még az egyes laptípusok között sem figyelhetők meg lényeges különbségek; a kisebb terjedelmű *Kis Újság* – amelyben mindkét mintaévben 2-2 ilyen eset szerepelt – kivételével mindegyik lapban és mintaévben tíz körül volt a felmentéssel zárult bírósági eljárásokról szóló hírek száma.

1908-ban az általunk vizsgált lapok külön foglalkoztak a büntetőjogi reformokkal, pontosabban ezek gyakorlatban való alkalmazásával. A *Pesti Napló* 1908. október 3-án tudósított a büntetőnovella enyhébb büntetőtételeinek első alkalmazásáról.⁴⁰ A *Kis Újság* az első feltételesen szabadlábra helyezett bűnözőről,

³⁸ Lásd például Garázda katoná. *Kis Újság*, 1908. október 18.

³⁹ Azon perek közül, ahol munkás vagy idegen származású volt a vádlott, például egyetlen felmentő ítéletet sem közöltek! Johnson 1995: 65–66.

⁴⁰ A büntetőnovella első alkalmazása. *Pesti Napló*, 1908. október 3. Ugyancsak a *Pesti Napló*ban olvashatjuk azt, a Törvényszék rovatban Lucián álnéven jegyzett humoros írást, amelyben egy elítélt nem érti a feltételes ítélet lényegét, és ezért alkudozni kezd a bíróval az ítélet megváltoztatása érdekében. Lucián: Feltételes elítélés. *Pesti Napló*, 1908. október 15.

egy 360 koronát elsikkasztó „józan életű” erzsébetfalvai ácsról cikkezett, majd a gyermekbíróóság első tárgyalásáról és még ugyanebben a számban a leánykereskedést szigorúbban büntető új törvény alapján elsőként elfogott „lélekkufárról” is tudósítottak.⁴¹ Később aztán a törvényszéki hírek között többször is megjegyzették, ha valakit a büntetőnovella alapján ítélték adott esetben enyhébb büntetésre.

A *Kis Újság* a figyelemfelkeltés egyik sajátos módszerét alkalmazta, ami legjobban a címlapi illusztrációknál, illetve az ezekhez tartozó szövegekben fogható meg. Míg a címlapon sokszor szerepeltek véres jelenetek, feldarabolt hullákat, szemetesládában megtalált halottakat vagy éppen gyilkossági jeleneteket ábrázoló metszetek, addig a képekhez tartozó szövegekből sokszor semmi nem derült ki magáról a bűntényről a képen szereplő jelenet szöveges leírásán túl. Így aztán az olvasóban könnyen kelthette egy-egy ilyen típusú híradás azt a képzetet, hogy a bűntény Budapesten történt. Erre jó példa az 1898. október 26-án *Szétvagdalt holttest* címmel közölt címoldali kép, valamint a hozzá tartozó szöveg. A címképhez tartozó leírást érdemes teljes egészében idézni, mert jól mutatja a bulvárlapokra jellemző újságírói stílust:

„Ama borzalmak közül, melyek egy nagy világváros krónikájában is csak ritkán fordulnak elő, mutatunk be egyet mai képünkön, a mint t. i. egy batyuban, az utcán járókelők megtalálnak egy teljesen szétvagdalt emberi testet s azt megborzadva nézik.

Hogy mikép jutott e holttest és honnan az utca kövezetére, nehéz kinyomozni, mert az ilyen borzalmas bűntény számai messze szerteágazók szoktak lenni, ugyanannyira, hogy a nyomozást csaknem lehetetlenné teszik az igazság büntető keze a bűnösöket utol nem érheti.”

Egy másik, szintén gyakran alkalmazott újságírói fogás volt, amikor a fentihez hasonló leírás végén elejti a szerző azt a megjegyzést, hogy a képen ábrázolt jelenet, és a hozzá kapcsolódó bűntény „szerencsére” nem Magyarországon történt.⁴²

Mindkét Wodianer-féle lapnál megfigyelhető az a technika, hogy a hírt felvezető cím a figyelemfelkeltés érdekében – finoman fogalmazva – túlzott. Ez első sorban olyan erőszakos cselekményeknél figyelhető meg, ahol nagy volt az esélye annak, hogy az áldozat meghaljon. A *Kis Újság* 1898. október 27-i számában olvashatjuk például a *Gyilkosság kilenc krajcárért* című cikket, amelyből kiderül,

⁴¹ Az új büntető törvény alkalmazása. Az első feltételes elítélés. *Kis Újság*, 1908. október 7.; A gyermekbíróóság ítélkezése. *Kis Újság*, 1908. október 16.; Letartóztatott lélekkufár lány. Uo.

⁴² Lásd például *Kínzások egy menhelyen*. *Kis Újság*, 1898. október 30.

hogy a „meggyilkolt” áldozat, egy a Hajléktalanok Menhelyénél kirabolt és leszúrt nő felépült sérüléseiből, a tettesek vád alá helyezése pedig folyamatban van.⁴³

A *Kis Újság* egy másik érdekes sajátossága, hogy igen gyakran foglalkozott elmebajosok által elkövetett bűncselekményekkel, pontosabban gyakran titulált elkövetőket örültnek anélkül, hogy a bírósági tárgyalásról szóló tudósításban szó lett volna ilyesmiről. Ugyanakkor a bulvárlapok másik tipikus fogása is tetten érhető a lapnál; gyakran közölt régebben megtörtént nevezetes esetek utóéletéhez kapcsolódó apróbb híreket vagy ugyancsak nagy port kavart bűncselekményekhez valamilyen módon kötődő más eseményeket. Többször is tudósítottak például a korábban halálra ítélt gyilkos, Husz Ábrahám esetéről – egyszer a család névváltoztatásáról, másutt pedig a pert levezető bíró haláláról írtak –, de az 1897-es hódmezővásárhelyi arzénos gyilkosságok elsőrendű vádlottja, Jáger Mari lánya – aki állítólag egy tolvajbanda tagja lett – is feltűnt a hírekben.

1908-as mintánk idejére esik az első „amerikai típusú” bankrablás, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank újpesti fiókja ellen fényes nappal elkövetett rablótámadás, amelynek természetesen komoly visszhangja volt az általunk vizsgált lapokban. A legrészletesebben a *Kis Újság* foglalkozott az esettel. Az újság október 29-i számának több mint a fele – a nyolc oldalból négy és fél! – a „fegyveres rablómerénylet” részleteit taglalta, s azon sem lepődünk meg, hogy az újság címlapját is a bankrablást ábrázoló – valószínűleg nem hiteles, gyaníthatóan egy amerikai bankrablásról készült, külföldről átvett – illusztráció díszítette. A szenzációs esemény adta lehetőséget persze igyekezett minden napilap kihasználni, így – az esetről mindössze egy hosszabb tudósításban beszámoló *Népszava* kivételével – több napig foglalkoztatta a riportereket a nagyszabású bűntény. Még a tekintélyes *Pesti Napló* is többször cikkezett a fejleményekről, sőt október 30-i számában még egy gúnyos megjegyzést is megengedett magának, arról spekulálva, hogy vajon milyen súlyos büntetésre számíthatnak a tettesek, két lengyel származású⁴⁴ gyári munkás: a cikk írója szerint 100 koronás büntetést kapnak majd tiltott fegyverviselésért.⁴⁵ A *Kis Újság* és a *Budapest* még ennél is többet foglalkozott az esettel, részletesen beszámoltak a bűncselekmény elkövetéséről, a tettesek elfogásáról és nyilvántartásba vételéről, valamint a Kerepesen elásott zsákmány megtalálásáról.

⁴³ Gyilkosság kilenc krajcárért. *Kis Újság*, 1898. október 27.

⁴⁴ Bár a *Budapest* 1908. október 30-i számában közölt interjúban az egyik tettes a „Hogy jutott eszébe így amerikai mintára dolgozni?” kérdésre kissé törve a magyart így felelt: „Én nem amerikai, én Russland”, az elkövetők neveiből (Antoszievicz és Piaskovszki) ítélve inkább az oroszok által megszállt lengyel területekről származhattak a bankrablók. Elfogták az újpesti bankrablókat. *Budapest*, 1908. október 30.

⁴⁵ Újpesti bankrablókról. *Pesti Napló*, 1908. október 30.

A *Budapest* még fényképet is közölt a bankfiókról, a lap egyik riportere pedig interjút is készített az egyik tétessel.

Az itt bemutatott főbb jellemzők alapján kiderül, hogy a mintánkban szereplő, más-más laptípushoz sorolható napilapok bűnügyi tudósításokkal kapcsolatos szerkesztői alapelvei néhány eltérő újságírói technika alkalmazásától eltekintve kevésben különböztek. Semmiképp sem lehet olyan lényeges különbségeket megfigyelni az egyes lapok bűnözésről alkotott véleménye terén, mint amilyent Eric Johnson mutatott ki a német újságok elemzése során. Úgy tűnik, hogy a politika nem, vagy csak kevésbé befolyásolta az újságok bűnügyi tudósításait, legalábbis ami a liberális szellemiségű *Pesti Naplót*, és a függetlenségi-szimpatizáns Wodianer-lapokat illeti.

V.2.5. A markáns véleménynyilvánítás iskolapéldája: a *Népszava*

Az újságokban szereplő bűnügyi hírek tartalmi elemzése alapján világosan látszik, hogy a leghatékonyabban a munkásmozgalom napilapja használta a kriminalitást politikai céljai közvetítésére. A bűnügyi tudósítások kiválasztásának szerkesztői elvei, a cikkek stíláriai elemei, és a tényközlés társadalomkritikával történő állandó keveredése oly mértékben meghatározták a *Népszava* bűnözésről alkotott képét, hogy érdemes ezt a kérdést külön is elemezni.

Amint azt már többször is említettük, nagyjából ugyanazok a hírek, hírforrások álltak minden korabeli budapesti napilap rendelkezésére – legalábbis ami a bűnügyi információkat illeti. Ez alól az általunk vizsgált lapok közül kivételt képez a *Népszava*, amely feltehetően nehezebben jutott hozzá a rendőri hírekhez. A szociáldemokraták újságja ezt azzal kompenzálta, hogy gyakran közölt olyan híreket, amelyek nem egy-egy hatóságtól vagy más hivatalos hírforrásból származtak, hanem például magától a bűneset áldozatától vagy annak tanútól. Így aztán gyakran közölték bántalmazott cselédek, iparostanoncok és munkások panaszeit, ami egyúttal arra is utal, hogy az olvasóközönség gyakran az újság által nyújtott nyilvánosságban látta problémái orvoslásának egyik lehetséges eszközét.

Az újságban szereplő cikkek tartalmi elemzésekor jól látszik, hogy a *Népszava* volt az a korabeli napilap, amelynek bűnügyi tudósításaiban leginkább megnyilvánult az újság politikai programja. A társadalom- és rendszerkritika egyik legfontosabb eszköze természetesen a rendőrhatalom túl erőszakos fellépésének vagy éppen a nyomozás terén mutatott inkompetenciájának hangsúlyozása volt. A lap előbb említett alternatív hírforrásai ugyanakkor arra is lehetőséget adtak, hogy a rendőri sajtóiroda munkáját kritizálják, és ezáltal a hatósági hírforrások meg-

bízhatatlanságát hangsúlyozzák. *Vagdalkozó rendőrök* címmel tudósítottak például egy Klauzál téri verekedésről, melynek során randalírozó újoncok – az újságokból ítélve igen gyakoriak volt a többnyire részeg újoncok által a fővárosban elkövetett erőszakos bűncselekmények – megverték egy rendőrt, majd a rendőri beavatkozás nyomán több ártatlan ember is megsérült. A cikk végül ezzel zárul: „A rendőri sajtóiroda nem adott jelentést a Klauzál-téri botrányról.”⁴⁶

Egy másik hasonló esettel kapcsolatban érdemes összevetni a *Népszava* beszámolóját más lapokéval. 1908. október 7-én tudósított a budapesti napisajtó arról, hogy a Solymárról bevonuló újoncok a budapesti belvárosban részegen randalíroztak. Míg a *Pesti Napló* és a *Budapest* a tényközlésre szorítkozott, addig a *Kis Újság* elsősorban figyelemfelkeltő címével tért el a többi laptól. A *Népszava* azonban egyértelműen a rendőrség „brutális” fellépésére helyezte a hangsúlyt – egy olyan mozzanatra, amelyik egyetlen másik lapban sem jelent meg.⁴⁷ Akadt olyan cikk is, ahol a hírek elhallgatásából esetleges rendőri korrupcióra következtetett a riporter. A rendőri sajtóiroda ugyanis állítólag elhallgatta, hogy egy pesti ház ablakából kidobtak egy lányt. Az újságíró e hallgatást azzal magyarázta, hogy a rendőrök jó viszonyban lehetnek az esetnek helyszínt adó házzal, ahol „rendőri felügyelet alatt álló nők” – azaz prostituáltak – laktak.⁴⁸

A rendőrség talán legkeményebb kritikáját a *Népszava* 1908. decemberi cikkében olvashatjuk. A *Kozákvilág a fővárosban* című írás – anélkül, hogy kimondaná, hogy a rendőrségről van szó – egy „szervezett, fölfegyverzett bandáról” beszél, amelynek „garázdálkodása mindenkire kihat, mindenkit veszélyeztet”.⁴⁹ Amíg ez a „fegyveres, botos banda” idáig többnyire csak a munkásokkal foglalkozott – „munkás-prédára utazott”, ahogy a cikk írója fogalmazott –, addig mostanra a „polgári osztályt is terrorizálja”. A belügyminiszter és a főkapitány természetesen a „banda” álláspontján van, sőt „rendelkezésére bocsátották a rendőri sajtóirodát is, amelyet hazudozásra, rágalmazásra, ártatlan emberek kipellengérezésére használnak föl”.⁵⁰ A cikk végül ezzel a mondattal zárul: „A banda »jogosan« garázdálkodik és a polgárok rettegetve gondolnak Oroszországra és a kozákokra.”⁵¹

⁴⁶ *Vagdalkozó rendőrök. Népszava*, 1908. október 3.

⁴⁷ Újoncok csatája. *Pesti Napló*, 1908. október 7.; Újoncok garázdálkodása. *Budapest*, 1908. október 7.; Újoncok garázdálkodása. Háború a belvárosban. *Kis Újság*, 1908. október 7.; Részeg újoncok és rendőrök harca. *Népszava*, 1908. október 7.

⁴⁸ Kidobtak egy leányt az ablakon. *Népszava*, 1908. október 4.

⁴⁹ *Kozákvilág a fővárosban. Népszava*, 1908. december 8.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Uo.

Jellemző, hogy az újpesti bankrablásról szóló tudósítást is felhasználta a lap arra, hogy – nyilván az elkövetők munkásszármazása miatt – kipellengérezze a „szocialista-üldöző rendőrséget” és a „szocialista-kínzó detektívosztályt”: az egyébként viszonylag hamar felderített ügygel kapcsolatban szinte kizárólag a rendőri apparátus tehetetlenségét, lassúságát emelte ki a bankrablásról hírt adó cikk.⁵²

Természetesen az igazságszolgáltatást sem kímélte a munkásmozgalmi lap. A két év vizsgálati fogság után másodfokon felmentett „lányrabló” cigányzenész esetével kapcsolatban például ezt a kommentárt olvashatjuk: „Hogy a magyar igazságszolgáltatás urai előtt mily becses a személyes szabadság, hogy a független és pártatlan magyar bírák mily könnyen csukják be, s mily nehezen eresztik ki a gyanúsítottakat, terhelteket és vádlottakat, kivált, ha azok szegény emberek, arra fölháborító példát mutat Puha István esete.”⁵³

Egy másik alkalommal a rendvédelmi szervek és a hatóság összejárásának vádja jelent meg. Egy kódobálókra rálövő, a bíróság által felmentett rendőrfelügyelő esetéről szóló tudósítást ezzel zárta az újságíró: „A rendőrség és a bíróság jóbarátok. Mindketten a főnálló társadalmi rend oszlopai. A rendőrség a durva erőszakkal, a bíróság osztályítéletével védi a társadalmi békét.”⁵⁴ A rendszerkritika ugyanakkor többször is a börtönök nevelő célzatának kétségbevonásában nyilvánult meg. Erről tanúskodnak az olyan címek, mint például *A börtön nem javít, vagy Hogyan javít a börtön?*

Korábban már említettük, hogy a többi vizsgált lapban gyakran fordult elő, hogy olyan esetet közöltek, ahol a büntett (többnyire gyilkosság) elkövetőjét elmeszakértői vélemény alapján felmentették. A *Népszavában* csak elvétve közöltek ilyen híradásokat, de akkor is csak a rövid, tényszerű közlésre korlátozódott a tudósítás. Ellenben sokkal hosszabban értekeztek egy feltehetően az alsóbb társadalmi osztályokba tartozó elmebajos bűnöző esetéről. Az illetőt betöréses lopás miatt tartóztatták le, s a bírósági vizsgálat során megállapították, hogy korlátozottan beszámítható, ennek ellenére börtönbüntetésre ítélték. Ez alkalmat adott a cikk írójának arra, hogy kétségbe vonja a bíróság elfogulatlanságát: „Vagy a paralízis progresszíva csak az előkelő csalók és sikkasztók előtt nyitja meg a szanatóriumok parkos menedékét, a közönséges betörőknek jó a kórház helyett a börtön, ha éppen oly bolondok is, mint a magas összeköttetésekkel rendelkező úri nyomorultak.”⁵⁵

⁵² Bankrablás fényes nappal. *Népszava*, 1908. október 29. A *Pesti Napló* és a *Budapest* ezzel szemben kifejezetten elismerően nyilatkozott a hatóságok munkájáról.

⁵³ Két évi vizsgálati fogság után: fölmentés. *Népszava*, 1908. október 8.

⁵⁴ A rendőrfelügyelőnek szabad lövöldözni. *Népszava*, 1908. október 16.

⁵⁵ Elmebajos, de azért becsukják. *Népszava*, 1908. október 17.

A többi napilappal kapcsolatban említettük, hogy sokat foglalkoztak az 1908-ban bevezetett büntetőjogi reformok hatásaival. A *Népszava* esetében egyértelműen a politikai beállítottságnak tulajdonítható az, hogy a többi lap által humánus intézkedésként ábrázolt reformok egyáltalán nem jelentek meg itt, sőt éppen ellenkezőleg, az egyetlen, a büntetőnovellára hivatkozó híradás éppen egy visszaesés miatt súlyosabban elítélt tolvajról szólt.⁵⁶

De a *Népszava* politikai beállítottságát jól mutatja az egyes társadalmi csoportok megítélése is. A lap gyakran szerepeltetett például olyan híreket, amelyek a gazdáik által megvert vagy meggyilkolt cselédekről szóltak.⁵⁷ Általában véve elmondható, hogy amennyiben valamiféle alárendeltségi viszonyban álló személyek – legyen az munkaadó-munkáltató, bérbeadó-bérlő vagy rendőr-igazoltatott viszony – voltak a bűnügyi hír főszereplői, akkor az újságíró mindig az alárendeltek pártjára állt. A lap elfogultságára jellemző az is, hogy az olyan esetekben, amikor egyértelműen munkásszármazásúak voltak a bűntény elkövetői, hirtelen eltűnt mindenféle értéktétele a tudósításból, a cikk pedig megmaradt a száraz tényközlésnél.

A társadalmi elitek ehhez képest egészen más fényben tűntek fel a bűnügyi hírekben. Míg a munkásokkal, cselédekkel, szegényparasztokkal szembeni hozzáállást egyértelműen a szimpátia és az együttérzés határozta meg, addig a földbirtokosokkal vagy középosztálybeli származású elkövetőkkel szemben sokkal kíméletlenebb volt a lap. A felsőbb társadalmi osztályok által elkövetett bűncselekményekről szóló tudósításokat sokszor az ironikus, gúnyolódó hangvétel jellemezte. Ez még a külföldi tudósításokban is megnyilvánult. Egy dániai exminiszter sikkasztási ügyével – amely esetről egyébként mindegyik általunk vizsgált lap többször is cikkezett – kapcsolatban például külön írtak arról, hogy a börtönben ülő politikusnak megmaradt a jó étvágya.⁵⁸ Ugyanez a stílus jelent meg több, a középosztályhoz sorolható bűnelkövető tetteről szóló híradás címében is; gyakran olvashatunk ilyen és ehhez hasonló felvezetőt: *Az ügyvéd úr sikkasztott, Körözött urak, Szöknek az urak, A kegyelmes úr – az más, Űr volt, antiszemita volt és sikkasztott.*

Gyakran érhető tetten a *Népszava* bűnügyi híreiben a klérus bírálata is. Egy tudósításban például így értékelték egy sikkasztó csanádi pappal szemben megszüntetett eljárását: „Ezzel az ügy megszűnt. Bartha plébános úr újra hirdetheti a

⁵⁶ Húsz koronáért négy évi fogházra. *Népszava*, 1908. október 31.

⁵⁷ Például: A házi fegyelem meggyilkolt egy cselédet. *Népszava* 1908. október 1.; Kínozzák a családtagot. *Népszava*, 1908. október 6.

⁵⁸ Minden elveszett, de az étvágy nem. *Népszava*, 1908. október 3.

szeretet ígét és szidhatja a magántulajdon szentségét tagadó szocialistákat. Közben újra bankot alapíthat és sikkaszthat, hiszen öneki lehet és szabad.”⁵⁹ Egy másik hírt pedig, amely arról szólt, hogy a veszprémi püspöktől egy magát festőművészek kiadó személy pénzt csalt ki, úgy állítottak be, hogy az olvasónak az lehetett az érzése, hogy a bűnt valójában nem is a csaló, hanem a károsult püspök követte el.⁶⁰ De nem kíméli a lap a politikai ellenfeleket sem. Rögtön az 1908. október 1-jei számban közöltek *Keresztény-szocialisok erkölcsse* címmel egy tudósítást egy sárvári betörésről, amelyet egy keresztény fogyasztási szövetkezet tagja követett el. A fennálló rendszer kritikája olykor már a hírnél alkalmazott címben megjelenik: egy Óbudán tevékenykedő, fiatalkorúakból álló tolvajbandáról szóló hír például az önmagáért beszélő *Az állami gyermekmenhely neveltjei* címet kapta.⁶¹

Másként viszonyult a *Népszava* a szexuális jellegű bűncselekményekhez is. Míg a többi, mintánkban szereplő lap többnyire igyekezett óvatosan fogalmazni – a *Kis Újság* például „aljas bűncselekményről”, másutt erkölcstelen módon viselkedő „leketlen férfiakról” beszél – az ilyen típusú bűncselekményekkel kapcsolatban, addig a *Népszava* sokkal direkter módon fogalmazott: egy az újpesti rakparton holtan talált nyolcéves kisfiú esete kapcsán például egyértelműen perverz elkövetőről beszél a lap, s a tudósítás címe – *Kéjgyilkosság?* – is egészen más újságírói hozzáállásról tanúskodik.⁶² Mindez nagy valószínűséggel avval függött össze, hogy az ilyen típusú bűnügyek elkövetői az esetek legnagyobb részében középosztályi származású személyek voltak.

Mind a statisztikai, mind pedig a tartalmi elemzésünkben látható tehát, hogy a *Népszava* egy merőben más sajtóstílust képviselt. A fennálló hatalmi rendről és a társadalmi berendezkedésről alkotott képe egyértelműen meghatározta a bűnözéssel kapcsolatos híradásait. Ezzel a munkásmozgalmi lapot tekinthetjük az egyetlen olyan korabeli budapesti napilapnak, amely a bűnügyi híreket egy konkrét politikai program közvetítésére használta fel.

⁵⁹ A papnak sikkasztani is szabad. *Népszava*, 1908. október 2.

⁶⁰ A püspök úr műpártol. *Népszava*, 1908. október 3.

⁶¹ Az állami gyermekmenhely neveltjei. *Népszava*, 1908. október 7.

⁶² Kéjgyilkosság? *Népszava*, 1908. október 10.

VI.

„A BŰN ÉS NYOMOR TANYÁI.”
A KRIMINALITÁS TERE A SZÁZADFORDULÓS
SZOCIÁLIS RIPIORTOKBAN

A 19. század végén egyre több városlakó polgár, főleg orvosok, jogászok, tanárok és persze a modern tömegsajtó emblematikus alakjai, a riporterek gondolták úgy, hogy meg kell ismerni a társadalmi ranglétra alsóbb fokain álló emberek hétköznapi életét, munka- és lakáskörülményeit. E korai városantropológusok között talán a különös arisztokrata festő, Mednyánszky László ment el legtovább, aki egy ideig maga is az angyalföldi munkások között élt. Naplójának egyik 1894-es bejegyzéséből az egyik alapvető antropológia módszer, a résztvevő megfigyelés sejlik fel:

„Propozíció: odamenni és úgy élni, mint a szegény munkások. Ennek kifejtése: egyszerűen lakást kivenni, valahol a külső Váci úton s egy ideig ott úgy élni és járkálni, mintha az ember munkát keresne, (ez alatt nézni és érezni).”¹

Mednyánszky angyalföldi élményeit számos, csavargókat, tolvajokat vagy egyszerű munkásembereket megörökítő festményen örökítette meg. A kültelki életben való elmerülés igénye azonban nem pusztán művészi kíváncsiságból fakadt. Amint az a különböző feljegyzéseiből kiderül, határozott célja volt az egyszerű emberek megfigyelésével a felvidéki festőnek: egy ápoló és segélyező egyület tervezett létrehozni, melynek legfőbb célja a tagok személyiségének „nemesítése” lett volna az aszkézis és a kétkezi munka által. A végül csak tervben létező egyület Újpesten működött volna, tagjai pedig a nyomorgók között éltek és velük együtt dolgoztak volna.²

Mednyánszky művész-antropológusi hozzáállása bizonyos értelemben a korszak társadalomtudományokra fogékony értelmiségének felfogását is jelképezte. Többé-kevésbé hasonló módszerekkel – ha a többi megfigyelő nem is ment el olyan

¹ 1894. január 4-i bejegyzés. Mednyánszky 1960: 25–26.

² Bardoj 2003: 63.

messzire, hogy ténylegesen a megfigyelt „bennszülöttek” között éljen³ – igyekeztek megérteni koruk társadalmi problémáit – és ezen keresztül saját magukat.

A nagyvárosban megtalálható idegenszerűség, a közvetlen közelben fellelhető vadság, egzotikum felfedezése leginkább a távoli gyarmatok meghódításához volt hasonlítható. Akárcsak a „fekete kontinensen”, az európai és amerikai nagyvárosokban is megjelentek a gyarmatosítók „ügynökei”; a nagyvárosok etnográfusai, akik adatokat gyűjtöttek a bennszülöttekről, majd rendszerezték a kapott információkat, s végül eredményeiket igyekeztek minél szélesebb olvasó- és nézőközönséghez eljuttatni. A „normális”, „fenti világ” ellenpólusát jelentő közeli, ámde mégis oly távolinak tűnő, ismeretlen „alvilág” megértéséért tett erőfeszítéseket általában azzal magyarázták, hogy a társadalom peremén élők helyzetén szándékoztak e megfigyelések segítségével javítani. A jótékonykodás mellett azonban gyakran a társadalom veszélyesnek tekintett elemeinek ellenőrzése és kordában tartása volt a cél. Vagy ahogy Gyáni Gábor fogalmaz, a középosztály „aggályosan öröklik saját magánélete titkossága fölött [...], miközben kezdettől jogot formál arra, hogy belelásson és egyúttal bele is avatkozzon mások, a szegények, a proletárok magánéletébe. Az a nem is különösebben titkolt hátsó szándék vezeti eközben, hogy ő tartsa kézben a számára erkölcsileg, olykor fizikailag is idegen, sőt veszélyes (gondoljunk a kolera- és egyéb tömegjárványok korabeli gyakoriságára) népcsoportok mindennapi életét.”⁴

Jelen fejezetben az e törekvések nyomán keletkezett írott és képi források, ezen belül is a Budapesten a 19. század utolsó éveiben megjelenő szociális riportok⁵ alapján kíséreltük meg felvázolni azt a folyamatot, melynek során a szegénység és a bűnözés társadalmi jelenségei teret kaptak a középosztályi városlakók mentális térképén. Ahhoz azonban, hogy megértsük e mechanizmus működését, szükség-

³ Mednyánszkyhoz hasonlóan gondolkodott az első magyar munkásszociográfia szerzője, Somogyi Manó is, aki szerint a „legjobb módszer a munkásviszonyok megismerésére kétségkívül az volna, melyet Merrywether amerikai tudós követett, aki egy teljes esztendő teltét, mint közönséges munkás, a munkások között.” „Csakhogy – tette hozzá Somogyi – kissé kényelmetlen.” Somogyi 1974: 87. A riporterek közül sem mindenki vállalta a „terepmunkával” járó kellemetlenségeket. A *Berliner Beobachter* riportere, Hugo von Kupffer például úgy készítette el beszámolóit, hogy egy berlini rendőrőrsön elővezettetett egy letartóztatottat, akivel így biztonságos körülmények között készíthetett interjút. Müller 2005: 49.

⁴ Gyáni 2008: 18–19.

⁵ A szociális riport fogalmát a német *Sozialreportage* kifejezés analógiájára használjuk, mivel úgy gondoljuk, hogy ezzel a fogalommal írhatóak legjobban körül a tanulmányban vizsgált szövegek. Szociális riport alatt értünk minden olyan, újságírók, tanárok, orvosok, vagy jótékonyági egyletek tagjai által végzett, részben (társadalom)tudományos alapokon álló, részben újságírói „terepmunkát”, melynek célja, hogy bemutassa a nagyközönségnek a nagyváros szociális problémáit.

ges bemutatni a szociális riport eredetét, valamint a korai városkutatók munkamódszerének főbb jellegzetességeit.

VI.1. Szociális problémák – szociális riportok

VI.1.1. A szociális riport kezdetei

A nagyvárosnak a fizikai és morális degeneráció fészkeként történő ábrázolása Angliában az 1830-as, 1840-es évektől vált egyre elterjedtebbé. Ennek háttérében elsősorban a szegénynegyedekben tevékenykedő orvosok és egyháziak személyes tapasztalatai, valamint a korszakban többször is pusztító járványok álltak. A járványokra és a nyomorgó lakosság arányának növekedésére reagálva alakultak meg a nagyobb városokban a szociális problémák megoldását tudományos eszközökkel kereső statisztikai társaságok. Ezzel párhuzamosan a brit kormány is több vizsgálatot rendelt el, melyek eredményeit nyomtatásban is közzétették, aminek köszönhetően a nagyközönség is tudomást szerezhetett az egyre égetőbb szociális problémákról. Ezzel együtt az ekkor formálódó tömegsajtó is igyekezett felvilágosítani a polgári nyilvánosságot a szegények életkörülményeiről.⁶

A szociális riport „ősatyjának” többnyire a viktoriánus kor egyik legjelentősebb angol íróját, Charles Dickenst szokás tartani. Dickens számos riportot és szépirodalmi munkát írt az akkori világ legnagyobb metropoliszának számkivetettjeiről, a londoni szegénynegyedekben nyomorgókról, az alkoholistákról, a gyárakban dolgozó gyermekekről, valamint a professzionális bűnözőkről. A szociális riport úttörői között szokás felsorolni egy német társadalomtudóst is, aki elsősorban nem ez irányú tevékenysége kapcsán vált ismertté. Friedrich Engels 1845-ben jelentette meg *A munkásosztály helyzete Angliában* című munkáját. A Nagy-Britannia munkásosztályához – a könyvet csak több mint negyven évvel a német kiadás után olvashatta először anyanyelvén a célközönség – címzett bevezetője jól mutatja azt a megfigyelői alapállást, amelyet a korszak számos társadalomtudósa és riportere osztott Engelsszel: „Nem elégedtem meg tárgyam *elvont* ismeretével, otthonotokban akartalak látni benneteket, meg akartam figyelni mindennapi életeteket, beszélgetni akartam veletek életviszonyaitokról és fájdalmaitokról, tanúja akartam lenni elnyomóitok társadalmi és politikai hatalma ellen vívott harcainak

⁶ Böker 1983: 37–38.

toknak.”⁷ Az adatgyűjtés és a riportok publikálása Engelsnél tehát nem kizárólag az olvasók szórakozását, a velük élő egzotikumra való rácsodálkozást szolgálta, hanem egészen konkrét társadalmi programot hordozott.

Ugyanez a megállapítás érvényes a 19. század második felének legjelentősebb angol újságíró-társadalomtudósára, Henry Mayhew-ra is. A londoni *Morning Chronicle*-be írt riportjainak 1851-es gyűjteményes kiadása, a *London Labour and the London Poor* (amely nem egyedül Mayhew szellemi terméke, munkáját több újságíró segítette) egyike a műfaj legnagyobb hatású munkáinak. Mayhew általában az „utca népének” egy-egy foglalkozási ágát mutatta be a munkásokkal készített interjúk segítségével – nem véletlen, hogy manapság az *oral history* egyik korai előfutárának tekintik. Fő célja a „veszélyes osztályok” (*dangerous classes*)⁸ különböző típusainak bemutatása volt, vagy ahogy ő maga fogalmazott: „A nagyvárosi szegénység teljes egészét fogom szemlélni, három csoportra bontva: azokat, akik akarnak, azokat, akik nem tudnak és végül azokat, akik nem is akarnak dolgozni.”⁹

A szociális riport a 19. század második felének Amerikájában élte virágkorát. Első jelentős úvilági képviselője a dán bevándorló, Jacob Riis volt, akit a fotótörténészek egyben a szociofotó egyik úttörőjeként tartanak számon.¹⁰ Az 1890-ben megjelent *How the other Half lives* című munkájával párhuzamosan számos olyan oknyomozó riport jelent meg az Egyesült Államokban, amelyek szerzője csavargónak, egyszerű munkásnak öltözve, vagy éppen magát örültnek tettetve – mint például az első női riporter, Nelly Bly a *Ten Days in a Madhouse* című oknyomozó riportjában – gyűjtötte a riport elkészítéséhez szükséges információkat. A 20. század elejére kialakult az amerikai újságíró-társadalomnak egy sajátos rétege, az úgynevezett „szennylapátolók” (*muckracker*).¹¹

Közép-Európában az oknyomozó riport, és ezen belül a szociális riport műfaja néhány évtizeddel később, a 20. század elején jelent meg. A német nyelvterületen hamar elterjedő műfaj számos képviselője tevékenykedett a Monarchiában. A sajtótörténet a németül író prágai újságírót, a „száguldó riportertként” is emlegetett Egon Erwin Kisch-t tartja a közép-európai modern oknyomozó riport megteremtőjének; a városantropológusok és városszociológusok pedig az utóbbi évtizedekben fedezték fel maguknak a német nyelvű szociális riport másik nagy hatású

⁷ Engels 1954: 5.

⁸ Máshol a *ragged*, azaz rongyos vagy a *criminal*, azaz bűnöző osztályok kifejezést használja.

⁹ Himmelfarb 1985: 322.

¹⁰ Vö. Albertini 1996.

¹¹ A kifejezést Theodore Roosevelt amerikai elnöknek szokás tulajdonítani, aki egy 1906-os beszédében használta e szót az oknyomozó riportterekre vonatkoztatva.

alakját, a magyarországi születésű bécsi újságíró, Max Wintert.¹² De idesorolandó egy bécsi szerzőpáros is, az újságíró Emil Kläger és az amatőr fotós Hermann Drawe – utóbbi polgári foglalkozását tekintve bíró volt –, akiknek 1908-ban jelent meg *Durch die Wiener Quartiere des Elends und Verbrechens* című, sokat hivatkozott munkája.

A szociális riport egyik legmonumentálisabb vállalkozása azonban nem Bécshez, hanem a legdinamikusabban fejlődő közép-európai nagyvároshoz, Berlinhez kötődött. 1904-ben egy munkásszármazású riporter, Hans Ostwald indította útjára a *Großstadtdokumente* címet viselő könyvsorozatot, amelyből végül ötven rész jelent meg. A sorozat – amelyben negyven különböző szerző, köztük számos orvos, jogász, és újságíró publikált – célja a nagyvárosi élet sajátosságainak, elsősorban árnyoldalainak (szegénység, prostitúció, homoszexualitás, szerencsejátékok) tudományos igényű bemutatása volt. A mintegy 350 000 (!) példányban eladott sorozat jelentőségét mutatja, hogy – amint arra a chicagói városszociológiával foglalkozó újabb szakirodalom is utal – az amerikai városszociológia ökológiai irányzatára (amely melleleg maga is egy újságírói-riporter hagyományból kiindulva vált „bevett” tudománnyá) is nagy hatással volt.¹³

Láthattuk tehát, hogy a metropoliszok megjelenésével, valamint a nagyvárosokkal járó társadalmi feszültségek létrejöttével egyidejűleg a modern tömegsajtóban és az alakuló társadalomtudományokban megjelent a szociális gondok, a szegénység és a bűnözés feltérképezésének igénye. De vajon megfigyelhető-e ugyanez az „amerikai méreteket öltő” fejlődést produkáló magyar fővárosban is?

VI.1.2. A szociális riport Budapesten

Budapest a városegysítést követő időszakban rohamos, a sajtóban gyakran „amerikai” méretű fejlődésnek indult. A modern sajtó, az irodalom és a művészetek többnyire a haladás centrumaként ábrázolták a magyar fővárost. A számos kortárs megfigyelő és várostörténész által egyaránt erőltetettnek, mesterségesen gerjesz-

¹² Max Winter 1870-ben született a pest megyei Tárnokon. Családja 1873-ban Bécsbe költözött. Újságírói karrierjét előbb a *Neues Wiener Journal*-nál kezdte, majd 1895-től Victor Adler szociáldemokrata lapjának, az *Arbeiter-Zeitung*-nak dolgozott. 1911 és 1918 között a szociáldemokrata párt képviselője volt a Reichsratban, 1919-ben pedig Bécs város egyik alpolgármesterének választották. 1934-ben, a Szociáldemokrata Párt betiltását követően emigrálni kényszerült. 1937-ben bekövetkezett haláláig az Egyesült Államokban élt. Haas 2006: 9–13.

¹³ Jazbinsek–Thies 1997

tettnek¹⁴ tekintett urbanizációnak azonban megvoltak az árnyoldalai is; a városi társadalomra jellemző ellentétek, a nagyvárosi lét válságjelei hamar jelentkeztek itt is. Ennek megfelelően a közvéleményt a város iránt érzett csodálat mellett egyre inkább áthatotta a fennálló viszonyok bírálata is. E kritika, a modernitás elutasítása nagyon különböző formákat vehetett fel. Megnyilvánulhatott egyrészt egy korábbi, eredetinek, autentikusnak tekintett állapot iránti nosztalgiában – ennek jele a városligeti Ezredéves Kiállítás híres szórakozónegyede, az Ős-Budavára, valamint a Tabán iránt a századfordulón egyre növekvő érdeklődés –, másrészt pedig az aktuális helyzet ostromozásában. Utóbbira példa Brichta Kálmán 1891-ben (nota bene, Budapest ekkor még nincs 20 éves!) megjelent, *Budapestnek vesznie kell!* című röpirata, amely elsősorban a város morális romlottsága, a szexuális kicsapongások ellen indított támadást. A metropolisz kritikájának harmadik típusú megközelítéséhez sorolhatóak a szociális riportok, amelyek igyekeztek részben a társadalomtudományok eszközkészletével élve, de ugyanakkor a modern tömegsajtó adta lehetőségeket teljes mértékig kihasználva megérteni a megfigyelt és leírt jelenségeket, azaz olvasni a város „szövegét”.

Budapesten nagyjából a bécsi szociális riport megjelenésével egy időben, az 1890-es évektől kezdve találkozni a műfajjal. 1897-ben a *Függetlenség* című ellenzéki napilap két rendőrségi tudósítója, Révész Gyula és Molnár Márton koldusruhát öltöttek, hogy tanulmányozzák a fővárosi szegénységet. „Egyszer, vagy tíz esztendővel ezelőtt, egy párisi újságíró megcselekedte azt a bravúrt, hogy koldusnak öltözött és így tanulmányozta a társadalom páriáinak életét. Miért ne lehetne megcsinálni ezt Budapesten is?” – tette fel a riport szerkesztői bevezetője a kérdést.¹⁵ A megfelelő rendőrségi engedéllyel felszerelkezve – a főkapitány a cikk szerint az ötletre így reagált: „Bravó, végre egy világvárosi eszme!” –, Molnár a Mátyás-templomba ment, Révész pedig a belvárosi plébániatemplomban próbált szerencsét. Kalandjaikat a két álruhás riporter fotójával, valamint a főkapitányi engedély másolatával illusztrálva közölte a *Függetlenség*.

Ezt követően hosszú ideig nem találunk ehhez hasonló újságírói vállalkozást a sajtóban. Az 1900-as években azonban egyre-másra jelentek meg részben a sajtóban, később azonban már önálló kötetben is szociális riportok. Ekkor lépett színre a műfaj meghatározó szerzőpárosa, Tábori Kornél és Székely Vladimír.

Táborit nyugodtan nevezhetjük mai szóval élve médiavállalkozónak, vagy ahogy magát egy önéletrajzában (tegyük hozzá, joggal) nevezte, a „modern ma-

¹⁴ Vö. például Beluszky 1998: 16.

¹⁵ Újságírók álruhában. *Függetlenség*, 1897. április 18.

gyar riport úttörőjének”,¹⁶ hiszen tevékenysége sohasem korlátozódott az újságírói munkára – amely önmagában is rendkívül szerteágazó volt, hiszen a rendőri és szociális riportok mellett foglalkozott repüléssel, vendéglátással és idegenforgalommal, a spiritizmus rejtelmével, az első világháború alatt haditudósításokat írt, 1921-ben pedig az 1848-49-es szabadságharc bukását követő megtorlás időszakának bécsi levéltárban található titkosrendőri jelentéseit publikálta –, emellett széles körű szerkesztői és kiadói tevékenységet is folytatott, de filmrendezőként is szerencsét próbált.

1908-ban a szerzőpáros egyszerre négy riportkönyvvel jelent meg a piacon. Ekkor jelentek meg *A bűnös Budapest*, *A tolvajnép titkai*, *Az erkölcstelen Budapest* és *A nyomorultak, gazemberek* című kötetek – de Tábori írói termékenységet jelzi, hogy ugyanebben az évben adták ki a Szántó I. Bélával, a Gyermekvédő Liga titkárával közösen írt *Nyomor és bűn a gyermekvilágban* című riportkönyvet is. Mindemellett Tábori számos napi- és hetilapban publikált rendőri tudósítóként, s több olyan könyvsorozatot is kiadott, amelyek kifejezetten a nagyváros árnyoldalait voltak hivatottak bemutatni. Ilyen volt például a *Sánta ördög meséi (Adatok a modern Budapestről)* című könyvsorozat is, utalva a 18. századi novellista, Alain René Lesage *A sánta ördög* című regényére, amelyben „Asmodeus, a sánta ördög leszedi Madrid házainak a tetejét, hogy a város népének igazi életét megmutassa barátjának, a szalamankai diáknak”. A szerkesztő könyve bevezetőjében meginvitálta az „ötletes és jószemű ördögöt”, hogy Budapesten is mutassa be a város rejtett titkait.¹⁷ Ebben a reportsorozatban jelent meg 1909-ben Pásztor Mihály *Czifra nyomorúság* című, a nagyváros csillogó színpalái mögött rejtőző korrupciót, nélkülözést és meggondolatlan adósságfelhalmozást bemutató munkája, valamint a Tábori–Székely szerzőpáros *Bűnös nők* című kriminalisztikai vizsgálódása, amelyhez Molnár Ferenc írt bevezetőt. Ebben az időszakban számos hasonló témájú, többé-kevésbé sikeres könyvsorozat is megjelent a könyvpiacon. Ilyen például a Kunossy, Szilágyi és Társa Kiadónál megjelent *Fekete könyv* sorozat, amelynek első kötete a jogász és egyben bírósági tudósító Guthi Soma *A vén kopó. Egy titkos rendőr emlékirata* című detektívtörténet-válogatása volt.

Akár egyedül, akár más szerzőkkel közösen írt műveit vesszük, Tábori riporteri munkájának fontosságát abban kell látnunk, hogy „felismerte, milyen jelentősége van a társadalmi erkölcs szempontjából a nagyvárosi szegénység és a deviancia árnyalt ábrázolásának, s hogy ehhez elégtelenek a korábbi újságírói mód-

¹⁶ Tábori Kornél gépiratos önéletrajza, Tábori Kornél hagyaték, OSZK Kézirattár, Fond 160/76.

¹⁷ Tábori–Székely é. n. A sorozat darabjainak fedelén is ez a jelenet volt látható.

szerek”.¹⁸ Újításai közé tartozott, hogy „meglátta a fotográfiának a valóság közvetítésében és eladhatóságában játszott fontos szerepét s azt, hogy a valóság megismertetése a tényeket pontosan és gyorsan ismertető, az irodalmitól eltérő írói stílust igényel”.¹⁹ Tábori Kornél riporter munkáját legjobban talán egy német nyelvű – feltehetően egy grafológiai elemzés során készült – 1916-os kézirat állításával jellemezhetjük, amely az Országos Széchényi Könyvtár által őrzött Tábori-hagyatékban maradt fenn: „Nem hagyja magát eltéríteni eszméitől. Szokatlanul élesszemű, a legkisebb, észrevétlen dolgokat is felfedezi. [...] Hamar átlátja a dolgokat és helyes döntéseket hoz. [...] Az embereket befolyásolja látásmódjával és könnyen érvényt szerez akaratának. [...] Meglehetősen pedáns alkat, kevés bizalma van másokban, szeret maga utánajárni a dolgoknak.”²⁰

Székely Vladimir személyében Tábori ideális szerzőtársat talált magának, hiszen hosszú ideig Székely vezette azt a rendőri sajtóirodát, amelynek – amint azt korábban már láthattuk – meghatározó szerepe volt a rendőrség és a sajtó közötti információáramlásban.²¹ Székellyel való hosszan tartó munkakapcsolata feltehetően megkönnyítette Tábori riporter munkáját, aki rendszeresen járt rendőrségi razziákra: egy 1911-ben a *Vasárnapi Ujság*ban megjelent cikk tanúsága szerint tíz év alatt mintegy ötven-hatvan razzián vett részt.²²

A Tábori Kornél – Székely Vladimir szerzőpáros néhány munkáját vetítés formájában a tudományos ismereteket népszerűsítő *Uránia* közönsége is láthatta. Bár konkrét adatok nem bizonyítják, feltételezhetően Emil Kläger és Hermann Drawe bécsi sikerén felbuzdulva dönthetett Tábori a vetítés sajátos, a mozgó- és állóképeket a felolvasott szöveggel kombináló műfaja mellett.²³ A Kläger–Drawe szerzőpáros *Durch die Wiener Quartiere des Elends und Verbrechens* című riportját ugyanis nagy sikerrel adták a bécsi Urániában: 1904 és 1908 között 300-szor játszották le a vetítést.²⁴

¹⁸ Tomsics 2006: 51.

¹⁹ Uo.

²⁰ A „Schermann Analyse” feliratú szöveg feltehetően a grafológusként is ismert spiritiszta, Adolph Schermann munkája. Tábori Kornél hagyaték, OSZK Kézirattár, Fond 160/76.

²¹ Vö. Buzinkay 2005: 21–28.

²² Tábori Kornél: A bűn és nyomor tanyái. Képek a földalatti Budapestről. *Vasárnapi Ujság*, 1911. augusztus 27. 697.

²³ 1908-ban többek között a *Városi Szemle* is beszámol a bécsi vetítés alapján megjelent könyvről. *Városi Szemle*, 1908. 2. szám 139.

²⁴ Szeless 2007: 99. Maga Jacob Riis is egy az Amerikai Fotóamatőrök Társasága előtt 1888-ban tartott vetítés sikere nyomán döntött úgy, hogy nyomtatva is kiadja munkáját. Leviatin 1996: 6.

Az 1911-ben bemutatott *Razziát* két évvel később *Az utca bűnei és erényei* című darab követte – előbbi 130-szor, utóbbit 80-szor mutatták be.²⁵ Az *Uránia Népszerű Tudományos Folyóirat* szerint mindkét vetítést rendkívül pozitívan fogadta a közönség.²⁶ A vetítésekkel és a képi eszközök gyakori alkalmazásával a szerzők a középosztályi származású publikumnál sokkal szélesebb rétegeket igyekeztek megszólítani. A Kläger–Drawe-féle vetítésről például tudjuk, hogy léteztek külön munkáselőadások (feltehetően olcsóbb belépőjeggyel) és ifjúsági vetítéseket is tartottak. Ezek célja nem csupán az volt, hogy az olvasó-néző rácsodálkozzon a nyomor fenyegető világára, a képekhez csatlakozó szövegek a nagyközönség felvilágosításával az állam és a társadalom együttes mozgósítását igyekeztek elérni.²⁷

Tábori szociális riporteri tevékenysége nem ért véget az első világháború kitörésével. 1920-ban – saját állítása szerint Huszár Károly miniszterelnök felkérésére – az antantmissziók, valamint több vöröskeresztes bizottság tagjait is elkísérte különböző budapesti „nyomorraazziákra”.²⁸ Ennek nyomán született meg a több nyelven is kiadott *Egy halálraítélt ország borzalmaiból* című munkája, amelyben már egyértelműen a fotók domináltak a szöveggel szemben. Ezzel azonban nagyjából le is záródik a szociális riport „hőskora”, és a két világháború között már a tudományos igényű szociográfia vette át szerepét. Mindenesetre a századfordulón megjelenő modern városi riportban a tudományos társadalomkutatás módszertanának számos eleme megtalálható volt már.

VI.1.3. A szociális riport anatómiája

A szociális riport műfaja nem előzmények nélkül való. Stílusában, szerkesztésében sokban hasonlított egy-egy ilyen riport az útleírásokra, amelyek már a 19. század legelején jelentek meg Pest-Budáról. A megfigyelt alakok leírása, valamint a gyakran alkalmazott képi megjelenítés pedig közel állt a 19. századi sajtóra, szépirodalomra, de még a képzőművészetekre is oly jellemző városi „típusok” ábrázolásá-

²⁵ Tábori Kornél gépiratos önéletrajza, Tábori Kornél hagyaték, OSZK Kézirattár, Fond 160/76. Székely Vladimir Geguss Dániellel és Huszár Jánossal együtt már 1906-ban is készített egy másik, a rendőrség történetét bemutató vetítést *Rendnek muszáj lenni* címmel.

²⁶ *Uránia*, 1911. 12. szám (december) 509–510; *Uránia*, 1913. 2. szám (február) 82.

²⁷ A Székely és Tábori vetítését bemutató *Vasárnapi Ujság*-cikk például így harangozza be az először 1911. november 7-én bemutatott előadást: „Nem szimpla látványosság kerekedik az eféléből, hanem tán szociális jelentőségű inicziatíva is, a mely fölrázhatja egy kicsit a társadalom lelkiismeretét.” *Razzia-képek. Vasárnapi Ujság*, 1911. november 12. 926–927.

²⁸ Tábori Kornél gépiratos önéletrajza, Tábori Kornél hagyaték, OSZK Kézirattár, Fond 160/76.

hoz. Ilyen „városi alakok”-ról készült leírások és metszetek, majd később fényképek már az 1840-es években is jelentek meg, elsősorban illusztrált hetilapokban, mint például az *Athaeneum*, majd később a *Vasárnapi Ujság* vagy a *Hazánk s a külföld*.

Említettük már, hogy a szociális riport szerzője a nagyváros egzotikus világában terepmunkát végző etnográfusként, felfedezőként is felfogható – Henry Mayhew például magát a „szegények felfedezetlen országába utazónak”²⁹ nevezte. Egy ilyen utazás komoly előkészületeket igényelt. Ennek megfelelően a szociális riportnak legalább olyan szükséges része volt a riportra való felkészülés, a „terepmunka” helyszínére történő kiutazás leírása, mint maga a riport. Az előkészületek terjedelmes leírása szinte mindig elengedhetetlen volt a téma felvezetéséhez és a kellő feszültség megteremtéséhez.

Az előkészületek, a koldusszerepre történő ráhangolódás leírása már Révész és Molnár riportjában is fontos szerepet kapott. A riport hősei – mint ahogy szinte minden szociális riportnak, ennek is maguk a riporterek, nem pedig a megfigyelendő koldusok voltak a főszereplői – a Népszínházból kaptak ruhát, s a színház két fodrásza segítette őket az álca tökéletesítésében. A beöltözés a riport bevezetője szerint tökéletesen sikerült: „Két munkatársunk rövid egy óra alatt egészen átváltozott koldussá. A kisértetek órájában két megtört, szánalmas alak lépett ki a redakció egyik külön szobájából, senki sem ismerte volna meg bennük munkatársainkat.”³⁰

A nagyváros mélységeibe leereszkedő korai etnográfusok igyekeztek tehát ruházatukban is hasonlítani a megfigyeltékhez; az álruhába öltözés, az időleges identitásváltás a résztvevő megfigyelés fontos elemévé vált. Már az 1860-as években voltak riporterek, akik felvették a „nyomorjelmezt” (a korszakban használatos német *Elendkostüm* szó analógiájára használjuk e kifejezést): 1866-ban az angol James Greenwood hajléktalannak öltözve töltött egy éjszakát egy londoni dologházban.³¹ Később több városkutató fényképen is megörökítette magát „nyomorjelmezében”: Emil Kläger és Hermann Drawe például a műtermi fotózás jellegzetes pózában, ülve, festett háttér előtt fényképeztették le magukat,³² Max Winter pedig – aki az előbbieknél sokkal hihetőbben mímeli a csavargót a képen – a polgári fotózás klasszikus műfaját, a vizitkártyát választotta ön maga álruhás megörökítésére. De a holland Herman Heijermansról és az 1902-ben *People of the Abyss*

²⁹ Himmelfarb 1985: 332.

³⁰ *Függetlenség*, 1897. április 18.

³¹ Szeless 2007: 100.

³² Kläger és Drawe „beöltözésének” autentikusságát minden bizonnyal gyengítette az a tény, hogy bécsi portyázásaikra magukkal vitték a fényképezőgépet és magnéziumos villanófényt is használtak fotózás közben.

című munkájában a londoni *slum*okat vizsgáló, matrónnak öltözött Jack Londonról is maradt fenn álruhás fotó. Az álruha viselése egyszerre több funkcióval bírt. Elsődlegesen a közönség felé jelezte a riporter bátorságát, egyben a leírtak autenticitását támasztotta alá, továbbá fenntartotta a kellő feszültséget az olvasóban, aki a riporter bőrébe bújva azt képzelhette, hogy maga vesz részt a nagyvárosi expedíción. Másrészt a beöltözés szükségessége arról is tanúskodik, hogy a megfigyelők számára fontos volt az egyes társadalmi osztályok életvilágai közötti éles határ meghúzása.³³

A beöltözésnek ez a formája, amely oly jellemző volt az amerikai, angol, sőt a bécsi szociális riport esetében is, Budapesten – a koldusruhába öltözött *Függetlenség*-riporterek kivételével – kevésbé volt jellemző. Bár vannak utalások arra, hogy más riporterek is jártak álruhásan a várost – Tábori Kornél például a *Pesti Élet* című riportkönyvében saját állítása szerint szintén álöltözetet vett magára³⁴ –, úgy látszik, hogy az álruhás megfigyelést a korszak budapesti újságírói meghagyták a detektíveknek. Egy ilyen, még a századfordulón történt álruhás „beépülést” írt le a *Detektív Szemle* című folyóirat 1923. november 20-i számában Sárközy Sándor „detektívfőnök-helyettes”: Sárközy egy kültelki kocsmában tanyázó betörőbandába férközött be, majd egyesével leplezte le a banda tagjait.³⁵

Vendégszereplés a börtönben.
(A szerző mint csavargó koldus).

VI.1. kép

TÁBORI KORNÉL ÁLRUHÁBAN

³³ Lindner 2007: 19.

³⁴ A könyvben a szerzőről átmaszkírozott állapotában közölt fotó azonban nyilvánvalóan retusált, ami legalábbis kétségesse teszi a történet hitelességét.

³⁵ Sárközy Sándor: Kaland a betörők közt. Három hétig egy titkos tanyán. *Detektív Szemle*, 1923. november 20.

Sokkal jellemzőbb volt tehát a budapesti *slummingra* a rendőrségi razziák kísérete. Ennek legfőbb okát a budapesti sajtó és a rendőrség közötti sajátos viszonyban, az információáramlás csatornáinak szabályozottságában látjuk, hiszen nemcsak – amint azt korábban már említettük – a sajtóiroda információitól függött egy-egy korabeli tudósító, hanem maguk a lapok is komoly hatósági ellenőrzés alatt álltak. Így tehát a riporterek legtöbbször rendőri kíséret mellett, olykor egy-egy jótékonyági szervezet tagjaival közösen látogatták meg a város szegénylakta pontjait. Ilyen razziákon gyűjtött adatokat Tábori Kornél (aki saját feljegyzései szerint a rendőrségtől független „magánrazziákat” is szervezett), és a *Budapest* riportere, Balla Jenő is rendőrségi akciók nyomán írta meg *Bűn és nyomor* című 1909-es könyvét.

Az adatgyűjtés e különleges módjának köszönhetően talán még a résztvevő megfigyelés módszerével dolgozó riporterek munkájához képest is nagyobb szerepet kapott a nyomor és bűn térbeli elhelyezése, mivel a rendőrség által biztosított látogatások során a város mentális térképének egy-egy pontjába sűrűsödött mindazon ismeret, amit a megfigyelő, és rajta keresztül az olvasó a városi szegénység idegen világáról szerzett. Ennek egyik tipikus példája Balla Jenő később elemezendő riportkönyve, amely részletesen leírta egy-egy razzia útvonalát.

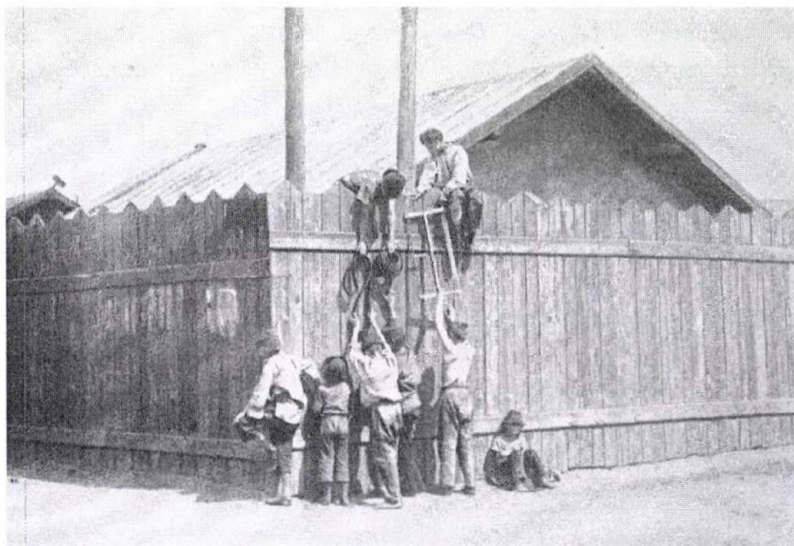
A megfigyelés során a riporter minden érzékét mozgósította. A szagok kiemelt szerepet kaptak egy-egy bérkaszárnya vagy pincelakás leírásakor. A látottak térbeli elhelyezése szorosan összekapcsolódott a szaglással és a moralitás kérdésével: ahol a szegények laknak, ott található a kosz, a bűz, a romlottság és a bűn.³⁶ Mindez gyakran párosult a biológiából, az orvostudománytól kölcsönzött jelzők használatával. A riporter a nyomor és bűn „fészkeit” kutatta fel, az ínség pedig sokszor ragályként, leküzdhetetlen betegségként jelent meg a leírásokban.³⁷

Az érzékek közül azonban egyértelműen a látásé volt a domináns szerep; a szociális riport egyik legfontosabb jellemzője a vizuális források intenzív használata volt. Már a 19. század első felében is komoly szerepet szántak a képi ábrázolásoknak: Dickens műveit például George Cruikshank látta el illusztrációival, de Henry Mayhew írásait is metszetek kísérték. Már ekkor látszott, hogy az illusztrációk nem csupán díszítő elemei a szövegnek, hanem szinte elengedhetetlenek az olvasott információ megértéséhez. A fotó széles körben való elterjedésével, és még inkább a fényképezés technikai fejlődésével, a villanófény és az egyre kisebb méretű kamerák megjelenésével párhuzamosan a század második felétől a fénykép vette át a metszetek helyét. A szociofotó úttörőjének tekintett Jacob Riis az

³⁶ Lindner 2004: 20.

³⁷ Például Tábori Kornél: *Nyomor és bűn. Tolnai Világlapja*, 1910. december 25. 3039–3043.

1880-as években előbb más amatőr fotósokkal járta New York bérkaszárnnyait, majd maga is elkezdett fotózni.³⁸ Riist követően szinte mindegyik szociális riport élt a fénykép adta lehetőségekkel.³⁹ Nem volt ez másképp Budapest esetében sem. A leggyakrabban Tábori Kornél élt a fotografikus illusztrációk használatával. A *Vasárnapi Ujságban*, az *Új Időkben* vagy a *Tolnai Világlapjában* megjelent riport-jait szinte kivétel nélkül fotókkal illusztrálta.⁴⁰

VI.2. kép

FIATALKORÚ BETÖRŐK „MUNKA” KÖZBEN

A fotografikus megjelenítés jelentőségének háttérében a fénykép (szó szerinti) objektivitásába vetett hit állt: a fényképezőmasina csalhatatlan, csakis a valóságot képes ábrázolni. A mai szemlélő számára azonban rögtön feltűnik, ha az objektív be akarja csapni. Tábori riportjaiban több olyan fotót is találni, amelyeken jól

³⁸ Azt, hogy a zárt terekben történő fotózás nem éppen veszélytelen vállalkozás, maga Riis is megörökíti munkájában: egy vakok által lakott házban fényképezve a villanófénnel kis híján felgyújtotta az egész házat. Riis 1996: 80–81.

³⁹ Ez alól éppen a német nyelvű szociális riport megteremtőjének tekintett Max Winter a kivétel, aki a megfigyelték között való elvegyülés érdekében lemondott a fényképek készítéséről.

⁴⁰ Bár Albertini Béla szerint maga Tábori készítette e fotók egy részét, mégis Tomsics Emőkével kell egyetértenünk, aki szerint Tábori (akiről annyit mindenesetre tudunk, hogy maga is fényképezett) inkább hivatásos fotóriporterek munkáit, valamint rendőrségi fotókat használt illusztrációként. Albertini 1997: 27.; Tomsics 2006: 46.

látszik a jelenet beállítottága. Így például a Szántó I. Bélával közösen írt *Nyomor és bűn a gyermekvilágban* című könyvben látható egy fotó, amelyen „véletlenül” lencsevégre kapta a fotós, amint egy gyermekekből álló betörőbanda épp átmáshozik egy kerítésen. Több sajtótermékben is megjelent az a fotó, amelyen a rendőr által elfogott fiatalok körülvéve tömeg nagylelkűen félreáll, hogy a kamera felvehesse az eset főszereplőit.⁴¹ Néhol azonban már maga a riporter is érezte, hogy az olvasónak kétségei támadhatnak a fényképek által ábrázolt jelenet hitelessége iránt: Kläger és Drawe könyvében található az a fotósorozat, amely filmszerűen, szinte kockáról kockára mutatja be egy késelés szcenárióját. A szerzők itt már kénytelenek voltak egy lábjegyzetben megjegyezni, hogy valójában beállított szituációt örökítettek meg. Ennek ellenére nem rendül a fénykép tanúsító erejébe vetett hit és a korszak riporterei egyre sűrűbben alkalmazták a képi megjelenítésnek ezt a formáját a megfigyelt társadalmi jelenségek illusztrálására.

VI.3. kép

EGY FIATALKORÚ TOLVAJ LETARTÓZTATÁSA

A fényképek használata mellett a szociális riport másik gyakori jellegzetessége, hogy a riporter mellé vizsgálódásai során egy-egy kísérő szegődik, aki – az *Isteni Színjáték* Vergiliusához hasonlatosan – bevezeti őt a kétes hírű lebujok, túlszű-

⁴¹ Mindkét fotó megjelent az Oskar von Krücken által Berlinben kiadott *Budapest in Wort und Bild* 17. füzetében, a 402. illetve a 407. oldalon.

folt hajléktalanmenhelyek és tömegszállások világába. Friedrich Engelst például egy Mary Burns nevű ír munkáslány (akivel Engels aztán hosszú ideig vadhá-zasságban élt) vezette be a manchesteri proletárok világába. Míg azonban Emil Kläger vagy Max Winter szintén előszeretettel választott magának terepmunká-ja alanyai közül vezetőt – Wintert egy „fehér Karl” becenevű alvilági alak kísér-te a bécsi Leopoldstadt sötét világában⁴² –, addig a rendőri razziákon részt vevő budapesti riporterek esetében ezt a szerepet inkább egy-egy detektív, vagy ritkáb-ban a meglátogatott ház házmestere látta el.

Dolgozatunk több fejezetében is említettük már, hogy a bűnöző világ ábrázo-lásának fontos jellegzetessége a „másik világ” tagjainak sajátos, a megfigyelőétől eltérő nyelvhasználatának hangsúlyozása. Nem volt ez másképp a szociális ripo-rtok esetében sem; szinte minden szociális riport elemezte a nagyváros „salakjá-nak” idegenszerű, részben más nyelvekből kölcsönzött, részben az adott nyelv szó-készletét más értelemmel felruházó kifejezéseit. Gyakori, hogy egy-egy riporthoz mellékeltek egy hosszabb-rövidebb szöszedetet, néhány riportter pedig oly tökély-re fejlesztette „nyelvtudását”, hogy a teljes riportot „jassznyelven” írja. Ilyen volt például Max Winter, akinek bécsi argóban (*Griaslersprache*) írt cikkeinek meg-értése még egy német anyanyelvű olvasó számára is kihívást jelent. Budapesten a századfordulón, a sajátos pesti nyelv kialakulásával párhuzamosan kezdték meg rendőrök, riporterek, majd később nyelvészek is vizsgálni a pesti alvilág önálló szociolektusát.⁴³

A szociális riport mindezen itt felsorolt jellegzetességei egyrészt a megfigye-lések nyomán megszületett narratíva hitelességét támasztották alá, másrészt viszont azt a képet erősítették az olvasóban, hogy a „veszélyes osztályok” egy tel-jesen különálló, a tisztos polgárságtól teljesen idegen szokásokkal és normákkal bíró, a maga saját hierarchiáját kialakító „párhuzamos társadalmat” alkotnak.

A szociális riportokban ábrázolt „másság” bemutatására előszeretettel használ-ták a szerzők a város föld alatti, „alvilági” helyeit. A Kläger–Draue szerzőpáros és Max Winter is gyakran merészkedett le a „föld alatti Bécsbe”, hogy bemutassa a csatornahálózatban élő és az itt összegyűjtött szemét eladásából élő hajléktala-nokat, de Tábori Kornél is írt a Ferenc József híd alatt lakókról vagy a kőbányai és albertfalvi barlanglakásokban élőkről.⁴⁴

⁴² Winter 2006: 67–96. A riportsorozat eredetileg a szociáldemokrata *Arbeiter-Zeitung* 1903-as év-folyamában jelent meg.

⁴³ Tábori Kornél is több cikket írt a témában, például: A pesti utcáról. Csibésznyelv. *Világ*, 1910. június 19. 14.

⁴⁴ Arról, hogy a budapesti csatornahálózatot is használták lakhelyül, tanúskodik az 1882. február 14-i napi jelentés, mely szerint a „Klotild utcából a Rudolf rakpartra vezető száraz csatornában, mely az

Az ábrázolt alakok mindig a nagyvárosi nyomor társadalmának tipikus figurái voltak. Egy részüknek nem is volt valódi „polgári” foglalkozása, általában az utcán éltek és itt keresték kenyerüket – éppen ezért titokzatosak, fenyegetőek voltak a „tisztos polgári, vagy éppen előkelő társadalom” szemében. Mindez magának a nagyvárosnak a sajátosságaiból következett, hiszen – ahogy Tábori Kornél és Székely Vladimir megállapították – vidéken az „álszemérem” nagyobb, és „a nyomor nem teremt olyan lehetetlen foglalkozásokat, mint a modern Babilonokban”.⁴⁵

Csakhogy a riporterek az idegen világ megértéséhez éppen a polgári társadalom fogalomkészletét használták, így próbálták közelebb hozni a leginkább szenzációéhes „tisztos” közép- és kispolgárokból álló olvasóközönséget a bemutatott témához. A „bűnözők társadalmát” leíró Balla Jenő szerint a tolvajvilág a „tisztességes társadalom berendezkedése szerint alakul ki”, azaz „a plebs itt is engedelmeskedni tartozik a duxnak”.⁴⁶ Így tehát az ábrázolt idegen életvilágok egyszerre váltak egzotikussá és ismerőssé.

A budapesti riport másik jellegzetessége az, hogy az „amerikai módra” növekvő város nyomornegyedeinek bejárásakor a riporterek a főváros különleges fejlődési mintájának megfelelően minden egyébtől különbözőként, sajátosan budapestiként írták le a szegények által lakott városi tereket. Tábori Kornél ezt így fogalmazta meg *A bűn és nyomor tanyáiban*: „A magyar főváros nyomora speciális és aránylag nagyobb, mint a párisi vagy a londoni. [...] A Szajna táján, a fortif-oknál vagy a Themse partján, a Whitechapelben találhatunk szánamegas nyomort, – az angyal földi Zarzetzky-telepen vagy a budai Villányi-úton speciális gazságokra is akadnak, döbbenetes visszaélések sorozatára, hihetetlen fajtájú uzsorára, a humanizmus legborzasztóbb megcsúfolására.”⁴⁷ A mintát tehát mindig Európa és Amerika legnagyobb metropoliszai jelentették – a riporterek gyakran külföldi statisztikák citálásával támasztották alá érvelésüket –, de a budapesti helyzet mindig más (többnyire rosszabb) volt, mint a londoni, párizsi vagy New York-i.

alacsony vízállás következtében a csavargók által éjjeli szállásul használtatik az összehordott nagyobb mennyiségű szalma meggyulladt.” BFL VI.1.b.

⁴⁵ Tábori–Székely 1908: 6.

⁴⁶ Balla 1909: 52–53.

⁴⁷ Tábori Kornél: A bűn és nyomor tanyái. Képek a földalatti Budapestről. *Vasárnapi Ujság*, 1911. augusztus 27. 697–699.

VI.2. Bűn és nyomor a városi térben

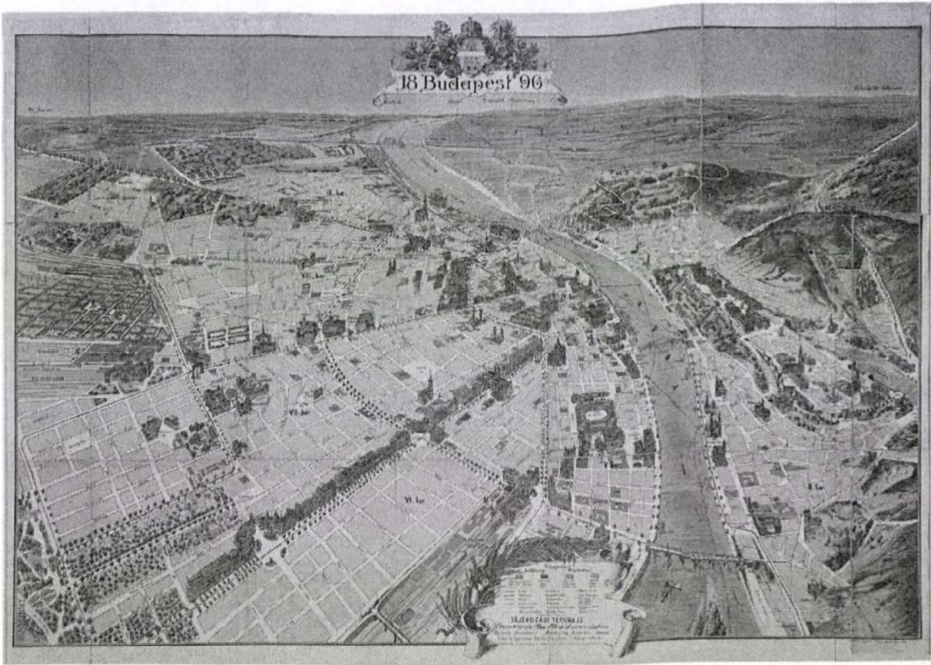
VI.2.1. A középosztályi térérzékelés sajátosságairól

Mielőtt belevágnánk a századfordulós budapesti bűn és nyomor térbeli elemzésébe, érdemes egy rövid kitérőt tenni a középosztályi térérzékelés kérdéséhez. Korszakunkban a városok kétfajta térfelfogását figyelhetjük meg. Az egyik a nagyváros felülről, térképszerűen történő szemlélése. Camillo Sitte bécsi építész például amikor megérkezett egy számára idegen városba, a pályaudvarról rögtön a város legmagasabb pontjára, többnyire egy toronyba ment, és egy térkép segítségével innen elemezte a város szerkezetét. De hasonlóképpen járt el a szintén osztrák származású író, Adalbert Stifter is, aki 1844-ben a Szent István-dóm tornyából figyelte a várost, majd ennek nyomán született meg a *Szent István tornyából* című írása.⁴⁸ A városnak ez a fajta látásmódja nem volt idegen a riporterektől sem: Henry Mayhew egy 1852-es riportjában is egy léggömbbe szállt, hogy madártávlatból tekintse meg Londont.

Persze, mondhatnánk, ez a fajta látásmód csak a polgári társadalom egy szűk rétege számára volt elérhető. A 19. század végére azonban már egyre szélesebb körök részesedhettek abban az élményben, amit a város madártávlatból való áttekintése nyújtott. Az Ezredéves kiállítás alkalmával például bárki, aki meg tudta fizetni a 3 forintos felszállójegyet, felszállhatott a Ballon Captifra, a kötéllel a talajhoz rögzített léggömbre, hogy fentről csodálja meg a pezsgő nagyvárost. De ugyanerről a térfelfogásról tanúskodnak a korszakban egyre nagyobb számban előállított, sokszor kifejezetten üzleti céllal gyártott térképek is. Szintén az 1896-os kiállítás alkalmából készült például az a térkép, amely egyedülálló perspektívából ábrázolja a fővárost. Az északról felvett látkép ugyanis nem a klasszikus térképperspektívát használta, hanem úgy ábrázolta a várost, mintha valóban egy a Duna felett repülő madár szemével látnánk azt.⁴⁹

⁴⁸ Fischer 1994: 14.

⁴⁹ A térkép egyik példánya megtalálható a BTM Kiscelli Múzeum Térképtárában. Leltári szám: 54.4.2.

VI.4. kép

BUDAPEST MADÁRTÁVLATI KÉPE, 1896

A 19. század folyamán ugyanakkor valóságos paradigmaváltás zajlott le az optikai érzékelés terén: míg a század elején még a panoramatikus tekintet dominált, ahol a *flâneur*t körbeveszi a látvány, a fotó, majd a mozgóképek megjelenésével hirtelen felgyorsult a világ. És bár a századfordulós Budapesten a panorámakép még egy rövid ideig reneszánszát élte,⁵⁰ az 1900-as évektől már egyértelműen a mozi, a bulvársajtóban tömegével megjelenő fényképek és az Uránia Tudományos Társaság által vetített álló- és mozgóképek határozták meg a városlakó érzékelését.

Hiába tágult azonban ki a technikai újítások, valamint az információszerzés új formái hatására a nagyvárosi emberek tér tudata, a polgárok életük jelentős részét mégiscsak egy viszonylag jól behatárolható térben élték le; a városban mindennek megvolt a maga tere. A kikapcsolódásra ott volt a kávéház vagy a színház, a korzózásra a Dunakorzó vagy a Sugár út, a tömegszórakozásra a Városliget, a nyári időtöltésre pedig a budai hegyek. A városlakók ünnep- és hétköznapijait ezek a közterek határozták meg, a „céltalan” bolyongás, a város önmagáért való felfedezése nem terjedt, terjedhetett ki az egész városra, s az ilyen „expedíciók” is több-

⁵⁰ Lásd Gyáni 1995: 92–99.

nyire a város új látványosságait vagy rendkívüli köztéri eseményeit vették célba.⁵¹ Így aztán a középosztály mentális térképén számos fehér folt, „terra incognita” maradt. Ezt, valamint a nagyközönség információéhségét, az idegen világok iránti kíváncsiságát használta ki a modern sajtó a szenzációs bűnügyi és szociális riportok közlésével. Persze ez nem jelentette azt, hogy a sajtó, a szegénynegyedekről tudósító riportterek kizárólag üzleti érdekből publikálták írásaikat. A riportok legtöbbször a nagyközönség felvilágosítását, a szociális problémák iránti szenzibilitás kialakítását is szolgálták. Egy-egy szociális riport a madártávlatú ábrázolás helyett az egyéni életutak bemutatásával, a közvetlen megfigyeléssel egyfajta mikroszkopikus megközelítéssel gazdagította a városlakó polgár érzékelését. Egy közvetlen közelről megélt történet pedig sokkal átélhetőbbé tette azokat a problémákat, amelyekkel a modern nagyváros küzdött. Ha nem is volt minden riporter oly aktív a szociális munkában, mint például a bécsi Max Winter, aki számos jótekonysági együletben vállalt szerepet, s egy ideig alpolgármesterként is felügyelte Bécs szociális igazgatását, mégis mindegyikük sokat tett annak érdekében, hogy a szegénység és a társadalmi gondok is helyet kapjanak a középosztályok fejében élő Budapest-térképen.

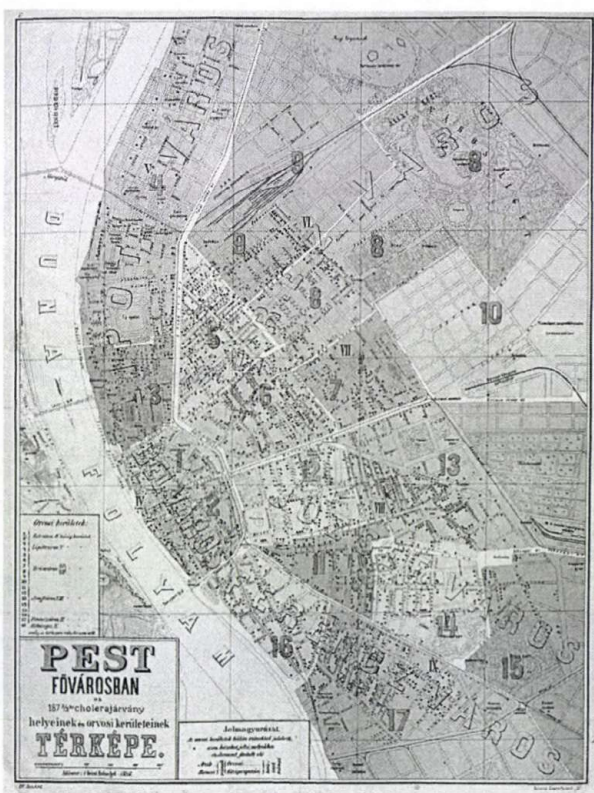
A városantropológus Rolf Lindner a városok társadalomtudományos kutatását bemutató munkájában hangsúlyozta az empirikus adatok térképre vitelének jelentőségét. A megfigyelések szemléletes módon, térben történő ábrázolását először közegészségügyi szempontok indokolták: a nagyvárosokat a 19. században gyakran sújtó járványok nyomán összegyűjtött információk alapján készültek először ilyen típusú „tematikus térképek”.⁵² Később aztán más társadalmi jelenségeket is megpróbáltak térképen ábrázolni. Friedrich Engels például *A munkáosztály helyzete Angliában* című munkájában több kriminálstatisztikai adatot illusztráló térképet is közölt. A társadalomtudományos információk topografikus ábrázolásának csúcspontját azonban kétségtelenül Charles Booth 1889-ben megjelent, később többször bővített és kiegészített, a londoni szegények térbeli elhelyezkedését ábrázoló „szegénységi térképe” jelentette.⁵³

⁵¹ Lásd Gyáni 1996.

⁵² Lindner 2004: 22–23.

⁵³ Bővebben lásd Topalov 2002. Booth egy másik munkájában templomokat, missziókat és jótekonysági intézeteket vetített térképre. Ennek mintájára készítette el az amerikai szociológus, Charles Bushnell 1901-ben írt doktori disszertációjához azt a térképet, amelyen a szociális intézmények és a bűnözés térbeli összefüggéseit vizsgálta. Booth tehát a városökológia, a gyakran chicagói iskolának nevezett városzociológiai irányzat előfutárának tekinthető. Lindner 2004: 84–85. Booth térképei ma már az interneten is elérhetők a *Charles Booth Online Archive* honlapján keresztül (<http://booth.lse.ac.uk/>).

Budapesten ismereteink szerint nem készültek a Booth-féle „szegénységi térképekhez” hasonlók. Ugyanakkor a társadalomtudományos adatok topografikus ábrázolásának igénye itt is megfigyelhető volt. Fennmaradt ugyanis két olyan térkép, amely a „tematikus térképek” kezdeti fázisát képviselte. Rózsay József *Az 1866-diki cholera-járvány a Sz. Rókusfiókkórházban Pesten* című, 1868-ban kiadott munkája mellékleteként szerepelt egy a járvány adatait bemutató térkép, az utolsó nagy kolerajárvány adatait pedig egy 1879-ben, Halász Gejza tiszti főorvos kolerajáról írt könyvének mellékleteként megjelent Pest-térkép ábrázolta.⁵⁴

VI.5. kép

AZ 1872–73-AS PESTI KOLERAJÁRVÁNY TÉRKÉPE

⁵⁴ Előbbi a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltárában, utóbbi pedig – amelyen az egyes orvosi kerületeket külön színnel, azokat a házakat pedig, ahol megbetegedéseket észleltek, fekete pontokkal jelölték – a BTM Kiscelli Múzeum Térképtárában található. Fabó–Holló 2003: 143. Halász 1879. A pesti kolerajárványhoz lásd Sipos 1998.

A „tematikus térképek” következő fázisának, a nyomor és bűn térképen történő megjelenítésének elmaradása elsősorban a források hiányával magyarázható, mivel – bármennyire fejlettnak tekinthető is a korabeli statisztikai adatgyűjtés – nem álltak rendelkezésre a megfelelő adatok.⁵⁵ Sem a bűnügyi statisztikák, sem a szociálpolitikai célokból készült felmérések nem tartalmaztak megfelelő információt, amiből létre lehetett volna hozni efféle térképeket, s nem működött a városban az angliai School Board-okhoz hasonló szervezet sem, amely elvégezhette volna a megfelelő „terepmunkát” (bár az 1906-tól működő Gyermekvédő Liga számos környezettanulmányt végzett, azonban ez a szervezet sem volt képes a fővárosi szegénység feltérképezésére).⁵⁶

VI.2.2. Budapest bűnös negyedei

Ha térképes formában nem is, textuálisan azonban mégis történtek kísérletek főváros mentális térképének megrajzolására, s ebben jelentős szerepet játszottak a szociális riportok. Mindegyik riporter igyekezett a leírtakat térben is elhelyezni, pontos helyet adni a vizsgált jelenségeknek. A térbeliség fontos szerepe itt nem csupán dísz, hiszen egyrészt az olvasó által is értelmezhető városi tér emlegetésével megkönnyíti azt, hogy az olvasó beleélje magát a történetbe, másrészt – amennyiben „távoli”, a főváros peremén lévő helyeket írt le – fehér foltokat tüntetett el az olvasó mentális térképéről.⁵⁷ Máshol viszont az olvasó által ismertnek vélt tereket mutatta be egészen más oldalukról. Így vált a városlakók kikapcsolódását szolgáló zöldterület, a Városliget vagy éppen a Gellérthegy a bokrban rejtőző zsebtolvajok és hajléktalanok tanyájává.⁵⁸ Ennél is nagyobb felfedezést tett Tábori egy kéziratban fennmaradt, az első világháborút követően írt riportjában:⁵⁹ „A pesti nyomor kliséi, szokásos képei az Angyalföldön készülnek. De egyetlen házban is, a város szívében is megtaláljuk ma már a nyomor teljességét” – írta a Belvárosban lakó szegényeket bemutató írásában. Bejárva többek között a Szerb, a

⁵⁵ Jóval később, 1960-ban publikált Szamos Rudolf a Mária Valéria telepet feldolgozó szociográfiájában, a *Barakkvárosban* egy térképet, amelyen Budapest nyomornegyedeit ábrázolta feltehetően a két világháború közötti időszakban. Szamos 1960: 16.

⁵⁶ A bűnügyi statisztikával foglalkozó fejezetben részletesen elemzett morálstatisztikus, Földes Béla megkísérelte térképre vinni a bűnügyi statisztikai adatokat – igaz ugyan, hogy nem a fővárosra, hanem az egész országra vonatkozóan –, de csupán általános megjegyzésekre jutott vizsgálódása során. Földes 1889.

⁵⁷ Lindner 1990: 46–47.

⁵⁸ Tábori Kornél: Nyomor és bűn. *Tolnai Világlapja*, 1910. december 25. 3039–3043.; Balla 1909: 56–66.

⁵⁹ *Razzia a Belvárosban*. Kézirat, Tábori Kornél hagyaték, OSZK Kézirattár, Fond 160/76.

Ráday, a Magyar, a Királyi Pál utcákat, feltérképezte a belvárosi szegények lakóhelyeit, hangsúlyozva, hogy a nyomor már nemcsak a kisegzisztenciákat, hanem az értelmi foglalkozásúakat is sújtotta.

A szegénység, az erkölcstelenség és a bűn igazi „fészkeit” azonban máshová kell helyeznünk. Elsősorban a külvárosokban, a Nagykörúton kívül, tehát a polgárság otthonaitól távol feküdtek ezek a kétes helyek. Azt már a hatósági térfigyeléssel foglalkozó fejezetben is hangsúlyoztuk, hogy az elővárosi övezetnek milyen jelentősége volt a rendőrségi diskurzusban. A bűnös elővárosok képzete a sajtóban is állandóan visszatérő téma volt. A fővárost övező határerdők környékéhez és általában a kültekkekhez mindig az ismeretlenség, és ezzel együtt a bűn jelzői tapadtak.

Mindez főleg azzal magyarázható, hogy Budapest történetében a szuburbanizáció egészen más mintákat követett, mint a nyugati nagyvárosoknál. A magyar metropolisz esetében ugyanis nem a nagyvárosi életből jobb környezetbe vágyó középosztályok költöztek a város peremterületeire, hanem a rossz lakásviszonyok és a magas lakbérek miatt a szegényebb munkások és kispolgárok kényszerültek a városmagtól távolabb letelepedni.⁶⁰ Így tehát nem véletlen, hogy a századforduló rendőri jelentéseihez hasonlóan a szociális riportok is a külterületeken, s különösen a fővárost az elővárosi övezettől elválasztó határerdők környékén lokalizálták a nyomor és bűn terét. A nagyvárosok kialakulásának folyamatában a külváros és az elővárosok speciális, kettős szerepet láttak el. Egyrészt átmenetet jelentettek az urbánus kultúra és a vidék között („falu a városban”), másrészt viszont saját mentalitással bírtak, amelyet egyszerre jellemzett a rohamos ipari fejlődés és a kulturális átalakulás.⁶¹ Ezt bizonyítja az elővárosi sajtó ambivalens viszonya a Nagy-Budapest koncepcióhoz: a fejlett nagyvárosához való csatlakozás vágya mellett az elővárosok igyekeztek megőrizni saját, éppenhogy kialakult identitásukat, kisvárosi-falusias öntudatukat is.

Budapest esetében – Bécshez hasonlóan – tehát a társadalmi tér hatalom által kialakított sajátos rendszerével van dolgunk, ahol a centrum és a periféria, a bel- és a külváros (beltelek-kültelek) differenciáltan, szinte két különálló világként jelent meg. Az ilyen típusú különbségtétel inkább volt jellemző Közép-Európa rohamosan modernizálódó nagyvárosaira, mint a „klasszikus” metropoliszokra, Londonra, Párizsra vagy New Yorkra, ahol a térbeli terjeszkedésnek másfajta mintái figyelhetők meg.⁶² És éppen ennek volt köszönhető az, hogy a középosztályok gyanakvással figyelték az elővárosokat, a potenciális lázadások, a be-

⁶⁰ Vö. Gyáni 1992: 85–86.

⁶¹ Maderthaner–Musner 2000: 38.

⁶² Maderthaner–Musner 2000: 54.

tegség, a prostitúció, a bűnözés és a csavargás fészkeinek, egyfajta „szociopatologikus daganatnak” gondolták őket.⁶³

A főváros bűnös zónáinak regiszterét Tábori több munkájában is megtalálhatjuk. *A nyomor és bűn* című riportban például így sorolta fel a nyomor és bűn helyeit: „a ki nem sajnálja a fáradságot, menjen el az angyalföldi és az alföldi-utcai menedékhelyre, a hol láthatja a kis nyomorgókat; vegye sorra az Erdélyi- vagy a Kisfuváros-utca házait, a Százház roncsait a Bem utcában; állítson be a Zápolya- és Dagály-utca ólakban, istállószerű helyiségekben fetrengő lakóikhoz; éjszaka üljön be a tüzoltó-utcai Rujder-kávéházba, a bérkocsis-utcai Fortuna-kávéházba, a hol csupa tíz-tizenöt éves gyerek kártyázik, iszik és szövö a lopások terveit.”⁶⁴ Másutt ez a felsorolás még kiegészült a budai hegyekkel, valamint a korábban már említett Városligettel.⁶⁵ Az azonban szembetűnő, hogy mintha a szegénység, a nyomor és bűn – néhány kivétellel, ilyenek például a budafoki barlanglakások, a Gellért-hegy búvóhelyei vagy az elhagyatott óbudai tégláégetők – kizárólag a pesti oldalon telepedett volna meg. Mindez persze összefügg a város sajátos ipari fejlődésével és térbeni terjeszkedésének sajátosságaival, a szociális riportok pedig azzal, hogy ennyire pontosan megjelölték a főváros mentális térképén a szociális problémák terét, még inkább erősítették ezt a képzetet.

Budapest kétes helyei között találjuk az Óhegytől a Maglódi útig és a Kápolna térig terjedő, több kilométeres, mészkőből kivájt kőbányai katakombát. Az 1848-ban Hentzi tábornok csapatai elől menekülő emberek által használt katakombát később borpincének is használták, Tábori Kornél fényképes riportjának keletkezésekor viszont már gonosztevők tanyájaként ismerték: „Harmincz-negyven évig titokzatosan, elfeledten maradtak a katakombák – akárcsak a budaiak, a melyekről máskor beszélünk – és csak a betörő-népség tudta, mire jó a földalatti útvesztő. Biztonságos tanyákat rendeztek ott be s vizük is akadt bőven: jobbról-balról mély kút van lent, a fenekén tisztavízű forrással. A gonosztevők lopott csillárokat akasztottak föl a legtágasabb üreg mennyezetére, perzsaszőnyegekkel borították a földjét és aranykupából is itták a pezsgőt – megfelelő hölgytársaságban.”⁶⁶

Pest talán leginkább „fertőzött” területe a Keleti pályaudvar közvetlen közelében található Százház és mellette a pesti nyelvben „Csikágónak” nevezett városrész volt. A Százház, ez az „amerikai méretek szerint szinte mohó gyorsasággal létesült hatalmas épületszomszéd” telekspekuláció eredményeként épült, vala-

⁶³ Maderthaner–Musner 2000: 88–89.

⁶⁴ Tábori Kornél: *Nyomor és bűn. Tolnai Világlapja*, 1910. december 25. 3043.

⁶⁵ Tábori–Székely é. n.

⁶⁶ Tábori Kornél: *A bűn és nyomor tanyái. Képek a földalatti Budapestről. Vasárnapi Ujság*, 1911. augusztus 27. 698.

mint a 20. század elejére a közelében létrejött „Csikágó” (a Csömöri [ma: Thököly] út – Damjanich utca – Rottenbiller utca – Aréna [ma: Dózsa György] út által határolt terület) vált a nagyvárosi bűnök szimbólumává és a kétes egzisztenciák otthonává.⁶⁷ Kevés olyan, a budapesti szegénységet és bűnözést bemutató korabeli riportot lehet találni, amelyik ne említette volna a város ezen pontját. Tábori szinte mindegyik írásában megjelent a hatalmas bérkaszárnya, de Balla Jenő is bejárta egy 1908-as „irgalmassági razzia” során a Bem utcát. 1910-ben a *Népszava* is közölt egy rövidebb írást a Százházzól és rossz hírű környékéről. Az itt lakókat a „nyomor neveltjeinek” nevezte a cikk ismeretlen írója, „akiket a dicső társadalmi rend letérített az erény útjáról és a bűn szolgálatába állított”.⁶⁸

Három évvel később az *Érdekes Újság* egy ennél jóval hosszabb, fényképekkel is ellátott riportot közölt Budapest „legtípikusabb nyomortanyájáról”.⁶⁹ Kovács Lydia riportja romantikus képpel indította a „rég apacs-fészekről” szóló beszámolót: az épületet a cikk megjelenésekor már egyszerű kisemberek lakták, s a pesti jasszok inkább csak a „tradíció kedvéért” ragaszkodtak ehhez a tanyához.⁷⁰ A jasszfiúk egykori bandavezére – „Link Japán”, akit a gyerekek „huslevescsont” néven tiszteltek – is megszélidült, s beszüntette „éjféli cserkészkedéseit”. De azért nem volt veszélytelen e környék, a jasszok új generációja fenyegette a környékbeli és a véletlenül idetévedők közbiztonságát. Ráadásul a Százház társadalma összetartott, az átjárókkal, a tetőn található számos kimászóval ellátott bérházak lakói segítettek a gonosztevőknek elmenekülni a „zsaru” üldözése elől.⁷¹ „Nappal inkább undorító a környék, mint veszedelmes” – folytatta Kovács a riportot. Kicsi, bűzös lakófülkék, vizes falú pinceodúk, a falakról lehullott vakolatok, lakbérzsora jellemezték a házakat. A környék az „igazi nyomor” hazája volt, ahogy Kovács fogalmaz: „A Százház- és Bem-utcákban megtaláljuk a kisember tragédiáját s az a nyomor, mely itt élénk tárul, egy cseppet sem artisztikus, egy cseppet sem pittoreszk látványosság!”⁷²

⁶⁷ Tábori Kornél: Budapest nyomora. *Tolnai Világlapja*, 1905. március 5. 374–376.; Tábori-Székelly 1908: 5.

⁶⁸ A Százház és környéke. *Népszava*, 1910. december 18.

⁶⁹ Apacsoknak a párizsi alvilági figurákat nevezték. A pesti sajtó sokszor használta ezt a kifejezést a budapesti gonosztevőkre a szintén gyakran használt jász vagy jassz szavak mellett.

⁷⁰ Kovács Lydia: A régi apacs-fészek. Pest nyomortanyái. *Érdekes Újság*, 1913. 7. szám, 16.

⁷¹ Uo. A cikkhez tartozó fényképek egyike éppen egy ilyen, háztetőn található kimászót örökít meg.

⁷² Uo.

VI.2.3. Razziáról razziára

A szegénység és bűnözés jelenségeit vizsgáló szociális riportok közül talán Balla Jenő 1909-ben megjelent *Bűn és nyomor* című munkája alapján lehet legjobban követni azt a folyamatot, ahogy az ínség és kriminalitás tere lassan kirajzolódik a középosztály mentális térképén. A könyv előszavát Krecsányi Kálmán, a fővárosi rendőrség detektívosztályának főnöke írta. Krecsányi maga is kiemelte, hogy a rendőrség célja azzal, hogy „néhány jótékonyaságból ismert urat és urnőt és a napilapok tudósítóit a nyomor, az erkölcsi romlás fészkeibe elvezette” az volt, hogy „a főváros ezen foltjait a társadalom irányító tagjaival megismertesse”.⁷³

Az első „irgalmassági razzia”, amelyet Balla leírt, Budán, a Villányi úton, egy magára hagyott téglagyár helyén álló 66 holdas nyomortanyán indult, ahol az emberek a kemencékben laktak. Innen azonban a detektívek és a razzián részt vevő „tekintélyes férfiak” átmentek Pestre, Budapest „legrettegettebb városrészébe, Angyalföldre”,⁷⁴ hogy tovább kutassanak a „rejtőzködő nyomorúság után”. Itt, a Hungária körúton túl fekvő Petneházy utcában nyáron kóbor cigányok, télen pedig szegény napszámosok és kocsisok táboroztak.⁷⁵

A második razzia már eleve Pestről, a Visegrádi utcai rendőri őrszobáról indult, s a résztvevők innen haladtak a külváros irányába. „Minél beljebb jutottunk a külváros riasztó belsejébe, annál szorongóbb érzés fogott el bennünket” – írta a riporter. Az apró viskókkal, üres telkekkel és háromemeletes bérpalotákkal tarkított külső részeket civilizálatlan helynek látta, s e civilizálatlanság egyik fokmérője a rendes utcai világítás hiánya volt. Egy a Lipótvárosban lakó kereskedő tulajdonában lévő bérkaszárnát látogattak meg a Zápolya (ma Gogol) utcában. Balla így jellemezte a gazdagság és nyomor közötti kontrasztot: „Csak fél órai távolság választja el azt a részt, ahol a vagyon tobzódik, ettől a résztől, és mégis a földi élet legszélsőbb ellentétei állanak egymással szemben.”⁷⁶ A lakók közül a társadalmi ranglétrán lecsúszott emberek sorsát mutatta be, köztük például egy vidéki szolgabíró, aki a fogházból (ahol felesége meggyilkolása miatt ült) kisza-

⁷³ Balla 1909: 4. Tábori kifejezetten ellenezte ezeket a „dísz-razziákat”, melyeknek köszönhetően „érzelgős jelzőkkel tarkított” beszámolók születnek. Tábori Kornél: A bűn és nyomor tanyái. Képek a földalatti Budapestről. *Vasárnapi Ujság*, 1911. augusztus 27. 697–698.

⁷⁴ Angyalföldön végzett terepmunkát a Magyar Gyermektanulmányi Társaság titkára, Nemes Lipót is, akinek 1913-ban jelent meg *A kültelki gyermekek élete és jövője* című munkája. Nemes első megfigyelései után két évtizeddel ismét visszatért ide, hogy megvizsgálja milyen hatással voltak a háború és a forradalmak az itt lakó gyermekekre. E kutatásai alapján született meg 1935-ben *A bűnöző társadalom kialakulása. Angyalföldi adatgyűjtések, megfigyelések és tanulmányok alapján* című könyve.

⁷⁵ Balla 1909: 16–23.

⁷⁶ Balla 1909: 18.

badulva lakott ezen a fővárosi tömegszálláson, s tanult emberként lakótársait oktatta és tanácsokat adott nekik.⁷⁷

A razzia következő állomása a Dagály utcai hírhedt Zarzetzky-telep volt, amely egykor a Zarzetzky János által alapított váci úti gyufagyár munkásainak lakóhelye volt. Innen aztán az expedíció az Angyalföldi úti Hajléktalanok Menhelye⁷⁸ felé vette útját, ahol – a tömeglakásokon tapasztalt bűzzel és szennyel szemben – tisztaságot és rendet találtak. A menhely Balla szerint azok gyűjtőhelye volt, „akik minden emberi méltóságukat elveszítve, az örök hajléktalanság gondolatával megbarátkozva, önérzet, erély és érzés nélkül, ösztöni életet élnek vagy rálépnek a bűn útjára”.⁷⁹

A harmadik, a gyermeknyomort kutató „irgalmassági razzia” – amelyen az eddigiekkel ellentétben jótékony hölgyek, többnyire a Gyermekvédő Liga tagjai vettek részt – során az előkelő társaság este tíz órakor a Köztemető (ma Fiumei) úti szükséglakásokhoz hajtatott bérkocsijain (egy 1908-as közigazgatási térképen ezt a részt a „Kiszállásoltak telepe” névvel jelölték). Ezután az Erdélyi és Kisfuvaros utcákban, majd a Százházak Bem utcai maradványainál és a „tót nap-számosok tanyáján”, a Zápolya utca 39-es számú háznál kutatták fel a gyermeknyomort tanyáit. A Zápolya utca 20–25(!) ember által lakott bérlakásait elhagyva, Krecsányi javaslatára az Alföldi utcai hajléktalanmenhely felé vette az irányt a razzia. Itt – nyár lévén – mindössze öt gyermeket találtak, akiket „kényszer alkalmazásával” el is helyeztek a Liga valamelyik telepén. Ezután olyan helyeket látogattak meg, ahol „veszendőnek induló” gyermekeket lehetett találni; előbb a Bérkocsis utcai Fortuna, majd a Ferenc körút – Tűzoltó utca sarkán található Rujder kávéházba mentek, ahonnan több rendőrségileg ismert kiskorút egyenesen a toloncházba vittek a rendőrök.⁸⁰

A razziák során a résztvevőket fokozatosan vezette be Krecsányi az „élet mélységeibe”: „a mikor már azt hisszük, hogy elértünk a mélység fenekére, újabb ajtót nyit meg előttünk, amely a szörnyűségek újabb sorozatát tárja fel fokozottabb arányokban.”⁸¹ Az ezt követő razziák résztvevői így már a bűnözők veszélyes világát ismerhették meg. Balla előbb a bűnöző társadalom korábban bemutatott ábrázolásmódjának megfelelően taglalta a bűnözők társadalmának főbb jellemzőit, majd egy városligeti és egy gellérthegyi éjszakai razzia élményeit foglalta össze.

A következő éjszakai razzia már a Ferencvárosból indult, ahonnan a résztve-

⁷⁷ Balla 1909: 21–23.

⁷⁸ A menhelyhez lásd Dömsödi 2006: 47–74.

⁷⁹ Balla 1909: 30.

⁸⁰ Balla 1909: 35.

⁸¹ Balla 1909: 70.

vők a József-, Erzsébet-, Teréz- és Lipótvárosok külterkeit látogatták meg. Több Haller utcai ház átkutatása után a rendőrök Telepy és Gát utcák tolvajtanyáit keresték fel, ahol „már a tisztességes munkásnép között lapul meg a bűnös”.⁸² A Ferencváros után a józsefvárosi Német, Fecske utcákat járták be, a Víg utcában pedig házkutatást rendeztek a „vén cigányasszony”, Zoványi Kata „tolvajiskolájában”. Az erzsébetvárosi Klauzál és Nagydiófa utcákban tett látogatást követte a razzia „clouja: az Angyalföld”. A Szabolcs utca 20. számú ház után következett a Röppentyű utca, melynek „elhagyatott pusztaságában” állt a Szalontay-csárda, ahol még tovább élt a „betyárromantika”.⁸³

A következő razzia a bűnözők mulatóhelyeinek megismerését célozta. Ismét a Ferencvárosból indultak, ahol a Mester kávéház, a Neuburger-féle vendéglő (ahová az Erzsébetfalván tanyázó, a fővárosból kitiltott bűnözők jártak), a Ferenc utcai pincekocsmá, majd a már említett Rujder és Fortuna kávéház jelentik az úti célt. A Józsefvárosban a Conti (ma Tolnai Lajos) és Bérkocsis utcák sarkán található vendéglő, az Erzsébetvárosban pedig az Ó utca – Hajós utca sarkán álló Korzika kávéház – amely belvároshoz közeli fekvése miatt szinte magától értetődően volt a „bűnöző világ előkelőségeinek” tanyája – volt a razzia célpontja.⁸⁴

Egy másik razzia már a leánykereskedőket célozta meg. Szinte megszokott módon ez a portya is a külvárosokban, a pontosabban meg nem határozott „női bűntanyákon” indult, majd Grünhut Száli Bajza utcai leánykereskedő házáat keresték fel, végül a Klauzál utca több házában találtak olyan, többnyire „rovott múltú” nőket, akik ezzel a bűnös tevékenységgel foglalkoztak.⁸⁵ Végül az utolsó Balla Jenő által leírt razzia a „prostituáció fertőjébe”, a Nagyuvaros utcában található Kis Vigadóba kalauzolta el az olvasót.⁸⁶

A könyvet záró eszmefuttatásban Balla hangsúlyozta a bemutatott „jótékonyági és felvilágosító razziák” társadalmi szerepét. Szerinte éppen e rendőri akciók – melyeken részt vett többek között Edelsheim Gyulay Lipót, a Gyermekvédő Liga elnöke, Teleki Géza, aki rövid ideig a Tisza Kálmán-féle kormánynak belügyminisztere volt, valamint több „főúr és jogász”⁸⁷ – hatására lendült fel a gyermekvédelmi tevékenység, indult be a fogházakból kiszabadult rabok „tisztas” társadalomba történő reintegrálását célzó patronázs, és végül a részt vevő urak személyes élményeinek hatására jött létre az általunk is oly sokat említett első bűn-

⁸² Balla 1909: 74.

⁸³ Balla 1909: 74–76.

⁸⁴ Balla 1909: 76.

⁸⁵ Balla 1909: 89.

⁸⁶ Balla 1909: 92.

⁸⁷ Balla 1909: 101.

tetőnovella. Vizsgálatunk szempontjából azonban azért fontos Balla Jenő *Bűn és nyomor* című munkája, mert minden egyes megfigyelt szociális problémához hozzárendelt egy-egy konkrét városi teret, s ezzel a nagyvárosi alvilág mindegyik, a szociális riportok által körülírt alakja megkapta a maga helyét a társadalom elitjének a fővárosról alkotott mentális térképén.

A nyomor és bűn itt bemutatott topográfiája szorosan összefüggött a rendőrség városi térben való jelenlétének sajátosságaival. Mint arra már egy korábbi fejezetben utaltunk, a fővárosi rendőrség a 19. század végén, a 20. század elején elsősorban a főváros belső, a középosztály által lakott területeire koncentrált erőit, így a térben dinamikusan terjeszkedő város – amelyhez ráadásul egy folyamatosan duzzadó elővárosi övezet is csatlakozott – jelentős része rendvédelmi szempontból egyfajta *terra incognita* volt. A rendőri jelentésekben folyamatosan visszatért az a panasz, hogy az egyébként is létszámbíánnyal küzdő rendőrség nem képes a külvárosok és külterkek ellenőrzésére. Ezért aztán nem is lepődünk meg azon, ha a város legrosszabb környékeiről mindig úgy írtak a riportokban, mint olyan városrészekről, amelyeket még a rendőrök is kerülnek.

A budapesti bűnüldöző szervek térbeli elhelyezkedése, illetve a hatalomnak a városról alkotott mentális térképe tehát egybevágott a 20. század elején Budapesten is megjelenő szociális riport által ábrázolt nagyvárosi alvilág képével. Láthattuk, hogy a budapesti szociális riport megfigyelői módszerével egy a nyugati metropoliszok, elsősorban London esetében korábban elterjedt megközelítéssel, a rendőrségi razziák kíséretével élt, ugyanakkor azonban a modern riport teljes eszközkészletét is használta a látottak ábrázolásakor. Egyúttal reményeink szerint arra is sikerült rávilágítani, hogy a városlakó polgárság szegénységről és bűnözésről kialakított képének megértéséhez a szociális problémák topográfiájának vizsgálata is elengedhetetlenül szükséges.

ÖSSZEGZÉS

Elemzésünk során arra a kérdésre kerestük a választ, hogy 1896 és 1914 között hogyan jelent meg a hivatalos és a társadalmi diskurzusban a nagyvárosi bűnözés kérdése. Az általunk vizsgált korszak egyik fontos változása a bűnözésről szóló tudományos diskurzus terén figyelhető meg. A Magyarországon a 18–19. század fordulóján megjelenő bűnügyi statisztikában ugyan csak korszakunk végére tisztultak le a modern, hosszú távú összehasonlításokat is lehetővé tevő kriminálstatisztika körvonalai, ennek ellenére a statisztikusok már a századfordulón megkísérelték a rendelkezésre álló töredékes adatok alapján a bűnözés társadalmi mutatóinak részletes elemzését.

Ezzel párhuzamosan jött létre az európai kriminológiai gondolatok hatására egy kifejezetten a bűnözés jelenségével foglalkozó tudományág, amely korszakunk során fokozatosan önállósult és intézményesült. A kriminológia első képviselői igyekeztek a legfrissebb külföldi elméleteket elsajátítani és a magyar viszonyokra alkalmazni, így korszakunk elején még elsősorban a Cesare Lombroso torinói orvos által megteremtett kriminálantropológia és a nyomában létrejövő „pozitív iskola” elméleteit tanulmányozták. Az 1900-as években azonban – az európai kriminológiai gondolkodásban végbement paradigmaváltással egy időben – az addig a test külső jegyeit értelmező tudósok egyre inkább a társadalmi tényezők (például a szegénység, az alkoholizmus, a családi és lakáskörülmények) fontosságát hangsúlyozták.

Jórészt e szemléletváltásnak köszönhetőek a korszakunk végén végrehajtott büntetőjogi reformok. Az 1908-ban elfogadott első büntetőnovella alapvető változásokat hozott a bűnözés megítélésében. A majdnem harminc évig változtatás nélkül érvényben lévő, 1878-ban kidolgozott büntető törvénykönyvvel szemben a büntetőnovella sokkal differenciáltabban tekintett a bűnözés jelenségére. Egyrészt sokkal inkább figyelembe vette a bűntény elkövetésének okait és körülményeit – aminek a bűnvádi eljárásban is komoly következményei voltak, hiszen az általunk vizsgált korszakban egyre fontosabb szerepet kaptak a bizonyító eljárásban a különböző szakértők (orvosok, fegyverszakértők, pszichológusok) –, más-

részt különbséget tett az egyes bűnelkövetők között, elsősorban kor és előélet tekintetében. A büntetőnovella egyik jelentős újítása volt, hogy a fiatalkorúakat teljesen külön kezelte – aminek eredményeként születtek meg előbb a rendőri gyermekbíróságok, majd a fiatalkorúak bíróságai. Ennek következtében a bűncselekményeket elkövető fiatalok sokkal enyhébb bánásmódban részesültek, de ugyanakkor ennek a kitüntetett bánásmódnak köszönhetően egyre több, a fiatalkorúakra jellemző viselkedési minta kriminalizálódott, így a társadalmi kontroll és fegyelmezés kiszélesedésével – ennek egyik jele a javítóintézetek rendszerének kiépülése volt – egyre nagyobb társadalmi nyomás nehezedett a fiatalkorúakra.

A büntetőnovella a felnőtt bűnözők esetében egy fontos különbségtétellel élt; a büntetőjogi reformok nyomán ugyanis a bűnözők csoportja szétvált egy, a korabeli kriminológiai gondolkodásban számszerűleg jóval nagyobbnak tekintett „alkalmi”, valamint a jóval kisebb számú, ámde a fennálló társadalmi rendre annál veszélyesebb professzionális bűnözői rétegre. A büntetőjogi reform hatására az első csoporttal szemben enyhébb büntetéseket (köztük a büntetés felfüggesztését) alkalmazhattak a bírók, míg a visszaesőkre és a „megrögzött” bűnözőkre az igazságszolgáltatás a törvények teljes szigorával sújtott le.

Miközben a korszak kriminálstatistikusai szerint a hivatásszerű bűnözők a bűnözés „valóságának” csak egy szeletét adták, addig a rendőrség bűnözőképét egyértelműen a „rovott múltúak” koncepciója határozta meg. A 19. század végére professzionalizálódó rendőrség egyik legfontosabb feladatát a bűnözők identitásának felismerése és rögzítése jelentette. Ennek érdekében a főváros rendvédelmi szerve mindent elkövetett a századfordulón, hogy – lépést tartva más, nyugat-európai rendőrhatalmakkal – megismerje és alkalmazza a legújabb identifikációs technikákat. Mivel azonban ezek az adatrögzítési és nyilvántartási mechanizmusok elsősorban a többszörösen büntetett, professzionális bűnözőkre alkalmazva voltak hatékonyak, ezért a bűnözés rendőrségi percepcióját – mind testületi, mind egyéni szinten – egyértelműen a „bűnöző osztályokkal” kapcsolatos megállapítások határozták meg. Ezt jól mutatja az az 1896-ban készült, mintegy 14 000 nevet és személyes adatot tartalmazó jegyzék is, amely a „rovott múltúak” azonosításának megkönnyítését volt hivatott szolgálni.

A századfordulón keletkezett rendőrségi statisztikák alapján próbáltuk vizsgálni a bűnözés főbb jellemzőit. Elemzésünkéből kiderült, hogy bár valóban megfigyelhetők olyan jelek, amelyek a bűnözés „modernizációjára” utalnak – ez elsősorban a kapitalista viszonyokból fakadó bűnözés térnyerésében figyelhető meg –, de a kriminalitás struktúráinak átrendeződése nem jelentette egyértelműen a bűnözés „civilizálódását”; korszakunk során összességében nem csökkent az erősza-

kos cselekmények száma, megjelentek viszont az erőszaknak újabb formái, amelyek a nagyvárosi életmód sajátosságaiból fakadtak.

Budapest jellegzetes városfejlődése ugyanakkor nagymértékben befolyásolta a bűnözés térbeli elrendeződését. A rendőrhatalóságok és a sajtó szemében elsősorban a külvárosok és az egyre dinamikusabban fejlődő elővárosi övezet jelentették a „bűnözés terét”. Mégis, a rendőrség utcapolitikáját nem a főleg munkások és városi kisegyszociálisok által lakott külterületek ellenőrzésének kiterjesztése határozta meg, hanem a belső, középmezőny által lakott kerületek védelmi hálójának sűrűbbre szövése. Ezzel együtt a fővárosi rendőrség egyre nagyobb figyelmet szentelt az elővárosoknak. Ezt a folyamatot jelzi a budapesti rendvédelmi szervek hatáskörének kiterjesztése, amely előbb 1890-ben Újpest és Rákospalota, majd 1912-ben Kispest, Erzsébetfalva és Pestszentlőrinc esetében valósult meg. A rendőrség „terjeszkedése” ugyanakkor nem csupán a közbiztonság és a bűnözés szempontjából érdekes; a hatáskör kiterjesztésének kérdése ugyanis az elővárosi övezet Budapesthez csatolásának, azaz Nagy-Budapest előszelének is tekinthető.

A századfordulóra Budapesten is létrejött az a nagyvárosi populáris kultúra, amelynek mind a termelői, mind pedig a fogyasztói oldalán részt vettek a társadalom egyre szélesebb rétegei. S bár a tömegkultúra előállítói között elsősorban középosztálybeli és kispolgári származásúakat találunk, mégis azt mondhatjuk, hogy a szélesebb közönség is aktívan részt vett e tömegkultúra alakításában; a befogadók tudatos fogyasztói magatartása nagymértékben meghatározta egy-egy kulturális vállalkozás sikerét vagy kudarcát.¹ Így jött létre az első világháborúig az a sajátos, elsősorban a piaci viszonyok által meghatározott budapesti tömegkultúra, amelynek fogyasztásában kivétel nélkül minden társadalmi csoport részt vett.²

A bűnözés kérdése fontos szerepet töltött be mind a modern tömegsajtóban, mind pedig a nagyvárosi populáris kultúra különböző szórakozási formáiban. Míg azonban a különböző napilapok igyekeztek többé-kevésbé kiegyensúlyozottan tudósítani a különböző bűntípusokról, addig az olcsó, szenzációhajhász ponyvák, detektívregények vagy például a vásári látványosságokból kifejlődő panoptikumok tematikáját egyértelműen a véres gyilkosságok határozták meg. Ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy a korszakunkban megjelenő új, a képi információkra alapozó szórakozási formák, mint az álló- és mozgóképeket felolvasott szöveggel kombináló diavetítések vagy a mozi, már megjelenésükkor nagy hangsúlyt fektettek a bűnözés bemutatására.

¹ Anderson 1991: 6.

² Vö. Gyáni 1999b: 177.

Persze a különböző sajtótípushoz sorolható hírlapok bűnügyi tudósításai között is megfigyelhetők jelentős különbségek. Míg a századfordulón megjelenő bulvársajtó sokkal intenzívebben, részletesebben, gyakran képi információkkal kiegészítve számolt be egy-egy szenzációs esetről, addig a komoly politikai lapokat inkább a bűnügyi hírek rövidege, tárgyilagossága, de ugyanakkor nagyobb száma jellemezte. Vizsgálatunkból egyúttal az is kiderült, hogy az elemzett sajtótermékek közül leginkább a munkásmozgalom politikai napilapja, a *Népszava* használta a bűnügyi híreket „eszmehirdetésre”, azaz politikai nézeteinek és társadalomképeinek közvetítésére.

A modern, üzleti alapokon nyugvó sajtó mellett korszakunk során megjelent egy, az újságíráshoz, ezen belül is a riporthoz kötődő új műfaj, a népszerű bűnügyi irodalom, illetve a társadalmi élet árnyoldalainak megvilágítását célzó, részben társadalomtudományos módszereket alkalmazó szociális riport. Mindkét műfaj megteremtésében olyan riporterek, írók és rendőrtisztviselők vettek részt, akik – amellet, hogy felismerték az új témák feldolgozásában rejlő üzleti lehetőséget – igyekeztek felhívni az olvasóközönség figyelmét a főváros addig többnyire pozitívan ábrázolt fejlődése nyomán keletkezett szociális problémákra. Amíg a népszerű bűnügyi irodalom esetében ez a cél inkább másodlagos volt, s ezért a művek által közvetített bűnözőkép meglehetősen sematikus, naiv-romantikus megközelítést alkalmazott, addig a nagyváros nyomornegyedeibe – többnyire a rendőrség kíséretében – leszálló szociális riporterek már jóval nagyobb szociális érzékenységről tettek tanúbizonyságot. A két, egymástól látszólag teljesen elkülönülő stílus közötti kapcsolatot a rendőri riporter Tábori Kornél jelentette, aki az 1900-as évek végére Budapesten is meghonosította a nyugati újságírásban ekkor már széles körben elterjedt szociális riport műfaját.

Összefoglalva elmondhatjuk tehát, hogy a századfordulós Budapesten a bűnözésről alkotott hivatalos koncepciók, illetve a téma nagyvárosi tömegkultúrában történő ábrázolása terén számos olyan elem figyelhető meg, amelyet a témával foglalkozó társadalomtörténészek más 19. század végi európai és amerikai nagyvárosban is kimutattak. Míg azonban számos nyugati metropoliszban valószínű morális pánikot okozott a bűnözés állandóan növekvő fenyegetésével kapcsolatos politikai és sajtópropaganda, addig Budapest esetében ez csak nyomokban figyelhető meg. Eddigi elemzéseink alapján megállapíthatjuk, hogy a magyar főváros a 19. század végén, a 20. század elején a bűnözés társadalmi megítélése terén is sokban hasonlítható a városfejlődés szempontjából egyébként is számos közös pontot felmutató Berlinhez. Úgy véljük, hogy a századfordulós Budapestre is érvényes a kérdést Berlinben vizsgáló történészek, Thomas Lindenberger és Andrew Lees azon kijelentése, miszerint növekedtek ugyan a korszakban a belső

politikai és társadalmi feszültségek, és a bűnözéssel kapcsolatban is felfigyeltek a kortársak néhány aggasztó jelenségre, mégsem hatotta át a társadalmat a fennálló rendet felborító bűnözéshullámtól való félelem.³ Úgy tűnik, hogy a budapesti városlakók és hatóságok egyetértettek a francia szociológus megállapításával: a bűnözés – normális jelenség.

³ Lindenberger 1995: 88.; Lees 2005: 135–149.

FORRÁS- ÉS IRODALOMJEGYZÉK

I. Források

1. Levéltári források

Budapest Főváros Levéltára

BFL IV.1416.a	Budapest Székesfőváros Közigazgatási Bizottságának iratai, a Közigazgatási Bizottság albizottmányai, választmányai és küldöttségei üléseinek jegyzőkönyvei
BFL V.371.a	Erzsébetfalva nagyközség iratai, képviselő-testületi jegyzőkönyvek
BFL V.672.a	Újpest nagyközség iratai, képviselő-testületi iratok
BFL VI.1.b	A Magyar Királyi Államrendőrség Budapesti Főkapitányságának általános iratai, vegyes iratok
BFL VII.5.c	A Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék iratai, büntetőperes iratok
BFL VII.13.b	A Budapesti Királyi Járásbíróság iratai, büntetőperes iratok
BFL VII.101.a	A Budapesti Királyi Gyűjtőfogház iratai, ügyviteli iratok
BFL VII.101.c	A Budapesti Királyi Országos Gyűjtőfogház irata, fogolytörzskönyvek
BFL VII.101.c	A Budapesti Királyi Országos Gyűjtőfogház iratai, fegyenc-törzskönyvek
BFL VII.101.g	A Budapesti Királyi Országos Gyűjtőfogház iratai, megfigyelőintézeti törzskönyvek

Egyéb, kiadatlan források

- A Mezőgazdasági Múzeum igazgatójának megküldött szolgálati utasítás*, 1910. április 25. Mezőgazdasági Múzeum Adattára, IX 972/19.
- A pesti riporter. Egy rendőri tudósító élményeiből.* Az Apollo Projectograph moziplakátja, 1912. Budapesti Történeti Múzeun Kiscelli Múzeuma Plakátgyűjtemény, leltári szám 25/921/270.
- Budapest madártávlati térképe*, 1896. BTM Kiscelli Múzeuma Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványtár, leltári szám 54.4.2.
- Budapest székesfőváros területének térképe*, 1908. BTM Kiscelli Múzeuma Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványtár, leltári szám 2199.1-69.
- Meghívó a „Budapesti Jász (Csibész) Egylet”...* BTM Kiscelli Múzeuma Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványtár, leltári szám 84.244.1.
- Pest város koleratérképe*, 1872/73. BTM Kiscelli Múzeuma, Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványtár, leltári szám 88.81.
- Razzia után a VIII. kerületi előljáróság udvarán.* BTM Kiscelli Múzeuma Fényképtár, leltári szám 62.186.7.
- Szocialistákat nyilvántartó fotóalbum*, 1898. Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár, leltári szám 1070.
- Tábori Kornél hagyatéka. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Fond 160/76.

2. Nyomtatott források

Törvények, rendeletek

- 9389/1885 B. M. számú rendelet. In *Magyarországi rendeletek tára*, 1885. 1. kötet. Budapest, 1886. 164–191.
- 1621/1896 B. M. számú rendelet. In *Magyarországi rendeletek tára*, 1896. Budapest, 1896. 1076.
- 60.000/1907 B. M. számú rendelet. In *Magyarországi rendeletek tára*, 1907. Budapest, 1908. 1293–1306.
- 20.001/1908 I. M. számú rendelet. In *Magyarországi rendeletek tára*, 1908. Budapest, 1908. 1116–1126.
- 24.300/1908 I. M. számú rendelet. In *Magyarországi rendeletek tára*, 1908. Budapest, 1908. 1755–1798.
- 150.100/1908 B. M. számú rendelet. In *Magyarországi rendeletek tára*, 1908. Budapest, 1908. 1899–1902.

Bűnügyi statisztikák

- A Magyar Birodalom bűnügyi statisztikája az 1909–1913. évekről.* Budapest, 1919.
- A Magyar Szent Korona Országainak Bűnügyi Statisztikája az 1904–1908. évekről.* Budapest, 1910.
- Az 1821 Esztendőben egész Magyar Ország 's ahoz tartozó Részekbeni Törvényhatóságoktul a' Nagy-Méltóságu Kuriara felküldött és itten megvi'sgált Büntető perek Tablája.*
- Az 1831 Esztendőben egész Magyar Ország 's ahoz tartozó Részekbeni Törvényhatóságoktul a' Nagy-Méltóságu Kuriara felküldött és itten megvi'sgált Büntető perek Tablája.*
- Az 1837 Esztendőben egész Magyar Ország 's ahoz tartozó Részekbeni Törvényhatóságoktul a' Nagy-Méltóságu Kuriara felküldött és itten megvi'sgált Büntető perek Tablája.*
- Budapest félszázados fejlődése.* Budapest Székesfőváros Statisztikai Közleményei 53. Budapest, 1925.
- Budapest székes főváros statisztikai évkönyve.* Budapest, 1904.
- Budapest székesfőváros statisztikai és közigazgatási évkönyve 1907–1908.* Budapest, 1909.
- Budapest székesfőváros statisztikai és közigazgatási évkönyve 1909–1912.* Budapest, 1913.
- Budapest székesfőváros statisztikai évkönyve 1913–1920.* Budapest, 1921.
- Budapest székesfőváros statisztikai évkönyve 1921–24.* Budapest, 1925.
- Budapest székesfőváros statisztikai évkönyve 1931.* Budapest, 1932.
- Czoernig, Karl Freiherr von: *Ethnographie der Oesterreichischen Monarchie.* Wien, 1857.
- Illyefalvi Vitéz Géza: *Magyarország statistikája. Nemzetközi összehasonlításban fő tekintettel Ausztriára.* Budapest, 1913.
- Jekelfalussy József: *Hazánk bűnügyi statisztikája.* Budapest, 1883.
- Konek Sándor: *Az Ausztriai–Magyar Monarchia Statisztikai Kézikönyve.* Pest, 1868.
- Konek Sándor: *Magyar Birodalom statisztikai kézikönyve folytonos tekintettel Ausztriára.* Budapest, 1875.
- Konek Sándor: *Öt év Magyarország bűnvádi statisztikájából.* In *Értekezések a Társadalmi tudományok köréből V.* Budapest, 1879.
- Kőrösi József: *Pestvárosi statisztikai évkönyv.* Pest, 1873.
- Magyar Statisztikai Évkönyv IV.* 1896. Budapest, 1897.
- Thirring Gusztáv (szerk.): *Budapest Székes Főváros Statisztikai Évkönyve 1894–1912.* Budapest, 1896–1914.

Sajtó

A Budapesti M. Kir. Állami Rendőrség hivatalos lapja

A Fény

Babszem Jankó

Bírósági Szemle

Bolond Istók

Budapest-Erzsébetfalva

Budapest Környéke

Detektív Szemle

Erzsébetfalva

Erzsébetfalva és vidéke

Erzsébetfalvai hírlap

Erzsébetfalvai Közlöny

Függetlenség

Kispest-Szent-Lőrinczi Lapok

Kőbányai Hírlap

Magyar Fényképészek Lapja

Mozgófénykép Hiradó

Népszava

Pesti Hírlap

Pesti Napló

Rendészeti Közlöny

Rendőri Lapok (Közbiztonság)

Tolnai Világlapja

Új Idők

Vasárnapi Ujság

Egyéb nyomtatott források

A Budapest Fő- és Székvárosi Állami Rendőrség évi működése. Budapest, 1895–1913.

A Budapesti Királyi Törvényszéki Fogház Könyvtárjegyzéke. Budapest, 1900.

A Budapesti Rabsegélyező-Egylet alapszabályai. Budapest, 1880.

A „Galilei” páholy 25 évi működéséről szóló jelentés, 1871–1896. Budapest, 1897.

A Magyar Amatőrök Országos Szövetsége I. Országos Művészi és tudományos kiállításának tárgymutatója. Budapest, 1908.

- A „Plasticon” útmutatója.* Budapest, 1898.
- A rovott egyének rövid személyleírással ellátott betűsoros névjegyzéke.* Budapest, 1896.
- A tolvajnyelv szótára.* Budapest, 1911.
- Az ötvenéves Rendőri Sajtóiroda története 1880–1930. In *A Budapesti Napilapok Rendőri Rovatvezetőinek Szindikátusa 50 éves jubileumi évkönyve.* Budapest, 1930. 3–18.
- Angyal Pál: Pártfogói intézményeink és a magyar társadalom. In Palágyi Menyhért (szerk.): *Magyar Társadalomtudományi Szemle.* Budapest, 1908. 949–958.
- Baksa János (szerk.): *Rendőrségi almanach.* Budapest, 1923.
- Balla Jenő: A rendőri riport. In *Harminc év 1877–1907. A „Budapest” jubileumi albuma.* Budapest, 1907. 134–144.
- Balla Jenő: *Bűn és nyomor. Leleplezések Budapest rejtelseiből.* Budapest, 1909.
- Balla Károly: *Vélemény a büntetés mód javítása iránt.* Pest, 1841.
- Balogh Jenő: Büntetőtörvénykönyveink módosításához. *Huszedik Század*, (1900) 242–255.
- Bardoj István (szerk.): *Mednyánszky László feljegyzései 1877–1918. Válogatás a festő kiadatlan naplófeljegyzéseiből.* Budapest, 2003.
- Benedikt, Moritz: *Anatomische Studien an Verbrecher-Gehirnen für Anthropologen, Mediciner, Juristen und Psychologen.* Wien, 1879.
- Berkes Kálmán: *A tolvaj élet ismertetése.* H. n., 1888.
- Budapest Székesfőváros Szabályrendeletei Szabályzatai és utasításai.* 6. kötet. Budapest, 1905. 207–260.
- Budapesti cím- és lakásjegyzék 1904–1905.* Budapest, 1905.
- Budapesti Útmutató. Az utca rendje.* Budapest, 1913.
- Endrődy Géza: *A bűnügyi nyomozás kézikönyve.* H. n., 1897.
- Engels, Friedrich: *A munkásosztály helyzete Angliában.* Budapest, 1954.
- Fayer László: *Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye.* Budapest, 1896–1898.
- Fényes M[árton] *Panoptikum és természet tudományos Muzeumának útmutatója.* Budapest, é. n. [1895].
- Földes Béla: *A bűnügy statisztikája. Sociologiai tanulmányok.* Budapest, 1889.
- Földes Béla: Akaratszabadság és morálstatisztika. In *Statisztikai előadások I.* Budapest, 1904.
- Földes Béla: The Criminal. *Journal of the Royal Statistical Society*, 1906 (30th September), 558–576.
- Földes Béla: A bűnügyi statisztika problémái. *Magyar Statisztikai Szemle*, 3. (1932) 243–255.
- Fröhlich János: *Detektívkhösk. Igaz történetek az életből.* Budapest, é. n. [1914]

- Gábor Béla – Nagy Károly (szerk.): *Rendőr-Almanach*. Budapest, 1906.
- Geguss Dániel: *Hatósági és társadalmi gyermekvédelem*. Budapest, 1914.
- Guthi Soma: *A vén kopó. Egy titkos rendőr emlékiratai*. Budapest, 1907.
- Guthi Soma: *Éjszakai Budapest*. Budapest, 1908.
- Guthi Soma: *Homoszexuális szerelem. (Tuzár detektiv naplója.)* Budapest, 1908.
- Hacker Ervin: *Budapest hatása a kriminalitásra*. Budapest, 1930.
- Halász Gejza: *A Budapesten uralgott járványos betegségek történelme különös tekintettel a cholérára*. Budapest, 1879.
- Harrer Ferenc: Nagy-Budapest. *Városi Szemle*, 1. (1908) 23–37.
- Jékelfalussy József: Hazánk bűnügyi statisztikája 1873–1880. Különös tekintettel a büntett miatt elítéltek személyi és társadalmi viszonyaira. In *Értekezések a nemzetgazdaság köréből*. V. kötet. Budapest, 1885.
- Jelentés a budapesti Rabsegélyező-Egylet ... évi működéséről*. Budapest, 1875–1911.
- Jelentés a Budapesti Rabsegélyező Egylet 1886. évi működéséről*. Budapest, 1887.
- Jenő Sándor – Vető Imre: *A magyar tolvajnyelv és szótára*. Budapest, 1900.
- Kassák Lajos: *Egy ember élete*. Budapest, 1957.
- Kenéz Béla: Társadalompolitikai felfogások Földes Béla műveiben. *Husadik Század*, 6. (1902) 489.
- Kun Béla – Láday István: *A fiatalokúak kriminalitása ellen való küzdelem Magyarországon*. Budapest, 1905.
- Kun Béla – Marschalkó János – Rottenbiller Fülöp (öszeáll.): *A fiatalokúak támogatására hivatott jótékony célú intézmények Magyarországon*. Budapest, 1911.
- Laky Imre: *Egy rendőr naplójából*. Budapest, é. n. [1904].
- Laky Imre: *Rendőrközegek tankönyve*. Budapest, 1906.
- Lenhossék József: Progén koponyák. In Szabó József (szerk.): *Értekezések a természettudományok köréből*. XV. kötet. Budapest, 1886. 1–68.
- Madzsar József: Fajromlás és fajnemesítés. *Husadik Század*, (1911) 145–160.
- Magyarország tiszti cím- és névtára*. Budapest, 1906.
- Matlekovits Sándor (szerk.): *Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor*. III. kötet. Budapest, 1897.
- Mednyánszky László naplója*. Budapest, 1960.
- Mezei Sándor (szerk.): *A Közbiztonság almanachja 1911-ik évre*. Budapest, 1911.
- Ő császári és apostoli királyi felségének legfőbb védnöksége alatt álló Patronage Egyesületek Országos Szövetségének Évkönyve az ... évről*. Budapest, 1911–1913.
- Pálosi Ervin: *Budapest kriminalitása és moralitása az 1909–1925. években*. Budapest, 1927.
- Pásztor Árpád: *Regényalakok*. Budapest, 1916.

- Pekár Károly: Az olasz bűnügytudományi elméletek. *Huszedik Század*, 9. (1900) 187–194.
- Petrák Katalin (szerk.): *Tanúságtevők. Visszaemlékezések a magyarországi munkásmozgalom történetéből*. II. köt. 1905–1918. Budapest, 1976.
- Pitaval, az az világhírű bűnesetek tára. *A Pitaval-féle gyűjtemény legérdekesebb esetei*. Pest, 1869.
- Pólya Jakab: *A Pesti Polgári Kereskedelmi Testület és a Budapesti Nagykereskedők és Nagyiparosok Társulata története*. Budapest, 1896.
- Ráth Zoltán: Bűnügyi statisztikánk s annak legújabb eredményei. *Nemzetgazdasági Szemle*, 13. (1889) 572–573.
- Rédei Gyula: *Rendőri élményeim a közbiztonság szolgálatában töltött huszonöt év alatt*. Temesvár, 1910.
- Rédey Miklós – Bokelberg Ede (szerk.): *Budapesti Útmutató. Rendőrségi zsebkönyv*. Budapest, 1904.
- Rónai Zoltán: Cesare Lombroso antropológiaja. *Huszedik Század*, XX. kötet (1909) 453–463.
- Rudnyánszky Gyula: *A természet fia vagy mit csinált Petke Imréről a városi élet?* Budapest, é. n.
- Sági Zoltán (szerk.): *Rendőrségi krónika 1900–1945. Válogatás a Bűnügyi és Rendőrség-történeti Múzeum újságcikk-archívumából*. Budapest, 2000.
- Smith, Alexander: *Leben und Taten der berühmtesten Straßenräuber, Mörder und Spitzbuben*. Hamburg, 2004.
- Somogyi Manó: Az Óbudai Hajógyár munkásainak helyzete. In Litván György (szerk.): *Magyar Munkásszociográfiák 1888–1945*. Budapest, 1974. 71–96.
- Szabó László: *A modern újságírás*. Budapest, é. n. [1916].
- Szana Sándor: *A züllött gyermek socialhygieniájának magyar rendszere*. Budapest, 1911.
- Szántó I. Béla – Tábori Kornél: *Nyomor és bűn a gyermekvilágban*. Budapest, 1908.
- Szecsődy Kálmán: *Az elítélt sorsa*. Marosvásárhely, 1905.
- Szervezési szabályzat a fő- és székvárosi M. Kir. Államrendőrség őrsége számára*. II. füzet. Budapest, 1893.
- Tábori Kornél: *Humor a bűnben. Megtörtént viccek pesti anekdoták*. Budapest, é. n. [1908].
- Tábori Kornél: A ponyvairodalom társadalmi hatása. In Apáthy István – Gaal Jenő – Jancsó Benedek (szerk.): *Magyar Társadalomtudományi Szemle*. 1909. 122–134.
- Tábori Kornél: *Pesti élet. Képes riportkönyv*. Budapest, 1910.

- Tábori Kornél – Székely Vladimir: *Bűnös nők. A sánta ördög meséi II.* Budapest, é. n.
- Tábori Kornél – Székely Vladimir: *Nyomorultak, gazemberek.* Budapest, 1908.
- Tábori Kornél – Székely Vladimir: *Az erkölcstelen Budapest.* Budapest, 1908.
- Tábori Kornél – Székely Vladimir: *A csaló Budapest.* Budapest, 1908.
- Tartaruga, Ubaldo [=Edmund Otto Ehrenfreund]: *Der Wiener Pitaval. Eine Sammlung der interessantesten Wiener Kriminalfälle des letzten Jahrhunderts.* Wien, é. n.
- Török Aurél: A bűnügyi embertanról. In *Magyar Jogászegyleti Értekezések*, XXXIII. kötet 6. füzet. Budapest, 1906.
- Ugró Gyula: *Újpest 1831–1930.* Magyar Városok Monografiája XI. Budapest, 1932.
- Vámbéry Rusztem: A bűnügyi múzeumokról. In *Magyar Jogászegyleti Értekezések*, XVIII. kötet, 5. füzet. Budapest, 1899.
- Haas, Hannes (Hrsg.): *Expeditionen ins dunkelste Wien. Meisterwerke der Sozialreportage.* Wien, 2006.
- Zigány Árpád: *A máramarosi herceg.* Budapest, 1906.

3. Kézikönyvek, internetes adatbázisok

- Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* III. kötet, Ö–ZS. Budapest, 1976.
- Budapest főváros (1892-től székesfőváros) törvényhatósági bizottsága közgyűlési jegyzőkönyveinek adatbázisa, 1873–1949.* www.bparchiv.hu.
- Ezer év törvényei, 1000–2003.* www.1000ev.hu.
- Kenyeres Ágnes (főszerk.): *Magyar Életrajzi Lexikon.* <http://mek.niif.hu/00300/00355/html/index.htm>.
- Markó László (főszerk.): *Új Magyar Életrajzi Lexikon.* V. kötet, P–S. Budapest, 2004.
- Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái.* <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/>.

II. Szakirodalom

- Adler, Freda – Muller, Gerhard O. W. – Laufer, William S.: *Kriminológia*. Budapest, 2000.
- Albertini Béla: Tábori Kornél és a szociális fényképezés. *Fotóművészet*, 39. (1996), 92–98.
- Albertini Béla: *A magyar szociofotó története a kezdetektől a második világháború végéig*. Kecskemét, 1997.
- Anderson, Patricia: *The Printed Image and the Transformation of Popular Culture 1790–1860*. Oxford, 1991.
- Balázs József: *A magyar bűnügyi statisztika kialakulása és fejlődése különös tekintettel annak módszertani kérdéseire*. Szeged, 1969.
- Balázs József: Földes Béla és a magyar morálstatisztika. In Horváth Gyula (szerk.): *A magyar statisztikai felsőoktatás kétszáz éve*. Budapest, 1979. 157–171.
- Balogh János Mátyás: Illusztrált napisajtónk első bűnügyi szenzációja. Az 1878-as újpesti rablógyilkosság. *Újpesti Helytörténeti Értesítő*, 4. (2004) 11–14.
- Bató Szilvia: Közvélemény és büntetőjog a reformkori Magyarországon. *Aetas*, 3–4. (2001) 182–216.
- Becker, Peter: Vom „Haltlosen” zur „Bestie”. Das polizeiliche Bild des „Verbrechers” im 19. Jahrhundert. In Lüdtke, Alf (Hg.): *„Sicherheit” und „Wohlfahrt”. Polizei, Gesellschaft und Herrschaft im 19. und 20. Jahrhundert*. Frankfurt am Main, 1992. 97–132.
- Becker, Peter: *Kriminelle Identitäten im 19. Jahrhunderts. Neue Entwicklungen in der historischen Kriminalitätsforschung. Historische Anthropologie. Kultur – Gesellschaft – Alltag*, Heft 1 (1994) 142–157.
- Becker, Peter: Der Verbrecher als „monstruöser Typus”. Zur kriminologischen Semiotik der Jahrhundertwende. In Hagner, Michael (Hg.): *Der falsche Körper. Beiträge zu einer Geschichte der Monstrositäten*. Göttingen, 1995. 147–173.
- Becker, Peter: The Standardized Gaze: The Standardization of the Search Warrant in Nineteenth-Century Germany. In Caplan, Jane – Torpey, John (Eds.): *Documenting individual Identity: the development of state practices in the modern world*. Princeton, 2001. 139–163.
- Becker, Peter: *Verderbnis und Entartung: eine Geschichte der Kriminologie des 19. Jahrhunderts als Diskurs und Praxis*. Göttingen, 2002.
- Becker, Peter: *Dem Täter auf der Spur. Eine Geschichte der Kriminalistik*. Darmstadt, 2005.
- Békés István: *Magyar ponyva pitaval*. Budapest, 1966.

- Beluszky Pál: A polgárosodás törékeny hídfői (Magyarország városainak ezer éve). *Limes*, 2–3. (1998) 7–19.
- Beluszky Pál: Az elővárosok útja Nagy-Budapesthez. In Holló Szilvia Andrea – Sipos András (szerk.): *Az ötven éves Nagy-Budapest – előzmények és megvalósulás. Tanulmányok Budapest Múltjából*. XXX. Budapest, 2002. 121–152.
- Blasius, Dirk: *Kriminalität und Alltag. Zur Konfliktgeschichte des Alltagslebens im 19. Jahrhundert*. Göttingen, 1978.
- Blauert, Andreas: Diebes- und Räuberbanden in Schwaben und in der Schweiz, an Bodensee und Rhein im 18. Jahrhundert. In Siebenmorgen, Harald (Hg.): *Schurke oder Held? Historische Räuber und Räuberbanden*. Sigmaringen, 1996. 57–64.
- Blauert, Andreas – Wiebel, Eva: *Gauner- und Diebslisten: Registrieren, Identifizieren und Fahnden im 18. Jahrhundert*. Frankfurt am Main, 2001.
- Bodó Béla: *Tiszazug. A social history of a murder epidemic*. New York, 2002.
- Bogdán Melinda: A rabosító fénykép. A rendőrségi fényképezés kialakulása. *Budapesti Negyed*, 47–48. (2005) 143–165.
- Bogyirka Emil: Pesterzsébet története. Budapest, é. n. [2000].
- Borbély Zoltán – Kapy Rezső (szerk.): *A 60 éves magyar rendőrség*. Budapest, 1942.
- Böker, Uwe: Von Wordsworths schlummerndem London bis zum Abgrung der Jahrhundertwende. Die Stadt in der englischen Literatur des 19. Jahrhunderts. In Meckseper, Cord – Schraut, Elisabeth (Hg.): *Die Stadt in der Literatur*. Göttingen, 1983. 28–56.
- Burke, Peter: A nyelv társadalomtörténete. *Aetas*, 4. (2002) 103–125.
- Buzinkay Géza: *Borsszem Jankó és társai. Magyar élclapok és karikatúrák a XIX. század második felében*. Budapest, 1983.
- Buzinkay Géza: A nagyvárosi polgárság kormánypárti élclapja: a Borsszem Jankó. In Kosáry Domokos – Németh G. Béla (szerk.): *A magyar sajtó története*. II/2. 1867–1892. Budapest, 1985a. 395–404.
- Buzinkay Géza: A szenvedélyesen ellenzéki Bolond Istók. In Kosáry Domokos – Németh G. Béla (szerk.): *A magyar sajtó története*. II/2. 1867–1892. Budapest, 1985b. 413–422.
- Buzinkay Géza: The Budapest Joke and Comic Weeklies as Mirrors of Cultural Assimilation. In Bender, Thomas – Schorske, Carl E. (Ed.): *Budapest and New York. Studies in Metropolitan Transformation: 1870–1930*. New York, 1994. 224–247.
- Buzinkay Géza: Bulvárlapok a pesti utcán. *Budapesti Negyed*, 16–17. (1997) 31–44.
- Buzinkay Géza: A bűnügyi hír, a riporter és a rendőr. *Budapesti Negyed*, 47–48. (2005/1–2), 7–28.

- Buzinkay Géza: *Magyar hírlaptörténet 1848–1918*. Budapest, 2008.
- Caplan, Jane: „This or that Particular Person”: Protocols of Identification in Nineteenth-Century Europe. In Caplan, Jane – Torpey, John (Eds.): *Documenting individual Identity: the development of state practices in the modern world*. Princeton, 2001. 49–66.
- Caplan, Jane: 'Speaking Scars': the Tattoo in Popular Practice and Medico-Legal Debate in Nineteenth-Century Europe. *History Workshop Journal*, 44. (1997) 106–142.
- Chassaigne, Philippe: Popular representations of crime: the crime broadside – a subculture of violence in Victorian Britain? *Crime, Histoire & Sociétés*, 2. (1999) 23–55.
- Corbin, Alain: The Secret of the Individual. In Perrot, Michel (Ed.): *A History of Private Life. IV. From the Fires of Revolution to the Great War*. Cambridge Mass./London, 1990. 457–547.
- Czaga Viktória et al.: *A fővárosi rendőrség története (1914-ig)*. Budapest, 1995.
- Csanádi Gábor – Ladányi János: *Budapest térbeni-társadalmi szerkezetének változásai*. Budapest, 1992.
- Cséfalvy Zoltán: *Térképek a fejünkben*. Budapest, 1990.
- Davidovitch, André: Leíró bűnügyi statisztikák. In Szabó András (szerk.): *Kriminológiai Szöveggyűjtemény*. Budapest, 1975. 282–292.
- Dömsödi Balázs: Menhely és razzia. Hajléktalanság és intézményes érdekek Budapesten a századfordulón. *Századvég*, 19. (1996) 47–74.
- Durkheim, Emile: A bűnözés – normális jelenség. In Szabó András (szerk.): *Kriminológiai Szöveggyűjtemény*. Budapest, 1975. 197–202.
- van Dülmen, Richard: *A rettenet színháza: ítélkezési gyakorlat és büntetőrituálék a kora újkorban*. Budapest, 1990.
- Eddie, Scott M.: *Ami „köztudott”, az igaz is? Bevezetés a kliometrikus történetírás gondolkodásmódjába*. Debrecen, 1996.
- Evans, Richard J.: In Pursuit of the Untertanengeist: Crime, Law and Social Order in German History. In uő: *Rethinking German history: Nineteenth-Century Germany and the Origins of the Third Reich*. London, 1987. 156–187.
- Evans, Richard J.: *Tales from the German Underworld. Crime and Punishment in the Nineteenth Century*. New Haven/London, 1998.
- Faber, Monika – Schröder, Klaus Albert (Hg.): *Das Auge und der Apparat. Eine Geschichte der Fotografie aus den Sammlungen der Albertina*. Paris/Wien, 2003.
- Fabó Beáta: A moziépítészet és a város. *Budapesti Negyed*, 16–17. (1997) 191–230.
- Fabó Beáta – Holló Szilvia Andrea: *Budapest térképeinek katalógusa*. Budapest, 2003.

- Fischer, Gerhard: Der Himmel ist nackt, schön offen. In Fischer-Martin, Nora – Fischer, Gerhard (Hg.): *Die Blumen des Bösen*. Band II. *Eine Geschichte der Armut in Wien, Prag, Budapest und Triest in den Jahren 1693 bis 1873*. Wien, 1994. 13–48.
- Forrai Judit: A budapesti prostitúció szabályozásának kezdetei. In *Tanulmányok Budapest Múltjából*. 27. Budapest, 1998. 93–100.
- Frisnyák Zsuzsa: A telefon térbeli terjedése Budapesten (1881–1912). In *Urbs. Magyar Várostartörténeti Évkönyv*. II. Budapest, 2007. 13–37.
- Fritzsche, Peter: *Reading Berlin 1900*. Cambridge Mass./ London, 1998.
- Frizot, Michel: Der Körper als Beweistück. Eine Ethnographie der Unterschiede. In uő (Hg.): *Neue Geschichte der Fotografie*. Köln, 1998. 259–271.
- Gaál György: A dánosi rablógyilkosság – és ami mögötte van. *Médiakutató*, 8. (2007) 7–25.
- Gatrell, V[ictor] A.: Crime, authority and the policeman-state. In *The Cambridge social history of Britain 1750–1950*. Cambridge, 1990.
- Gergely András – Veliky János: A Deák-párt és a kormány sajtója. In Kosáry Domokos – Németh G. Béla (szerk.): *A magyar sajtó története*. II/2. 1867–1892. Budapest, 1985a. 59–91.
- Gergely András – Veliky János: Az eszmehirdető párt sajtó alkonya. In Kosáry Domokos – Németh G. Béla (szerk.): *A magyar sajtó története*. II/2. 1867–1892. Budapest, 1985b. 313–337.
- Gergely András – Veliky János: *Az üzleti-politikai sajtó fellendülése*. In Kosáry Domokos – Németh G. Béla (szerk.): *A magyar sajtó története*. II/2. 1867–1892. Budapest, 1985c. 338–357.
- Gilfoyle, Timothy: *A Pickpocket's Tale. The Underworld of nineteenth-century New York*. New York, 2007.
- Ginzburg, Carlo: Fülcimpák és körmök: a következtetésen alapuló paradigma gyökerei. *Café Babel*, 30. (1998) 49–67.
- Godfrey, Barry: Counting and Accounting for the Decline in non-lethal Violence in England, Australia, and New Zealand, 1880–1920. *British Journal of Criminology*, 43 (2003) 340–353.
- Gould, Stephen Jay: *Az elmécsikélt ember*. Budapest, 1999.
- Granasztói György: Nagyszombat, 1579–1711. A város területe, mint elbeszélés. *Korall*, 11–12. (2003) 75–102.
- Granasztói Péter: Tömegszórakozás a Városligetben – A Vurstli. *Budapesti Negyed*, 16–17. (1997) 163–190.
- Groebeiner, Valentin: *Der Schein der Person. Steckbrief, Ausweis und Kontrolle im Europa des Mittelalters*. München, 2004.

- Grüttner, Michael: Working-Class Crime and the Labour Movement: Pilfering in the Hamburg Docks 1888–1923. In Evans, Richard J. (Ed.): *The German Working Class 1888–1933*. London, 1982. 54–79.
- Gyáni Gábor: *Család, háztartás és a városi cselédség*. Budapest, 1983.
- Gyáni Gábor: A városi mikroterek társadalomtörténete. *Tér és társadalom*, 1990/4. 1–13.
- Gyáni Gábor: Fővárosi zavargások a dualizmus évtizedeiben. In Á. Varga László (szerk.): *Rendi társadalom – polgári társadalom*. 3. Salgótarján, 1991. 345–355.
- Gyáni Gábor: *Bérkaszárnya és nyomortelep. A budapesti munkáslakás múltja*. Budapest, 1992.
- Gyáni Gábor: *Hétköznapi Budapest: nagyvárosi élet a századfordulón*. Budapest, 1995.
- Gyáni Gábor: Egy budapesti polgárcsalád 470 napja. *Budapesti Negyed*, 14. (1996) 125–152.
- Gyáni Gábor: A regulázó gondoskodás. In Léderer Pál – Tenczer Tamás – Ulicska László (szerk.): *„A tettetésnek minden mesterségében jártasok...” Koldusok, csavargók, veszélyeztetett gyerekek a modernkori Magyarországon*. Budapest, 1998. 11–29.
- Gyáni Gábor: *Az utca és a szalon. Társadalmi térhasználat Budapesten, 1870–1940*. Budapest, 1999a.
- Gyáni Gábor: Folytonosság és átalakulás a budapesti elit- és tömegkultúra múltjában. In Gyáni Gábor – Pajkossy Gábor (szerk.): *A pesti polgár. Tanulmányok Vörös Károly emlékére*. Debrecen, 1999b. 171–183.
- Gyáni Gábor: A bűnözés Horthy-kori történetéhez. *Történelmi Szemle*, XLVII. (2005) 3–4. 381–392.
- Gyáni Gábor: Sajtótörténet a társadalomtörténész szempontjából. *Médiakutató*, Tavasz (2006) 57–69.
- Gyáni Gábor: Térbeli fordulat és várostörténet. In uő: *Budapest – túl jön és roszszon. A nagyvárosi múlt mint tapasztalat*. Budapest, 2008. 9–21.
- Hajdú Lajos: A büntetőjogtörténet kutatásának kihasználatlan lehetőségeiről (A rabtabellák és büntető-perkivonatok történeti forrásértéke). *Levéltári Közlemények*, 55. (1984) 1–30.
- Hanák Péter – Hanák Katalin: *A magyar pamutipar története, 1887–1962*. Budapest, 1964.
- Haupt, Heinz-Gerhard – Crossick, Geoffrey: *Die Kleinbürger. Eine europäische Sozialgeschichte des 19. Jahrhunderts*. München, 1998.
- Himmelfarb, Gertrude: *The Idea of Poverty. England in the early industrial Age*. New York, 1985.

- von Hoffmann, Alexander: An officer of the neighborhood: a Boston patrolman on the beat in 1895. *Journal of Social History*, 26 (1992), 309–330.
- Jäger, Jens: *Photography: a means of surveillance? Judicial photography, 1850 to 1900. Crime, Historie & Sociétés*, 1. (2001) 27–51.
- Jazbinsek, Dietmar – Thies, Ralf: *Berlin/Chicago 1914. Die Großstadt-Dokumente und ihre Rezeption durch die Gründergeneration der Chicago School of Sociology*. <http://skylla.wzb.eu/pdf/1998/ii98-501.pdf>.
- Johnson, Eric A.: *Urbanization and Crime. Germany 1871–1914*. Cambridge, 1995.
- Johnson, Eric A. – Monkkonen, Eric H. (Eds.): *The Civilization of Crime. Violence in Town & Country since the Middle Ages*. Urbana/Chicago, 1996.
- Kaiser, Günther: Geschichte der Kriminalität. In Schneider, Hans Joachim (Hrsg.): *Internationales Handbuch der Kriminologie*. Band 2. Berlin, 2009. 385–412.
- Kalmár Ella: A „statisztikai” Nagy-Budapest. In Holló Szilvia Andrea – Sipos András (szerk.): *Tanulmányok Budapest Múltjából*. XXX. Budapest, 2002. 289–336.
- Kaluszynski, Martine: Republican Identity: Bertillonage as Government Technique. In Caplan, Jane – Torpey, John (Eds.): *Documenting individual Identity: the development of state practices in the modern world*. Princeton, 2001. 123–138.
- Karády Viktor: Denominational Dimensions of Crime in Early Twentieth Century Hungary. In *CEU History Department Yearbook 2001–2002*. 187–197.
- Keszthelyi Tibor: *A detektívtörténet anatómiája*. Budapest, 1979.
- Kitzinger Dávid: A morális pánik elmélete. *Replika*, 40. (2000) 23–48.
- Knepper, Paul: British Jews and the Racialisation of Crime on the Age of Empire. *British Journal of Criminology*, 47. (2007) 61–79.
- Kókay György – Buzinkay Géza – Murányi Gábor: *A magyar sajtó története*. Budapest, 1994.
- Kolta Magdolna: *Képmutogatók. A fotográfiai látás kultúrtörténete*. Kecskemét, 2003.
- Korinek László: *Irányzatok a kriminológiai gondolkodás fejlődésében*. Budapest, 2005.
- Kovács Ákos: A magyar panteon. Történelmi panoptikumainkról. *Mozgó Világ*, 10. (1997) 3–42.
- Körmendi Gábor – Papi Bea: *Földes Béla műveinek válogatott bibliográfiája*. Budapest, 1990.
- Kurutz Márton: Budapesti helyszíntár (Budapest a híradó- és dokumentumfilmek történetében, a kezdetektől 1945-ig). *Budapesti Negyed*, 31. (2001) 19–45.
- L. Nagy Zsuzsa: *A haszonból élő kispolgár: kisiparosok és kiskereskedők a két világháború közötti Magyarországon*. Debrecen, 1997.

- Lakatos Éva: *Sikersajtó a századfordulón. Sajtótörténeti megközelítések*. Budapest, 2004.
- Lawrence, Paul: „*Images of Poverty and Crime*”. *Police Memoirs in England and France at the end of the nineteenth Century*. In *Crime, Histoire & Sociétés*, 1 (2000) 63–82.
- Lees, Andrew: *Cities, Sin and Social Reform in Imperial Germany*. Ann Arbor, 2005.
- Lévai Miklós: A magyar kriminológiai gondolkodás fejlődése a kialakulástól a XIX. Század nyolcvanas éveinek végéig. In Gönczöl Katalin – Korinek László – Lévai Miklós (szerk.): *Kriminológiai ismeretek. Bűnözés. Bűnözéskontroll*. Budapest, 1996. 9–44.
- Leviatín, David: Framing the Poor: The Irresistibility of How the other Half Lives. In Riis, Jacob A.: *How the other Half Lives: Studies among the Tenements of New York*. Boston/New York, 1996. 1–50.
- Lindenberger, Thomas: *Straßenpolitik. Zur Sozialgeschichte der öffentlichen Ordnung in Berlin 1900 bis 1914*. Bonn, 1995.
- Linder, Joachim: Deutsche Pitavalgeschichten in der Mitte des 19. Jahrhunderts. Konkurrierende Formen der Wissensvermittlung und der Verbrechensdeutung bei W. Häring und W. L. Demme. In Schönert, Jörg (Hg.): *Erzählte Kriminalität. Zur Typologie und Funktion von narrativen Darstellungen in Strafrechtspflege, Publizistik und Literatur zwischen 1770 und 1920*. Tübingen, 1991. 313–347.
- Lindner, Rolf: *Die Entdeckung der Stadtkultur. Soziologie aus der Erfahrung der Reportage*. Frankfurt am Main, 1990.
- Lindner, Rolf: *Walks on the wild side. Eine Geschichte der Stadtforschung*. Frankfurt/New York, 2004.
- Lindner, Rolf: Ganz unten. Ein Kapitel aus der Geschichte der Stadtforschung. In Schwarz, Werner M. – Szeless, Margarethe – Wögenstein, Lisa (Hg.): *Ganz unten. Die Entdeckung des Elends*. Wien, Berlin, London, Paris, New York. Wien, 2007. 19–25.
- Lipták Dorottya: *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában*. Budapest, 2002.
- Lucassen, Leo: *Zigeuner: die Geschichte eines polizeilichen Ordnungsbegriffs in Deutschland 1700–1945*. Köln/Wien, 1996.
- Lugosi András: Az Urbs-ból való ember (Forrásközlés). In Horváth J. András (szerk.): *Szívvél és tettel. Tanulmányok Á. Varga László tiszteletére*. Budapest/Salgótarján, 2008. 271–284.
- Maderthaner, Wolfgang – Musner, Lutz: *Anarchie der Vorstadt. Das andere Wien um 1900*. Frankfurt/New York, 2000.
- Maset, Michael: Zur Relevanz von Michel Foucaults Machtanalyse für kriminalitätshistorische Forschungen. In Blauert, Andreas – Schwerhoff,

- Gerd (Hg.): *Kriminalitätsgeschichte: Beiträge zur Sozial- und Kulturgeschichte der Vormoderne*. Konstanz, 2000. 233–241.
- Mátay Mónika: Egy prostituált lemezárhlása: a Város, a Nő és a Bűnöző. *Média-kutató*, 12. (2003) 7–28.
- Mátay Mónika: Agycenzitzők a századfordulón. *Budapesti Negyed*, 47–48. (2005) 199–236.
- Melinz, Gerhard – Zimmermann, Susan: Gyermek- és ifjúságvédelem Budapes-
ten és Bécsben a dualizmus korában. In *Gyermeksorsok és gyermekvédelem Bu-
dapestben a Monarchia idején. A FSZEK Budapest Gyűjteményének kiállítása*.
Budapest, 1996.
- Mészáros Borbála: A helyi sajtó szerepe a főváros környékén. Kispest-Szentlőrinc
1895–1918. In F. Romhányi Beatrix (szerk.): *Tanulmányok Budapest Múltjá-
ból*. XXXII. 137–157.
- Monkkonen, Eric H.: *The Dangerous Class. Crime and Poverty in Columbus,
Ohio, 1860–1885*. Cambridge (Mass.), 1975.
- Müller, Philipp: *Auf der Suche nach dem Täter. Die öffentliche Dramatisierung von
Verbrechen im Berlin des Kaiserreichs*. Frankfurt am Main/New York, 2005.
- Müller-Dietz, Heinz: Kriminalität in der Literatur. In Schneider, Hans Joachim
(Hrsg.): *Internationales Handbuch der Kriminologie*. Band 2. Berlin, 2009.
617–645.
- Nagy Sándor: „Elváltak” és „válások”. Családi állapot és jogintézmény a 19. század
második felében Budapest (Pest-Buda) példáján. *Korall*, 30. (2007) 142–157.
- Perényi Roland: Városi tér és hatalom: „utcapolitika” a századfordulós Budapes-
ten. *Századvég*, 39. (2006a), 29–56.
- Perényi Roland: A jogtörténettől az „új kultúrtörténetig”. A bűnözés társadalom-
története. *Sic itur ad Astra*, 1–2. (2006b) 85–108.
- Pick, Daniel: *Faces of degeneration: a European disorder*. Cambridge, 1989.
- Pik Katalin: *A szociális munka története Magyarországon (1817–1990)*. Buda-
pest, 2001.
- Pilgram, Arno: *Kriminalität in Österreich*. Wien, 1980.
- Pomogyi László: *Szegényügy és községi illetőség a polgári Magyarországon*. Buda-
pest, 2001.
- Preisich Gábor: *Budapest városépítésének története. Buda visszavételétől a II. vi-
lágháború végéig*. Budapest, 2004.
- Regener, Susanne: *Fotografische Erfassung: zur Geschichte medialer Konstruktionen
des Kriminellen*. München, 1999.
- Regener, Susanne: Criminological Museums and the Visualization of Evil. *Crime,
Histoire & Sociétés*, 1. (2003) 43–56.

- Riis, Jacob: *How the Other Half Lives. Studies Among the Tenements of New York*. Boston/New York, 1996.
- Sallai János: Újpest rendvédelmének története. *Újpesti Helytörténeti Értesítő*, 4. (2002) 13–15.
- Schönert, Jörg: Literatur und Kriminalität. Probleme, Forschungsstand und die Konzeption des Kolloquiums. In uő (Hrsg.): *Literatur und Kriminalität*. München, 1983. 1–32.
- Schönert, Jörg: Bilder vom „Verbrechermenschen“ in den rechtskulturellen Diskursen um 1900. Zum Erzählen über Kriminalität und zum Status kriminologischen Wissens. In uő (Hrsg.): *Erzählte Kriminalität. Zur Typologie und Funktion von narrativen Darstellungen in Strafrechtspflege und Literatur zwischen 1770 und 1920*. Tübingen, 1991. 497–532.
- Schwerhoff, Gerd: *Aktenkundig und gerichtsnotorisch. Einführung in die Historische Kriminalitätsforschung*. Tübingen, 1999.
- Sennett, Richard: *A közéleti ember bukása*. Budapest, 1998.
- Sharpe, James A.: *Crime in Early Modern England 1550–1750*. London & New York, 1984.
- Sindall, Robert: The criminal statistics of nineteenth-century cities: a new approach. In *Urban History Yearbook*. Leicester, 1986. 28–36.
- Sipos András: A kolerajárvány, és ahogy a város válaszol. In Gyáni Gábor (szerk.): *Az egyesített főváros. Pest, Buda, Óbuda*. Budapest, 1998. 111–138.
- Stedman Jones, Gareth: *Outcast London. A Study in the Relationship between Classes in Victorian Society*. Oxford, 1971.
- Storch, Robert D.: The Policeman as Domestic Missionary: Urban Discipline and Popular Culture in Northern England, 1850–1880. *Journal of Social History*, 9 (1976) 481–509.
- Szabó Krisztina: A személyzet bosszúja: Mailáth országbíró meggyilkolása. *Médiakutató*, 7. (2002) 127–148.
- Szamos Rudolf: *Barakkváros*. Budapest, 1960.
- Szeless, Margarethe: Emil Kläger & Hermann Drawe. „Durch die Wiener Quartiere des Elends und Verbrechens”. In Schwarz, Werner M. – Szeless, Margarethe – Wögenstein, Lisa (Hg.): *Ganz unten. Die Entdeckung des Elends*. Wien, Berlin, London, Paris, New York. Wien, 2007. 99–109.
- Szilágyi Gábor: *Magyar fotográfia története. A fémképtől a színes fényképig*. Budapest, 1996.
- Thale, Christopher: The informal World of Police Patrol. New York City in the Early Twentieth Century. *Journal of Urban History*, 33 (2007) 2. 183–216.
- Thompson, E[dward] P[almer]: *Az angol munkásosztály születése*. Budapest, 2007.

- Tiba István: A hivatalos magyar bűnügyi statisztika történetének áttekintése a reformkortól. In *A magyar hivatalos statisztika történetéből. Az V. Statisztikai-történeti Vándorülés előadásai és korreferátumai*. Budapest, 1968. 210–219.
- Tomsics Emőke: Újságíró álruhában. A tényfeltáró riport kezdetei Magyarországon. In Buzinkay Géza (szerk.): *A magyar újságíró múltja és jelene*. /Acta Acad. Paedag. Agriensis, Nova Series Tom. XXXIII./ Eger, 2006. 42–52.
- Topalov, Christian: A város – terra incognita. Charles Booth felmérése és London népe, 1886–1891. In Benda Gyula – Szekeres András (szerk.): *Tér és történelem*. /Atelier Füzetek 4./ Budapest, 2002. 77–107.
- Ulicska László: A munkanélküliség feltalálása Magyarországon. A munkanélküliség fogalmának recepciója a magyar társadalomban. *Korall*, 5–6. (2001) 37–48.
- Vida Sándor: A Budapest című napilap. *Budapest*, 5. (1973) 32–33.
- Vigh József: *Kriminológiai alapismeretek*. Budapest, 1998.
- Voit Krisztina: *A budapesti sajtó adattára 1873–1950*. Budapest, 2000.
- Vörös Károly (szerk.): *Budapest története*. IV. kötet. Budapest, 1978.
- Vörös Károly: Látvány és mentalitás a napisajtó képanyagában a XIX. század második felében. In Hofer Tamás (szerk.): *Történeti antropológia*. Budapest, 1984. 206–213.
- Vörös Károly: A nagyvárosi bűnözés kezdetei. In uő: *Hétköznapiak a polgári Magyarországon*. Budapest, 1997. 171–179.
- Wolcott, David B.: *Cops and Kids. Policing Juvenile Delinquency in Urban America, 1890–1940*. Columbus, 2005.
- Zehr, Howard: *Crime and the Development of Modern Society. Patterns of Criminality in Nineteenth Century Germany and France*. London, 1976.

PÁRBESZÉD KÖNYVESBOLT
(Párbeszéd Háza, VIII., Horánszky u. 20.)

Rendszeres könyvbemutatókkal, dedikálásokkal
várjuk az érdeklődőket.

Tanárok és diákok részére
10% engedményt adunk árainkból.
A L'Harmattan Kiadó könyveiből 15% kedvezményt
biztosítunk, illetve további időszakos kedvezményekkel
várjuk kedves vásárlóinkat.

Nyitva tartás: H–P 10–18 óráig
Tel.: +36-1-445-27-75
www.konyveslap.hu

A könyv arra a kérdésre keresi a választ, hogy 1896 és 1914 között hogyan jelent meg a hivatalos jogi, rendőri, kriminológiai, valamint a társadalmi diskurzusban a modern nagyvárosi bűnözés kérdése. A statisztikusok már a 19–20. század fordulóján megkísérelték a bűnözés mutatóinak elemzését, s ekkor jött létre a bűnözéssel foglalkozó tudomány, a kriminológia is. A rendőrség bűnözőképét ugyanakkor egyértelműen a „rovott múltúak” koncepciója határozta meg.

A bűnözés kérdése fontos szerepet töltött be a modern tömegsajtóban is. Míg a különböző napilapok igyekeztek többé-kevésbé kiegyensúlyozottan tudósítani a különböző bűntípusokról, addig a ponyvák és detektívregények tematikáját egyértelműen a véres bűntények határozták meg. Az 1900-as évek elején jelent meg a népszerű bűnügyi irodalom, illetve a társadalmi élet árnyoldalainak megvilágítását célzó, részben társadalomtudományos módszereket alkalmazó szociális riport.

Perényi Roland az ELTE-n végzett történelem és német nyelv-tanár szakon, majd a Budapesti Műszaki Egyetemen diplomázott német szakfordítóként. Az ELTE Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Iskoláján szerezte PhD-fokozatát. 2003 óta a Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeumának muzeológusa, a Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványtár gyűjteményvezetője, 2010-től főosztályvezető-helyettes.

A nagyvárosi, elsősorban budapesti szociális problémákat, a bűnözés társadalomtörténetét, valamint Budapest 1873–1945 közötti történetét kutatja

ISBN 978-963-236-554-1

3100 Ft

9 789632 365541

L'Harmattan